

पंडित श्रीमाधवाचार्यप्रणीत,

माधवनिदान.

मूल श्लोकसहित गुजराती भाषांतर.

मुद्रण म. ११.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૭૭૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મધ્ય નિહાળ

વિષય ડૅ : ૪૨૧૩

પંડિત શ્રીમાધવાચાર્ય પ્રણિત,

મ ધવાનિ નાન.

(પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથ.)

મૂલશ્લોકસહિત ગુર્જર ભાષાંતર.

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

પંડિત રવિશંકર જ્યેષ્ઠારામ.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

સંવત્ ૧૯૭૪ — સને ૧૯૧૮.

મૂલ્ય રૂ. ૨૧૧.

મુદ્રિત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગાંધીવાડ
ગુજરાતી કોપીસર્જન-સંગ્રહ
૭૬૬૨

મુંબઈ—ખેતવાડી બ્યાકરોડ ધર નં. ૧-૨ અને ૩ અહીંયા “તત્ત્વવિવેચક”
છાપખાનામાં રા. ભીવાજી હરી શિંદે એને છાપ્યું તે પંડિત રવિશંકર
જ્યેષ્ઠારામ એણે કાલવાદેવી-પં. નારાયણ મૂળજીના
પુસ્તકાલયમાં પ્રગટ કર્યું.

વૈદ્યસારસંગ્રહ ગુજરાતી ભાષાંતર મુંબઈ છાપ-મોડું	...	૨	•	૦
અમૃતસાગર ગુજરાતી	...	૩	૮	•
ઉત્તરસ્થાન (અષ્ટાંગદૃઢ્ય વાગ્બટ) મૂળ સાથે ગુ. ભાષાંતર.	૪	૦	૦	
સુશ્રુતસંહિતા મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર	...	૧૦	૦	૦
ભાવપ્રકાશ સંપૂર્ણ ગુ. ટીકા	...	૮	૦	૦
બૃહન્નિધંતુરત્નાકર હિન્દીભાષા ટીકા સમ્પૂર્ણ આઠ ભાગ	...	૩૧	૦	૦
રસરત્નસમુચ્ચય ગુ. ટીકા	...	૪	૦	૦

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

પંડિત નારાયણ મૂળજી,
બુકસેલર-કાલવાદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨

પ્રસ્તાવના.

સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યમાં જેમ પંચ મહાકાવ્યો ગણાય છે; તેમ સંસ્કૃત વેદિક સાહિત્યમાં વૃક્ષત્રયી તથા લઘુત્રયી ગણાય છે. લઘુત્રયીમાં માધવનિદાનનું સ્થાન મોટું છે, એક રીતે તો સમગ્ર આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં માધવનિદાનનું ખાસ સ્થાન છે; કારણ કે માત્ર નિદાનનાજ વિષયનો એ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે; આ કારણથીજ નિદાને માધવઃ શ્રેષ્ઠઃ એવી પ્રશંસા મેળવવા આ ગ્રંથ બાળ્યશાળા થયો છે.

આ ગ્રંથના કંતા માધવ ક્યારે થયા એ વિષે વિચાર કર્યા પહેલાં માધવ નામ માધવ.

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગ્રંથકાર તરીકે ન્યૂનાધિક પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર ત્રણ ચાર માધવ થઈ ગયા જાણવામાં છે. સૌથી વધારે પ્રખ્યાત અને સમર્થ લેખક વેદ ભાષ્યકાર માધવાચાર્ય છે. આ માધવાચાર્ય વિજયનગરના રાજા વીર બુલ્લ પહેલા (ઈ. સ. ૧૩૫૪ થી ૧૩૭૯) ના પ્રધાન હતા, આ માધવાચાર્ય વેદોનું ભાષ્ય રચીને હિંદુપ્રભ ઉપર અપૂર્વ ઉપકાર કર્યો છે, ખીજા પણ અનેક ગ્રંથો એમણે લખ્યા છે. પણ આ નિદાન લખનાર એ માધવાચાર્ય નથી. કારણ કે આ વેદભાષ્યકાર માધવાચાર્ય ઉપર કહ્યું તેમ ઈ. સ. ના ૧૪ મા શતકમાં થઈ ગયા છે; જ્યારે માધવ નિદાન એથી જૂનું છે. માધવનિદાનનો સમય નિશ્ચિત કરવા માટે નીચેનાં સાધનો છે પહેલું તો માધવનિદાનની આતંકદર્પણ નામની ટીકા લખનાર વાચસ્પતિ* તેરમા શતકના મધ્યભાગમાં થઈ ગયા છે. અને એ વાચસ્પતિએ માધવનિદાનની મધુકોશ નામની ટીકા પોતાના શિષ્યસાથે લખનાર મહામહોપાધ્યાય વિજય રક્ષિતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે વિજય રક્ષિત વાચસ્પતિથી પ્રાચીનતર છે. આ રીતે ટીકાકારોજ વેદ ભાષ્યકાર માધવાચાર્ય થી લગભગ ૧૦૦ વર્ષ જૂના છે. ઘણા માણસો વેદભાષ્યકાર માધવ અને નિદાનકાર માધવને એ બેને એક માને છે પણ એ માન્યતા કેવી પાયા વિનાની છે એ ઉપરના વિચારથી સ્પષ્ટ દેખાશે. વળી નિદાનકાર માધવ પોતાને ઈન્દુકરના પુત્ર કહે છે જ્યારે વેદભાષ્યકાર માધવાચાર્યના પિતાનું નામ માયણ હતું.

હવેહણુ વગેરે જૂના ટીકાકારોએ સુશ્રુતના ટિપ્પણકાર તરીકે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ શ્રીમાધવ પણ આ નિદાનકારથી જુદા લાગે છે કારણ કે કોઈપણ ઠેકાણે ટિપ્પણકાર ને માધવકર કહ્યા નથી.

* વાચસ્પતિ અને વિજયરક્ષિતના સમયનો Medicine of India ના ઉપાદ્યોતમાં ડા. હર્નલે સમજાણ નિર્ણય કર્યો છે.

આ બેથી જુદા ત્રીજા માધવ ઉપાધ્યાય માધવ નામથી પ્રખ્યાત છે. આ ઉપા-
ધ્યાય માધવ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં, સારસ્વત કુળમાં જન્મ્યા હતા
ઉપાધ્યાય માધવ. અને કાશીમાં રહેતા હતા. એમણે આયુર્વેદ પ્રકાશ અને
જૃહત્પાકાવલિ નામના બે ગ્રન્થો લખ્યા છે. આ ઉપાધ્યાય માધવે અનેક ગ્રન્થો
માંથી નામ સહિત ઉતારા કર્યા છે જેમાં શાર્ફધર, અને ભાવમિશ્રનાં પણ નામો છે
અર્થાત્ આ માધવ ૧૬ માં શતકથી અર્વાચીન છે.

આપણા નિદાનના કર્તા માધવ ઉપરના ત્રણેયથી જુદા છે એઓ પોતાને
નિદાનકાર માધવકર. માધવકર કહે છે અને પોતાના પિતાનું નામ ઈન્દુકર લખે
છે. આ છેવટના કર ઉપરથી એઓ બંગાળી હોય એમ
લાગે છે બંગાળના કવિરાજે (વૈદ્ય) માં માધવકર બંગાળમાં થયા હતા એમ
ઈતકથા પ્રચલિત છે.

હવે માધવકરના સમયનો વિચાર કરીએ. એના સમય માટે કાંઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ
નથી, પણ વૈદક સાહિત્યમાં એના સ્થાન ઉપરથી એના સમય માટે વિચાર
કરીએ.

માધવકરે ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટમાંથી ઉતારા કર્યા છે. દાખલા તરીકે
શરૂઆતમાંજ નિદાનં પૂર્વરૂપાણિ. વગેરે ચોથા શ્લોકથી ૧૪ માં શ્લોક સુધીના
૧૧ શ્લોકો વાગ્ભટ્ટમાંથી લીધા છે; આ સિવાય બીજા પણ ઘણા શ્લોકો વાગ્ભટ્ટ
માંથી લીધેલા છે. આ જોતાં માધવ ચરક સુશ્રુતથીજ નહિ પણ વાગ્ભટ્ટથી યે
અર્વાચીન છે. બીજી તરફથી ૧૧ માં શતકના ચક્રપાણિદત્તથી સિદ્ધયોગના કર્તા
વૃન્દ પ્રાચીન છે કારણુ ચક્રપાણિદત્ત સિદ્ધયોગનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ચક્રપાણિ
દત્ત તથા વૃન્દ બેય પોતપોતાની ચિકિત્સા માધવના નિદાનને અનુસરીને
(ગદવિનિશ્ચયજક્રમેણ) કહે છે. માટે માધવ બેયથી પ્રાચીન તર છે કેટલા પ્રાચીન
એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન
પ્રત્યક્ષ શારીરના ઉપોદ્ધાતમાં ચક્રપાણિના કરતાં વૃન્દ લગભગ ૨૦૦ વર્ષ જૂના
અને માધવ એથી ૨૦૦ વર્ષ જૂના હોવા જોઈએ એમ કહે છે. આ પ્રમાણે
માધવ ઈસ્વી સનના ૭ માં શતકમાં થયા હોવા જોઈએ. આઠમા નવમા શતકમાં
બગદાદના ખલીફો એ અનેક આયુર્વેદિક ગ્રન્થોનું અરબી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું
હતું એમાં માધવનું પણ ભાષાંતર થયું હતું એમ કેટલાક માને છે એ જો ખરું
હોય તો માધવ ૭ માં શતકમાં થયા હોવાનો સંભવ છે ગમે તેમ પણ માધવકર
ઈ. સ. ૧૧ માં શતકથી પ્રાચીન અને વાગ્ભટ્ટથી અર્થાત્ ૬ શતકથી અર્વાચીન છે
એ તો નક્કી. માધવે વાગ્ભટ્ટના શ્લોકો ઉતાર્યા છે તથા વાગ્ભટ્ટ વૃદ્ધ ત્રયીમાં
અને માધવ લઘુત્રયીમાં મનાય છે, એ જોતાં ડા. હર્નલ માધવને વાગ્ભટ્ટ પહેલાં
માને છે એ ખોટું લાગે છે.

નિદાનકાર માધવકરના સમય માટે ઉપરનું અનુમાન કયું પણ એના જીવન
ચરિત્ર માટે એ બંગાળી હોવાનો સંભવ છે અને એના
માધવકરના ગ્રન્થો. પિતાનું નામ ઈન્દુકર હતું એથી વિશેષ કાંઈ બાણવામાં નથી.
એના મંગલાચરણ ઉપરથી એ શિવભક્ત ભાસે છે. આ માધવકરે રૂઝવિનિશ્ચય ઉપ-
રાંત રત્નમાલા નામનો એક બીજો ગ્રન્થ લખ્યો હશે એમ ગોપીમોહન કવિરાજ કૃત

સુક્તાવલીના એક પદ* ઉપરથી જણાય છે. પણ જે અન્ય એના નામને અમર કર્યું છે એ અન્ય તો માધવનિદાન નામથીજ પ્રખ્યાત થયેલો એનો રૂઝિનિશ્ચય છે.

માધવનિદાન.

માધવના નામને અમર કરનાર માધવનિદાન ચરક, સુશ્રુત પેઠે સ્વતંત્ર અન્ય નથી. માધવ પોતે કહે છે તેમ એણે ચરક, સુશ્રુત, વિદેહ, વાગ્ભટ્ટ વગેરેના અન્ય-માંથી (નાનાસુનીનાં વચ્ચેનરિદાનીં) એકજ વિષયનાં માત્ર નિદાનને લગતાં વચનોનો સંગ્રહ કરીને માત્ર નિદાનનો ગ્રંથ લખ્યો છે. વર્તમાન ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટમાં ઘણાં ખરાં વચનો તો મળે છે પણ જે કેટલાંક નથી મળતાં તે આજે ન મળતાં ભૂનાં તંત્રોમાંથી હશે એમ ટીકાકારોના કહેવાથી પણ લાગે છે. માધવના પોતાના સ્વતંત્ર શ્લોકોની સંખ્યા ઘણી ભૂળ છે.

સંગ્રહાત્મક ગ્રંથ હોવા છતાં માધવનિદાન ભૂના કાળથી અત્યંત લોકપ્રિય છે. માધવનિદાનની આ લોકપ્રિયતાનાં કારણો એમ જણાય છે કે માધવનિદાન લોકપ્રિયતા. ચરક સુશ્રુત સાથે સરખાવતાં બહાનો ગ્રંથ છે, ચરકસુશ્રુતમાં અષ્ટો રોગોનું નિદાન એકજ સ્થાનમાં નથી જ્યારે માધવે જુદાજુદા સ્થાનમાંથી એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે. વળી ચરકમાં છે તે સુશ્રુતમાં નથી અને સુશ્રુતમાં છે તે ચરકમાં નથી. માધવે બેયમાંથી સંગ્રહ કર્યો છે. વાગ્ભટ્ટ પણ બેયમાંથી સંગ્રહ કર્યો છે, પણ એમાં સર્વ વિષયો છે. જ્યારે માધવે એકજ વિષયને જુદો તારવ્યો છે, વળી ગ્રંથ ટુંકો છે, આ સર્વ કારણોથી એ લોકપ્રિય થયો છે. પણ આ રીતે ચરક સુશ્રુતનાં વચનોનો સંગ્રહ કરવામાં માધવે કયાંક મૂળ ગ્રંથકારોને અન્યાય કર્યો છે તથા નિદાનોપયોગી વાતો છાડી પણ દીધી છે. પહેલું તો ચરક સુશ્રુતનાં ગદ્યો નિદાનમાં ઉપયોગી હોવા છતાં માધવે છાડી દીધાં છે, અલબત્ત વાગ્ભટ્ટમાં કે બીજે મૂળના ગદ્યનું પદમાં રૂપાંતર મળે તો એ માધવે સ્વીકાર્યું છે. બીજું માધવે કયાંક સુશ્રુતના નિદાનના બે કે ત્રણ શ્લોકમાંથી એકજ શ્લોક ઉતાર્યો છે; કવચિત્ અર્થો એકમાંથી અને અર્થો બીજામાંથી એમ વિચિત્ર સંકર કર્યો છે. કવચિત્ અર્થો ચરકનો અને અર્થો સુશ્રુતનો એમ પણ યોગ કર્યો છે. આ રીતે સંગ્રહ કરવામાં વખતે જુદા જુદા નામથી ચરકે અને સુશ્રુતે એકજ રોગ લખ્યો હોય તો માધવે જુદાજુદા બે રોગો ગણીને બેયનાં વચનોનો સંગ્રહ કર્યો છે.

આપ્રમાણે કેટલીક ખામીઓ હોવા છતાં રાષ્ટ્રઆતમાં કહેલાં કારણોથી એ ગ્રંથ અતિશય લોકપ્રિય થયો છે અને એથી માધવ પછીના વૃન્દ, ચક્રપાણિ, બંબસેન, ભાવમિશ્ર વગેરે અન્યકારો માધવને અનુસર્યા છે. આપાછળના અન્યકારોએ નિદાન માટે ચરક સુશ્રુત વગેરે મૂળ ગ્રંથમાંથી પાઠ ન લેતાં માધવમાંથી ઉતારા કર્યા છે. આવા લોકપ્રિય અને વિદ્યાર્થીઓને વૈદું ભણવામાં ઉપયોગી ગ્રંથની ટીકાઓ અને એનાં ભાષાન્તરો ઘણાં થાય એ સ્વાભાવિક છે. માધવનિદાનની સૌથી પ્રખ્યાત

*પૂર્વ લોકહિતાય માધવકરામિષ્કયો મિષક્ કવલં । કોષાન્વેષણત્પરઃ પ્રવિતતાયુર્વેદરત્નાક રાત્ ॥ માર્તા રત્નમયીં ચકાર સ યથાભામં ન શોમાધિકા । સાસ્મામિઃ કમનીયમક્તિષ્વના-દ્ધારાન્યથા પ્રપ્યતે ॥

ટીકા મધુકોશ નામની છે. એ ટીકા બંગાળાનાજ પંડિત મહામહોપાધ્યાય વિજય રક્ષિત અને તેના શિષ્ય શ્રીકંઠે રચેલી છે. વિજયરક્ષિતે ૧૧ મા શતકના ચક્રદત્તનો તથા ૧૩ મા શતકના પહેલા ભાગના યોગરત્નમાલાકાર ગુણાકરના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે માટે ૧૩ મા શતકના આરંભ પછી એ થયા હોવા ભેઈએ. અને ૧૩ મા શતકના મધ્યમાં થયેલા આતંકદર્પણકાર વાચસ્પતિએ વિજય રક્ષિતનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સર્વ ઉપરથી આ બેય ગુરૂ શિષ્ય ૧૩ મા શતકની બીજી પચ્ચાશી માં થઈ ગયા એમ ડા. હર્નલે સપ્રમાણ દર્શાવ્યું છે.

મધુકોશ વ્યાખ્યાનો અશ્મરી નિદાન પર્યંતનો ભાગ વિજય રક્ષિતનો અને તે પછીનો શ્રીકંઠદત્તનો છે. બીજી પ્રસિદ્ધ ટીકા ઉપરોક્ત ૧૩ મા શતકના મધ્ય-ભાગના હમ્મીર રાજાના સમકાલિન વાચસ્પતિની કરેલી આતંકદર્પણ નામની છે. પરમ નિપુણ સંશોધક વિદ્વાન વૈદ્યરાજ બદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે સંશોધિત માધવનિદાન મધુકોષ ટીકાસાથે નિર્ણયસાગરમાં છપાવ્યું છે અને આતંકદર્પણ એજ વિદ્વાનને હાથે હાલમાં એજ પ્રખ્યાત પ્રેસમાં છપાય છે.

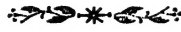
આ ભાષાંતરમાં મૂળ ગ્રંથનો સંસ્કૃત ભાગ નિર્ણયસાગરની ચોથી આવૃત્તિને અનુસરી સુધાર્યો છે, કારણ કે એ આવૃત્તિ સૌથી શુદ્ધ છે. વળી માધવે ન કહેલું કેટલુંક નિદાન બીજા ગ્રંથોમાંથી બીજા ટાઈપમાં તે તે રોગ સાથે લખ્યું છે અથવા પરિશિષ્ટમાં લખ્યું છે.

આ ઉપરાંત બે નવીનતાઓ ઉમેરી છે જે માધવનિદાનના અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપયોગી થશે એમ આશા છે (૧) ઉપર કહ્યું તેમ માધવે ચરકસુશ્રુત વગેરેનાં વચનોનો સંગ્રહ કર્યો છે, હવે માધવનો અમુક શ્લોક ચરક કે સુશ્રુતમાં કયે ઠેકાણે છે એ બજાવામાં આવે તો મૂળ સાથે સરખાવી શકાય, આ ઉદ્દેશથી દરેક પાનાંની નીચે ચરક, સુશ્રુત કે વાગ્બટમાં અમુક શ્લોક કયે ઠેકાણે છે એ દર્શાવ્યું છે. આમ કરવામાં ચરક મૂળ માત્રની નિર્ણયસાગરમાં વિ.સં. ૧૮૬૭ માં છપાયેલી આવૃત્તિનો, વેદધર્મસભાએ ભાષાંતર સાથે છપાવેલા સુશ્રુતનો, અને વાગ્બટની નિર્ણય સાગરમાં છપાયેલી ૧૮૦૨ની સરીક આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રમાણે મૂળનો ઉલ્લેખ કરવામાં કવચિત્ નજર ચૂકથી કોઈ ઉલ્લેખ રહી ગયેલ હશે; જે બીજી આવૃત્તિમાં સુધરશે. (૨) પાનાં નીચે રોગોનાં કેટલાંક સંસ્કૃત નામોના ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજી પર્યાયો આપ્યા છે. આ ચત્રમાં સદ્રત ડા. ગર્દેએ માધવનિદાનના મરાઠી ભાષાંતરના અન્તમાં આપેલા ઇંગ્રેજી નિદાનનો તથા નિર્ણયસાગર-વાળા માધવનિદાન (ચોથી આવૃત્તિ) ના આરંભમાં આપેલાં લીસ્ટનો મેટો લાભ લીધો છે. આ બાબતમાં સરખા મણી ઉપયોગી થાય માટે ઇંગ્રેજી નિદાનમાંથી લક્ષણો પરિશિષ્ટમાં આપવાની કેટલાક મિત્રો તરફથી સૂચના થઈ હતી પણ ઇંગ્રેજી નિદાન સવિસ્તર લખવામાં ઘણાં પાનાં રોકાય, ટુંકામાં લખ્યાથી સમજાય નહિ અને ડા. ત્રિભોવનદાસના શારીર અને વૈદક જેવા ગ્રંથમાં જેવાથી તરત ખુલાસો થઈ શકે એમ છે, માટે ઇંગ્રેજી નિદાન સવિસ્તર ન લખતાં છેવટ એક ઇંગ્રેજી રોગોની અનુક્રમણિકા લખી છે. એજ. માધ ૧૫, ૧૮૭૪.

અંડુ કાર્મસી,
એલ્ફીન્સ્ટન રોડ. }

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

રોગાનુક્રમણિકા.

રોગાનુ નામ.	પાનું.	રોગાનુ નામ.	પાનું.
અ.			
અકલિતવર્ત્ત	૩૩૧	અન્યતો વાત	૩૧૫
અક્ષિપાક	૩૧૪	અન્યેધુન્નવર	૨૧
અક્ષિપાકાત્યય	૩૧૭	અપચી	૨૦૭
અગ્નિવિસર્પ	૨૬૧	અપતન્ત્રક	૧૩૨
અગ્નિરોહિણી	૨૭૬	અપતાનક	૧૩૨
અચરણા (યોનિ)	૩૪૧	અપસ્માર	૧૨૩
અજકાળત	૩૧૮	અભિન્યાસ જ્વર	૧૭
અજગલ્લિકા	૨૭૩	અભિષ્યંદ	૩૧૧
અજીર્ણ	૫૩	અમ્લપિત્ત	૨૫૭
અંજનનામિકા	૩૨૮	અમ્લાધ્યુષિત	૧૩૫
અહિડની યોનિ... ..	૩૪૨	અરોચક... ..	૮૩
અતિક્ષિપ્ત ભક્ત	૨૩૨	અરૂંધિકા	૨૭૮
અતિચરણા (યોનિ)	૩૪૧	અર્જુન	૩૨૬
અતિસાર	૩૧	અર્દિત	૧૩૫
અત્યાનન્દા (યોનિ)	૩૪૧	અર્ધાવભેદક	૩૩૬
અત્યાર્તવ... ..	૩૩૮	અર્જુદ	૨૦૮
અધઃક્ષિપ્ત ભક્ત	૨૩૨	અર્જુદ (નેત્રરોગ)	૩૩૧
અધિજીવ્હ	૨૮૫	અર્ધરોગ... ..	૩૨૫
અધિભાંસક	૨૮૮	અર્શ	૪૧
અધુષ	૨૮૨	અર્શોવર્ત્ત	૩૨૮
અધ્યર્જુદ... ..	૨૧૧	અલજી	૩૨૭
અધ્વરોષ	૭૬	અલર્કવિષ	૩૭૦
અનન્તવાત	૩૩૬	અલસ	૨૭૮
અનાર્તવા... ..	૩૪૨	અલસક	૫૬
અનુશયી... ..	૨૭૭	અલસક કુષ્ઠ	૨૪૮
અન્તક સન્નિપાત	૧૪	અલાસ	૨૮૧
અન્તવૃદ્ધિ	૨૦૩	અવપાટિકા	૨૮૨
અન્ધપૂતના	૩૫૪	અવબાહુક	૧૪૦
અન્ધાલજી	૨૭૩	અવજીવિત	૩૧૫
અન્નજલ્લિકા	૮૪	અશ્મરી	૧૭૭
અન્નદ્રવાખ્ય શૂળ	૧૫૭	અઘીલા	૧૭૨
		અંસરોષ	૧૪૦
		અસુરગ્રહ	૧૨૦

રોગનું નામ.	પાનું.
અસુગદર...	૩૩૮
અહિપૂતન	૨૮૩
આક્ષેપક...	૧૩૧
આગનુક જવર...	૧૮
આપુ દૂધી વિષ...	૩૬૬
આધમાન...	૧૪૧
આનાહ ...	૧૬૦
આમવાત	૧૫૧
આસેકય પંઠ	૩૬૮

ઈ.

ઈશુમેહ ...	૧૮૩
ઈન્દ્રલુપ્ત ...	૨૭૮
ઈન્દ્ર વૃક્ષા ...	૨૭૪
ઈરિવેલ્લિકા ...	૨૭૫
ઈર્થક પંઠ ...	૩૬૮

ઉ.

ઉચ્ચિટિંગ વિષ ...	૩૬૬
ઉકોઠ ...	૨૫૬
ઉત્પાત ...	૩૦૩
ઉત્પિષ્ઠ ...	૨૩૧
ઉત્સંગપિટિકા ...	૩૨૮
ઉદકમેહ ...	૧૮૨
ઉદર્દ ...	૨૫૬
ઉદરરોગ...	૧૮૦
ઉદાવર્ત ...	૧૫૭
ઉદાવર્તા (ચોનિ) ...	૩૪૦
ઉન્મથક ...	૩૦૩
ઉન્માદ ...	૧૧૫
ઉન્માર્જી ભગંદર ...	૨૩૮
ઉપકુશ ...	૨૮૭
ઉપજીહ્વા ...	૨૮૧
ઉપદંશ ...	૨૪૦
ઉપનાહ ...	૩૨૭
ઉરસ્તમ્ભ ...	૧૪૮
ઉરઃક્ષત ...	૭૬

રોગનું નામ.	પાનું.
ઉર્ધ્વશ્વાસ ...	૮૭
ઉષ્ણિરોધર ભગંદર ...	૨૩૮
ઉષ્ણ વાત ...	૧૭૪

ઝ.

ઝખ્ય જીહ્વા કુષ્ઠ ...	૨૪૮
-----------------------	-----

એ.

એક વંદ...	૨૮૫
-----------	-----

ઓ.

ઓષ્ઠ રોગ ...	૨૮૫
--------------	-----

ઔ.

ઔદુમ્બર કુષ્ઠ ...	૨૪૭
-------------------	-----

ક.

કક્ષા ...	૨૭૬
કચ્છપ ...	૨૮૨
કચ્છપિકા ...	૨૭૪
કચ્છ ...	૨૫૦
કણ્ઠ વિષ ...	૩૬૫
કણ્ઠકુખ સન્નિપાત ...	૧૫
કણ્ઠગત રોગ ...	૨૮૩
કણ્ઠશાલક ...	૨૮૪
કણ્ઠશુષ્ક ...	૨૮૧
કંદર ...	૨૭૮
કપાલિકા...	૨૮૦
કર્ણવિદ્યુત દૃષ્ટિ ...	૩૨૩
કમ્પ વાયુ ...	૧૪૨
કરાલ ...	૨૮૩
કર્ણકણ્ઠ ...	૩૦૦
કર્ણક સન્નિપાત...	૧૫
કર્ણકવેડ ...	૩૦૦
કર્ણગૂચક ...	૩૦૦
કર્ણનાદ ...	૨૮૮
કર્ણપાક ...	૨૮૦
કર્ણપાલી રોગ ...	૩૦૩

રોગનું નામ.	પાનું.	રોગનું નામ.	પાનું.
કર્ણપ્રતિનાહ	૩૦૦	ક્ષયરોગ	૭૧
કર્ણરોગ	૨૮૮	ક્ષયયુ	૩૦૫
કર્ણવિદ્રધિ	૩૦૧	ક્ષારમેહ	૧૮૮
કર્ણશ્લેષ	૨૮૮	ક્ષુદ્ર કુષ્ઠ	૨૪૯
કર્ણશોથ	૩૦૨	ક્ષુદ્ર રોગ	૨૭૩
કર્ણસંસ્પર્શ	૩૦૦	ક્ષુદ્ર શ્વાસ	૮૦
કર્ણાબુદ	૩૦૨	ક્ષુદ્રાહિકા	૮૪
કર્ણારી	૩૦૨	ક્ષોદ્રમેહ	૧૮૪
કર્ણિની યોનિ	૩૪૧		
કર્દમવિસર્પ	૨૬૩	ખ.	
કલાયખંજ	૧૩૯	ખલીવર્ધન	૨૮૮
કાકલુકુષ્ઠ	૨૪૮	ખલ્લી	૧૪૨
કાચ દોષ	૩૨૦	ખાંન્ય	૧૩૮
કાણડ ભાગ	૨૩૨		
કાપાલકુષ્ઠ	૨૪૭	ગ.	
કામલા	૬૫	ગણડમાલા	૨૦૭
કાલમેહ	૧૮૩	ગન્ધમાળા	૨૭૬
કાસ	૭૯	ગન્ધર્વઅહ	૧૨૦
કિટિભ	૨૪૮	ગમ્ભીર દૃષ્ટિ	૩૨૪
કિલાસ	૨૫૪	ગમ્ભીરા હિકા	૮૪
કુકુલુક	૩૫૦	ગદ્દેભિકા	૨૭૫
કુચક	૩૩૨	ગલગણડ	૨૦૫
કુનખ	૨૭૬	ગલવિદ્રધિ	૨૯૬
કુમ્ભકામલા	૬૬	ગલ્લોધ	૨૮૬
કુમ્ભિક ખંડ	૩૬૮	ગિલાયુ	૨૮૬
કુમ્ભિકા	૩૨૮	ગુદબ્રંશ	૨૮૪
કુષ્ઠ રોગ	૨૪૫	ગુદમ	૧૬૧
કૃકલાસ વિષ	૩૬૫	ગૃધ્રસી	૧૩૮
કૃમિ	૫૮	ગૃહગોષિકા	૩૬૬
કૃમિકર્ણ	૩૦૧	ગ્રહબાધા	૩૫૨
કૃમિઅન્ય	૩૨૭	ગ્રનિય	૨૦૭
કૃમિદંતક	૨૮૮	ગ્રનિયવિસર્પ	૨૬૨
ક્રોધકશીર્ષ	૧૩૮		
કિલ્લતવર્ત્ત	૩૩૦	ઘ.	
ક્ષતજ વિસર્પ	૨૬૪	ઘૃષ્ઠ પ્રભુ	૨૨૮
ક્ષતપ્રભુ	૨૨૭		
		ચ.	
		ચતુર્થક જવર	૨૧

રોગનું નામ.	પાનું.
ચર્મકીલ	૫૦
ચર્મકુષ્ઠ	૨૪૬
ચર્મદલ	૨૫૦
ચાતુર્થિક વિપર્યય	૨૩
ચિપ્ચ	૨૭૬
ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાત... ..	૧૪

છ.

છર્દિ	૯૫
છિન્નશ્વાસ	૮૮

જ.

જતુમણિ	૨૮૦
જરારોષ... ..	૭૫
જલત્રાસ... ..	૩૭૨
જલોદર	૧૮૫
જલૌકા વિષ	૩૬૬
જલ	૩૨૬
જલમર્દલ... ..	૨૭૫
જલમેહ	૧૮૩
જર્ણજ્વર	૨૮
જીંહક	૧૬
જીંહરોગ	૨૮૧
જીંહસ્તમ્બ	૧૩૭
જ્વર	૪
જ્વરાતિસાર	૩૬

ત.

તન્દ્રા	૧૦૫
તન્દ્રિક સન્નિપાત	૧૫
તમકશ્વાસ	૮૮
તાલુકંટક	૩૫૧
તાલુગતરોગ	૨૮૧
તાલુપાક... ..	૨૮૩
તાલુપુષ્પુટ	૨૮૩
તાલુરોષ... ..	૨૮૩
તાલ્વર્ચુદ	૨૮૨

રોગનું નામ.	પાનું.
તિમિરરોગ	૩૨૦
તિર્થગૃગતભ્રમ	૨૩૨
તિલકાલક	૨૮૦
તુંડીકેરી	૨૬૨
તુની	૧૪૦
તૃતીયક જ્વર	૨૧
તૃષ્ણા	૯૯

દ.

દંદ્રૂમણ્ડલ	૨૪૬
દન્ડાપતાનક	૧૩૩
દંતપુષ્પુટ	૨૮૬
દંતમૂલગત રોગ	૨૮૬
દન્ત રોગ... ..	૨૮૬
દન્તવિદ્રધિ	૨૮૦
દન્તવેષ	૨૮૭
દન્તશર્કરા	૨૮૦
દન્તહર્ષ	૨૮૦
દારૂણ	૨૭૬
દાલન	૨૮૬
દાહ	૧૧૩
દીપ્ત	૩૦૬
દુઃખ વર્ધન	૩૦૪
દુષ્ટ પ્રતિશયાય	૩૦૯
દૂધી વિષ... ..	૩૬૦
દૃષ્ટિ રોગ... ..	૩૨૩
દેવગ્રહ	૧૧૮
દ્વિરર્ચુદ	૨૧૧

ધ.

ધનુસ્તમ્બ	૧૩૩
ધૂમદર્શી	૩૨૩

ન.

નકુલાંધ્ય	૩૨૪
નષ્ટાર્તવા યોનિ	૩૪૦
નાડીત્રણ	૨૩૫
નારીષંઠ	૩૭૦

રોગનું નામ.	પાનું.
નાસાપરિશોષ	૩૦૬
નાસાપાક	૩૦૫
નાસારોગ	૩૦૪
નાસાસ્ત્રાવ	૩૦૬
નિદ્રા	૧૦૫
નિમેષ	૩૩૧
નિરૂદ્ધપ્રકરણ	૨૮૨
નીલમેહ	૧૮૩
નીલિકા	૨૮૧
નેત્રનાદી	૩૨૭
નેત્રરોગ	૩૧૧
નેત્રમેય ગ્રહ	૩૫૪
ન્યન્થ	૨૮૧

પ.

પક્ષવધ	૧૩૪
પક્ષમકોપ	૩૩૨
પક્ષમશાત	૩૩૨
પનસિકા	૨૭૫
પક્ષિનીકંટક	૨૮૦
પરિભ્રામ શૂલ	૧૫૬
પરિદર	૨૮૭
પરિપોટક	૩૦૩
પરિષ્કુતાયોનિ	૩૪૦
પરિભ્રાચી	૩૨૧
પરિલેહી	૩૦૪
પરિવર્તિકા	૨૮૧
પરિસ્ત્રાવી ઉદર	૧૮૫
પરિસ્ત્રાવી ભગંદર	૨૩૮
પલિત	૨૭૮
પર્વણી	૩૨૭
પાકુલ્ય	૧૩૬
પાણુ	૬૧
પાદદારી	૨૭૮
પાદદાહ	૧૩૮
પાદહર્ષ	૧૪૦

રોગનું નામ.	પાનું.
પાનકી	૬૭
પામાકુષ્ઠ	૨૫૦
પારિગમિક	૩૫૦
પિચ્ચિત પ્રભુ	૨૨૮
પિતૃગ્રહ	૧૨૧
પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ	૩૨૩
પિત્તલા યોનિ	૩૪૧
પિશાચગ્રહ	૧૨૨
પિષ્ઠક	૩૨૬
પિષ્ઠમેહ	૧૮૩
પીનસ	૩૦૪
પુણ્ડરીક કુષ્ઠ	૨૪૮
પુત્રધ્વી યોનિ	૩૪૦
પૂતનાગ્રહ	૩૫૪
પૂતિકર્ણ	૩૦૨
પૂતિનસ્ય	૩૦૫
પૂયરક્ત	૩૦૫
પૂયાલસ	૩૨૭
પોથકી	૩૨૮
પ્રકિલનવર્ત્ત	૩૩૦
પ્રતમક શ્વાસ	૬૦
પ્રતિવૂની	૧૪૧
પ્રતિશ્યાય	૩૦૭
પ્રતીનાહ	૩૦૬
પ્રત્યઙ્ઠીલા	૧૪૨
પ્રત્યાધ્માન	૧૪૧
પ્રમેહપિટિકા	૧૮૭
પ્રલેપક જ્વર	૨૩
પ્રલાપક સન્નિપાત	૧૬
પ્રવાહિકા	૩૬
પ્રસ્ત્રંસિની યોનિ	૩૪૦
પ્લીહોદર	૧૮૪

ફ.

ફિરંગ	૩૭૩
--------------	-----

સ્રેયનું નામ.	પાનું.	રોગનું નામ.	પાનું.
અ.			
અહ્ન ગુદોદર	૧૮૫	મહાસાધિર	૨૮૭
અલાસ (નેત્રરોગ)	૩૨૬	માંજીમ્બેહ	૧૮૩
અલાસ	૨૮૫	માંસતાન	૨૬૭
અસ્તિકુંડલ	૧૭૫	માંસસંધાત	૨૮૨
અહલવર્ત્ત	૩૨૬	માંસાર્થુદ	૨૧૦
આધિર્ય	૨૬૬	મુખદ્વિકા	૨૭૬
આલરોગ	૩૪૬	મુખમણ્ડિકા	૩૫૪
ખિસવર્ત્ત	૩૩૨	મુખરોગ	૨૮૪
લા.		મૂકાદિ વાતરોગ	૧૪૦
લગન્દર	૨૩૭	મૂઢગર્ભ	૩૪૩
લમ્બ	૨૩૧	મૂત્રકૃચ્છ	૧૬૮
લંબનક	૨૮૮	મૂત્રક્ષય	૧૭૪
લુપ્તનેત્ર સન્નિપાત	૧૬	મૂત્રઅનિય	૧૭૪
ભ્રમ	૧૦૫	મૂત્રજઠર	૧૭૩
ભ્રંશયુ	૩૦૬	મૂત્રજવૃદ્ધિ	૨૦૩
મ.		મૂત્ર શુક્ર	૧૭૪
મક્ષિકા વિષ	૩૬૭	મૂત્રસાદ	૧૭૫
મન્જીમેહ	૧૮૪	મૂત્રાધાત	૧૭૧
મણ્ડલકુષ્ઠ	૨૪૮	મૂત્રાતીત	૧૭૩
મણ્ડક વિષ	૩૬૬	મૂત્રાવરોધ	૧૪૨
મત્સ્ય વિષ	૩૬૬	મૂત્રોત્સંગ	૧૭૩
મદાત્મ્ય	૧૦૭	મૂર્ચ્છા	૧૦૨
મધુમેહ	૧૮૫	મૂષિકવિષ	૩૬૪
મન્દજઠરાગ્નિ	૫૧	મેદોરોગ	૧૮૬
મન્યાસ્તમ્બ	૧૩૭	મેહરોગ	૧૮૧
મશકવિષ	૩૬૭	ય.	
મષક	૨૮૦	યક્ષ્મદાહ્યુદર	૧૬૪
મસૂરિકા	૨૬૭	યક્ષ્મહ	૧૨૦
મહતી હિક્કા	૮૪	યમલાહિક્કા	૮૪
મહાકુષ્ઠ	૨૪૬	યવપ્રખ્યા	૨૭૩
મહાપદ્મ વિસર્પ	૩૫૧	યોનિકન્દ	૩૪૨
મહા યોનિ	૩૪૨	યોનિરોગ	૩૪૭
મહાશ્વાસ	૮૭	ર.	
		રક્તગુલ્મ	૧૬૫
		રક્તપિત્ત	૬૭

रोगनुं नाम.	पानुं.	रोगनुं नाम.	पानुं.
रक्तप्रतिश्याय सन्निपात ...	३०६	वाभिनीयोनि ...	३४०
रक्तमेह ...	१८३	वियर्थिका ...	२५१
रक्तप्लीषी ...	१६	विद्विधात ...	१७५
रक्तातिसार ...	३५	विद्विरिका ...	२७७
रक्तार्जुह ...	२१०	विद्वारी ...	२१७
रक्तार्श ...	४६	विद्वप्रलु ...	२२७
रसशेषाञ्जु ...	५४	विद्वधि ...	२१३
राक्षसग्रह ...	१२१	विद्वतायोनि ...	३४०
शृङ्गाह सन्निपात ...	१४	विलम्बिका ...	५७
रेवती ग्रह ...	३५३	विवर्तितभ्रम ...	२३२
रोमान्तिका ...	२६८	विवृतापिटिका ...	२७३
रोहिणी ...	२६३	विजिलप्रभ्रम ...	२३२
ल.		विश्वायी ..	१३८
लगलु ...	३३२	विषरोग ...	३५५
लालामेह ...	१८३	विषमन्तर ...	२०
लिंगनाश ..	३२०	विषूयी ...	५५
लूताविष ...	३६३	विष्वन्धाञ्जु ...	५४
लोहितक्षयायोनि ...	३४०	विसर्प ...	२६१
व.		विरुद्धेष्टक ...	२६५
वर्त्मकर्म ...	३३०	विरुद्धेष्टक कुष्ठ ...	२५०
वर्त्मभ्रंश ..	३३०	वृद्धि ...	२०२
वर्त्मरोग ...	३२८	वृद्ध ...	२६६
वर्त्मशर्करा ...	३२०	वृश्चिकविष ...	३६६
वल्लय ...	२६५	वृषलु कर्म ...	२८३
वल्मीक पिटिका ...	२७४	वैदर्भ ...	२८८
वसामेह ...	१८४	वैपाटिक ...	२४६
वातकुंठक ...	१३६	व्यंग ...	२८१
वातकुंठलिका ...	१७२	व्यवायरोष ...	७४
वातपर्यय ...	३१४	व्यायामरोष ...	७६
वातभ्रंशक ...	२३	प्रलु ..	२२१
वातभ्रंश ...	१७२	प्रलुशोथ ...	२१८
वातरक्त ...	१४४	प्रलुशोथ ...	७६
वातलायोनि ...	३४०	श.	
वातव्याधि ...	१२६	शकुनीग्रह ...	३५३
वातहृतवर्त्म ...	३३१	शंभक ...	३३७
वाताण्डीला ...	१४१	शतघ्नी ...	२६६
		शतघ्नी विष ...	३६६

INDEX.

Abortion	343	Dislocation	232
Abscess	213	Double Quotidian fever	21
Abscess of bladder ..	174	Dropsy	187
Abscess in the ear ...	301	Dysentery	36
Acidity	257	Dyspepsia	51
Acne	279	Dyspnoea	85
After pains	346	Dysuria	169
Alcoholism	107	Eczema	249
Anæmia	61	Elephantiasis	212
Anorexia	93	Elephantiasis of Scrotum	202
Aphonia	140	Elongated Uvula... ..	291
Apoplexy	106	Enlargement of Prostate	
Arm-Palsey... ..	138	gland	172
Ascites	195	Enuresis	183
Asthma	88	Epilepsy	123
Baldness	278	Erysipelas	260
Black Jaundice	65	Erysipelas Phlegmonous	263
Black tooth... ..	290	Erysipelas Traumatic...	264
Bleeding piles	46	Excoriation	228
Blepharospasm	387	Extra-tooth	288
Burning of the feet ...	133	Eye diseases	311
Calculi	176	Fainting	102
Calculi Renal	188	Fistula	234
Carbuncle	179	Fistula et ano	237
Carries of tooth	201	Fracture	231
Cataract	320	Giddiness	106
Chancre Soft	240	Goitre	205
Cholera	55	Gout	144
Chyluria	183	Gravel	180
Colour-blindness	323	Guineaworm	372
Conjunctivitis	332	Haematocoele	202
Constipation	160	Haematuria	184
Contused wound... ..	227	Haemoptysis	76
Convulsions	131	Hay fever	19
Corn	278	Headache	334
Corneal ulcer	316	Hemicrania	336
Coryza... ..	307	Hemiplegia	134
Cough	79	Hemorrhages	67
Cut wound	225	Hepatic enlargement ...	194
Cystitis	175	Hernia	203
Deafness	299	Herpes zoster	276
Diabetes Melitus	185	Hiccough	82
Diarrhoea	31	Hoarseness of voice ...	91
Difficult labour	343	Hydrocele	203
Diseases of children ...	349	Hydrophobia	370

Impetigo	250	Ranulla	291
Indian sprue	37	Remittent fever	21
Indigestion	52	Retention of urine	172
Inflammation of wound..	213	Rhajiades	249
Insanity	115	Rheumatism	151
Intestinal Obstruction...	195	Ring worm	249
Jaundice	65	Rupia	250
Lachrymal fistula	327	Rupture	226
Leprosy	247	Scabies	250
Leucorrhoea	338	Sciatica	188
Mastitis	347	Scrofula	207
Measles	269	Sexual debility	367
Menorrhagia	338	Sinus	235
Mole	280	Skin diseases	245
Mumps	275	Small-pox	267
Obesity	189	Sneezing	305
Ophthalmia	311	Spasmodic stricture	172
Orchitis	202	Spastic Paraplegia	139
Otalgia	299	Spermatorrhoea	183
Otorrhoea	300	Splenic enlargement	194
Ozæna	304	Stiffness of the neck	137
Pannus	315	Stricture	173
Paralysis	135	Stricture of the rectum	283
Paralysis Agitans	142	Stye	829
„ Facial	135	Suppression of urine	174
„ of the tongue	137	Suppuration	302
Paraphymosis	281	Swelling	197
Paraplegia	139,149	Synovitis of the knee joints	138
Phosphaturia	184	Syphilis	373
Phthisis	71	Thirst	99
Phymosis	282	Tinea Tarsi	333
Piles	41	Traumatic fever	19
Piorrhoea	286	Trichiasis	332
Pityriasis	248	Tumour	209
Premature gray hair	279	Tympanitis	141
Prolapsus ani	284	Ulcer	221
Prurigo	242	Ulceration of the bowels	195
Pruritus ani... ..	283	Uric-acid diatheses	183
Psoriasis	251	Urticaria	255
Pterygium	325	Vaginal Polypus... ..	342
Ptosis	931	Vesico-intestinal fistula	175
Puerperal diseases	346	Vomiting	95
Punctured wound	227	Whitlaw	276
Pustule in the nose	305	Worms	58
Quartan fever	21	Wounds	225
Quotidian fever	21	Wortes	280

શ્રીમાધવનિદાન.

પરિભાષા.

મંગલાચરણ.

પ્રણમ્ય જગદુત્પત્તિસ્થિતિસંહારકારણમ્ ॥

સ્વર્ગાપવર્ગયોર્દ્વારં ત્રૈલોક્યશરણં શિવમ્ ॥ ૧ ॥

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના કારણ ભૂત;—સ્વર્ગ અને અપવર્ગ (મોક્ષ)ના દ્વાર રૂપ અને ત્રણ લોકના આશ્રયરૂપ—એવા જે શિવ, તેને વંદન કરી, (આ ગ્રંથ રચાય છે.)

નાનામુનીનાં વચનૈરિદાનીં સમાસતઃ સદ્ધિષજાં નિયોગાત્ ॥

સોપદ્રવારિષ્ટનિદાનલિંગો નિબધ્યતે રોગવિનિશ્ચયોડયમ્ ॥ ૨ ॥

સારા વૈદોની આજ્ઞાથી, ઉપદ્રવો, મરણ સૂચક ચિહ્નો, રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો અને રોગ ઓળખવાનાં ચિહ્નો એ બધાં સાથે વ્યાધિઓનો જેમાં નિર્ણય કર્યો છે, એવો આ ગ્રંથ અનેક ઋષિઓનાં વચનો વડે* દુઃકામાં રચાય છે.

નાનાતંત્રવિહીનાનાં મિષજામલ્પમેધસામ્ ॥

સુખં વિજ્ઞાતુમાતંકમયમેવ મવિષ્યતિ ॥ ૩ ॥

ધણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જેણે કર્યો નથી એવા, અલ્પબુદ્ધિવાળા વૈદોને સહેલાઈથી રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે આ જ ગ્રંથ ઉપયોગી થશે.

૧ ‘ અનેક ઋષિઓનાં વચનોવડે ’ એ શબ્દોથી ગ્રંથકાર એમ કહેવા માગે છે કે આ ગ્રંથમાં ઋષિઓએ રચેલા ગ્રંથો ચરક સુશ્રુત વગેરેનાં વચનોનોજ ઉતારો કર્યો છે. ખરી રીતે પણ એમજ છે આ ગ્રંથમાં ધણા ખરા શ્લોકો ચરક સુશ્રુતમાંથી અક્ષરશઃ ઉતાર્યા છે.

રોગ પરીક્ષાના મુખ્ય પાંચ ઉપાય.

નિદાનં પૂર્વરૂપાણિ રૂપાણ્યુપશયસ્તથા ॥

સંપ્રાપ્તિથોતિ વિજ્ઞાનં રોગાણાં પञ्ચધા સ્મૃતમ્ ॥ ૪ ॥

નિદાન (મૂળ કારણ), પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સંપ્રાપ્તિ, એ રોગ ઓળખવાના પાંચ પ્રકાર છે. એ પાંચેનો અર્થ નીચે કહેા છે.

નિદાન.

નિર્ણયોક્તેષ્ટા યતનપ્રત્યયોત્થાનકારણૈઃ ॥

નિદાનમાહુઃ પર્યાયૈઃ

નિમિત્ત, હેતુ, આયતન, પ્રત્યય, ઉત્થાન અને કારણ, એ પાંચ નિદાનના પર્યાયો કહેવાય છે. (એટલે એ પાંચમાંનો કોઈ ન્યાં આવે ત્યાં ‘નિદાન’ અર્થ સમજવો. રોગનું મૂળ કારણ અથવા રોગની ઉત્પત્તિનો જે હેતુ, તે નિદાન.)

‘પૂર્વરૂપ.

પ્રાગ્રૂપં येन लक्ष्यते ॥ ૫ ॥

उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥

પૂર્વરૂપ એટલે જેનાથી ભવિષ્યમાં થનારો રોગ, દોષનાં વિશેષ લક્ષણો જેવામાં ન આવતાં હોય છતાં સમજવામાં આવે તે. મતલબ કે રોગની વિશિષ્ટ લક્ષણો વગરની શરૂઆતની અવસ્થાને પૂર્વરૂપ કહે છે. (પૂર્વરૂપ એ પ્રકારનાં છે:—એક સામાન્ય અને ખીજું વિશિષ્ટ; સામાન્ય પૂર્વરૂપ ઉપર કહ્યું છે: વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ નીચે કહે છે.)

વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ.

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वात् व्याधीनां तद्यथायथम् ॥ ૬ ॥

તે તે રોગનાં લક્ષણો ઓછાં હોવાથી, ન્યાંસુધી રોગનું રૂપ સ્પષ્ટ (ચોખ્ખું) ન દેખાય ત્યાંસુધી, એ સ્થિતિ (વિશિષ્ટ) પૂર્વરૂપ કહેવાય છે. અર્થાત્ અમુક રોગનું જે અવ્યક્ત સ્વરૂપ તેજ એનું (વિશિષ્ટ) પૂર્વરૂપ.

૧ પૂર્વરૂપ=Prodromal symptoms.

૪, ૫ વા. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૨, ૩. ૬ વા. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૪.

૩૫.

તદેવ વ્યક્તતાં યાતં રૂપમિત્યભિધીયતે ॥

સંસ્થાનં વ્યજ્ઞનં લિઙ્ગં લક્ષણં ચિહ્નમાકૃતિઃ ॥ ૭ ॥

રોગની શરુઆતમાં જે તેનાં અવ્યક્ત (અસ્પષ્ટ) લક્ષણો જણાય છે—જેને વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ કહે છે, તેજ પૂર્વરૂપ જ્યારે સ્પષ્ટ થાય એટલે દોષ વિશેષનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે, ત્યારે તેને રૂપ અથવા રોગનું લક્ષણ કહે છે. સંસ્થાન, વ્યંજન, લિંગ, લક્ષણ, ચિહ્ન, આકૃતિ, એ શબ્દો રોગનાં સ્વરૂપને કહેનારા છે. એટલે રૂપના પર્યાયો છે.

ઉપશય.

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥

औषधान्नावहत्सङ्ગमुपयोगं सुखावहम् ॥ ૮ ॥

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्त्व्यमिति स्मृतः ॥

विपरीतोऽनुપશयो व्याध्यसात्त्व્યमिति स्मृतः ॥ ૯ ॥

નિદાનથી, રોગથી કે નિદાન અને રોગ બંધથી વિરુદ્ધ હોવાથી રોગની શાન્તિ કરનારાં, તથા નિદાનના, રોગના કે નિદાન અને રોગ બેયના સમાન ધર્મવાળાં હોવા છતાં રોગની શાન્તિ કરનારાં ઔષધો, ખોરાકો, અને વિહારોનો સુખકારક ઉપયોગ એનું નામ ઉપશય; તેજ સાત્ત્વ્ય કહેવાય છે. એથી વિરુદ્ધ—એટલે વ્યાધિ વધારનારાં ઔષધો ખોરાકો અને વિહારોનો દુઃખકારક ઉપયોગ એ અનુપશય; તેજ રોગનું અસાત્ત્વ્ય કહેવાય છે. (અહિં ઔષધ અન્ન અને વિહાર ત્રણનીજ વાત કરી છે. પણ આમાં દેશકાળ પણ ગણવાનાં છે. ધણી વાર કોઈ દેશ માફક આવવાથી રોગ ખીજા ઉપાય વગર મટી જાય છે.)

(નીચેનાં ઉદાહરણોનાં કોષ્ટકથી ઉપશયનું આ લક્ષણ સ્પષ્ટ સમજશે).

૧ રૂપ=Symptoms.

૭ વા. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૫. ૮-૯ વા. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૬-૭.

તેમનાં ઉદાહરણોનું કોષ્ટક.

નામ.	ઔષધ.	અન્ન.	વિહાર.
નિદાનથી વિરુદ્ધ.	શીતજ્વર ઉપર સુંક વગેરે ઉષ્ણ પદાર્થ.	શ્રમવાયુથી થયેલા વ્યાધિમાં માંસનો રસ અને ભાત.	દિવસે સૂતાથી થયેલા કફ ઉપર રાત્રે જાગરણ.
રોગથી વિરુદ્ધ.	અતિસાર ઉપર સ્તંભન (જાડાને અટકાવવા માટે કાળીપાટ વગેરે). એર ઉપર સરસડો કુષ્ઠ ઉપર ખેર, પ્રમેહ ઉપર હળદર.	અતિસાર ઉપર મસુરની દાળ વગેરે અડો રોકનાર ખોરાક.	ઉદાવર્ત (પેટમાં વાયુ ઉંચે ચઢવો તે) ઉપર નીચે જોર કરવું.
રોગ અને નિદાન બેયથી વિરુદ્ધ.	વાયુના સોજા ઉપર દશમૂળનો કવાય.	વાતકફ સંગ્રહણી ઉપર છાશ.	દિનગ્ધ એવી જે દિવસની નિદ્રા, તેથી થયેલા આળસ ઉપર રાતનું જાગરણ.
નિદાનનાં સમાનધર્મ છતાં રોગની શાન્તિ કરનાર.	પિત્તથી થયેલા પ્રણુના સોજા ઉપર ગરમ પોટીસ ખાંધવી.	પાકતા પ્રણુના સોજા ઉપર દાહ કરવાળું અન્ન, જેમ કે બાજરીનો રોટલો, રાઈની ભાજી સરસવની ભાજી વગેરે.	વાયુથી થયેલા ઉન્માદવાળાને ભય દેખાડવો ઇત્યાદિ.
રોગનાં સમાનધર્મ છતાં રોગની શાન્તિ કરનાર.	ઉલટી ઉપર ઉલટી કરાવવાવાળી મીંદોળ જેવી દવા.	અતિસાર ઉપર રેચક એવું દ્રવ્ય.	ઉલટી ઉપર ઉલટી લાવવા માટે આંગળી નાંખી ઉલટી આણવા માટે જોર કરવું ઇત્યાદિ.
નિદાન અને રોગ બેયનાં સમાનધર્મ છતાં રોગની શાન્તિ કરનાર.	અગ્નિથી દાઝ્યા ઉપર ઉષ્ણ કરેલો અગરચંદનનો લેપ વિષ ઉપર વિષ.	મદિરાથી થયેલા મદાત્મ્ય ઉપર મદિરા પાન.	કસરતથી થયેલા સંમૂઠ વાયુ ઉપર તરવાની કસરત કરવી.

સંપ્રાપ્તિ.

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ॥

निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ ૧૦ ॥

શરીરમાં ઉંચે નીચે ફરતા અને જગડેલા દોષથી જે રીતે અમુક રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેને (રોગની ઉપર કહી તે રીતની ઉત્પત્તિને) સંપ્રાપ્તિ, જાતિ કે આગતિ કહે છે.

સંપ્રાપ્તિના ભેદો.

સંખ્યાવકલ્પમાબાન્યબલકાલવિશેષતઃ ॥

સા ભિચતે

સંખ્યા, વિકલ્પ, પ્રાધાન્ય, અપ્રાધાન્ય, બળ, (અબળ) અને વખત (સમય), એટલા સંપ્રાપ્તિના ભેદો છે.

સંખ્યા.

યથાત્રૈવ વક્ષ્યંતેઽઘ્નૌ જ્વરા इति ॥ ૧૧ ॥

જેમકે આ ગ્રંથમાં તાવ આઠ પ્રકારના વર્ણવ્યા છે.

વિકલ્પ.

દોષાણાં સમવેતાનાં વિકલ્પોઽશાંશકલ્પના ॥

સાથે મળેલા દોષો (વાત પિત્ત અને કફ)માં અંશાંશની કલ્પના એનું નામ વિકલ્પ. (અર્થાત્ અમુક રોગમાં વાયુના લૂખાપણું વગેરે અંશો જોઈને વાયુના પ્રકોપનું અનુમાન કરવું તે વિકલ્પ).

પ્રાધાન્ય.

સ્વાતંત્ર્યપારતંત્ર્યાભ્યાં વ્યાધેઃ પ્રાધાન્યમાદિશેત્ ॥ ૧૨ ॥

સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતાથી રોગનું પ્રાધાન્ય (અને અપ્રાધાન્ય) જાણવું; એટલે જે રોગ સ્વતંત્ર હોય તે પ્રધાન-મુખ્ય રોગ અને જે રોગ કે રોગો પરતંત્ર-બીજના વધવા ધટવાથી વધતા ધટતા-હોય તે અપ્રધાન.

બળ.

હેત્વાદિકાત્સ્ન્યાવયર્વૈર્બલાબલવિશેષણમ્ ॥

હેતુ, પૂર્વરૂપ અને રૂપ, પૂરે પૂરાં દેખાતાં હોય તો રોગ બળવાળો સમજવો અને હેતુ વગેરે પૂરા રૂપમાં ન દેખાય-અધૂરાં દેખાય તો નબળો સમજવો.

કાળ.

નક્તંદિનર્તુઘ્નતાંશૈર્વ્યાધિકાલો યથામલમ્ ॥

રાત્રિ, દિવસ, વસંત વગેરે ઋતુઓ, અને આહાર, એના દોષોને અનુસરતા જે વિભાગો તેનું નામ વ્યાધિનો કાળ. જેમકે રાતના પહેલા ભાગમાં કફ વધે વચલા ભાગમાં પિત્ત અને છેલ્લા ભાગમાં વાયુ વધે, તેમજ, વસંતમાં

કદ શરદમાં પિત્ત અને વર્ષામાં વાયુ વધે. એજ પ્રમાણે આહારના આદિ-
મધ્ય અને અન્તનું સમજવું.

इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेक्ष्यते ॥ १३ ॥

આ પ્રમાણે નિદાન એટલે શું ? તે સંક્ષેપમાં જણાવ્યું. તેનો વિસ્તાર
તે તે રોગમાં આગળ કહેવાશે.

सर्व रोगानां सामान्य कारणे.

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १४ ॥

કોપ પામેલા (બગડેલા) દોષો સર્વ રોગોનું કારણ-મૂળ-છે. અને જુદી
જુદી જાતનાં અહિત, (શરીરને નુકસાન કરનાર આહાર વિહાર વગેરે) ના
ઉપમેગથી દોષોનો પ્રકોપ થાય છે.

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ १५ ॥

એક રોગ બીજા રોગના નિદાન રૂપ પણ કેટલીકવાર થાય છે.

એક રોગથી ઉત્પન્ન થતા બીજા રોગોના દાખલા.

तद्यथा ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥

रक्तपिताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥

श्वासात्સંજાયતે હિક્કા કંઠરોધાવલંબનમ્ ॥ ૧૬ ॥

प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोफ एव च ॥

अर्शोभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥

प्रतिश्यायादथो कासः कासात्સંજાયતે ક્ષયઃ ॥

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ १८ ॥

જેમકે તાવના ઉકળાટથી રક્તપિત્ત પેદા થાય છે; રક્તપિત્તમાંથી તાવ
આવે છે. જ્વર અને રક્તપિત્તથી શોષ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્વાસથી હેડ-
કીનો રોગ પેદા થાય છે તથા તેથી કંઠ રૂંધાય છે. યરોલની વૃદ્ધિ થવાથી
ઉદર રોગ થાય છે. ઉદર રોગમાંથી સોજા ચઢે છે. હરશમાંથી ઉદર
સંબંધી રોગ અને ગોળાનું દરદ થાય છે. સળખમમાંથી ઉધરસ અને
ઉધરસમાંથી ક્ષયનો રોગ લાગુ પડે છે તથા ક્ષયરોગમાંથી શોષ નામે વ્યાધિ
પેદા થાય છે.

તે પૂર્વે કેવલા રોગાઃ પશ્ચાદ્દેત્વર્થકારિણઃ ॥

પહેલાં તો આ રોગો એકલા હોય છે પણ પછવાડેથી પુષ્ટિ મળતાં બીજા રોગને પેદા કરે છે.

બીજા રોગો ઉત્પન્ન કરનાર વ્યાધિનું વિચિત્ર રૂપ.

કશ્ચિદ્ધિ રોગો રોગસ્ય હેતુર્ભૂત્વા પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

ન પ્રશામ્યતિ ચાપ્યન્યો હેત્વર્થ કુરુતેપિ ચ ॥

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसंकराः ॥ ૨૦ ॥

કોઈ રોગ, બીજા રોગનું કારણ થઈને પછી મટી જાય છે; વળી કોઈ રોગ બીજા રોગને પેદા કરી ન મટતાં તેવો જ ચાલુ રહે છે. આ રીતે મનુષ્યોને અતિશય કષ્ટ આપનારાં રોગોનાં મિશ્રણો દેખાય છે.

તસ્માદ્યત્નેન સદ્વૈદ્યૈરિચ્છદ્ધિઃ સિદ્ધિમુત્તમામ્ ॥

જ્ઞાતવ્યો વક્ષ્યતે યોડ્યં જ્વરાદીનાં વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૧ ॥

માટે ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવાની જે વૈદ્યોની ઇચ્છા હોય, તેમણે તાવ વગેરે સઘળા રોગોનો જે નિશ્ચય (રોગોનું નિદાન) હવે કહેવાય છે તે જાણવો.

इति परिभाषा समाप्ता. પરિભાષા સમાપ્ત થઈ.

*જ્વરનિદાન. તાવનું નિદાન.

દક્ષપમાનસંક્રુદ્ધરુદ્રાનિઃશ્વાસસંભવઃ ॥

જ્વરોઽષ્ટથા પૃથક્કૃદ્વંદ્રસંઘાતાગંતુજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

દક્ષ પ્રજાપતિએ અપમાન આપવાથી ક્રોધાયમાન થયેલા શિવના શ્વાસ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો જે તાવ, તે આઠ જાતનો છે. વાયુ, પિત્ત અને કફથી થયેલા ૩ તાવ, દ્વંદ્વજ ૩, સન્નિપાતનો ૧ અને આગંતુક-બહારથી આવેલો ૧, એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં આઠ પ્રકારના તાવ કહ્યા છે.

* નવરનિદાન સંખ્યાંધી વિસ્તારથી વિવેચન લાવપ્રકાશના મધ્યમખંડમાં કશ્વામાં આવેલ છે.

જ્વર = તાવ = Fever.

૧૯, ૨૦, ચ. નિ. અ. ૮ શ્લો. ૧૮, ૧૯, ૨૦.

તાવની સંપ્રાપ્તિ.

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દોષા હ્યામાશયાશ્રયાઃ ॥

બહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાન્તિં જ્વરદાઃ સ્યૂ રસાનુગાઃ ॥ ૨ ॥

મિથ્યા આહાર અને મિથ્યા વિહારથી વિકાર પામેલા, આમાશયનો આશ્રય કરી રહેલા દોષો, જઠરાગ્નિને જઠરમાંથી બહાર કાઢી નાખી તથા પોતે રસ અને લોહીમાં મળી જઈને તાવને પેદા કરે છે. (આ ક્રિયા, શારીરિક તાવની છે પણ આગંતુક તાવની નથી.)

તાવનું લક્ષણ.

સ્વેદાવરોધઃ સંતાપઃ સર્વાંગગ્રહણં તથા ॥

યુગપદ્યત્ર રોગે ચ સ જ્વરો વ્યપદિશ્યતે ॥ ૩ ॥

જે રોગમાં પરસેવાનો અટકાવ, દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મનમાં સંતાપ અને શરીરના બધા ભાગોમાં કળતર જેવી વેદના કિંવા દુઃખ એ બધું એક સાથે થાય છે, તેને, તાવ કહે છે.

તાવનું પૂર્વરૂપ.

શ્રમોડરતિર્વિવર્ણત્વં વૈરસ્યં નયનપ્લવઃ ॥

ઇચ્છાદ્વેષૌ મુહુશ્રપિ શીતવાતાતપાદિષુ ॥ ૪ ॥

જૃંભાડ્ઝમર્દો ગુરુતા રોમહર્ષોડરુચિસ્તમઃ ॥

અપ્રહર્ષશ્ચ શીતં ચ ભવત્યુત્પત્સ્યતિ જ્વરે ॥ ૫ ॥

સામાન્યતો વિશેષાત્તુ જૃંભાડ્ઝ્યર્થં સમીરણાત્ ॥

પિત્તાન્નયનયોર્દાહઃ કફાન્નાન્નાભિનંદનં ॥ ૬ ॥

સર્વલિંગસમાવાપઃ સર્વદોષપ્રકોપજે ॥

રૂપૈરન્યતરાભ્યાં તુ સંસૃષ્ટૈર્દ્વૈર્દ્વજં વિદુઃ ॥ ૭ ॥

મહેનત ક્યાં વિના થાક ચઢવો; અલુગમે થવો, શરીરનો કે મોઢાનો રંગ બદલાઈ જવો, મોઢું સ્વાદ વગરનું શીકું થવું; આંખોમાં પાણી બરાઈ આવવું; ટાઢ, તડકો અને પવન, એમના પર વારાફરતી પ્રીતિ અને દ્વેષ (અલુગમે) થવો; બગાસાં આવવાં; શરીરના અવયવો ટૂટવા; આખું

શરીર જડ થવું; રૂવાડાં ઉભાં થવાં; અન્ન પર અરૂચિ થવી; અંધારામ પડ્યા જેવું લાગવું; અસંતોષ થવો અને ઘણી ટાઢ ચડી આવવી; એટલાં ચિહ્નો, તાવ આવવાનો હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે થાય છે. હવે જૂદા જૂદા દોષથી ઉપજેલા જૂદા જૂદા તાવનાં ખાસ પૂર્વ ચિહ્નો કહું છું. વાત-જ્વર આવવાનો હોય તો બગાસાં ધણું આવે; પિત્તજ્વર આવવાનો હોય તો બંને આંખોમાં અગ્નિ બળે; કફજ્વર આવવાનો હોય તો અન્નનો અભાવો થાય અને જો બધા દોષ કોષવાથી જ્વર આવવાનો હોય તો સર્વે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે; એ ત્રણ દોષમાંથી કોઈ પણ એ દોષનાં પૂર્વચિહ્નો એકજ વખતે મળુમ પડે તો તેથી જાણવું કે દ્વિદોષજ્વર થવાનો છે.

વાતજ્વરનાં લક્ષણો.

વેપથુર્વિષમો વેગઃ કંઠૌષ્ઠમુખશોષણમ્ ॥

નિદ્રાનાશઃ ક્ષવસ્તંભો ગાત્રાણાં રૌક્ષ્યમેવ ચ ॥ ૮ ॥

શિરોઽહ્રદાત્રસ્તુવક્રવૈરસ્યં ગાઢવિદ્કતા ॥

શૂલાધમાને જંભણં ચ ભવંત્યનિલજે જ્વરે ॥ ૯ ॥

વાતજ્વરમાં, શરીરમાં ધ્રુજ છુટવી; તાવના વેગનું અનિયમિતપણું; ગળું, હોઠ અને મોઢાનું સૂકાઈ જવું; ઊંધ ન આવવી; છીંકો ન આવવી; અવયવોમાં લૂખાપણું લાગવું, મસ્તક, તદ્દય અને ગાત્રોમાં વેદના થવી; મોઢું સ્વાદ વગરનું-શીકું થવું, ઝાડાનું કંઠણ થઈ જવું, પેટમાં અથવા શરીરમાં શૂળ નીકળવાં; વાયુથી પેટ ચડી આવી તેમાં દુઃખાવો થવો; અને બગાસાં આવવાં; આટલાં લક્ષણો થાય છે.

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો.

વેગસ્તીક્ષ્ણોઽતિસારશ્ચ નિદ્રાલ્પત્વં તથા વમિઃ ॥

કંઠૌષ્ઠમુખનાસાનાં પાકઃ સ્વેદશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦ ॥

પ્રલાપો વક્રકડુતા મૂર્છા દાહો મદસ્તૃષા ॥

પીત્તવિષ્ણમૂત્રનેત્રત્વં પૈત્તિકે ભ્રમ એવ ચ ॥ ૧૧ ॥

પિત્તજ્વરમાં, તાવનું જ્વર વધારે હોવું, ઝાડા થવા; નિદ્રા થોડી આવવી; ઉલટી થવી; ગળું, હોઠ, મુખ તથા નાકપર ફેફલીઓ થઈ તે પાકવી; પરસેવો થવો; લવારો થવો; મોઢાનો સ્વાદ તીખો લાગવો; શરીરમાં બળત્રા થવી, મૂર્છા આવવી, નીશો કર્યો હોય એમ લાગવું, વારંવાર તરસ લાગવી;

મળ, મૂત્ર, અને આંખનો રંગ પીળો થવો; અને ફેર ચડવા;-એટલાં લક્ષણા દૃષ્ટિએ પડે છે.

કફજ્વરનાં લક્ષણા.

સ્તૈમિત્યં સ્તિમિતો વેગ આલસ્યં મધુરાસ્યતા ॥

શુક્રમૂત્રપુરીષત્વં સ્તમ્ભસ્તૃષિરથાપિ ચ ॥ ૧૨ ॥

ગૌરવં શીતમુત્કેદો રોમહર્ષોઽતિનિદ્રતા ॥

પ્રતિશ્યાયોઽરુચિઃ કાસઃ કફજેઽક્ષ્ણોશ્ચ શુક્લતા ॥ ૧૩ ॥

કફજ્વરમાં, શરીર બીના કપડાંથી વીંટાળ્યા જેવું લાગવું; તાવનું જ્વર ઓછું હોવું, આળસ, મોઢામાં મીઠાશ લાગવી; મલ અને મૂત્રનો રંગ ઘોળાશ્વપર થવો; અવયવો અફડ લાગવા; ધરાયાની પેઠે અન્નપર રુચી ન થવી; શરીર જડ થવું; ટાઢ ચડવી; મોળ આવવી; ફવાડાં ઉભાં થવાં; ઘણી ઊંધ આવવી, સહેજમ, અશ્વિ, ઉધરસ તથા આંખો ઘોળા થવી; એટલાં લક્ષણા થાય છે.

વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણા.

તૃષ્ણા મૂર્છાં ભ્રમો દાહઃ સ્વપ્નનાશઃ શિરોરુજા ॥

કંઠાસ્યશોષો વમથૂ રોમહર્ષોઽરુચિસ્તમઃ ॥ ૧૪ ॥

પર્વભેદશ્ચ જંભા ચ વાતપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ॥

વાતપિત્તજ્વરમાં, તરશ, મૂર્છાં, ભ્રમ તથા બળત્રા થાય છે; ઉંધ ઉડી જાય છે; માથામાં શળ નીકળે છે; ગળામાં તથા મોઢામાં શોષ પડે છે; ઉલટી, રોમાંચ તથા અન્નપર અભાવો થાય છે; એકદમ અધારામાં પડ્યા જેવું લાગે છે; શરીરના સાંધાઓ જૂદા થઈ જતા હોય એવું થાય છે અને બગાસાં આવે છે.

વાતશ્લેષ્મજ્વર.

સ્તૈમિત્યં પર્વણાં ભેદો નિદ્રાગૌરવમેવ ચ ॥ ૧૫ ॥

શિરોગ્રઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદાપ્રવર્તનમ્ ॥

સંતાપો મધ્યવેગશ્ચ વાતશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥ ૧૬ ॥

વાતશ્લેષ્મજ્વરમાં, શરીર બીનાં કપડાંથી વીંટાળ્યા જેવું લાગે છે; શરીરના સાંધાઓ જૂદા થઈ જતા હોય એવું લાગે છે, ઊંધ ઘણી આવે છે; અંગ

જડ તથા માથું પકડાઈ ગયું હોય એમ લાગે છે; સળેખમ તથા ઉધરસ થઈ આવે છે; પરસેવો થોડો થાય છે કે નથી પણ થતો; શરીરમાં સંતાપ થાય છે; અને તાવનું જોર મધ્યમ (સાધારણ) રહે છે.

૨૩ેખમપિત્તજ્વર.

લિપ્તતિક્તાસ્યતા તંદ્રા મોહઃ કાસોઽરુચિસ્તૃષા ॥

મુહુર્દાહો મુહુઃ શીતં શ્લેષ્મપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ॥ ૧૭ ॥

કફપિત્તજ્વરમાં, મોઢું કડવું તથા ચીકણું લાગે છે; ગ્રંથ જેવું આંખમાં થેન લાગે છે; ધડીમાં, ટાઢ લાગે છે અને ધડીમાં ગરમી થાય છે ઉધરસ થાય છે; અન્નપર રુચિ રહેતી નથી; અને તરશ લાગે છે;

૧ સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણા.

ક્ષણે દાહઃ ક્ષણે શીતમસ્થિસન્ધિશિરોરુજા ॥

સાસ્ત્રાવે કલુષે રક્તે નિર્મુગ્ને ચાપિ લોચને ॥ ૧૮ ॥

સસ્વનૌ સરુજૌ કર્ણૌ કંઠઃ શૂકૈરિવાવૃતઃ ॥

તન્દ્રા મોહઃ પ્રલાપશ્ચ કાસઃ શ્વાસોઽરુચિર્ભ્રમઃ ॥ ૧૯ ॥

પરિદગ્ધા સ્વરસ્પર્શા જિહ્વા સ્વસ્તાઙ્ગતા પરમ્ ॥

ઘ્રીવનં રક્તપિત્તસ્ય કફેનોન્મિશ્રિતસ્ય ચ ॥ ૨૦ ॥

શિરસો લોઠનં તૃષ્ણા નિદ્રાનાશો હૃદિ વ્યથા ॥

સ્વેદમૂત્રપુરીષાણાં ચિરાદર્શનમલ્પશઃ ॥ ૨૧ ॥

કૃશત્વં નાતિગાત્રાણાં પ્રતતં કંઠકૂજનમ્ ॥

કોઠાનાં શ્યાવરક્તાનાં મંડલાનાં ચ દર્શનમ્ ॥ ૨૨ ॥

મૂકત્વં સ્રોતસાં પાકો ગુરુત્વમુદરસ્ય ચ ॥

ચિરાત્પાકશ્ચ દોષાણાં સન્નિપાતજ્વરાકૃતિઃ ॥ ૨૩ ॥

સન્નિપાતજ્વરમાં નીચેનાં લક્ષણા થાય છે. ધડીમાં શરીરમાં ગરમી અને ધડીમાં ઠંડી લાગે છે. હાડકાંમાં, સાંધાઓમાં તથા મસ્તકમાં પીડા થાય છે. આંખોમાંથી પાણી નીકળે છે તથા એ મેલી અને ઠરડાઈ ગયેલી

૧ સન્નિપાતજ્વર = Eruptive fevers & g. Typhoid fever.

૧૭. સ્ત. ડ. અ. ૩૯ શ્લો. ૨૧. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩. ચ. ચિ. અ. ૩ શ્લો. ૧૧ થી ૧૦૪.

લાગે છે અને લાલચોળ થઈ જાય છે, કાનમાં અવાજ થાય છે તથા તેમાં પીડા થાય છે. ગળામાં ગવારની ખુબ્બીની પેઠે એક જાતનો દુઃખાવો થાય છે; આંખમાં ઘેન લાગે છે. મૂર્છા આવે છે. બેશુદ્ધિમાં લવારો કરે છે, ઉધરસ તથા શ્વાસ થઈ આવે છે; અરુચિ થાય છે; ફેર આવે છે; જીભ, દાઝી ગઈ હોય તેવી કાળી તથા સુકાયેલાં પાંદડાં પેઠે લુખ્ખી પડે છે; તેનાપર હાથ લગાડતાં તે, કરકરી લાગે છે; શરીરનાં અંગ અતિશય ઢીલાં પડી જાય છે; કફથી મિશ્રિત લોહીની કે પિત્તની ઉલટી થાય છે. માથું હલ્યા કરે છે. તરશ્ચ લાગે છે; ઊંધ ઉડી જાય છે; છાતીમાં દુઃખાવો થાય છે; પરસેવો તથા મલ, મૂત્ર ધણીવારે થોડાં થાય છે; ગાત્રો બહુ દૂખળાં નથી લાગતાં, ગળામાં ખરખર અવાજ થયા કરે છે; મધમાખના ડાંખ જેવાં કાળાં કે રાતા રંગનાં જોખ્ખ ઢીમણાં દેખાય છે; ખોલાતું નથી, પેટ ભારે થાય છે તથા આંતરડાં વગેરે પાકી ઉઠે છે; અને વાતાદિક દોષ ધણા મોડા પાકે છે.

‘હારિદ્રકજ્વર.

“હારિદ્રદેહનખનેત્રકરાંઘ્રિતાપનિષ્ઠીવનાદિકસનૈરૂપલક્ષિતો યઃ ॥

હારિદ્રકઃ સ કથિતઃ કિલ સંનિપાતઃ ॥

સાધ્યો ન ચૈષ ભિષજાં જ્વરકાલરૂપઃ ॥ ૨૪ ॥

હારિદ્રક સન્નિપાતમાં, દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, અને પગ, એ હળદર લગાડ્યાની પેઠે પીળાં થઈ જાય છે; તથા તાવ, થુંક અને ઉધરસ વગેરે લક્ષણો થાય છે આ રોગ, મોતરૂપ છે. તે, વૈદ્યી મટતો નથી. (આની ગણુના, તેર સન્નિપાત ઉપરાંત છે.)

સન્નિપાતનો અવધિ.

સચરિપંચસપ્તાહાદ્દશાહાદ્દ્વાદશાદપિ ॥

एकविंशद्दिनैः शुद्धः सन्निपाती सुजीवति ॥ ૨૫ ॥

સન્નિપાત થયા પછી તરત, કે ત્રણ, પાંચ, સાત, દશ, બાર અથવા એકવીશ દિન પસાર થયા પછી શુદ્ધ થઈ સન્નિપાતનો રોગી બચી જાય છે.

ખીજા અંથોમાંથી લીધેલાં સન્નિપાતના તેર ભેદનાં નિદાન.

अम्लजिग्घोष्णतीक्ष्णैः कटुमधुरसुरातापसेवाकषायैः

कामक्रोधातिरूक्षैर्गुरुतरपिशिताहारसौहित्यशीतैः ॥

शोकव्यायामचित्ताग्रहगणवनितात्यंतसंगप्रसंगैः ॥

प्रायः कुप्यन्ति पुंसां मधुसमयशरद्वर्षणे सन्निपाताः ॥ ૧ ॥

ખાટા; ધી, તેલ વગેરે ચીકણા, ગરમ; તીક્ષ્ણ, તીખા, મધુર તથા દારુ (પીવાનો), જેવા પદાર્થો ખાવા પીવાથી, તડકો, શેક, કામ, અને ક્રોધથી, અતિ લુખાં, ધણાં અને જડ ભોજનથી, માંસાહારથી, ઠંડા પદાર્થનું સેવન કરવાથી; શોક, શ્રમ, ચિંતા, મહુ વગેરેની અસરથી, ધણા સ્ત્રીસંગથી, અને વસંત, શરદ તથા વર્ષા-ઋતુમાં માણસોને ધણુકરી સન્નિપાતનો રોગ થાય છે.

સન્નિપાતોનાં નામો.

“ સંધિગશ્ચાંતકશ્ચૈવ રુદાહશ્ચિત્તવિષમઃ ॥

શીતાઙ્ગસ્તદ્રિકઃ પ્રોક્તઃ કણ્ઠકુબ્જશ્ચ કર્ણકઃ ॥ ૨ ॥

વિરુદ્ધાતો ભુગ્રનેત્રશ્ચ રક્તષ્થીવી પ્રલાપકઃ ॥

જિહ્વકશ્ચાગ્નિન્યાસઃ સન્નિપાતાભ્યોદશ ॥ ૩ ॥

સંધિગ, અંતક, રુદાહ, ચિત્તવિષમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, ભુગ્રનેત્ર, રક્તષ્થીવી, પ્રલાપક, જિહ્વક અને અગ્નિન્યાસ, આ પ્રમાણે તેર જાતના સન્નિપાત કહ્યા છે.

સન્નિપાતોનો અવધિ.

“ સંધિગે વાસરાઃ સપ્ત ચાંનકે દશવાસરાઃ ॥

રુદાહે વિંશતિર્જેયા વન્યૌષ્ઠૌ ચિત્તવિષમે ॥ ૪ ॥

પશ્ચમેકં તુ શીતાઙ્ગે તંદ્રિકે પંચવિંશતિઃ ॥

વિજ્ઞેયા વાસરાશ્ચૈવ કણ્ઠકુબ્જે ત્રયોદશ ॥ ૫ ॥

કર્ણકે ચ ત્રયો માસા ભુગ્રનેત્રે દિનાષ્ટકમ્ ॥

રક્તષ્થીવીનિ દિગ્ધસાઃ ચતુર્દશ પ્રલાપકે ॥ ૬ ॥

“ જિહ્વકે ષોડશાહાનિ કલાભિન્યાસલક્ષણે ॥

પરમાયુરિદં પ્રોક્તં મ્રિયતે તત્ક્ષણાદપિ ॥ ૭ ॥

સંધિગની ૭ દિવસ, અંતકની ૧૦, રુદાહની ૨૦, ચિત્તવિષમની ૨૪, શીતાંગની ૧૫, તંદ્રિકની ૨૫, કંઠકુબ્જની ૧૩, કર્ણકની ત્રણ મહિના ભુગ્રનેત્રની ૮ દિવસ, રક્તષ્થીવીની ૧૦, પ્રલાપકની ૧૪, જિહ્વકની ૧૬, અને અગ્નિન્યાસની ૧૬ દિવસ, એ પ્રમાણે જુદા જુદા સન્નિપાતોની અવધિ મનાય છે. (એટલે એટલા દિવસની અંદર રોગી અવશ્ય મરે અથવા સાજો થાય). સન્નિપાત થયા પછી તરત પણુ રોગી મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય-એટલે ક્યા ક્યા સન્નિપાત મટે અને

ક્યા ક્યા ન મટે તે-સંખ્યાંથી વિચાર.

“ સંધિગસ્તંદ્રિકશ્ચૈવ કર્ણકઃ કંઠકુબ્જકઃ ॥

જિહ્વકશ્ચિત્તવિષમશઃ ષડ્સાધ્યાઃ સપ્ત મારકાઃ ॥ ૮ ॥

૧ ત્રયોદશ ચિત્તવિષમે—એટલે ચિત્તવિષમનો પરમ અવધિ ત્રણ વરસ સુધી છે, એવો પણ પાઠ છે.

સંધિગ, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુપ્જક, જીભક, ચિત્તવિભ્રંશ, એ છ સન્નિપાત સાધ્ય એટલે ઉપાયથી મટે એવા છે; અને બાકીના અસાધ્ય એટલે ઔષધથી પણ ન મટે એવા છે.

સંધિગ.

“ પૂર્વરૂપકૃતશલસંભવં શોષવાતબહુવેદનાન્વિતં ॥

શ્લેષ્મતાપચલહાનિજાગરં સન્નિપાતમિતિ સંધિગં વદેત્ ॥ ૯ ॥

સંધિગ સન્નિપાત ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં રોગીને શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સન્નિપાત થયા પછી ઘણી તરશ લાગે; વાયુની ઘણી વેદના થાય, કફનો વિકાર ઉપજે; ચિત્તને સંતાપ થાય; શરીરમાં ઘણી નબળાઈ જણાય; અને બીધ આવે નહિ:-- આવાં ચિન્હો દૃષ્ટિએ પડે, તો તેને, સંધિગ સન્નિપાત જાણવો.

અંતક.

“ દાહં કરોતિ પરિતાપનાતનોતિ

મોહં કરોતિ વિદધાતિ શિરઃપ્રકંપં ॥

દિકાં કરોતિ કસનં ચ સમાજુહોતિ

જાનીદિ તં વિબુધવર્જિતમંતકાશ્વયમ્ ॥ ૧૦ ॥

શરીરમાં દાહ કરે; સંતાપને વધારે, બેશુદ્ધિ લાવે; માથું કંપાવે; હેડકીચ્ચો આણે અને ખાંસી ઉત્પન્ન કરે આવાં લક્ષણોવાળા અંતક જાતના સન્નિપાતને વૈદ્યેએ અસાધ્ય ગણ્યો છે.

રૂઝાહ.

“ પ્રલાપપરિતાપનપ્રચલમોહમાંચશ્રમઃ

પરિશ્રમણવેદનાબ્યથિતકણ્ઠમન્યાહતુઃ ॥

નિરંતરનૃષાકરઃ શ્વપનકાસહિકાકુલઃ

સ કષ્ટરસાયનો ભવતિ હંતિ રૂઝાહકઃ ॥ ૧૧ ॥

જે લવરી કરાવે છે; શરીરને અને મનને પરિતાપ કરે છે; બેભાન કરે છે; શિથિલતા લાવે છે; મહેનત વગર થાક જણાવે છે; ચક્રી અથવા ફેર ચઢાવે છે; ગળું, ગરદન તથા હડપચીમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે; વારે ધડીએ તરશ લગાડે છે, તથા જેમાં શ્વાસ, ઉધરસ તથા હેડકીનું જોર વધારે હોય છે--તે રૂઝાહ સન્નિપાતની ચિકિત્સા ધણી મહેનતે થઈ શકે છે અને બહુધા તો તે, રોગીનો જીવ જ લે છે.

ચિત્તવિભ્રમ.

“ યદિ કથમપિ પુંસાં જાયતે કાયપીઢા

શ્રમમદપરિતાપો મોહવૈકલ્યભાવઃ ॥

વિકટનયનહાસો ગીતનૃણપ્રલાપોઽ

ભિદધતિ તમસાઘ્યં કેપિ ચિત્તશ્રમાશ્વયમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાતમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે, આખા શરીરમાં દુઃખ થાય છે; ભાંગ પીઢા જેવી કે ધંતરો ખાધા જેવી ભ્રમિત અવસ્થા થાય છે; સંતાપ થાય છે; બેભાનપણું તથા ગાંઠપણું ઉત્પન્ન થાય છે; આંખો અને હસણું

વિકાળ જણાય છે; દરદી ધડીમાં નાચે છે, ધડીમાં ગાય છે, અને લવારો કરે છે;—આવાં લક્ષણોવાળા ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાતને, કેટલાક અસાધ્ય કહે છે.

શીતાંગ.

“ હિમસદૃશશરીરો વેપથુશ્વાસહિકા-
શિથિલિતસકલાંગો લિપ્તનાદોઘ્રતાપઃ ॥
ક્લમથુદવથુકાસચ્છર્ચતીસારયુક્ત-
સ્ત્વરિતમરણહેતુઃ શીતગાત્રઃ સ ઉક્તઃ ॥ ૧૩ ॥

શીતાંગ સન્નિપાતમાં શરીર બરફના જેવું ટાટું પડી જાય છે; કંપારો શ્વાસ અને હેડકીથી આપુ અંગ ઢીલું થઈ જાય છે; અવાજ ખોખરો બને છે; ઘણે તાવ આવે છે, શ્રમ વગર થાક ચઢે છે; શરીરમાં દાહ થાય છે; અને ઉધરસ, ઉલટી તથા ઝાડો થાય છે,—આવાં ચિહ્નવાળા સન્નિપાતને શીતાંગ કહે છે, જે દર્દીને પ્રાણ જલદીથી હરી લે છે.

તંદ્રિક.

“ પ્રભૂતાતંદ્રાર્તિજ્વરકફપિપાસાકુલતરો
ભવેચ્છયામા જિહ્વા પૃથુલકઠિના કંટકવૃતા ॥
અતીસારશ્વાસક્લમથુપરિતાપશ્રુતિરુજો
મૃશ કંઠે જાડયં શયનમનિશં તંદ્રિકગદે ॥ ૧૪ ॥

તંદ્રિક સન્નિપાતમાં તંદ્રાથી, શૂળથી, તાવથી, કફથી અને તરશથી રોગીને ઘણી પીડા સહેવી પડે છે. જીભપર કાંટા કાંટા લાગે છે, તથા તે કઠણ થઈ, કાળારા ધારણ કરે છે. અને ઝાડા, શ્વાસ, ગ્લાનિ, થાક, કર્ણશૂળ, કંઠમાં જડત્વ અને રાત દિવસ ઘણી ઊંઘ, એવાં લક્ષણો થાય છે, આ સન્નિપાત અસાધ્ય છે.

કંઠકુખજ.

“ શિરોર્તિકંઠગ્રહદાહમોહકમ્પજ્વરા રક્તસમીરણાર્તિઃ ॥
હ્રુગ્રહસ્તાપવિલાપમૂર્ચ્છાઃ સ્યાત્કંઠકુખજઃ સ્વલ્પ કષ્ટસાધ્યઃ ॥ ૧૫ ॥

કંઠકુખજ સન્નિપાતમાં માથાને દુઃખાવે, ગળાનું પકડાવું; શરીરમાં આગઉઠવી; શુદ્ધિ ન રહેવી; કંપ, નવર, લોહીના તથા વાયુના રોગો, દાદો લીડાઈ જવી; સંતાપ થવો; લવારો કરવો અને મૂર્ચ્છાંત થઈ જવું;—આવાં લક્ષણો થાય છે, આ રોગ કષ્ટસાધ્ય છે.

કર્ણક.

“ પ્રલાપશ્રુતિહાસકંઠગ્રહાંગવ્યથાશ્વાસકાસપ્રસેકપ્રભાવં ॥
જ્વરોત્તાપકર્ણાન્તિકગ્રન્થિશોફં બુધાઃ કર્ણકં કષ્ટસાધ્યં વદંતિ ॥ ૧૬ ॥

કર્ણક સન્નિપાતમાં લવારો કરવો; કાને બહેરા થઈ જવું. ગળાનું પકડાવું; આખા શરીરમાં કળતરની પેઠે અતિશય પીડા થવી; શ્વાસ અને ઉધરસનું જોર વધારે હોવું, મોઢામાંથી લાળ (થુંક) ગળવી; તાવ ચઢી આવવો; સંતાપ થવો; કાનપાસે ગાંઠ અને સોજો થવો—વગેરે લક્ષણો થાય છે, આ રોગને, પંડિતોએ, કષ્ટસાધ્ય

ચાલ્યો છે. (આ રોગમાં કાનના મૂળ આગળ અવશ્ય સોળે થાય છે. જુઓ ટીપમાંનો શ્લોક.*)

ભુઝનેત્ર.

“ જ્વરચલાપચયઃ સ્મૃતિશન્યતાશ્વસનભુગ્રવિલોચનમોહિતઃ ॥

પ્રલપનભ્રમકંપનશોકવાન્ ત્યજતિ જીવિતમાશુ સ ભુગ્રદક્ ॥ ૧૭ ॥

ભુઝનેત્ર સન્નિપાતમાં, તાવથી અશક્ત થઈ જવું; સ્મૃતિ ન રહેવી; શ્વાસ થવો; દષ્ટિ ઠરડાવી; બેભાન થવું; લવવું; ભ્રમ થવો, ધુભરી છુટવી; અને સોળ ચડવા;—એટલાં લક્ષણો, થાય છે. આ સન્નિપાતવાળો રોગી, જલદીથી મરે છે.

રક્તઘ્રીવી.

“ રક્તઘ્રીવી જ્વરવમિતૃષામોહશ્લાતિસારા

દિકાધ્માનન્નમણદવથુશ્વાસસંજ્ઞાપ્રણાશઃ ॥

શ્યામા રક્તાધિકતરતતુર્મંડલોત્થાનરૂપા

રક્તઘ્રીવી નિગદિત રૂઢ પ્રાણહંતા પ્રસિદ્ધઃ ॥ ૧૮ ॥

રક્તઘ્રીવી સન્નિપાતમાં, લોહીનો કાગળો ઓકવો; તાવ ચઢવો; ઉલટી થવી; તરસ લાગવી; મૂઝાં આવવી; શૂળો ફૂટવી; ઝાડો થવો; હેડકી આવવી; પેટ ચડવું; ફેર આવવા; શરીરમાં બળતરા થવી, શ્વાસ ઉપડવો; ભાન ન રહેવું, શરીર કાળા લાલ રંગનું થવું અને તેના પર કુંડાળાં દેખાવાં;—આવાં લક્ષણો થાય છે અને તે પ્રાણઘાતક તરિકે પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રલાપક.

“ કંપપ્રલાપપરિતાપનશીર્ષપીડા પ્રૌઢપ્રભાવપવમાનપરોઽન્યચિત્તઃ ॥

પ્રજ્ઞાપ્રણાશવિકલપ્રચુરપ્રવાદઃ ક્ષિપ્રં પ્રયાતિ પિતૃપાલપદં પ્રલાપી ॥ ૧૯ ॥

પ્રલાપક સન્નિપાતમાં, કંપારો, લવરી, સંતાપ, માથાનો દુઃખાવો, વાયુનું અતિશય બેર દેખાવું, તથા મન બીભ્ભમાં રહેવું, અને બુદ્ધિનાશ થવાથી ઘેલા જેવો અને ઢંગધડા વગરનો ઘણો બકબકાટ; એવાં લક્ષણો થાય છે. એ રોગવાળો, જલદીથી મરણ પામે છે.

જીભક.

“ અસનકાસપરિતાપવિહ્વલઃ કઠિનકંઠકવૃતાતિજિહ્વકઃ ॥

બધિરમૂકવલ્લહાનિલક્ષણો ભવતિ કષ્ટતરસાધ્યજિહ્વકઃ ॥ ૨૦ ॥

જીભક સન્નિપાતમાં, ઉધરસ થવી; દમ ચઢવો; સંતાપથી વિહુળ થવું; જીભ કડણ થઈ તેના પર કાંટા કાંટા લાગવા; કાને બહેર મારવી; મુંઝાપણું આવવું; અને શરીર અશક્ત થઈ જવું;—આવાં લક્ષણો થાય છે. આ કષ્ટસાધ્ય છે.

* પ્રલાપકંઠગ્રહગાત્રદુઃખં સશ્વાસકાસૌ જ્વરતાપકંપાઃ ॥

કર્ણઽશ્રુતિર્ગ્રંથિતયા ચ પીડા સ્વાત્કર્ણકે કષ્ટતગ ચિકિત્સા ॥

(સન્નિપાત કલિકા).

સન્નિપાતમાં કાનના મૂળમાં સોજે.

“ સન્નિપાતજ્વરસ્યાંતે કર્ણમૂલે સુદારુણઃ ॥

શોથઃ સંજાયતે તેન કશ્ચિદેવ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

જ્વરસ્ય પૂર્વે જ્વરમધ્યતો વા જ્વરાંતતો વા શ્રુતિમૂલશોથઃ ॥

ક્રમાદસાધ્યઃ સ્વલુ કષ્ટસાધ્યઃ સુખેન સાધ્યો મુનિભિઃ પ્રદિષ્ટઃ ૨૭

સન્નિપાત જ્વર મટી ગયા પછી કાનના મૂળ આગળ જે ભયંકર સોજે ચઢી આવે છે, તેમાંથી કોઈક જ રોગી સાજો થાય છે. પણ જો તે સોજે તાવની શરૂઆતમાં ચઢે, તો અસાધ્ય, દરમિયાન ચઢે તો કષ્ટસાધ્ય અને તાવ ઉતરતી વખતે ચઢે તો તે સુખસાધ્ય (એટલે થોડા પ્રયાસથી મટે એવો) જાણવો. એમ વૈદ્યકશાસ્ત્ર જાણનારા મુનિઓનું કહેવું છે.

ત્રિદોષજ્વરની સાધારણ મર્યાદા.

સપ્તમી દ્વિગુણા યાવન્નવમ્યેકાદશી તથા ॥

૯ષા ત્રિદોષમર્યાદા મોક્ષાય ચ વધાય ચ ॥ ૨૮ ॥

ત્રિદોષ જ્વર શરૂ થયો હોય તે દિવસથી ૭, ૧૪, ૯; ૧૮, ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસ સુધી ત્રિદોષજ્વરની મર્યાદા સમજવી. તે પછી તાવ ઉતરી જાય છે. કે મોત આવે છે. (૭, ૯ અને ૧૧ દિવસ એ મર્યાદા, વાતાધિક પિત્તાધિક અને ક્ષ્માધિક સન્નિપાતની ક્રમાનુસાર જાણવી.)

સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

દોષે વિવદ્ધે નષ્ટેઽગ્રૌ સર્વસંપૂર્ણલક્ષણઃ ॥

સન્નિપાતજ્વરોઽસાધ્યઃ કૃચ્છ્રસાધ્યસ્તતોઽન્યથા ॥ ૨૯ ॥

પૂરાં લક્ષણોવાળો સન્નિપાતજ્વર મળેપ દોષો બંધાઈ જતાં અને જકરાગ્નિ નષ્ટ થઈ જતાં અસાધ્ય થાય છે; અને આમ ન હોય તો સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય ગણાય છે.

અભિન્યાસ જ્વરનું લક્ષણ.

ત્રયઃ પ્રકુપિતા દોષા ઊરઃસ્રોતોનુગામિનઃ

આમાભિવૃદ્ધયા ગ્રથિતા બુદ્ધીન્દ્રિયમનોગતાઃ ॥ ૩૦ ॥

જનયંતિ મહાઘોરમભિન્યાસં જ્વરં દૃઢમ્ ॥

સાક્ષે નેત્રે પ્રસુતિશ્ચ ન ચેષ્ટાં કાંચિદીહતે ॥ ૩૧ ॥

ન ચ દૃષ્ટિર્ભવેત્તસ્ય સમર્થા રૂપદર્શને ॥

ન ગ્રાણરસનાસ્પર્શશબ્દાંશ્ચાપ્યવબુદ્ધયતે ॥ ૩૨ ॥

શિરો લોઠયતેઽભીક્ષ્ણમાહારં નાભિનંદતિ ॥

કૂજતિ તુઘતે ચૈવ પરિવર્તનમીહતે ॥ ૩૩ ॥

અલ્પં પ્રમાણતે કિંચિદભિન્યાસઃ સ ઉચ્યતે ॥

પ્રત્યાખ્યેયઃ સ ભૂયિષ્ઠં કશ્ચિદેવાત્ર સિદ્ધ્યતિ ॥ ૩૪ ॥

કોપેલા અને આમ વધી જવાથી અંદર અંદર ગુંથાઈ ગયેલા વાત, પિત્ત અને કફ, ત્રણે દોષો છાતીના સ્રોતમાં અને ત્યાંથી બુદ્ધિ મન તથા ઈન્દ્રિયના સ્થાનમાં જઈને મહા ભયંકર અને દૃઢ એવા અભિન્યાસ નામે જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

અભિન્યાસ જ્વરવાળા રોગીની આંખમાંથી આંસુ ગળે છે; તે ઉંઘણુ-સીની પેઠે પડ્યો રહે છે; તે કોઈ પ્રકારની હાલચાલ કરવાને ઇચ્છતો નથી; તેની દૃષ્ટિ કોઈ પ્રકારનું રૂપ જોવાને શક્તિમાન થતી નથી; તથા તે જ પ્રમાણે વાસ લેવાની, રસ પારખવાની, સ્પર્શ પારખવાની કે શબ્દ સાંભળવાની તેની શક્તિઓ નાશ પામી જાય છે; તે વારંવાર માથું આમ તેમ ફેરવ્યા કરે છે; તેને ખાવાનું ગમતું નથી, તે ગળામાંથી ઉંડકારા કર્યા કરે છે; તેના હાથ, પગ વગેરેમાં દુઃખાવો થતો હોય એવું માલુમ પડે છે; તે પાસાં બદલવાની ઇચ્છા કરે છે, તે થોડુંજ ખોલે છે. એ અભિન્યાસ જ્વર બહુધા ના પાડવા જેવો છે, કેમ કે, એમાંથી કોઈક જ બચે છે.

આગંતુક જ્વર.

અભિઘાતાભિચારાભ્યામભિષંગાભિશાપતઃ ॥

આગન્તુર્જાયતે દૌષૈર્યથાસ્વં તં વિભાવયેત્ ॥ ૩૫ ॥

હથીયાર, માટીનું દેડું, મૂઠી, કે લાડકી વગેરેમાંથી કોઈના વાગવાથી, કિંવા જ્વરવાળા મનુષ્યોનો કે વિષ વગેરેનો સ્પર્શ થવાથી, અથવા અભિચાર (મારણના મંત્ર પ્રયોગો યજ્ઞો વગેરે)થી, કે બ્રાહ્મણ, શુરુ, વૃદ્ધ મનુષ્ય કે સિદ્ધપુરુષના શાપથી, આગંતુકજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં કયો દોષ કોપેલો છે ? તે, તેનાં લક્ષણો ઉપરથી નક્કી કરવું.

વિષજન્ય આગંતુકજ્વર.

શ્યાવાસ્યતા વિષકૃતે દાહોઽનીસાર एव च ॥

भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ૩૬ ॥

સ્થાવર કે જંગમ ઝેરના યોગથી જે તાવ આવે છે, તેમાં મુખ કાળું થઇ જાય છે; શરીરમાં બળત્રા થાય છે; ઝાડો થાય છે; અત્તનો અભાવો થાય છે; તરશ લાગે છે; સોય ખુંચ્યા જેવી તીવ્ર પીડા થાય છે અને મૂર્છા આવે છે.

‘ઔષધની ગંધથી આવતો તાવ.

औषधिगंधजे मूर्च्छा शिरोरुग्मथुः क्षवः ॥

એકાદ કડવા, સખત ઔષધની વાસ લેવાથી, જે તાવ, આવે છે, તેમાં મૂર્છા આવે છે; કપાળ દુઃખે છે; ઉલટી થાય છે અને છીંકા આવે છે.

કામજ્વર.

कामजे चित्तविभ्रंशस्त्रंदालस्यमभोजनम् ॥ ૩૭ ॥

हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ॥

કામજ્વર એટલે ધરંછેલી સ્ત્રી કે પુરૂષ ન મળવાથી, જે તાવ, આવે છે, તેમાં દરદીનું મન ભમ્યા કરે છે. તેની આંખોમાં તંદ્રા (ઘેન) લાગે છે. શરીરમાં સુસ્તી ભરાય છે; બોજનપર રૂચિ થતી નથી; અંતઃકરણમાં પીડા થાય છે; અને રોગીનું શરીર સુકાઈ જાય છે.

ધાસ્તી, શોક અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતો જ્વર.

भयात्पलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥ ૩૮ ॥

ધાસ્તિથી ક્રિંવા શોકથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં રોગી લવારો ધણા કરે છે; અને ક્રોધથી જે તાવ આવે છે, તેમાં, રોગીના શરીરમાંથી ધ્રુજારી પડે છે.

‘અભિચાર અને અભિઘાતથી આવતો જ્વર.

अभिचाराभिघाताभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ॥

અભિચાર અને અભિઘાતથી જે તાવ આવે છે, તેમાં રોગી બેભાન થાય છે અને તેને તરશ ધણા લાગે છે.

૩૬ ૨૭. સુ. ડ. અ. ૩૯. સ્લો. ૩૩, ૩૪, ૩૫. ૩૮ (નીચલું ૫૯)
સુ. ડ. અ. ૩૯. સ્લો. ૩૬.

૧ ઔષધિ ગંધજ્વર = Hay fever.

૨ અભિઘાતજન્યજ્વર = Traumatic fever.

ભૂતાભિષંગજન્ય જ્વર.

ભૂતાભિષંગાદુદ્વેગો હાસ્યરોદનકંપનમ્ ॥ ૩૯ ॥

ભૂતના વિકારથી જે તાવ આવ્યો હોય, તે તેમાં, ઉદ્વેગ સાથે હસવાનાં, રોવાનાં અને શરીર ધ્રુજવાનાં લક્ષણા થાય છે.

આગંતુક જ્વરમાં કફ, પિતાદિક દોષોનો નિયમિત સંબંધ.

કામશોકભયાદ્યાયુઃ, ક્રોધાત્પિત્તં, ત્રયો મલાઃ ॥

ભૂતાભિષગ્નાત્કુપ્યંતિ ભૂતસામાન્યલક્ષણાઃ ॥ ૪૦ ॥

કામ, શોક અને ભયથી વાયુ કોષ પામે છે. ક્રોધથી, પિત્ત, કોષે છે અને ભૂતાદિકની અસરથી, પિત્ત, વાયુ અને કફ, એ ત્રણ દોષો વિકાર પામે છે તથા તેમાં જે ભૂતનો ગ્રહ થયો હોય તે ભૂતનાં લક્ષણા જેવાં લક્ષણા પણ દેખાય છે.

‘વિષમજ્વરની સંપ્રાપ્તિ.

દોષોઽલ્પોઽહિતસંભૂતો જ્વરોત્સૃષ્ટસ્ય વા પુનઃ ॥

ધાતુમન્યતમં પ્રાપ્ય કરોતિ વિષમજ્વરમ્ ॥ ૪૧ ॥

તાવમાંથી છૂટા થયેલા માણસના શરીરમાં રહેલો થોડો દોષ અહિત આહાર વિહારથી કોષ પામીને રસ, લોહી વગેરે ધાતુમાંથી કોષ પણ ધાતુ જેડે મળી, વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ વખત રહેલેથીજ વિષમજ્વર લાગુ પડે છે.

વિષમજ્વરના ભેદ.

સંતતઃ સતતોઽન્યેદ્યુસ્તૃતીયકચતુર્થકૌ ॥

સંતત, સતત, અન્યેદ્યુ તૃતીયક, અને ચતુર્થક (ચાતુર્થિક), એવા પાંચ જાતના વિષમજ્વર છે.

સંતત અને સતતજ્વરની સંપ્રાપ્તિ.

સન્તતં રસરક્તસ્થઃ ॥

રસમાં રહેલો દોષ સંતતજ્વરને અને રક્તમાં રહેલો દોષ સતત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. (આંહી મૂળમાં માત્ર સંતત શબ્દ હોવા છતાં એમાં સંતત અને સતત બેય સમજવા એમ ટીકાકાર કહે છે).

૩૯ સુ. ૩. અ. ૩૯ શ્લો. ૩૭, ૩૮. ૪૦ ચ. ચિ. અ. ૩ શ્લો. ૧૧૧. ૪૧, સુ. ૪. અ. ૩૯ શ્લો. ૨૮.

૧ વિષમજ્વર = Malarial Fever.

અન્યેદ્યુજ્વરની સંપ્રાપ્તિ.

સોજ્યેદ્યુઃ પિશિતાશ્રિતઃ ॥ ૪૨ ॥

દોષ જ્યારે માંસને લાગુ પડે છે ત્યારે અન્યેદ્યુષ્ક-હમેશાં એક વખત આવતા-જવરને ઉત્પન્ન કરે છે.

તૃતીયકજ્વરની સંપ્રાપ્તિ.

મેદોગતસ્તૃતીયેદ્ધિ

એ જ દોષ, જ્યારે મેદ નામના ધાતુમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ત્રીજે દિવસે આવનારા તૃતીયક-એકાંતરા તાવને ઉત્પન્ન કરે છે.

ચતુર્થકજ્વરની સંપ્રાપ્તિ.

અસ્થિમજ્જાગતઃ પુનઃ ॥

કુર્યાચ્ચતુર્થકં ધોરમંતકં રોગસંકરઃ ॥ ૪૩ ॥

જ્યારે તે દોષ હાડકામાં અને મજ્જામાં પેસે છે ત્યારે મહા બયાનક મૃત્યુરૂપ અને અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર એવા ચતુર્થક (તરીયા) તાવને ઉત્પન્ન કરે છે.

સંતતજ્વરનાં લક્ષણ.

સપ્તાહં વા દશાહં વા દ્વાદશાહમથાપિ વા ॥

સંતત્યા યો વિસર્ગી સ્યાત્સંતતઃ સ નિગદ્યતે ॥ ૪૪ ॥

સાત, દસ કે બાર દિવસ સુધી જે તાવ એક સરખો આવે છે અને ઉતરતો નથી (અને ઉપર કહી તે મુદત પુરી થયા પછી જે ઉતરી જાય છે, કે રોગીનો પ્રાણ લે છે,) તે, સંતતજ્વર કહેવાય છે.

સતતાદિક જ્વરનાં લક્ષણ.

અહોરાત્રે સતતકો દ્વૌ કાલાવનુવર્તતે ॥

અન્યેદ્યુષ્કસ્ત્વહોરાત્ર એકકાલં પ્રવર્તતે ॥ ૪૫ ॥

૪૨, ૪૩ સુ. ડ. અ. ૩૯ સ્લો. ૨૮. ૪૪ સુ. ડ. અ. ૩૯ સ્લો. ૨૯. ૪૫, ૪૬ સુ. ડ. અ. ૩૯ સ્લો. ૩૦, ૨૮.

૧ સંતતજ્વર-Remittent Fever. અણુઉતાર તાવ.

૨ સતતજ્વર-Double Quotidian fever. હમેશાં બે વખત આવતો ટાઢીયો તાવ.

અન્યેદ્યુષ્ક-Quotidian fever. હમેશાં એક વખત આવતો તાવ.

તૃતીયક-Tertian fever. એકાંતરીયો તાવ.

ચતુર્થક-Quartan fever. તરીયો તાવ.

તૃતીયકસ્તૃતીયેઽહિ ચતુર્થેઽહિ ચતુર્થકઃ ॥

કેચિદ્ભૂતાભિષંગોત્થં વદંતિ વિષમજ્વરમ્ ॥ ૪૬ ॥

સતતજ્વર દિવસ અને રાત મળીને આખા દિવસમાં બે વખત આવે છે. અન્યેદ્યુષ્કજ્વર એકજ વખત આવે છે. તૃતીયકજ્વર, જે દિવસે આવે છે, તેના ત્રીજા દિવસે, તે, ફરી જણાય છે અને ચતુર્થક, ચોથે દિવસે પાછો આવે છે. (એટલે વચમાં બે દિવસ પડતા મૂકીને જે તાવ આવે છે, તેને ચતુર્થક તાવ કહે છે.) કેટલાક વિદ્વાનો આ વિષમજ્વરને, ભૂતની અસરથી ઉત્પન્ન થતો જણાવે છે.

તૃતીયક તથા ચતુર્થકજ્વરની ઉત્પત્તિનું કારણ.

અધિશેતે યથાભૂમિં बीजं काले प्ररोहति ॥

અધિશેતે તથા ધાતૂન્ દોષઃ કાલે પ્રકુપ્યન્તિ ॥ ૪૭ ॥

સ વૃદ્ધિં બલકાલં ચ પ્રાપ્ય દોષસ્તૃતીયકં ॥

ચતુર્થકં ચ કુરુતે પ્રત્યનીકબલક્ષયાત્ ॥ ૪૮ ॥

જેમ પૃથ્વીમાં બીજ પોલાં હોય છે, તે તરફાળ ઉગી નીકળતાં નથી પણ સમય આવ્યે ઉગી નીકળે છે; તે જ પ્રમાણે દોષ ધાતુઓમાં સુઈ રહે છે અને તે સમય આવ્યે કોપે છે. તે (તાવનો) દોષ, વૃદ્ધિ, બળ અને સમયને પામીને, પોતાની વૃદ્ધિને અટકાવનાર બળનો ક્ષય થવાથી તૃતીયક અને ચાતુર્થિક નામના જ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે.

તૃતીયક તથા ચાતુર્થિક જ્વરનાં બીજાં લક્ષણો.

कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥

વાતપિત્તાચ્છિરોગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્યાત્તૃતીયકઃ ॥ ૪૯ ॥

ચતુર્થકો દર્શયતિ પ્રભાવં દિવિધં જ્વરઃ ॥

जंघाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ૫૦ ॥

તૃતીયકજ્વર, કફ પિત્તના જ્વરથી જ આવે તો બરડાની કરોડનો નીચલો સાંધો જે ત્રિક નામે કહેવાય છે, તેમાં પીડા કરે છે. વાત કફના જ્વરથી જ આવે તો બરડામાં વેદના કરે છે. અને વાતપિત્તના જ્વરથી જ આવે, તો મસ્તકમાં પીડા કરે છે. આ પ્રમાણે તૃતીયકજ્વર, ત્રણ જાતનો થાય છે.

આતુર્થિકજ્વર એ જાતનો પ્રભાવ દેખાડે છે. જે તેમાં કફનો વિકાર વધારે હોય છે, તો જાંઘમાંથી શરૂ થઈ, આખા શરીરમાં પ્રસરે છે અને જે વાતવિકાર તેમાં વિશેષ હોય છે, તો માથાના દુઃખાવાથી શરૂ થઈ પછી આખા શરીરમાં ભરાય છે.

વિષમજ્વરનો એક નવો ભેદ.

વિષમજ્વર एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ॥

स मध्ये ज्वरयत्यही आदावन्ते विमुंचति ॥ ५१ ॥

આતુર્થિકજ્વરથી ઉલટો એ નામનો એક વિષમજ્વર છે. તેમાં થયેલા એ દિવસોમાં તાવ આવે છે અને પહેલે દિવસે તથા ચોથે દિવસે તાવ ઉતરી જાય છે.

વાતખલાસક જ્વર.

नित्यं मंदज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ॥

स्तब्धांगः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥ ५२ ॥

વાત ખલાસક જ્વર જે માણસને આવે છે, તે માણસને, નિત્ય ઝીણા તાવ આવ્યા કરે છે. તેનું શરીર લૂખું પડી જાય છે અને તેનાં અંગ જડ થઈ જાય છે; એ રોગીના શરીરમાં કફનું જોર વધારે હોય છે. જે તેને સોજા ચઢે છે, તો એ રોગી મુશ્કેલીથી સારો થઈ શકે છે. આ જ્વર વાયુ અને કફમાંથી થાય છે, માટે તેને વાતખલાસકજ્વર એવું નામ આપ્યું છે.

પ્રલેપક જ્વર.

प्रलिपन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ॥

मंदज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ५३ ॥

પ્રલેપક તાવમાં ગાત્રો પરસેવાથી અને જડતાથી હમેશાં ચીકણાં રહે છે; તાવ થોડો રહે છે અને ટાઢ ચઢે છે.

વિષમજ્વરના બીજા ભેદો.

विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ॥

तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्धमुष्णं प्रजायते ॥ ५४ ॥

काये दुष्टं यदा पित्त श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः ॥

तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ ५५ ॥

કાચે શ્લેષ્મા યદા દુષ્ટઃ પિત્તં ચાંતે વ્યવસ્થિતમ્ ॥
 શીતત્વં તેન ગાત્રાણામુષ્ણત્વં હસ્તપાદયોઃ ॥ ૫૬ ॥
 ત્વક્સ્થૌ શ્લેષ્માનિલૌ શીતમાદૌ જનયતો જ્વરે ॥
 તયોઃ પ્રશાંતયોઃ પિત્તમંતે દાહં કરોતિ ચ ॥ ૫૭ ॥
 કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં ત્વક્સ્થં દાહમતીવ ચ ॥
 તસ્મિન્ પ્રશાંતે ત્વિતરૌ કુરુતઃ શીતમંતતઃ ॥ ૫૮ ॥
 દ્વાવેતૌ દાહશીતાદિજ્વરૌ સંસર્ગજૌ સ્મૃતૌ ॥
 દાહપૂર્વસ્તયોર્મધ્યે કૃચ્છ્રસાધ્યતમશ્ચ સઃ ॥ ૫૯ ॥

જ્યારે આહારનો રસ, કફ અને પિત્ત દેહમાં બગડેલી સ્થિતિમાં રહે છે. ત્યારે અર્ધું અંગ કફથી ઠંડું અને છે અને અર્ધું પિત્તથી ઉનું થાય છે.

જ્યારે કોષામાં બગડેલું પિત્ત રહ્યું હોય અને હાથ પગમાં બગડેલો કફ રહ્યો હોય ત્યારે પેટ વગેરે શરીરનો મધ્ય ભાગ ગરમ લાગે છે અને હાથ પગ ઠંડા લાગે છે.

જ્યારે કોષામાં બગડેલો કફ રહે છે, અને હાથ પગમાં બગડેલું પિત્ત રહે છે ત્યારે શરીરનો વચ્ચેનો ભાગ ઠંડો લાગે છે; અને હાથ પગ ગરમ લાગે છે.

ત્વચ્ચામાં રહેલા કફ અને વાયુ, તાવની શરૂઆતમાં ટાઢ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમની ગતિ, શાંત થયા પછી અંતે પિત્ત, બળત્રા કરે છે.

તેવી જ રીતે ત્વચ્ચામાં રહેલું પિત્ત, શરૂઆતમાં અત્યંત બળત્રા કરે છે અને તેની ગતિ શાંત થયા પછી, છેવટે વાયુ અને કફ, ટાઢ લાવે છે. આ રીતે દાહપૂર્વક અને શીતપૂર્વક એમ બે પ્રકારના જ્વર, સંસર્ગ (એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફ ના સંબંધ)થી થાય છે, એમાંથી દાહપૂર્વક જ્વર અત્યંત મુશ્કેલીથી મટે એવો છે.

સપ્ત ધાતુમાં ફેલાયલા તાવોનાં લક્ષણો.

ગુરુતા હૃદયોત્ક્રેશઃ સદનં છર્ધરોચકૌ ॥

રસસ્થે તુ જ્વરે લિઙ્ગં દૈન્યં ચાસ્યોપજાયતે ॥ ૬૦ ॥

રક્તનિષ્ઠીવનં દાહો મોહશ્છર્દનવિભ્રમૌ ॥

પ્રલાપઃ પિડકા તૃષ્ણા રક્તપ્રાપ્તે જ્વરે નૃણામ્ ॥ ૬૧ ॥

પિંડિકોદ્વેષ્ટનં તૃષ્ણા સૃષ્ટમૂત્રાં રાષતા ॥

જ્વરમાંતરદાઃવિક્ષેપૌ ગ્લાનિઃ સ્યાન્માંસગે જ્વરે ॥ ૬૨ ॥

શૃશં સ્વેદસ્તૃષા મૂર્છા પ્રલાપશ્છર્દિરેવ ચ ॥

દૌર્ગંધ્યારોચકૌ ગ્લાનિર્મેદઃસ્થે चासहिष्णुता ॥ ૬૩ ॥

મેદોઽસ્થાં કૂજનં શ્વાસો વિરેકશ્છર્દિરેવ ચ ॥

વિક્ષેપણં ચ ગાત્રાણામેતદસ્થિગતે જ્વરે ॥ ૬૪ ॥

તમઃપ્રવેશનં હિકા કાસઃ શૈત્યં વમિસ્તથા ॥

અંતર્દાહો મહાશ્વાસો મર્મચ્છેદશ્ચ મજ્જગે ॥ ૬૫ ॥

મરણં પ્રાપ્તુયાત્તત્ર શુક્રસ્થાનગતે જ્વરે ॥

શેફસઃ સ્તબ્ધતા મોક્ષઃ શુક્રસ્ય ચ વિશેષતઃ ॥ ૬૬ ॥

રસ ધાતુમાં રહેલા તાવમાં શરીરમાં ભારે પણું લાગે છે; મોળ આવે છે, ગ્લાનિ જણાય છે; ઉલટી થાય છે, અન્નપર અભાવો થાય છે અને મનમાં થાક જણાય છે.

લોહીમાં આવેલા તાવમાં લોહીના બડખા પડે છે; બળત્રા થાય છે; બેભાન થવાય છે; ઉલટી આવે છે; ફેર આવે છે; લવારો થાય છે; શરીરપર ગાઠિય અથવા ફેલ્લીઓ થઈ આવે છે અને તરશ લાગે છે.

માંસમાં આવેલા તાવમાં ઘુંટણની નીચે પિંડીમાંના માંસના શ્રોત્રામાં ગોઠલા ચઢે છે; તરશ લાગે છે, ઝાડો, પેશાબ છૂટી જાય છે; છાતીમાં બળત્રા થાય છે; હાથ પગ હલ્યા કરે છે અને સુસ્તી લાગે છે.

મેદમાં આવેલા તાવમાં રોગીને ધણી પરસેવો છૂટે છે; તેને તરશ લાગે છે; તે બેભાન થાય છે; લવરી કરે છે; તેને ઉલટી થાય છે; તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધી ફેલાય છે; તેને અન્નપર અરુચિ થાય છે; ગ્લાનિ થાય છે અને વેદનાની સહનશક્તિ નથી રહેતી.

હાડકામાં આવેલા તાવમાં હાડકાં જાણે ભાંગી જતાં હોય એવું લાગે છે, તથા તેમાં અવાજ થાય છે; શ્વાસ ચઢે છે; ઝાડો થાય છે; ઉલટી થાય છે; અને દરદી હાથ પગ હલાવ્યા કરે છે.

મજ્જામાં આવેલા તાવમાં અંધારામાં પડ્યો હોય એવું લાગે છે; હેડ-કીઓ આવે છે; ઉધરસ થાય છે; ટાઢ ચઢે છે; ઉલટી થાય છે; છાતીમાં દાહ થાય છે; મહાશ્વાસ આવવા માંડે છે અને મર્મ (ત્વચ) જાણે કપાતું હોય એમ લાગે છે.

તાવ જ્યારે વીર્યના સ્થાનમાં જાય છે ત્યારે રોગી મરણ પામે છે. આ તાવમાં પુરુષની શુદ્ધિ અઘડ રહે છે અને તેમાંથી વીર્ય નીકળ્યા કરે છે.

પ્રાકૃત અને વૈકૃત જ્વર.

વર્ષાશરદ્રસંતેષુ વાતાઘૈઃ પ્રાકૃતઃ ક્રમાત્ ॥

વૈકૃતોઽન્યઃ સ દુઃસાઘ્યઃ પ્રાકૃતશ્ચાનિલોદ્ભવઃ ॥ ૬૭ ॥

વર્ષાઋતુ, શરદ્રઋતુ અને વસંતઋતુમાં ક્રમાનુસાર વાયુ, પિત્ત અને કફથી જે તાવ આવે છે; તે, પ્રાકૃતજ્વર, અને આ સિવાયના જે બીજા જ્વરો, તે, વૈકૃતજ્વર કહેવાય છે. જેમ કે વર્ષાઋતુમાં પૈત્તિક, શરદ્રઋતુમાં શ્લેષ્મિક અને વસંતમાં વાતિકજ્વર. આ વૈકૃતજ્વરો બહુ મુશ્કેલીથી મટે એવા છે. તેમજ વાયુથી થયેલો પ્રાકૃતજ્વર પણ દુઃસાઘ્ય છે.

પ્રાકૃતજ્વરોની પરીક્ષા માટે તેમનો ઉત્પત્તિક્રમ.

વર્ષાસુ મારુતો દુષ્ટઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતો જ્વરમ્ ॥

કુર્યાચ્ચ પિત્તં શરદિ તસ્ય ચાનુબલઃ કફઃ ॥ ૬૮ ॥

તત્પ્રકૃત્ય વિસર્ગાચ્ચ તત્ર નાનશનાદ્ભયમ્ ॥

કફો વસન્તે તમપિ વાતપિત્તં ભવેદનુ ॥ ૬૯ ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં શરીરમાં એકઠો થયેલો વાયુ, વર્ષાઋતુમાં જે કોપે છે, તે તે, કફ પિત્તયુક્ત થઈ, તાવ પેદા કરે છે. તેમ જ વર્ષાઋતુમાં સંચિત થયેલું પિત્ત, શરદ્રઋતુમાં વિકાર પામી, જે તાવ લાવે છે, તેમાં કફ સહાયક હોય છે. તેવા તાવોમાં કફ પિત્તના લંઘન સહન કરી શકે એવા સ્વભાવને લીધે અને એ વખતે વિસર્ગ કાળ (શરીરમાં બળ વધવાનો કાળ) હોવાથી જે રોગી ખોરાક છોડી દે, તે તેનાથી કંઈપણ ધારતી રાખવાનું કારણ નથી. તેવી જ રીતે હેમન્તઋતુમાં જામેલો કફ, વસંતઋતુમાં તાવ લાવે છે અને તેને, વાયુ અને પિત્ત સહાય કરે છે.

કાલે યથાસ્વં સર્વેષાં પ્રવૃત્તિર્વૃદ્ધિરેવ વા ॥

નિદાનોક્તાનુપશ્યો વિપરીતોપશાયિતા ॥ ૭૦ ॥

વાત વગેરે દોષોના, ઉપર કહેલા, પ્રકાપ સમયે, તે તે દોષથી ઉત્પન્ન થતા તાવની ઉત્પત્તિ થાય છે કે વૃદ્ધિ થાય છે. અને તે તે સમયે, તે તે

દોષ જન્ય જ્વરના કારણરૂપે (શાસ્ત્રમાં) કહેલા આહાર વિહાર માફક નથી આવતા અને એથી વિરુદ્ધ શુભવાળા આહાર વિહાર માફક આવે છે.

અન્તર્વેગ અને બહિર્વેગનાં લક્ષણો.

અંતર્દાહોઽધિકા તૃષ્ણા પ્રલાપઃ શ્વસનં ભ્રમઃ ॥

સંધ્યસ્થિશૂલમસ્વેદો દોષવર્ચોવિનિગ્રહઃ ॥ ૭૧ ॥

અંતર્વેગસ્ય લિઙ્ગાનિ જ્વરસ્યૈતાનિ લક્ષયેત્ ॥

સંતાપોઽભ્યધિકો બાહ્યસ્તૃષ્ણાદીનાં ચ માર્દવમ્ ॥ ૭૨ ॥

બહિર્વેગસ્ય લિઙ્ગાનિ સુખસાધ્યત્વમુચ્યતે ॥

અંતરમાં દાહ, ઘણી તરશ, લવારો, શ્વાસ, ચકરી, સાંધા અને હાડકામાં શળ, પરસેવો ન આવવો અને ઝાડાનો તથા પવનનો ખુલાસો ન થવો. આ લક્ષણો અંતર્વેગજ્વરનાં છે. એથી ઉલટું બહારનો ઘણો સંતાપ, અને તરશ વગેરેનું ઓછાપણું એ બહિર્વેગજ્વરનાં લક્ષણો છે. આ જ્વર સુખ સાધ્ય અને અંતર્વેગીજ્વર કષ્ટસાધ્ય છે.

આમ, પચ્યમાન અને પકવ જ્વરનાં લક્ષણો.

લાલાપ્રસેકો હૃલાસહૃદયાશુદ્ધચરોચકાઃ ॥ ૭૩ ॥

તંદ્રાલસ્યાવિપાકાસ્યવૈરસ્યં ગુરુગાત્રતા ॥

ક્ષુન્નાશો बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ॥ ૭૪ ॥

આમજ્વરસ્ય લિંગાનિ ન દદ્યાત્તત્ર મેષજમ્ ॥

મેષજં હામદોષસ્ય ભૂયો જ્વલયતિ જ્વરમ્ ॥ ૭૫ ॥

જ્વરવેગોઽધિકસ્તૃષ્ણા પ્રલાપઃ શ્વસનં ભ્રમઃ ॥

મલપ્રવૃત્તિરુત્કેશઃ પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૭૬ ॥

ક્ષુત્ક્ષામતા લઘુત્વં ચ ગાત્રાણાં જ્વરમાર્દવમ્ ॥

દોષપ્રવૃત્તિરઘ્રાહો નિરામજ્વરલક્ષણમ્ ॥ ૭૭ ॥

આમ જ્વરમાં, લાળ ગળે છે; મોળ આવે છે; છાતીમાં જડતા જણાય છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; આંખમાં ઘેન ભરાય છે; આગસ આવે છે; અન્ન ન પચતાં અશુભ થાય છે; મોટું બેસ્વાદ લાગે છે; શરીર

જારે લાગે છે; ભૂખ મરી જાય છે; પેશાબ ધણી થયા કરે છે; શરીર જકડી લીધા જેવું જણાય છે અને શરીરમાં ધણી તાવ રહે છે. આ લક્ષણો વાળા જ્વરમાં ઔષધોપચાર કરવા નહિ. જો તેનાપર ઔષધ આપવામાં આવે, તો તાવનું જોર વધે છે.*

પાકવા માટેલા તાવમાં તાવનો વેગ વધે છે; તરશ ધણી લાગે છે; દરદી લવરી કરે છે; શ્વાસ ચાલે છે; ઝાડા આવે છે; ફેર આવે છે; અને ઉબકા આવે છે. અને ભૂખ લાગે, શરીર સૂકાઈને હલકું થાય, તાવ હલકો પડે, ઝાડાવાટે પવન વગેરે દોષની છૂટ થાય અથવા તાવ આવ્યાને આઠ દિવસ થાય એ લક્ષણો નિરામજ્વરનાં એટલે પાકા થયેલા અથવા ઉતરતા તાવનાં સમજવાં.

શુભ્રજ્વરનાં લક્ષણો.

ત્રિસપ્તાહે વ્યતીતે તુ જ્વરો યસ્તનુતાં ગતઃ ॥

પ્તીહાગ્રિસાદં કુરુતે સ જીર્ણજ્વર ઉચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

એકવીસ દિવસ વીત્યા પછી જે જ્વર, શરીરમાં મંદ થઈ, ધર કરી રહે છે, અને જેનાથી તક્ષીનો (ખરોલ) રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્વરણે મંદ પડી જાય છે, તેને શુભ્રજ્વર કહે છે.

સાધ્યજ્વર.

બલવત્સ્વલ્પદોષેષુ જ્વરઃ સાધ્યોઽનુપદ્રવઃ ॥ ૭૯ ॥

ખળવાનુ અને અલ્પ દોષવાળા માણસને આવેલો અને થોડા ઉપદ્રવો વાળો તાવ સાધ્ય ગણાય છે.

અસાધ્યજ્વર.

હેતુભિર્બહુભિર્જાતો બલિભિર્બહુલક્ષણઃ ॥

જ્વરઃ પ્રાણાંતક્રુદ્ધશ્ચ શીઘ્રમિંદ્રિયનાશનઃ ॥ ૮૦ ॥

જ્વરઃ ક્ષીણસ્ય શૂનસ્ય ગંભીરો દૈર્ઘરાત્રિકઃ ॥

અસાધ્યો બલવાનુ યશ્ચ કેશસીમન્તકૃજ્જ્વરઃ ॥ ૮૧ ॥

ગંભીરસ્તુ જ્વરો જ્ઞેયો હંતર્દાહેન તૃષ્ણયા ॥

આનદ્વત્વેન ચાત્યર્થે શ્વાસકાસોદ્રમેન ચ ॥ ૮૨ ॥

* આ બાબતનો વિશેષ ખુલાસો લાવપ્રકાશ લાખાંતરના મધ્યમખંડમાં આપવામાં આવેલો છે.

૭૮ ચ. ચિ. અ. ૩ શ્લો. ૪૬. ૮૦, ૮૧ ચ. ચિ. અ. ૩ શ્લો. ૪૭, ૪૯. ૮૧ સુ. ટ. અ. ૩૯ શ્લો. ૪૦.

આરંભાદિષ્મો યથ યથ વા દૈર્ઘરાત્રિકઃ ॥

ક્ષીણસ્ય ચાતિરૂક્ષસ્ય ગંભીરો હંતિ માનવમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિસંજ્ઞસ્તામ્યતે યસ્તુ જ્ઞેતે નિપતિતોઽપિ વા ॥

ગીતાદિતોઽતરુણશ્ચ જ્વરેણ મ્રિયતે નરઃ ॥ ૮૪ ॥

યો દૃષ્ટોમા રક્તાક્ષો હૃદિ સંઘાતરૂલવાન્ ॥

વક્રેણ ચૈવોચ્છ્વાસિતિ તં જ્વરો હંતિ માનવમ્ ॥ ૮૫ ॥

દિકાશ્વાસતૃષારક્તં મૂઢં વિમ્રાંતલોચનમ્ ॥

સંતતોચ્છ્વાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥ ૮૬ ॥

હતપ્રભેદ્રિયં દામ્પ્તરોચ્છ્વાનિપીડિતમ્ ॥

ગંભીરતીક્ષ્ણવેગાર્તં જ્વરિતં પરિવર્જયેત્ ॥ ૮૭ ॥

ધણું બળવાળું કારણથી જે તાવ આવે છે, અને જેમાં લક્ષણો ધણું હોય છે, તથા જે તાવ આવતાં, તરતજ કર્ણ, ચક્ષુ આદિ એકાદ ઇન્દ્રિય નષ્ટ થાય છે, એટલે જે અંધાપો વગેરે લાવે છે, તે જ્વર પ્રાણનાશક થાય છે.

શરીરે સુકાઇને હાડપિંજર થયેલા અથવા સેજ ચઢેલા માણસનો તાવ અસાધ્ય છે. જે જ્વર, ગંભીર એટલે અંતરંગી, અથવા જેમાં વાતાદિ દોષનો નિશ્ચય ન થઈ શકે એવો અને લાંબા વખતનો હોય તે અસાધ્ય છે. તેમ જ જે તાવ બળવાન હોય અને જેનાથી માથાના વાળમાં અકરમાત્ સેંથા પડી જાય તેને પણ, અસાધ્ય ગણવે. હૃદયમાં દાહ, તરફ, અતિશય કમળયત, દમ, ઉધરસ વગેરે લક્ષણથી ગંભીરજ્વર સમજવો.

જે જ્વર મૂળથી જ અનિયમિત ક્રિંવા વિષમ હોય; જે લાંબી મુદતનો હોય; તથા સુકાયલા અને તવાયલા માણસને જે ગંભીરજ્વર, થયો હોય તો તે તાવ દરદીને મારી નાખે છે. વળી જે તાવથી રોગી ખેભાન થઈ જઈ ફફડા કરે, અથવા ખીછાનામાં ગમે તે સ્થિતિમાં પડ્યો હોય તેમનો તેમ સૂઈ રહે અને જે તાવમાં શરીર અંદરથી ગરમ હોય તથા બહારથી ઠાકું હોય તે તાવમાં પણ માણસ મરણ પામે છે.

જે રોગીનાં રૂઆડાં ઉભાં હોય; જેની આંખો રાતી હોય; જેને હૃદયમાં કશાની ગાંઠ બાઝી હોય એવી પીડા થાય અને જે ફક્ત મુખથી શ્વાસોદ્વાસ લઈ શકે તો હોય; તે રોગીને તાવ મારી નાખે છે.

જેને તાવમાં હેડકી, શાસ તથા તરસ લાગુ થયાં હોય; જે, શ્વેતુદ્ધ થઈ જાય; જેના ડાઘા અહિં તહિં ફરતા હોય; જે નિરંતર શાસથી પીડા અનુભવે છે અને જેનું શરીર સૂકાઈ ગયું હોય; તે રોગી પણ મરણ પામે છે.

તાવથી જે દર્દિની ઇદ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય; જેના શરીર પરની આંતિ ફરી ગઈ હોય; જે હાકકાંતો માલો થઈ ગયો હોય જેનાથી ખવાતું ન હોય અને જે મંબીર તથા તીક્ષ્ણ એવા તાવના વેગથી પીડિત હોય;—તે રોગીને આરામ કરવાની આશા મુશ્કેલી વૈધે રાખવી નહિ.

તાવ ઉતરવાનો હોય તે વખતની સ્થિતિ.

દાહઃ સ્વેદો ભ્રમસ્તૃષ્ણા કંપો વિદ્ભિદસંજ્ઞિતા ॥

કૂજનં ચાતિવૈગંધ્યમાકૃતિર્જ્વરમોક્ષણે ॥ ૮૮ ॥

તાવ ઉતરવાનો હોય ત્યારે, બળત્રા, પરસેવો, ભ્રમણા, તરસ, ધુન્નરી, પાતળો ઝાડો; બેશુદ્ધિ, અસ્પષ્ટ ગણુગણાટ અને શરીરમાં અત્યંત દુર્ગંધી, વગેરે લક્ષણો રોગીને થાય છે.

તાવ ઉતર્યાનાં લક્ષણો.

સ્વેદો લઘુત્વં શિરસઃ કંઠઃ પાકો મુખસ્ય ચ ॥

ક્ષવથુશ્ચાન્નકાંક્ષા ચ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૮૯ ॥

જ્યારે પસીનો આવે; શરીર હલકું અને; માથામાં ખંજવાળ આવે; મોઢા ઉપર પાક—ફેડલીઓ થાય (જેને બરો મૂતરો કહે છે). છિડો આવે અને અન્નની ઇચ્છા થાય; ત્યારે રોગી તાવથી મુક્ત થયો, એમ જાણવું.

જ્વર રહિત પુરૂષનું લક્ષણ.

વિગતક્લમસંતાપમત્યર્થવિમલેન્દ્રિયમ્ ॥

યુક્તં પ્રકૃતિસત્ત્વૈશ્ચ વિદ્યાત્પુરુષમજ્વરમ્ ॥ ૯૦ ॥

જે પુરુષનાં થાક અને સંતાપ નાશ પામી ગયાં હોય, જેની ઇદ્રિયો અતિશય નિર્મળ થઈ હોય તથા જેને પોતાની પૂર્વની પ્રકૃતિ અને પૂર્વનું બળ પ્રાપ્ત થયાં હોય, તેને જ્વર રહિત પુરૂષ જાણવો.

इति ज्वरानिदानम्.

***અતિસારનિદાન.**

અતિસાર થવાનાં કારણા.

ગુર્વતિસ્તિગ્ધતીક્ષ્ણોષ્ણદ્રવસ્થૂલાતિશીતલૈઃ ॥

વિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણૈર્વિષમૈશ્વાતિભોજનૈઃ ॥ ૧ ॥

સ્નેહાદ્યૈરતિયુક્તૈશ્ચ મિથ્યાયુક્તૈર્વિષૈર્ભયૈઃ ॥

શોકાદુષ્ટાંબુમઘાતિપાનૈઃ સાત્મ્યર્તુપર્યયૈઃ ॥ ૨ ॥

જલાભિરમળૈર્વેગવિઘાતૈઃ કૃમિદોષતઃ ॥

નૃણાં ભવત્યતીસારો લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

હૃદ કરતાં વધારે ખાધાથી; અડદ જેવા ભારે પદાર્થનું બક્ષણ કરવાથી; લાડુ, ઘેખર જેવા અત્યંત (ધીની) ચીકાશવાળા પદાર્થો ખાવાથી, ધણા તીખા, અતિ ગરમ, અતિશય પાતળા-(કઠી જેવા), અતિશય સ્થૂલ-(ગડાં ઢેખરાં વગેરે) અને અતિ ઠંડા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી; વિરુદ્ધ (જેવાં કે દૂધ અને માછલાં) વસ્તુઓનો આહાર કરવાથી; એક વાર ખાધને વળી થોડી વારે ખીજી વાર ખાવાથી; આગલા દિવસનું જમણું પાચન ન થયું હોય, તથાપિ જમવાથી; વખત બે વખત થોડું ધણું ખાધાથી; સ્નેહાદિક પદાર્થનું અત્યંત પાન કરવાથી; ઝેરનું યુક્તિ વગર બક્ષણ કરવાથી; ભયથી, શોકથી, અગડેલું પાણી પીધાથી, કે અતિ દાઝ પીધાથી પોતાની પ્રકૃતિને કે ઋતુને માફક ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ ખાધાથી, ઋતુ બદલાયાથી; પાણીમાં રમત કરવાથી; જોરથી કોઈ પદાર્થની ચોટ વાગવાથી, મળ મૂત્રને કબજ રાખવાથી; અથવા પેટમાં કરમ થવાથી માણસને અતિસારનો રોગ થાય છે. હવે એ અતિસારનું લક્ષણ કહેવાશે.

સર્વ અતિસારની સાધારણ સંપ્રાપ્તિ.

સંશમ્યાપાં ધાતુરર્મિ પ્રવૃદ્ધો વર્ષોમિશ્રો વાયુનાથઃ પ્રણુન્નઃ ॥

સરત્યતીવાતિસારં તમાહુર્વ્યાધિં ઘોરં ષડ્વિધં તં વદન્તિ ॥

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ४

વિકાર પામેલી, શરીરમાંની પાણી જેવી કોઈ ધાતુ (રસ, જલ, મૂત્ર, સ્વેદ, રક્ત વગેરે) અગ્નિને મન્દ કરી, મલ મિશ્રિત થઈ, વાયુ સાથે નીચે (ગુદા

* અતિસાર=Diarrhoea=ઝાડા.

આર્જે) ઉત્તરી, ધણી બહાર નીકળવા લાગે ત્યારે તેને અતિસાર-ઝાડા કહે છે. આ બચકર રોગ છ પ્રકારનો છે.

વાયુ, પિત્ત અને કફના ત્રણ, (એટલે ૧ કો વાતાતિસાર, ૨ ને પિત્તાતિસાર અને ૩ ને કફાતિસાર.) થોથો સન્નિપાતાતિસાર પાંચમો શોકાતિસાર અને છઠ્ઠો આમાતિસાર છે.

અતિસારનું પૂર્વરૂપ.

દૃઢાભિપાયૂદરકુક્ષિતોદગાત્રાવસાદાનિલસન્નિરોધાઃ ॥

વિદસંગ આધ્માનમથાવિપાકો ભવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥૫॥

અતિસાર થવાનો હોય છે, ત્યારે નીચેનાં પૂર્વ ચિહ્નો દૃષ્ટિએ પડે છે. તદ્દય, નાભિ, મલદ્વાર, પેટ અને કુખ વગેરે જગ્યામાં સોયો ખેંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; હાથ પગ ગળે છે; વાછટ અથવા પવનનું સરવું બંધ થાય છે; ઝાડો કબજ થાય છે; પેટ ચઢે છે અને અત્રનું બરાબર પાચન થતું નથી.

વાતાતિસારનાં લક્ષણ.

અરુણં ફેનિલં રૂક્ષમલ્પમલ્પં મુહુર્મુહુઃ ॥

શકૃદામં સરુક્ષબ્દં મારુતેનાતિસાર્યતે ॥ ૬ ॥

જે વાયુથી અતિસાર થયો હોય છે, તો લાલ રંગનો, શીથલાળો, લુખો થોડો થોડો અને અપકવ ઝાડો વારંવાર થાય છે, તે થતાં અવાજ થાય છે અને પેટમાં શૂળ નીકળે છે.

પિત્તાતિસારનાં લક્ષણ.

અપેત્તાત્પીતં નીલમાલોહિતં વા તૃષ્ણામૂર્છાદાહપાકોપપન્નમ્ ॥

જે પિત્તથી અતિસાર થયો હોય, તો પીળો, લીલા રંગનો અથવા લગાર રાતો ઝાડો થાય છે અને રોગીને તરશ, મૂર્છા આખા અંગમાં બળતરા અને મળદ્વારની જગ્યા પર ફેલ્લીઓ, વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

કફાતિસારનાં લક્ષણ.

શુક્રં સાંદ્રં સકફં શ્લેષ્મણા તુ વિસ્રં શીતં હૃષ્ટરોમા મનુષ્યઃ ॥૭॥

જે અતિસાર કફથી થયો હોય, તો સફેદ, ઘટ્ટ, કફમિશ્રિત, કાયાં માંસના જેવી દુર્ગંધવાળો તથા ટાઢો ઝાડો થાય છે અને ઝાડે જતાં રોગીના શરીરની ઈવાટી ઉભી થાય છે.

સન્નિપાતાતિસારનાં લક્ષણો.

વરાહસ્ત્રેહમાંસામ્બુસદૃશં સર્વરૂપિણમ્ ॥

કુચ્છસાધ્યમતીસારં વિદ્યાદોષત્રયોદ્ભવમ્ ॥ ૮ ॥

સન્નિપાતાતિસારમાં ડુક્કરની ચરખી જેવો અથવા માંસના રસ (સેરવા) જેવો અને વાયુ કફ તથા પિત્તથી થતા ઉપર કહેલા ત્રણ અતિસારમાં મળનાં જે લક્ષણો જણાવ્યાં, તેવાં લક્ષણો વાળો ઝાડો થાય છે. પિત્ત, વાયુ અને કફ, એ ત્રણ દોષના બિગાડમાંથી સન્નિપાતાતિસાર થાય છે અને તે કટ્તસાધ્ય રોગ છે.

શોકાતિસારનાં લક્ષણો.

તૈસ્તૈર્ભાવૈઃ શોચતોઽલ્પાશનસ્ય બાળ્પોષ્મા વૈ વહ્નિમાવિશ્ય જંતોઃ॥
કોષ્ઠં ગત્વા ક્ષોભયેત્તસ્ય રક્તં તત્ત્વાધસ્તાત્કાકણંતીપ્રકાશમ્ ॥૯॥

નિર્ગચ્છેદૈ વિદ્વિમિશ્રં હ્યવિદ્વા નિર્ગંધં વા ગંધવદ્રાતિસારઃ ॥

શોકોત્પન્નો દુશ્ચિકિત્સ્યોઽતિમાત્રં રોગો વૈધૈઃ કષ્ટ ઇષ પ્રદિષ્ટઃ ૧૦

ધન, પત્ની અથવા મિત્રાદિકનો નાશ થવાથી જે માણસ, અત્યંત કલ્પાંત કરે છે તથા અલ્પ ભોજન કરે છે એવા માણસનાં આંસુની ગરમી કોઠામાં ઉતરી, જઠરાગ્નિને મંદ કરી નાંખી, તેવા માણસના લોહીને ક્ષોભ પમાડે છે. પછી આ ક્ષુબ્ધિ થયેલું ચણાહી જેવા લાલ રંગનું લોહી મળદ્રારે બહાર પડે છે. તે લોહી મલમિશ્રિત અથવા મલરહિત હોય છે તેમજ ગંધરહિત અથવા દુર્ગંધ મારતું હોય છે. શોક કિંવા ખેદમાંથી ઉત્પન્ન થનારો આ અતિસાર ચિકિત્સા કરવામાં ઘણા મુશ્કેલ અને કટ્તસાધ્ય ગણાય છે.

આમાતિસારનાં લક્ષણો.

અન્નાજીર્ણાત્પ્રદુતાઃ ક્ષોભયંતઃ કોષ્ઠં દોષા ધાતુસંઘાન્ મલાંશ્ચ ॥

નાનાવર્ણં નૈકશઃ સારયંતિ શૂલોપેતં ષષ્ટમેનં વદંતિ ॥ ૧૧ ॥

અન્નનું પાચન ન થવાથી, પોતાનો માર્ગ છોડીને ચાલતા દોષો આંતર-ડામાં રક્તાદિ ધાતુઓમાં અને મળમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરીને ઝાડાને વારે ધડીએ બહાર કાઢે છે. તેનો રંગ ધણી જાતનો હોય છે અને ઝાડો થતાં પેટમાં શૂળ આવે છે. આ છટ્ટો અતિસાર આમાતિસાર કહેવાય છે. (આ અતિસારમાં ખોરાક પર્યા વગર જેવો આધો હોય તેવો ઝાડાપે નીકળે છે.)

અપકવ અને પકવ અતિસારનાં લક્ષણો.

સંસૃષ્ઠમેભિર્દોષૈસ્તુ ન્યસ્તમપ્સ્વવસીદતિ ॥

પુરીષં મૃશદુર્ગંધિ પિચ્છિલં ચામસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

આમાશયસ્યઃ કાયાગ્નેર્દૌર્બલ્યાદવિપાચિતઃ ॥

અપકાહારધાતુર્યઃ સ આમ ઇતિ સંજ્ઞિતઃ ॥ ૧૩ ॥

एतान्येव तु लिंगानि विपरीतानि यस्य वै ॥

લાઘવં ચ વિશેષેણ તસ્ય પક્કં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૪ ॥

ઉપર જણાવેલાં, વાતાતિસાર વગેરે અતિસારોનાં લક્ષણાયુક્ત ઝાડો ને પાણીમાં નાંખી જોતાં ઘૂડી જાય, ધણી દુર્ગંધ મારે તથા દેખાવમાં ચીકણા હોય તો એ ઝાડો આમ-કાચો-કહેવાય છે. જઠરાગ્નિની દુર્બલતાને લીધે ખાધેલા આહારનો, પાચન થયા વગર આમાશયમાં રહેલો રસરૂપ ધાતુ આમ કહેવાય છે.

ઝાડો પકવ થતાં, તેનાં લક્ષણો ઉપર જણાવ્યાં તેનાથી વિરુદ્ધ હોય છે; અને મુખ્યત્વે હલકાપણું લાગે છે.

ઝાડાનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

પક્કજાંબવસંકાશં ચકૃત્ત્વળાનિમં તનુ ॥

ઘૃતતૈલવસામજ્જવેશ્વરપયોદધિ- ॥ ૧૫ ॥

માંસધાવનતોયામં કૃષ્ણં નીલારુણમમ્ ॥

મેચકં કર્બુરં સ્ત્રિગ્ધં ચંદ્રકોપગતં ઘનમ્ ॥ ૧૬ ॥

કુણપં મસ્તુલ્કામં દુર્ગંધં કુથિતં બહુ ॥

તૃણાદાહારુચિશ્વાસદિકાપાર્શ્વાસ્થિશૂલિનમ્ ॥ ૧૭ ॥

સંમૂર્ચ્છારતિસંમોહયુક્તં પક્કવલીગુદમ્ ॥

પ્રલાપયુક્તં ચ ભિષક્ વર્જયેદતિસારિણમ્ ॥ ૧૮ ॥

અસંવૃતગુદં ક્ષીણં દૂરાધ્માતમુપદ્રુતમ્ ॥

ગુદે પક્કે ગતોષ્માણમતિસારિણમુત્સૃજેત્ ॥ ૧૯ ॥

જે અતિસારના રોગીનો ઝાડો, રંગે પાકેલા જાંબુના રસના જેવો, કાળજાના કટકા જેવો અને પાતળો હોય છે અથવા ધી, તેલ, ચરબી,

મજ્જા, વેસવાર*, દૂધ, દહીં, કિંવા માંસ ધોયેલા પાણીના જેવો હોય છે. અથવા જેનો ઝાડો કાઢીને જેવો કાળો, આસમાની, સિંદૂરીઆ રંગનો, સુરમાના જેવા રંગનો કે તરેહવાર રંગનો હોય છે; અથવા જેના ઝાડામાં મોરની પીઠ પરના ચાંદલા જેવા ચાંદલાવાળો, ઘટ્ટ, મડદાંના જેવી દુર્ગંધીવાળો, સડેલો અને દેખાવે મગજ જેવો ધણા મળ પડે છે. તથા જે ઝાડાના રોગીને તરશ ધણી લાગે છે; બળત્રા થાય છે; અત્રપર અભાવો થાય છે; શ્વાસ ચાલે છે; હેડકિયો આવે છે; પાંસળીના હાડકાંમાં શ્લેષ્મો કૂટે છે; મન તથા ઈન્દ્રિયો બેશુદ્ધ થાય છે અને અસ્વસ્થતા, મોહ વગેરે લક્ષણો જણાય છે; વળી જે રોગીના મલદ્વારની વળીઓ પાકે છે અને જે લવારોકરે છે, તેના જીવવાની આશા વેદે રાખવી નહી. તેમજ જે અતિસારનો રોગી ગુદાના માર્ગને સંકોચવામાં બલહીન થયેલો એટલે જે ઝાડાને દાખી રાખવાને તદ્દન અસમર્થ હોય, જેનું શરીર અને બળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય જેનું પેટ ચઢ્યું રહેતું હોય, અતિસારના સોજા વગેરે ઉપદ્રવોથી જે પીડિત હોય, જેની ગુદા પાકી ગઈ હોય, અને જેનો જઠરાગ્નિ નાશ પામી ગયો હોય તે રોગીના જીવતરની આશા મુજ વેદે રાખવી નહીં.

બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો.

શ્વાસશૂલપિપાસાર્તે ક્ષીણં જ્વરનિપીડિતમ્ ॥

વિશેષેણ નરં વૃદ્ધમતિસારો વિનાશયેત્ ॥ ૨૦ ॥

જે અતિસારનો રોગી, શ્વાસ, શૂળ, તરશ તથા તાવથી પીડા પામતો હોય, ક્ષીણ થયો હોય અને વિશેષે કરીને જે તે વૃદ્ધ માણસ હોય, તો તે બચી શકે નહિ.

રક્તાતિસાર.

પિત્તકૃન્તિ યદાત્યર્થે દ્રવ્યાણ્યશ્નાતિ પૈત્તિકે ॥

તદોપજાયતેઽભીક્ષ્ણં રક્તાતીસાર ઉલ્બળઃ ॥ ૨૧ ॥

પિત્તાતિસાર થયો હોય કિંવા તે થવાનો હોય તેવા વખતમાં જે પિત્ત કરનારા પદાર્થો વારંવાર અને ઘણા પ્રમાણમાં ખાધામાં આવે તો તેમાંથી બચકર રક્તાતિસાર પેદા થાય છે.

* માંસની અંદરનાં હાડકાં વેગળાં કરી, તેમને કુટીને પછી તેમાં દહીં, દૂધ, એલાયચી મરી વગેરે ધાલીને જે પદાર્થ કરે છે, તે વેસવાર.

‘પ્રવાહિકાની સંપ્રાપ્તિ.

વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો નિચિતં બલાસં નુદત્યધસ્તાદહિતાશનસ્ય ॥

પ્રવાહતોઽપ્યં बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ૨૨ ॥

જે આડમાં, અત્યંત વાયુ કરનારા પદાર્થોને ખાનારા માણસનો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ, જ્યારે જ્યારે તે માણસ જોર કરીને અથવા વાયુ મૂકવા જાય ત્યારે ત્યારે એકઠા થઈ રહેલા તથા વિદ્યવતે ખરડાયલા, કઠને, વાર-વાર થોડો થોડો નીચે કાઢે છે, તે આડના રોગને પ્રવાહિકા કહે છે.

બુદ્ધા બુદ્ધા વિકારોયુક્ત પ્રવાહિકાનાં લક્ષણ.

પ્રવાહિકા વાતકૃતા સશૂલા પિત્તાત્સદાહા સકપા કપાચ્ચ ॥

સશોણિતા શોણિતસંભવા ચ તાઃ સ્નેહરૂક્ષપ્રભવા મતાસ્તુ ॥

તાસામતીસરસ્વદાદિરેચ્છ લિઙ્ગં ક્રમં ચામવિપક્તાં ચ ॥ ૨૩ ॥

૩૬ એટલે લૂખા પદાર્થો ખાવાથી, વાતપ્રવાહિકા થાય છે. જેમાં રોગીને શૂણો ફૂટે છે. પિત્તપ્રવાહિકા અત્યંત તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી થાય છે; જેમાં બળત્રા થાય છે. કફ પ્રવાહિકા અત્યંત ચીકણા પદાર્થો સેવવાથી થાય છે; જેમાં આડવાટે કફ બહાર પડે છે. રક્તપ્રવાહિકા પણ અત્યંત તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી થાય છે અને તેમાં આડમાં લોહી પડે છે. આ સર્વનાં લક્ષણ, વાત પિત્તાદિકનો ક્રમ, ચિકિત્સા, તથા તેનું આમપણું અને પકવપણું અતિસારપ્રમાણે જાણવું.

અતિસાર મટ્યાનાં લક્ષણો.

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वाग्श्च गच्छति ॥

दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्यોदरामयः ॥ ૨૪ ॥

જ્યારે પેસાળ કરતાં કરતાં આડો ન થઈ જાય, વાગૂટ બરાબર થાય જડરાત્રિ પ્રદાપ્ત થાય અને કોઠો હલકો લાગે, ત્યારે અતિસાર મટયો, એમ સમજવું.

જવરાતિસાર.

ज्वरातिसारयोरुक्तं लक्षणं यत्पृथक् पृथक् ॥

तत्स्याज्ज्वરાतिसारस्य तेन नात्रોदितं पुनः ॥ ૨૫ ॥

૧ રક્તાતિસાર }
પ્રવાહિકા } Dysentery.

૨૨, ૨૩ સુ. ડ. અ. ૪૦ શ્લો. ૨૪, ૨૫. ૨૪ સુ. ડ. અ. ૪૦ શ્લો. ૩૧.

પાછળ જવર અને અતિસારનાં જે લક્ષણા જૂદાં જૂદાં કહેવામાં આવ્યાં છે, તે જ લક્ષણા જવરાતિસારમાં એકઠાં સમજવાં. એ કારણથી ફરીને અહીં જવરાતિસારનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું નથી.

इति अतिसारनिदानम् ॥

‘સંગ્રહણીનિદાન.

સંગ્રહણીની સંપ્રાપ્તિ.

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्रेरहिताग्निः ॥

भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

અતિસાર મટયા પછી પણ જે પુરુષની પાચનશક્તિ મન્દ છે અને જે વાતાદિ દોષને કોપાવે એવો અહિત ખોરાક ખાય છે, તેનો જઠરાગ્નિ વિકાર પામી ગ્રહણી (પિત્તને ધારણ કરનારી છદ્મી કળા) ને પણ બગાડે છે.

સંગ્રહણીનાં સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણો.

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ॥

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ २ ॥

पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ॥

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वેદવિદો जना ॥ ૩ ॥

અત્યંત બગડેલા વાયુ, પિત્ત કે કફથી બગડેલી, અથવા એ ત્રણેયથી, બગડેલી ગ્રહણીમાંથી પચ્યા વગરનો ખોરાક વારંવાર જાડા વાટે બહાર નીકળી પડે છે. વખતે પાકેલો જાડો થાય છે પણ તે વખત રોગીને પેટમાં અમળાટ (મરડો) થાય છે અને તેનો મળ અત્યંત દુર્ગન્ધયુક્ત હોય છે. વળી જાડો કોઈ વખત કઠણુ હોય છે તો કોઈ વખત નરમ હોય છે. આયુર્વેદને જાણનારા પુરુષો, આ વ્યાધિને સંગ્રહણી, એવું નામ આપે છે.

पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ॥

विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ૪ ॥

૧ સંગ્રહણી = Indian Sprue.

૧ સુ. ડ. અ. ૪૦ શ્લો. ૩૩. ૨, ૩ સુ. ડ. અ. ૪૦ શ્લો. ૩૬. ૪ ચ. ચિ. અ. ૧૯ શ્લો. ૫૨.

તૃણા, આળસ, અશક્તતા (નબળાઈ), અન્ન પાચન થતાં થતી. બળત્રા, અન્ન પાચન થતાં લાગતી ધણી વાર અને શરીરમાં જડતા, આવાં લક્ષણા સંગ્રહણીના પૂર્વરૂપમાં દેખાય છે.

વાયુજન્ય સંગ્રહણીનાં કારણ અને લક્ષણ.

કટુતિક્તકષાયાતિરૂક્ષશીતાદિભોજનૈઃ ॥

પ્રમિતાનશનાત્યધ્વવેગનિગ્રહમૈથુનૈઃ ॥ ૫ ॥

મારુતઃ કુપિતો વહ્નિં સંછાદ્ય કુરુતે ગદાન્ ॥

તસ્યાન્નં પચ્યતે દુઃખં શુક્તપાકં સ્વરાદ્ગતા ॥ ૬ ॥

કળ્ઠાસ્યશોષઃ ક્ષુત્તૃણા તિમિરં કર્ણયોઃ સ્વનઃ ॥

પાર્શ્વોરૂવંક્ષણગ્રીવાસ્તુભીક્ષ્ણં ચ વિષૂચિકા ॥ ૭ ॥

હૃત્પીડા કાર્શ્યદૌર્બલ્યં વૈરસ્યં પરિકર્તિકા ॥

ગૃદ્ધિઃ સર્વરસાનાં ચ મનસઃ સદનં તથા ॥ ૮ ॥

જીર્ણે જીર્યતિ ચાધ્માનં મુક્તે સ્વાસ્થ્યમુપૈતિ ચ ॥

સ વાતગુલ્મહૃદ્રોગગ્રીહાશંકી ચ માનવઃ ॥ ૯ ॥

ચિરાત્ દુઃખં દ્રવં શુષ્કં તન્વામં શબ્દફેનવત્ ॥

પુનઃ પુનઃ સૃજેદ્વર્ચઃ કાસશ્વાસાર્દિતોઽનિલાત્ ॥ ૧૦ ॥

તીખું, કડ્ડું, તુરું, અત્યંત લુપ્તું, ઠંડું અને અતિ થોડું એવું ભોજન કરવાથી, ખીલકુલ ભોજન નહિ કરવાથી, બહુ મળલ કરવાથી, મળ મૂત્રાદિનો વેગ રોકી રાખવાથી અને ઘણા સ્ત્રીસંગ કરવાથી, વાયુ વિકાર પામી જઠરાગ્નિને ઢાંકી દધને વાતસંગ્રહણી રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. વાતજન્ય સંગ્રહણીના રોગીને અન્નનું મુશ્કેલીથી પાચન થાય છે; તેમાં પાચન થતાં ખટાશ ઉત્પન્ન થાય છે; તેનું શરીર સૂકું કર્કશ લાગે છે; મોઢું અને ગળું સૂકાય છે; તરશ અને ભૂખ લાગે છે; દષ્ટિ ઝાંખી થાય છે; કાનમાંશબ્દ (અવાજ) થયા કરે છે; પાંસળીઓ, સાથળનું મૂળ, જાંઘો અને ડોક દુઃખ્યા કરે છે; કોલેરા જેવાં આડા ઉલટી થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે; શરીર પાતળું પડી નબળું થાય છે; મોઢું ફિક્કું પડે છે; આંકડી આવે છે. ખારું, તીખું વગેરે ખટ રસવાળું ભોજન જમવાની ઇચ્છા થાય છે; મન ગ્લાનિ પામી જાય છે; અન્ન પાચન થયા પછી કિંવા

તે પચતી વખતે પેટ ચઢે છે; કંઈ પણ ખાતાં મુખ થયા જેવું લાગે છે; વાતશુદ્ધ (વાયુનો ગોળો), હૃદરોગ કે તક્ષીનો રોગ થયો હોય એવી, રોગીના મનમાં શંકા પેદા થાય છે, વળી રોગી ઉધરસ અને શ્વાસથી પીડાય છે; અને તેને ઘણી વારે મહા કષ્ટથી, વખતે પાતળો અને વખતે સુકાયેલો, પચ્યા વગરનો, શીણવાળો અને શબ્દ સહિત થોડો થોડો ઝાડો વારંવાર થયા કરે છે.

પિત્તસંગ્રહણીનાં કારણ અને લક્ષણ.

કટુતિક્તવિદાહમ્લક્ષારાઘૈઃ પિત્તમુલ્બળમ્ ॥

આપ્લાવયદ્ધન્ત્યનલં જલં તપ્તમિવાનલમ્ ॥ ૧૧ ॥

સોઽજીર્ણં નીલપીતામં પીતામઃ સાર્યતે દ્રવમ્ ॥

સઘ્રમોદ્ગારહૃત્કઠ્ઠદાહારુચિત્વૃદ્ધિતઃ ॥ ૧૨ ॥

તીખું, કડવું, બળત્રા કરવાવાળું, ખાટું, ખારું વગેરે ભોજન કરવાથી શરીરમાં પિત્ત વધે છે અને જેમ ગરમ પાણી સ્વતઃ અગ્નિને ઓલવી નાંખે છે, તેમ તે પિત્ત જ્વરાગ્નિને મંદ કરે છે. તે રોગીના શરીરનો રંગ, પીળાશ પડતો દેખાય છે. અને તેનો ઝાડો અપકવ, પીળા તથા નીળા રંગનો અને પાતળો હોય છે; આ રોગીને ખાટી વરાળોવાળા ઓઝકાર ધણા આવે છે; ગળામાં અને છાતીમાં તેને બળત્રા થાય છે; અન્નપર અરુચિ હોય છે; અને પાણીના શોષથી તે ધણો વ્યાકુળ રહે છે. પિત્તજન્ય સંગ્રહણીમાં આવાં ચિન્હો થાય છે.

કફસંગ્રહણીનાં લક્ષણ તથા નિદાન.

ગુર્વતિસ્તિગ્ધશીતાદિભોજનાદતિભોજનાત્ ॥

મુક્તમાત્રસ્ય ચ સ્વપ્નાદ્ધન્ત્યગ્નિં કુપિતઃ કફઃ ॥ ૧૩ ॥

તસ્યાન્નં પચ્યતે દુઃખં હૃદ્લાસશ્ચર્ધરોચકાઃ ॥

આસ્યોપદેહમાધુર્યકાસઘ્નીવનપીનસાઃ ॥ ૧૪ ॥

હૃદયં મન્યતે સ્ત્યાનમુદરં સ્તિમિતં ગુરુ ॥

દુષ્ટો મધુર ઉદ્ગારઃ સદનં સ્ત્રીપ્ત્વહર્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥

ભિન્નામશ્લેષ્મસંસૃષ્ટગુરુવર્ચઃપ્રવર્તનમ્ ॥

અકૃશસ્યાપિ દૌર્બલ્યમાલસ્યં ચ કફાત્મકે ॥ ૧૬ ॥

ભારે, ધણી ચીકણા, તથા ઠંડા વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી, ધણું જમવાથી, અને જમ્યા પછી તરત ઊંધવાથી, કફ વિકારયુક્ત થઈ જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે. આથી રોગીને, અન્ન પાચન, ધણી મુશ્કેલીથી થાય છે; મોળ આવે છે, ઉલટી થાય છે, અન્નપર રુચિ રહેતી નથી; મોઢામાં ચીકણ તથા મીઠાશ લાગે છે; ઉધરસ થાય છે; કફના ગળકા પડે છે; સ્લેષ્મ થાય છે; હૃદય પાણીથી ભર્યા જેવું જડ લાગે છે; પેટ જડ અને ભારે થાય છે; મીઠા ખરાબ ઓડકાર આવે છે; અગ્નિ મંદ પડી જાય છે; સ્ત્રી સંભોગ વિષે પ્રીતિ રહેતી નથી; છુટો છુટો. આમ અને કફથી મિશ્રિત અને ભારે ઝાડો થાય છે; શરીર ન સૂકાતાં છતાં સામર્થ્ય રહેતું નથી અને અંગમાં આળસ ભરાય છે;—આ લક્ષણો કફજનિત સંગ્રહણીમાં દૃષ્ટિએ પડે છે.

પૃથગ્વાતાદિનિર્દિષ્ટહેતુલિઙ્ગસમાગમે ॥

ત્રિદોષં લક્ષયેદેવં તેષામુક્તં ચ લક્ષણમ્ ॥ ૧૭ ॥

વાતજન્ય વગેરે સંગ્રહણીના જૂદા જૂદા પ્રકારોમાં કહેલાં જૂદાં જૂદાં કારણો અને લક્ષણો જ્યારે એકઠાં થાય ત્યારે ત્રિદોષસંગ્રહણી થઈ છે એમ સમજવું. એ સર્વનાં લક્ષણો પાછળ કહેવાઈ ગયાં છે.

અન્ત્રકૂજનમાલસ્યં દૌર્બલ્યં સદનં ભવેત્ ॥

દ્રવં ઘનં સિતં સ્ત્રિગ્ધં સકટીવેદનં શકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

આમં બહુ સપૈચ્છિલ્યં સશબ્દં મન્દવેદનમ્ ॥

પક્ષાન્માસાદશાહાદ્રા નિત્યં વાપ્યથ મુઞ્ચતિ ॥ ૧૯ ॥

દિવા પ્રકોપો ભવતિ રાત્રૌ શાન્તિં વ્રજત્યપિ ॥

દુર્વિજ્ઞેયા દુર્નિવારા ચિરકાલાનુબન્ધિની ॥ ૨૦ ॥

સા ભવેદામવાતેન સંગ્રહાત્ ગ્રહણી મતા ॥

સુપ્તસ્ય પાર્શ્વયોર્યસ્ય શૂલં જલઘટીધ્વનિઃ ॥

તં વદન્તિ ઘટીયંત્રપસાધ્યં ગ્રહણીગદમ્ ॥ ૨૧ ॥

દોષં સામં નિરામં ચ વિદ્યાદત્રાતિસારવત્ ॥ ૨૨ ॥

આંતરડાંમાં “ધુરધુર” અવાજ થાય છે; આળસ આવે છે; શરીર દુખળું તથા બલહીન થાય છે; મનમાં ગ્લાનિ થાય છે; પાતળો, ઘટ્ટ, ઘોળો, કાચો, ધણો, પિપ્પાં (જરપટાં) વાળો, અને ચીકણો ઝાડો થાય છે;

કમરમાં વેદના થાય છે; ઝાડો થતાં ભડભડાટ શબ્દ સાથે થોડી થોડી વેદના થાય છે. ઝાડા દક્ષ દશ દિવસે, પંદર પંદર દિવસે, મહિને, કે દરરોજ પણ થાય છે. વળી આ સંગ્રહણી, દિવસે પ્રકોપ પામે છે અને રાત્રે શાંત રહે છે. બધા કાળ સુધી ધર કરીને રહેતી આ સંગ્રહણી, ઓળખવી તથા દૂર કરવી મુશ્કેલ છે. આ સંગ્રહણી આમવાતથી (ઝાડાની અપક્રવતાથી તથા વાયુથી) થાય છે, એમાં આમનો સંગ્રહ થાય છે, માટે તેને ગ્રહણી કહે છે.

રોગી સ્થિર રહ્યો હોય, તે વેળાએ તેના પડખામાં શળ ઉત્પન્ન થાય અને રેંટનાં ઢોળવાં ઊંધાં વળે ત્યારે જેવો ભગભગ અવાજ થાય છે તેવો અવાજ થાય, ‘ તેને ધટીયંત્ર ’ નામે અસાધ્ય ગ્રહણી રોગ કહે છે.

અતિસારમાં આમ અને પકવ દોષ સમજવા માટે જે લક્ષણો કહ્યાં છે તેજ આ (ગ્રહણી)માં પણ સમજવાં.

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ॥
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो ऽहत्वा तनूं नैव निवर्तते च ॥ ૨૩ ॥

જે ચિન્હોથી અતિસારનું અસાધ્યપણું સમજાય છે તેજ ચિન્હોથી ગ્રહણીનું અસાધ્યપણું સમજવું. ધરડાં માણસને થયેલો ગ્રહણી રોગ એને માર્યા વગર રહેતો નથી.

इति संग्रहणीनिदानम् ॥

અર્શનિદાન.

અતિસાર, સંગ્રહણી અને અર્શ, એમનો પરસ્પર નજીક સંબંધ હોવાથી, સંગ્રહણી પછી અર્શનું નિદાન લખ્યું છે.

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ॥

अर्शासि षट्प्रकाराणि विद्याद्दुदवलित्रये ॥ ૧ ॥

જ્યુદ્ધ જ્યુદ્ધ વિકારોથી (વાત, પિત્ત અને કફથી) ૩, બધા વિકારો મળીને ત્રિદોષજન્ય ૧, લોહીથી ૧ અને સહજાત એટલે જન્મથી થયેલા ૧, એ પ્રમાણે ૭ પ્રકારના અર્શ અથવા હરશ,--જેને કેટલાક બવાસીરનાં

નામથી ઓળખે છે, તે મળદ્વારની ત્રણ વલીમાં થાય છે. (પ્રવાહિણી, સર્જની અને ગ્રાહિણી, એ પ્રમાણે ત્રણ વલીનાં નામ કહ્યાં છે.)

દોષાસ્ત્વઙ્ગાંસમેદાંસિ સન્દૂષ્ય વિવિધાકૃતીન્ ॥

માંસાઙ્કુરનપાનાદૌ કુર્વત્યર્શાંસિ તાન્ જગુઃ ॥ ૨ ॥

વાયુ આદિ વિકાર, ત્વચા, માંસ અને મેદને (તથા તેમની જગ્યાનાં બોહીને) બગાડી, અપાન એટલે મલદ્વારના સ્થાન પર, (આદિ શબ્દથી નાસિકાદિક સમજવાં.) ધણી જાતની આકૃતિવાળા માંસના અંકુર કિંવા ફણુગા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમને અર્શ કહે છે.

કષાયકટુતિત્તાનિ રૂક્ષશીતલઘૂનિ ચ ॥

પ્રમિતાલ્પાશનં તીક્ષ્ણં મધ્યં મૈથુનસેવનમ્ ॥ ૩ ॥

લઙ્ગનં દેશકાલૌ ચ શીતૌ વ્યાયામકર્મ ચ ॥

શોકો વાતાતપસ્પર્શો હેતુર્ગર્ભાર્શસાં મતઃ ॥ ૪ ॥

તુરા, તીખા, કડવા, લૂખા (રૂક્ષ), ઘણા ઠંડા અને ઘણા હલકા, એવા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, નિયમિત વખત થઈ ગયા પછી થોડું જમવાથી, જલદ મદિરા પીવાથી, અત્યંત મૈથુનથી, ઉપવાસ કરવાથી, ઠંડા મુલકમાં રહેવાથી, ઠંડી ઋતુમાં ફરવાથી, થાક લાગે એવી ધણી કસરત કરવાથી, શોક કરવાથી તથા ઘણા પવનમાં અને તડકામાં ફરવાથી, વાયુ-જન્ય અર્શ ઉત્પન્ન થાય છે.

કટુમ્લલવળોષ્ણાનિ વ્યાયામાદ્યાતપશ્રમાઃ ॥

દેશકાલાવશિશિરૌ ક્રોધો મધ્યમસૂચનમ્ ॥ ૫ ॥

વિદાહિ તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ સર્વં પાનાન્નભેષજમ્ ॥

પિત્તોલ્બણાનાં વિજ્ઞેયઃ પ્રકોપે હેતુર્ગર્ભસામ્ ॥ ૬ ॥

તીખા, ખાટા, ખારા અને ગરમ પદાર્થોનું ભોજન, કસરત, અગ્નિની પાસે કે તડકામાં બેસવું, શ્રમ, ઉષ્ણ દેશ, ઉષ્ણ કાળ (ઉન્હાળો), ક્રોધ, મદિરા પાન, ઇર્ષા, તથા બળત્રા કરનાર તીખાં અને ગરમ પાન (પ્રવાહી પદાર્થ), અન્ન અને ઔપધનું સેવન, વગેરે કારણથી પિત્તાર્શ થાય છે.

મધુરસ્નિગ્ધશીતાનિ લવણામ્લગુરૂણિ ચ ॥

અવ્યાયામદિવાસ્વપ્નશય્યાસનસુત્વે રતિઃ ॥ ૭ ॥

પ્રાગ્વાતસેવા શીતૌ ચ દેશકાલાવચિન્તનમ્ ॥

શ્લેષ્મોલ્બણાનામુદ્વિષ્ટમેતત્કા ગમર્શસામ્ ॥ ૮ ॥

મધુર, ચીકટ, શીત (ઠંડા), ખારા, ખાટા અને જડ પદાર્થોનો ખાહાર કરવો; કસરત ન કરવી; દિવસે ઊંધવું; બધો વખત મૃદુ (સુંવાળી) શય્યા કે ગાદીપર બેસી રહેવાની ટેવ; સવારમાં પૂર્વદિશાનો પવન ખાવો; ઠંડા દેશ અને ઠંડા કાળનું સેવન તથા બેદિકરા રહેવું; વગેરે કારણથી કફજન્ય અર્શ થાય છે.

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्रंद्रोल्लवणानि च ॥

બે બે વિકારોનાં કારણો અને લક્ષણો એકઠાં મળે ત્યારે દ્રંદ્રજ અર્શ થયા છે એમ જાણવું.

सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां लक्षणं सहजैः समम् ॥ ९ ॥

વાયુ, પિત્ત તથા કફના અર્શનાં જે જૂદાં જૂદાં કારણો કહ્યાં, તે બધાં એકઠાં મળે ત્યારે ત્રિદોષજ અર્શ થાય છે; અને આનાં, તથા સહજતાર્શ'નાં લક્ષણો સરખાં સમજવાં.

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ॥

कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविद्वक्ता ॥ १० ॥

ग्रहणीदोषपाण्डूर्तेराशङ्का चोदरस्य च ॥

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यર્शसામભિવૃદ્ધયે ॥ ૧૧ ॥

અર્શ થવાના હોય છે ત્યારે નીચેનાં લક્ષણો દેખાય છે. પચ્યા વગરનું અન્ન આમાશયમાં લાંબો વખત રહે છે. શક્તિ ક્ષીણ થાય છે; પેટમાં ગડગડાટ થાય છે; શરીર પાતળું થઈ પ્રતિદિવસે લેવાતું જાય છે; ઓડકાર ઘણા આવે છે; જાંઘો કળે છે; ઝાડો થોડો થાય છે; તથા સંગ્રહણીવાળા પાંડુરોગની તેમજ ઉદરોગ થયાની શંકા થાય છે.

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमचिमान्विताः ॥

म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः १२

मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥

बिम्बीकर्कन्धूखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥ ૧૩ ॥

૧૦. ૧૧ ચ. ચિ. અ. ૧ શ્લો. ૨૧. ૨૨ ૧૨ થી ૧૭. વા. નિ. અ. ૭ શ્લો. ૨૮ થી ૩૩.

૧ સહજઅર્શનાં લક્ષણો સુ. નિ. અ. ૨ માં તથા ચ. ચિ. અ. ૧૪ માં કહ્યાં છે.

કેચિત્કદમ્બપુષ્પાભાઃ કેચિત્તિસદ્ધાર્થકોપમાઃ ॥

શ્નિરઃપાર્શ્વાસકટચૂરુવક્ષ્ણાભ્યધિકવ્યથાઃ ॥ ૧૪ ॥

ક્ષવથૂદ્ધારવિષ્ટમ્બહદ્રહારોચકપ્રદાઃ ॥

કાસશ્વાસાગ્નિવૈષમ્યકર્ણનાદભ્રમાવહાઃ ॥ ૧૫ ॥

તૈરાતો ગ્રથિતં સ્તોકં સશદ્ધં સપ્રવાહિકમ્ ॥

રુક્ષેનપિચ્છાનુગતં વિવદ્ધમુપવેશ્યતે ॥ ૧૬ ॥

કૃષ્ણત્વદ્વન્નરવિષ્મૂત્રનેત્રવક્ત્રશ્ચ જાયતે ॥

ગુલ્મપ્લીહોદરાષ્ઠીલાસંભવસ્તત એવ ચ ॥ ૧૭ ॥

ધણુ વાયુના વિકારથી મળદ્વારપર થયેલા અર્શના અંકુર, સૂકા (ત્રાવ રહિત) અને ચટકા ભારતી વેદનાવાળા, કરમાઈ ગયેલા, કાળા તથા લાલ રંગના; અકડ; લુખ્યા ખરબચડા, કાકરવાલા (ગાયત્રી જીભ જેવા), વાંકા ચુંકા, અણીઆળા તથા અણુસરખા હોય છે. કેટલાકનાં મોંઢાં ભાંગેલાં તથા ખુકાં હોય છે અને તેમની આકૃતિ ધીલોડાં, બોર, ખારેક કે કપાસનાં જાંડવાં જેવી હોય છે. વળી કેટલાક, કદંબના પુષ્પ સરખી જાડી અને બારીક એવી અનેક અણીવાળા થાય છે; વળી કેટલાક, સરસવતી પેઠે પીળી તથા જીણી ફેાક્ષીઓવાળા થાય છે. એ અર્શને લીધે માથામાં, પાંસળીઓમાં, કમ્મરમાં, અને જાંઘો તથા સાથળનાં મળમાં રોગીને ધણું દુઃખ થાય છે. વળી છીકો, ઓડકાર, ઝાડાની કબજાઅત, હૃદયમાં જકડી લીધાના જેવી વેદના, અન્નપર અભાવો, ઉધરસ, શ્વાસ, અગ્નિ વૈષમ્ય (પાચન શક્તિમાં ગડબડ), કાનમાં ગણગણાટ અને ભ્રમ થાય છે. આ અર્શથી પીડિત રોગીને પથ્થર જેવો કઠણુ, થોડો, શબ્દયુક્ત, પીડા સહિત, શીલુવાળો અને જર-પટાંવાળો ઝાડો પરાણે કરાંજતાં આવે છે. તે રોગીનાં ચામડી, નખ, વિષા, મૂત્ર, આંખો, અને મોઢું કાળાં પડી જાય છે. આ અર્શમાંથી શુલ્ભ, પ્લીહોદર (ખરોલ) અને અષીલા (એક જાતનો વાયુનો રોગ) એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે.

પિત્તાર્શનાં લક્ષણ.

પિત્તોત્તરા નીલમુખા રક્તપીતાસિતપ્રભાઃ ॥

તન્વસ્રસ્રાવિણો વિસ્રાસ્તનવો મૃદવઃ શ્લથાઃ ॥ ૧૮ ॥

શુક્રજિવ્ણપદ્મજલૌકાવક્રસન્નિભાઃ ॥

દાહપાકજ્વરસ્વેદતૃષ્ણમૂર્છારુચિમોહદાઃ ॥ ૧૯ ॥

સોષ્માણો દ્રવનીલોષ્ણપીતરક્તામવર્ચસઃ ॥

યવમધ્યા હરિત્પીતહારિદ્રત્વઙ્ગસ્વાદયઃ ॥ ૨૦ ॥

પિત્તના વિકારથી થયેલા અર્શના કૃષ્ણમાં કિંવા અંકુરો અમ્રભાગે આસ-
માની રંગના તથા રાતા, પીળા અને કાળા હોય છે. તેમાંથી પાતળું
લોહી વહે છે, તે મડદાંના સરખી વાસ મારે છે. તે અંકુરો બારીક,
કોમળ અને ઢીલા હોય છે. તેમની આકૃતિ પોપટની જીભ જેવી યદૃત
(જમણી પાસે જે ગાંઠ હોય છે તે)ના કટકા જેવી કે જળોનાં મોંઢાં જેવી
હોય છે. તેમનાથી રોગીને તાવ, પરસેવો, તરશ, મૂર્છા, અન્નપર
અરુચિ, મોહ (બેશુદ્ધિ), શરીરમાં બળત્રા તથા ગુદપાક થઈ આવે છે.
હાથ અડકાડતાં તેઓ ધણી ગરમ લાગે છે અને તેમનાથી દરદીને પાતળો,
આસમાની રંગનો, ગરમ, પીળો, રાતો તથા આમયુક્ત ઝાડો થાય છે. તે
જવના જેવા-વચમાં જડા-હોય છે અને તેનાથી રોગીનાં ચામડી, નખ,
વગેરે લીલાં, પીળાં તથા હળદિયા રંગનાં થાય છે.

કુકૃજન્ય અર્શનાં લક્ષણ.

શ્લેષ્મોલ્બણા મહામૂલા ઘના મન્દરુજઃ સિતાઃ ॥

ઉત્સન્નોપચિતાઃ સ્ત્રિગ્ધાઃ સ્તબ્ધા વૃત્તગુરુસ્થિરાઃ ॥૨૧॥

પિચ્છિલાઃ સ્તિમિતાઃ શ્લક્ષ્ણાઃ કંઙ્કાદયાઃ સ્પર્શનપ્રિયાઃ ॥

કરીરપનસાસ્થ્યાભાસ્તથા ગોસ્તનસન્નિભાઃ ॥ ૨૨ ॥

વહ્નનાનાહિનઃ પાયુવસ્તિનાભિવિકર્ષિણઃ ॥

સશ્વાસકાસહૃણાસપ્રસેકારુચિપીનસાઃ ॥ ૨૩ ॥

મેહકૃચ્છ્રશિરોજાડયશિશિરજ્વરકારિણઃ ॥

ક્લેબ્યામ્નિમાર્દવચ્છર્દિરામપ્રાયવિકારદાઃ ॥ ૨૪ ॥

વસામસકફપ્રાજ્યપુરીષાઃ સપ્રવાહિકાઃ ॥

ન સ્તવન્તિ ન ભિદ્યન્તે પાણ્ડુસ્ત્રિગ્ધત્વગાદયઃ ॥ ૨૫ ॥

કફના વિકારથી થયેલા અર્શમાં તેના અંકુરો, મહામૂળવાળા એટલે ઊંડાં મૂળવાળા હોય છે. તેઓ થોડી પીડાવાળા, ઘોળા, લાંબા ઊંચા ઉપડેલા, ધટ્ટ, સ્નિગ્ધ, ન. વળી શકે એવા, ગોળાકાર, ભારે સ્થિર, તેલિયા, ભીનાસવાળા, સુંવાળા ખંજવાળવાળા અને જેને સ્પર્શ કરવાથી સુખ થાય એવા હોય છે. તેમની આકૃતિ કેરડાં જેવી, ફણસની ગોઠલી સરખી કે ગાયના આંચળ જેવી હોય છે. તે આડસંધિને જકડી નાંખનારા તથા મલદ્વાર, પેડુ અને નાભિને ખેંચ્યા જેવી પીડા કરનારા છે. વળી તેઓ શ્વાસ, ખાંસી, મોળ, લાળનો સ્ત્રાવ, અરુચિ, અને સલેખમ વગેરે ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેનાથી પ્રમેહ (પેસાઅને લગતાં દર્દો), પેસાઅની મુશ્કેલી, માથામાં જડત્વ, શીતજ્વર, નયુંસકત્વ, અગ્નિમાંધ, (પાચન ન થવું તે), ઓકારી, આમબહુલ રોગો (મરડો સંગ્રહણી વગેરે), તથા ચરખી સરખો અને કફ મિશ્રિત ધણો ઝાડો થાય છે. તે અંકુરોમાંથી રસી, રક્ત વગેરે કંઈ વહેતું નથી અને તેને જ્વરથી દાખતાં તે ફાટતા પણ નથી. આ અર્શને લીધે રોગીનાં ત્વચા, નખ, નેત્ર વગેરે સફેદ અને સ્નિગ્ધ થાય છે.

સન્નિપાતજનિત અને સહજાત અર્શનાં લક્ષણો.

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥

સર્વાત્મક એટલે ત્રિદોષજનિત (પિત્ત, વાયુ અને કફથી થયેલા) અર્શનાં લક્ષણો અને સહજાત અર્શનાં લક્ષણો ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના અર્શોનાં લક્ષણોને મળતાં હોય છે. (સહજ અર્શ પણ ત્રિદોષજનિત છે એવું આ વાક્યમાં સૂચન છે.)

‘रक्तार्शनां लक्षणैः.

रक्तोल्बणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥ २६ ॥

वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविद्रुमप्रपीडिताः ॥ २७ ॥

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसંभवैः ॥ २८ ॥

हीनवर्णबलोत्साહो हतौजाः कलुषેन्द्रियः ॥

विदूष्यावं कठिनं रूक्षमधोवायુर्न गच्छति ॥ २९ ॥

૨૬ થી ૨૯ (૨૯ ની પેહેલી પંક્તિ) વા. નિ. અ. ૭ શ્લો. ૪૩ થી ૪૬.

૧ રક્તાર્શ= Bleeding Piles.

લોહીવાળા અર્શમાં પિત્તાર્શનાં લક્ષણા દેખાય છે. તેઓ આકૃતિ તથા રંગમાં વડના અંકુરો જેવા ચણાદી જેવા કે પરવાળા જેવા લાલ અને ચળકતા હોય છે. ઝાડે જતી વખતે કંઠણ મળથી તે દબાય છે ત્યારે તેમાંથી અત્યંત બગડેલું, અને ઉનું લોહી એકદમ છૂટે છે. આ લોહી ધણું વહી જતાં રોગી ચોમાસાનાં દેડકાં જેવો રંગ પીળો થઈ જાય છે અને રક્તક્ષયને લીધે થતાં દુઃખોથી પીડિત રહે છે. તેના શરીરમાંથી વર્ણ, બળ અને ઉત્સાહ નાશ પામે છે; તેનામાં ઓળ (તેજ) રહેતું નથી અને તેની બધી ઈદ્રિયો વ્યાકુળ બને છે. તેને કાળો, કંઠણ અને સુકકો ઝાડો આવે છે અને પવનની છૂટ રહેતી નથી.

રક્તાર્શમાં વાતકફના સંબંધનાં લક્ષણ.

તનુ ચારુણવર્ણં ચ ફેનિલં ચામૃગર્શસામ્ ॥

કટ્યૂરુગુદશૂલં ચ દૌર્બલ્યં યદિ ચાધિકમ્ ॥ ૩૦ ॥

તત્રાનુબંધો વાતસ્ય હેતુર્યદિ ચ રૂક્ષણમ્ ॥

શિથિલં શ્વેતપીતં વિદ્ સ્ત્રિગ્ધં ગુરુ ચ શીતલમ્ ॥

યદ્યર્શસાં ઘનં ચામૃક તંતુમત્પાણ્ડુ પિચ્છિલમ્ ॥ ૩૧ ॥

ગુદં સપિચ્છં સ્તિમિતં ગુરુ સ્ત્રિગ્ધં ચ કારણમ્ ॥

શ્લેષ્માનુબંધો વિઙ્ગેયસ્તત્ર રક્તાર્શસાં બુધૈઃ ॥ ૩૨ ॥

જે રક્તાર્શના કોઈ રોગીને વાતળું, રાતું અને શીણવાળું લોહી વહેતું હોય; કમર, જાંઘો અને મળદ્વારની જગ્યાએ શળ નીકળતું હોય; નખળાઈ ધણી વધી પડી હોય અને તે અર્શ થવામાં રૂક્ષ પદાર્થોનું સેવન કારણરૂપ હોય, તો તે રક્તાર્શમાં વાયુનો સંબંધ છે, એમ જાણવું.

જે રક્તાર્શના રોગીને વાતળો, સફેદ, પીળો, રોહયુક્ત (ચીકણા) ભારે અને ઠંડો ઝાડો થતો હોય; જે અર્શના અંકુરોમાંથી જાડું, તાંતણવાળું, શીકું અને તેલિયું લોહી ઝરતું હોય; રોગીની ગુદા ચીકણી અને ભીનાશવાળી રહેતી હોય; અને ભારે તથા સિનઘ્ધ પદાર્થોનું સેવન અર્શ થવામાં કારણભૂત હોય તો તે રક્તાર્શમાં કફનો સંબંધ છે, એમ જાણવું.

(પિત્ત સંબંધી વિવેચન કેમ કર્યું નહિ ? એવું કોઈ પૂછે, તો તેનો ખુલાસો એટલો જ કે રક્તનાં અને પિત્તનાં લક્ષણા સરખાં છે.)

અર્શી તો મળદ્વાર પર થાય છે, અને શરીરમાં કૃશત્વ,
કૃષ્ણત્વાદિ કેમ થાય છે? તેના ખુલાસો.

પञ्चात्મા મારુતઃ પિત્તં કફો ગુદવલિત્રયમ્ ॥

સર્વં એવ પ્રકુપ્યન્તિ ગુદજાનાં સમુદ્રવે ॥ ૩૩ ॥

તસ્માદર્શાસિ દુઃસ્વાનિ બહુવ્યાધિકરાણિ ચ ॥

સર્વદેહોપતાપીનિ પ્રાયઃ કૃચ્છ્રતમાનિ ચ ॥ ૩૪ ॥

અર્શીના અંકુરો ઉત્પન્ન થતાં મળદ્વારની ત્રણ વળીઓ (પ્રવાહિણી, સર્જની અને ગ્રાહિણી) *પાંચ પ્રકારના વાયુ, પાંચ પ્રકારના કફ અને પાંચ પ્રકારનું પિત્ત, એ બધાં વિકાર પામે છે. તેથી આ રોગ (અર્શી), દુઃખ-દાયક અને ઘણી જાતના રોગો (જેમકે-ઉદરરોગ અને અગ્નિમાંધ)ને ઉત્પન્ન કરનારો થઈ આખા દેહને પીડા કરે છે તથા ઘણું કરીને તે મટવો મુશ્કેલ છે. અર્થાત્ વખતે અસાધ્ય થઈ પડે છે.

મુખસાધ્ય અર્શીનાં લક્ષણો.

बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ॥

अर्शासि मुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च ॥ ૩૫ ॥

જે અર્શીના અંકુરો ગુદાની બહારની હારપર થયેલા હોય અને જે અર્શી, ફક્ત એક દોષથી થયા હોય, એટલે જેમાં ફક્ત એક જ દોષ કોપ પામેલો હોય અને જેને થયાને એક વર્ષ ન થઈ ગયું હોય, તે અર્શી, સહેલાઈથી મટી શકે છે.

કૃચ્છ્રસાધ્ય અર્શીનાં લક્ષણો.

द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ॥

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ૩૬ ॥

* પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન. આ પાંચ પ્રકારના વાયુ છે તથા હૃદય, મળદ્વાર, નાભિ, કંઠ અને આખું શરીર, એ તેમનાં અનુક્રમે સ્થાન છે; તેમ આલોચક, રંજક, સાધક, પાચક અને બ્રાજક, એવા પાંચ પ્રકારનું પિત્ત છે, જે નેત્ર, ચકૃત્ (પિત્તની ગાંઠ); હૃદય, પેટ, (અગ્ન્યાશય) અને ચામડીમાં અનુક્રમે રહે છે. કફના પાણુ અવલંબક, ક્લેદક, બોધક, તર્પક અને પ્રલેધ્મક એવા પાંચ ભેદ છે. અને તેઓ ક્રમાનુસારે હૃદય, આમાશય, જીભ, મસ્તક અને સંધિ, એ પાંચ સ્થાનોમાં વાસ કરે છે.

૩૩, ૩૪ ચ. ચિ. અ. ૧ શ્લો. ૨૪, ૨૫. ૩૫ ચ. ચિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૧.

૩૬ થી ૩૮ ચ. ચિ. અ. ૧ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦.

જે અર્શ, એ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય, જેના અંકુરો ગુદાની ખીજ વલીપર ફૂટી નીકળ્યા હોય અને જેને થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય, તે અર્શ મુશ્કેલીથી મટી શકે છે.

અસાધ્ય અર્શનાં લક્ષણો.

સહજાનિ ત્રિદોષાણિ યાનિ ચાભ્યન્તરાં વલિમ્ ॥

જાયન્તેઽર્શાસિ સંશ્રિત્ય તાન્યસાધ્યાનિ નિર્દિશેત્ ॥૩૭॥

શેષત્વાદાયુષસ્તાનિ ચતુષ્પાદસમન્વિતે ॥

યાપ્યન્તે દીપ્તકાયામૌ પ્રત્યાખ્યેવાન્યતોઽન્યથા ॥ ૩૮ ॥

હસ્તે પાદે ગુદે નાભ્યાં મુલે વૃષણયોસ્તથા ॥

શોથો હૃત્પાર્શ્વગૂલં ચ યસ્યાસાધ્યોઽર્શસો હિ સઃ ॥૩૯॥

હૃત્પાર્શ્વગૂલં સંમોહશ્છર્દિરઙ્ગસ્ય રુગ્જ્વરઃ ॥

તૃષ્ણા ગુદસ્ય પાકશ્ચ નિહન્યુર્ગુદજાતુરમ્ ॥ ૪૦ ॥

તૃષ્ણારોચકગૂલાર્તમતિપ્રસ્રુતશોણિતમ્ ॥

શોથાતિસારસંયુક્તમર્શાસિ ક્ષપયન્તિ હિ ॥ ૪૧ ॥

મેદાદિપ્ત્વપિ વક્ષ્યન્તે યથાસ્વં નાભિજાન્યપિ ॥

ગઢ્ઘૂપદાસ્યરૂપાણિ પિચ્છિલ્લાનિ મૃદૂનિ ચ ॥ ૪૨ ॥

જે અર્શ, ત્રણ દોષમાંથી જન્મ પામ્યા હોય, જે રોગીના જન્મ સાથે થયા હોય અને જેના અંકુરો અંદરની હારપર ફૂટી નીકળ્યા હોય તે અર્શ અસાધ્ય છે, એટલે ઔષધોપચારથી મટે એવા નથી. તેવો અસાધ્ય અર્શ રોગ થયો હોય, તોપણ રોગી ને ચતુષ્પાદ સંપન્નિયુક્ત હોય, (એટલે વૈદ્ય ઔષડ, પરિચારક તથા રોગી જેવાં જોઈએ તેવાં હોય), રોગીનું આયુષ્ય વ્યાપ્તિ હોય અને તેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તો તેનો વ્યાધિ જોર કર્યા વગર ચાલ્યા કરે છે.—એકદમ વધતો નથી તેમ સર્વથા નિર્મૂળ થતો નથી. અને જો તેવાં સાધનો તેની પાસે ન હોય, તો તેના જીવતરની આશા વ્રથા છે.

જે અર્શના રોગીના હાથ, પગ, મળદ્વાર, નાભિ, મુખ અને અડ-કોણપર સોજો ચઢે છે અને હૃદય તથા પાંસળાંના ભાગમાં દુઃખે છે, તે રોગીનો વ્યાધિ મટતો નથી. અર્શના રોગમાં જ્યારે હૃદય અને પાંસળામાં શૂળો નીકળે, ઊંદ્રિયો અને મન બેશુદ્ધ થઈ જાય એકરી (કલરી) આવે;

શરીર દુઃખ્યા કરે, તાવ આવે, તરશ લાગ્યા કરે મળદાર પાકે એટલે તેપર પીળા ફેલાયા થાય, ત્યારે રોગ અસાધ્ય થયો છે, એમ સમજવું.

જે અર્શનો રોગી, તરશ, અન્નપર અભાવો અને શૂળથી પીડાયેલો હોય, જેના શરીરમાંથી લોહી ધણું વહી ગયું હોય, જેના શરીરપર સોજા ચઢ્યા હોય તથા જેને અતિસાર થયો હોય, તેનો અર્શ રોગથી નાશ થાય છે.

પુરુષની વિષયેન્દ્રિય, વગેરે ('વગેરે' શબ્દથી નાક, કાન સૂચવ્યાં છે) પર તથા નાભિમાં, વાતાદિ દોષના પાછળ કહેલા પ્રકાર કિંવા બેદોથી અર્શના અંકુરો ફૂટી નીકળે છે, તે અળશીયાંના મોઢાં જેવાં, તેલિયા (ચીકટા) અને નરમ હોય છે.

અર્મકીલ કિંવા ચામખીલની સંપ્રાપ્તિ.

વ્યાનો ગૃહીત્વા શ્લેષ્માણં કરોત્યર્શસ્ત્વચો બહિઃ ॥

કીલોપમં સ્થિરસ્વરં ચર્મકીલં તુ તદ્વિદુઃ ॥ ૪૩ ॥

વ્યાન વાયુ, કફને સાથેલઈ ત્વચાપર મેખ કિંવા ખુટી જેવા સ્થિર અને ખરબચડા જે અંકુરો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમને અર્મકીલ (ચામખીલ) કહે છે.

વાતાદિ બેદથી તેમનાં લક્ષણ.

વાતેન તોદપારુણ્યે પિત્તાદસિતવક્રતા ॥

શ્લેષ્મણા સ્ત્રિગ્ધતા ચાસ્ય ગ્રથિતત્વં સર્વર્ણતા ॥ ૪૪ ॥

જે તે અંકુરો વાયુના રોગથી થયેલા હોય તો તેમાં સોષો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે તથા તે અર્શ કઠોર હોય છે; પિત્તથી થયેલા હોય તો તે કાળાં મોઢાંવાળા હોય છે. અને જે તેમાં કફનો સંબંધ હોય, તો તે અંકુરો, સ્તિગ્ધ, ગાંઠાવાળા અને ચામડીના રંગના હોય છે.

અર્શસાં પ્રશમે ચિત્તમાશુ કુર્વીત બુદ્ધિમાન્ ॥

તાન્યાશુ હિ ગુદં વદ્ધ્વા કુર્યુર્બદ્ધગુદોદરમ્ ॥ ૪૫ ॥

બુદ્ધિમાન્ પુરુષે અર્શ રોગ મટાડવાનો જલદી યત્ન કરવો જોઈએ; કેમ કે, અર્શનો વ્યાધિ ચાલુ રહેવાથી, તેમાંથી ગુદા બંધ થઈને બદ્ધ ગુદોદર નામે ઉદર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

इति अर्शनिदानः.

મન્ જઠરાગ્નિનિદાન.

અર્શમાંથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, માટે અર્શ પછી મંદજઠરાગ્નિ વિષે કહ્યું છે.

મન્દસ્તીક્ષ્ણોઽથ વિષમઃ સમશ્ચેતિ ચતુર્વિધઃ ॥

કફપિત્તાનિલાધિક્યાત્તસામ્યાજ્ઞાઠરોઽનલઃ ॥ ૧ ॥

કફની અધિકતાથી મંદ, પિત્તની અધિકતાથી તીક્ષ્ણ, વાયુની અધિકતાથી વિષમ અને એ ત્રણ દોષોના સરખાપણાથી સમ એ રીતે ચાર પ્રકારનો જઠરાગ્નિ થાય છે.

વિષમો વાતજાન્ રોગાન્ તીક્ષ્ણઃ પિત્તનિમિત્તજાન્ ॥

કરોત્યાગ્નિસ્તથા મન્દો વિકારાન્ કફસમ્ભવાન્ ॥ ૨ ॥

જે જઠરાગ્નિ વિષમ થઈ ગયો હોય, તે વાયુથી થતા ૮૦ રોગોમાંથી કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે જે તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિ હોય તે, પિત્તથી થતા ૪૦ રોગોમાંથી કોઈ (દાહ, ચોષાદિક) ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ જે મંદ જઠરાગ્નિ હોય તે, કફથી થતા ૨૦ વ્યાધિઓમાંથી કોઈક (આલસ્યાદિક) પેદા થાય છે.

સમજઠરાગ્નિ વગેરેનાં લક્ષણો.

સમા સમાગ્નેરશિતા માત્રા સમ્યગ્વિપચ્યતે ॥

સ્વલ્પાપિ નૈવ મન્દાગ્નેર્વિષમાગ્નેસ્તુ દેહિનઃ ॥ ૩ ॥

કદાચિત્પચ્યતે સમ્યક્ કદાચિન્ન વિપચ્યતે ॥

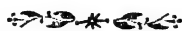
માત્રાતિમાત્રાપ્યશિતા સુખં યસ્ય વિપચ્યતે ॥

તીક્ષ્ણાગ્નિરિતિ તં વિદ્યાત્સમાગ્નિઃ શ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

જે પુરુષનો જઠરાગ્નિ સમ છે, તેને રીતસર ખાધેલા અન્નનું પાચન સારી રીતે થાય છે; પણ જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે, તેને અલ્પાહાર પણ પાચન થઈ શકતો નથી. વિષમ જઠરાગ્નિવાળાને વખતે અન્નનું ઠીક પાચન થાય છે, તે વખતે થતું નથી. અને અત્યંત આહાર કર્યા છતાં પણ જેને તે સુખથી

પાચન થઈ શકે છે, તે પુરુષનો જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણ' સમજવો. સમ જાતનો જઠરાગ્નિ શ્રેષ્ઠ તથા સુખકારક છે.

इति मंदजठराग्निनिदानम्.

अजीर्णनिदान.

મંદ જઠરાગ્નિ અને અજીર્ણ, એ બંને રોગોનાં લક્ષણો તરફ જોતાં તેમનો સંબંધ ધણા નજીકનો હોવાથી મંદ જઠરાગ્નિ પછી અજીર્ણ વિશે કહ્યું છે.

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ॥

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ १ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ॥

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ २ ॥

૧-૨ સુ. ડ. અ. ૪૬ શ્લો. ૨૩૯.

૧ ભરમક જાતનો જે જઠરાગ્નિ છે, તેને કેટલાક તીક્ષ્ણાગ્નિ ગણે છે પણ તે ખૂલ છે, અત્યંત તીક્ષ્ણાગ્નિને જ ભરમક કહે છે અને તેનાં લક્ષણો ચરકે ચ. ચિ. અ. ૧૧ આવાં વર્ણવ્યાં છે:—

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ॥

सोष्मणा पावकस्थाने बलमग्रेः प्रयच्छति ॥ ૨૧૪ ॥

तदा लब्धबलो देहं रूक्षयेत्सानिलोऽजलः ॥

अभिभूय पचत्यन्नं तैक्षण्यादाय मुहुर्मुहुः ॥ ૨૧૫ ॥

पक्त्वान्नं सततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि ॥

ततो दौर्बल्यमातङ्कं मृत्युं चोपानयेत्परम् ॥ ૨૧૬ ॥

भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ॥

तृदकासदाहमोहाः स्युर्व्याधयोऽत्यग्रिसम्भवाः ॥ ૨૧૭ ॥

કોઈ માણસનો કફ ક્ષીણ થતાં એટલે નાશ પામતાં, વિકાર યુક્ત થયેલું પિત્ત વાયુસાથે મળી ઉષ્મા (ગરમી) સહ અન્નપાચન થવાના સ્થાનપર જઈ જઠરાગ્નિને પ્રબળ કરે છે. વાયુની સહાયતાથી પ્રબળ થયેલો તે જઠરાગ્નિ પછી શરીરને સૂકું કરી નાંખી, તેના તીવ્ર ગુણથી અન્નનું પાચન ત્વરાથી અને વારંવાર કરે છે. અન્ન પચવ્યા પછી તે રક્તાદિ (લોહી) ધાતુ જે શરીરમાં રહેલી હોય છે, તેમને પણ પચવે છે અને તેનાથી તેવા જઠરાગ્નિવાળાનું શરીર દુર્બળ થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ વખતે રોગીષ્ઠ થઈ નાશ પામે છે. તેવા જઠરાગ્નિવાળાને કંઈ પણ ખોરાક ખાતાં સુખ થાય છે, પણ તે ખોરાક પચી ગયા પછી તરત જ તે આકુળ વ્યાકુળ થઈ જાય છે. અત્યંત તૃષ્ણા, ઉષ્નરસ, બળત્રા અને મૂર્ચ્છા જેવા રોગો આવા, અતિ તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિમાંથી જન્મ પામે છે.

૨ અજીર્ણ=Indigestion.

કદ, પિત્ત અને વાયુ, આ ત્રણ વિકારોમાંથી કુમાનુસારે આમ, વિદગ્ધ અને વિદગ્ધ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ થાય છે. કેટલાક, આહાર રસના શેષથી થતા અજીર્ણને ચોથા પ્રકારનું કહે છે, અને પાંચમા પ્રકારનું અજીર્ણ તે કહેવાય છે કે જેમાં પેટ ચઢવું વગેરે અજીર્ણનો કાંઈ વિકાર થયા વિના પણ એક દિવસે (૨૪ કલાકે) આહારનું પાચન થાય છે. જે દરરોજનું સ્વાભાવિક અજીર્ણ, તે છઠ્ઠા પ્રકારનું કહેવાય છે. (આ છેલ્લું છઠું અજીર્ણ ગણાવવાનું કારણ એ છે કે, તે પાચન થવાના સંબંધમાં સુશ્રુતે અને પડખે સૂઝી રહેલા વગેરેની કેટલીક ક્રિયાઓ બતાવી છે.)

અજીર્ણનાં કારણ.

અત્યમ્બુપાનાદ્રિષમાશનાચ્ચ સન્ધારણાત્સ્વપ્નવિપર્યયાચ્ચ ॥
કાલેડપિ સાત્મ્યં લઘુ ચાપિ મુક્તમન્નં ન પાકં ભજતે નરસ્યા ॥૩॥
ઈર્ષ્યાભયક્રોધપરિક્ષિતેન લુબ્ધેન રુદૈન્યનિપીડિતેન ॥
મદ્રેષયુક્તેન ચ સેવ્યમાનમન્નં ન સમ્યક્ પરિપાકમેતિ ॥ ૪ ॥

ધાણું પાણી પીધાથી, વખત એવખત કે વનું ઓછું જમવાની ટેવથી, મળ મૂત્રાદિકનો વેગ દાખી રાખવાથી અને દિવસે ઉંઘવાથી કે રાતે જાગવાથી, જમવાના સમયે જ તથા થોડું અને પચે એવું કંઈ ખાધું હોય, તોપણ તે સારી રીતે ન પચતાં અજીર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ઈર્ષ્યા, ભય અને ક્રોધથી, જે પુરૂષ વ્યાકુળ થયો હોય, તેને, દુઃખ અને દીનતાથી જે પીડિત હોય, તેને અને મનમાં દ્રેષવાળાને ખાધેલું અન્ન બરાબર પચતું નથી.

ગ્લાનિગૌરવવિષ્ટમ્મમ્મમારુતશૂલતા ॥

વિવન્ધોડતિપ્રવૃત્તિર્વા સામાન્યાર્જીર્ણલક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

ગ્લાનિ, ભારેપણું, પેટ ચઢવું, ફેર, વાયુનું શળ, અને ઝાડાની કબજિયત કે અતિ પ્રવૃત્તિ (અતિસાર), એ અજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

આમાજીર્ણનાં લક્ષણ.

તન્નામે ગુરુતોત્કેદઃ શોથો ગળ્ડાક્ષિકૂટગઃ ॥

ઉદ્ગારશ્ચ યથામુક્તમવિદગ્ધઃ પ્રવર્તતે ॥ ૬ ॥

આમાજીર્ણમાં, શરીરમાં જડત્વ આવે છે; ખાધેલાં અન્નનું પાણી પાછું મોઢામાં આવે છે; ગાલ અને આંખ પર સોજા ચઢે છે અને જેવું અન્ન ખાધું હોય તેવા અને મોળા (અનમ્લ) ઓડકાર આવે છે.

વિદग्ધે ભ્રમતૃષ્ણમૂર્છાઃ પિત્તાન્ન વિવિધા રુજઃ ॥

હ્રારશ્ચ સન્નમામ્લઃ સ્વેદો દાહશ્ચ જાયતે ॥ ૭ ॥

વિદગ્ધાભૂર્ણમાં, ફેર આવે છે, તરશ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે; ધણી જાતની પિત્તજન્ય પીડાઓ થાય છે ખાટી વરાળોવાળા ઓઝકાર આવે છે; પરસેવો વળે છે; અને જઠર તથા છાતીમાં બળત્રા થાય છે.

વિષ્ટબાહુર્ણનાં લક્ષણ.

વિષ્ટબ્ધે શૂલમાધ્માનં વિવિધા વાતવેદનાઃ ॥

મલવાતાપ્રવૃત્તિશ્ચ સ્તમ્ભો મોહોઽઙ્ગપીડનમ્ ॥ ૮ ॥

વિષ્ટબાહુર્ણમાં પેટ ચઢે છે તથા તેમાં શૂળ નીકળે છે; વાયુની ધણી જાતની પીડા થાય છે; પવનનું અને ઝાડાનું રોકાણ થાય છે; શરીર જકડી લીધા જેવું લાગે છે; દરદી વખતે બેશુદ્ધ અને છે અને તેના શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં ચસકા નીકળે છે.

રસશેષાભૂર્ણનું લક્ષણ.

રસશેષેઽન્નવિદ્રેષો હૃદયાશુદ્ધિર્ગૌરવે ॥ ૯ ॥

રસશેષાભૂર્ણમાં અન્નનો અભાવો થાય છે; હૃદયમાં અશુદ્ધિ લાગે છે અને શરીર જડ થાય છે.

યાવત્સન્તિષ્ઠતેઽપ્યસ્ય દુષ્ટોઽન્નસ્ય રસો હૃદિ ॥

તાવન્મર્માણિ ભિદ્યન્તે વિષં પીતવતો યથા ॥ ૧૦ ॥

રોગીના હૃદયમાં જ્યાંસૂધી બગડેલા અન્નરસનો શેષ ભાગ રહે છે, ત્યાંસૂધી, વિષ પીધેલાની પેઠે તેનાં મર્મ બેદાય છે.

અભૂર્ણમાંથી થતા ઉપદ્રવો.

મૂર્છા પ્રલાપો વમથુઃ પ્રસેકઃ સદનં ભ્રમઃ ॥

ઉપદ્રવા ભવન્ત્યેતે મરણં ચાપ્યજીર્ણતઃ ॥ ૧૧ ॥

બેશુદ્ધિ, લવારો, ઓઝકારી, મોઢામાંથી લાળ છૂટવી, સુસ્તી અને ફેર, વગેરે ઉપદ્રવો અભૂર્ણમાંથી થાય છે. જો અભૂર્ણ અત્યંત વધી જાય, તો તેમાંથી રોગીનું મરણ પણ નીપજે છે.

અભ્યર્ચ્ય થવાનું કારણ.

અનાત્મવન્તઃ પશુવદ્ભજતે યેઽપમાણતઃ ॥

રોગાનીકસ્ય તે મૂલમર્જીર્ણં પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥ ૧૨ ॥

સ્વાદેન્દ્રિય જેને સ્વાધીન નથી, એવા માણસો પશુ પ્રમાણે વારંવાર ગળે આવે ત્યાંસુધી ખાધા કરે છે જેથી એઓને અનેક રોગના મૂળરૂપ અભ્યર્ચ્ય થાય છે.

અભ્યર્ચ્યમાં ભૂખની બ્રાંતિનું કારણ.

સ્થૂળં યદા દોષવિવદ્ધમામં લીનં ન તેજઃપથમાવૃણોતિ ॥

ભવત્યર્જીર્ણેઽપિ તદા બુદ્ધિશ્ચા યા મન્દબુદ્ધીન્વિષવન્નિહન્તિ ॥ ૧૩ ॥

જ્યારે એક ભાગમાં રહેલો, દોષથી બંધાયેલો આમ, થોડો હોઇને જઠરાગ્નિના માર્ગને ઢાંકી નાખતો નથી, ત્યારે અભ્યર્ચ્યમાં પણ ભૂખ લાગે છે; અને તેવી ભૂખના ભ્રમથી જે મંદબુદ્ધિવાળો અભ્યર્ચ્યનો રોગી અત્ર ખાય તો તે ઝેરના જેવી અસર કરીને તેને મારી નાખે છે.

પ્રાયેનાહારવૈષમ્યાદર્જીર્ણં જાયતે નૃણામ્ ॥

તન્મૂલો રોગસંઘાતઃ તદ્વિનાશાદ્વિનશ્યતિ ॥ ૧૪ ॥

બહુધા આહારના વિષમપણાને લીધે મનુષ્યોને અભ્યર્ચ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને એ અભ્યર્ચ્યથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, જે અભ્યર્ચ્ય મટવાથી મટે છે.

અભ્યર્ચ્યમાંથી થનારા વિપૂચી આદિ રોગો.

અર્જીર્ણમામં વિષ્ટગ્ધં વિદગ્ધં ચ યદીરિતમ્ ॥

વિષૂચ્યલસકૌ તસ્માદ્ભવેચ્ચાપિ વિલમ્બિકા ॥ ૧૫ ॥

આમ, વિદગ્ધ અને વિષ્ટગ્ધ, એ જે ત્રણ પ્રકારનાં અભ્યર્ચ્ય વર્ણુઓં, તેમાંથી વિપૂચી (કોગળિયું-કાલેરા), અલસક અને વિલંબિકા નામના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

વિપૂચી અભ્યર્ચ્યનું વિશેષ લક્ષણ.

સૂચીભિરિવ ગાત્રાણિ તુદન્ સંતિષ્ઠતેઽનિલઃ ॥

યત્રાર્જીર્ણે ચ સા વૈદ્યૈર્વિષૂચીતિ નિગદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

જે અજીર્ણમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી વાયુની ખીડા શરીરમાં થાય છે, તેને વેધો વિપ્રચી અજીર્ણ કહે છે.

ન તાં પરિમિતાગારા લભન્તે વિદિતાગમાઃ ॥

મૂઢાસ્તામજિતાત્માનો લભન્તેઽન્નલોલુપાઃ ॥ ૧૭ ॥

જે મિતાહારી છે અને જે વેદકશાસ્ત્રનો મર્મ સમજે છે, તેવા પુરુષોને આ વિપ્રચી અજીર્ણ થતું નથી; પણ જે અજ્ઞાની છે, જેની ઈદ્રિયો તેના અંકુશમાં નથી, તેમ જેને બહુ ખાવાની ઇચ્છા થયા કરે છે; તે પુરુષોને વિપ્રચી અજીર્ણ થાય છે.

વિપ્રચી અજીર્ણનું સામાન્ય લક્ષણ.

મૂર્છાતિસારૌ વમથુઃ પિપાસા શૂલભ્રમોદ્વેષનજૃમ્ભદાહાઃ ॥

વૈવર્ણ્યકમ્પૌ હૃદયે રુજશ્ચ ભવન્તિ તસ્યાં શિરસશ્ચ ભેદઃ ॥૧૮॥

વિપ્રચીકામાં નીચેનાં લક્ષણા થાય છે. મૂર્છા આવે છે; ઝાડા થાય છે, ઉલટી થાય છે; પાણીનો શોષ પડે છે; શ્લેષા નીકળેછે; ચક્રી આવેછે; પગે ગોઠલા બાજે છે; બગાસાં આવે છે; અંગમાં દાહ થાય છે; શરીરનો રંગ બદલાય છે; ધ્રૂળરી છૂટે છે; છાતીમાં દુઃખે છે અને માથું ફાટે છે.

વિપ્રચીના ઉપદ્રવો.

નિદ્રાનાશોઽરતિઃ કમ્પો મૂત્રાઘાતા વિસંજ્ઞતા ॥

અમી ઉપદ્રવા ઘોરા વિષૂચ્યાં પચ્ચ દારુણાઃ ॥ ૧૯ ॥

નિદ્રાનો નાશ, અણુગમો, કંપારી, મૂત્રનો અટકાવ, અને ખેલાનપણું, એ પાંચ મહા ભયંકર ઉપદ્રવો વિપ્રચી રોગમાં થાય છે.

અલસકનાં લક્ષણ.

કુક્ષિરાનહતેઽત્યર્થ પ્રતામ્યેત્પરિકૂજતિ ॥

નિરુદ્ધો મારુતશ્ચૈવં કુક્ષાત્રુપરિ ધાવતિ ॥ ૨૦ ॥

વાતવર્ચોનિરોધશ્ચ યસ્યાત્યર્થ ભવેદપિ ॥

તસ્યાલસકમાચષ્ટે તૃષ્ણોદ્ગારૌ તુ યસ્ય ચ ॥ ૨૧ ॥

અલસક નામના અજીર્ણમાં, રોગીની કૂખ અત્યંત ફૂલે છે અને દરદી આકુલવ્યાકુલ થઈ પછાડા નાખે છે તથા બરાડા પાડે છે. વાયુ પેટની નીચે ઉતરી શકતો નહિ હોવાથી, તે કુખોની ઉપર એટલે લ્હય તથા કંઠસ્થાનમાં આવી ભરાય છે. તેથી પવન તથા ઝાડો અત્યંત કબજ થાય છે, પવન ખીલકુલ છૂટતો નથી તેમ ઝાડો ખીલકુલ નીકળતો નથી. અને રોગીને પાણીનો શોષ પડે છે; તથા ઓડકાર આવે છે.

વિલંબિકાનાં લક્ષણ.

દુષ્ટં તુ મુક્તં કફમારુતાभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्याम् ॥

વિલંબિકાં તાં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યામાચક્ષતે શાસ્ત્રવિદઃ પુરાણાઃ ॥૨૨॥

જે અજીર્ણમાં ખાધેલું અન્ન, કફ અને વાયુના વિકારથી બગડીને ઊર્ધ્વ કિંવા અધોમાર્ગે પ્રવૃત્ત ન થતાં (ઝાડો કિંવા ઉલટી ન થતાં) આમાશયમાં, તેવું જ ધણી વાર સૂધી પડ્યું રહે છે, તેને જૂના શાસ્ત્ર જાણુનારાઓ વિલંબિકા કહે છે. આ રોગની ચિકિત્સા કરવી ધણી કઠણ છે. (અલસક અને વિલંબિકામાં કફ અને વાયુ પ્રબળ હોવાથી ઝાડો ઉલટી થતાં નથી. ત્યારે તે બંનેમાં તદ્વાવત શો? આનો ખુલાસો એ કે, અલસકમાં શળો વગેરે તીવ્ર પીડા થાય છે, જે વિલંબિકામાં થતી નથી.)

આમનો સ્વભાવ.

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ॥

દોષેણ યેનાવતતં શરીરં તલ્લક્ષણૈરામસમુદ્ભવૈશ્ચ ॥ ૨૩ ॥

આમયુક્ત અજીર્ણમાં, જે દોષથી શરીર ઘેરાયું હોય, તે દોષનાં લક્ષણાયુક્ત, અને આમનાં લક્ષણાયુક્ત રોગોથી જે સ્થાનમાં આમ રહ્યું હોય તે સ્થાનમાં દરદીને વિશેષ પીડા થાય છે.

વિપૃચ્છી અને અલસકનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ॥

ક્ષામસ્વરઃ સર્વવિમુક્તસન્ધિર્યાયાન્નરોઽસૌઽપુનરાગમાય ॥૨૪॥

વિપૃચ્છી અને અલસકમાં, જે રોગીના દાંત, હોઠ અને નખ, કાળા પડી જાય; બાન થોડું રહે; ઊલટીઓ ધણી થાય; આંખોના ડોળા જાંડા જાય, અવાજ ખોખરો થઈ તુટે અને હાથ પગના સાંધાઓ ઢીલા પડી જાય, તે રોગી ઉગરી શકતો નથી.

અજીર્ણ મળ્યાનાં લક્ષણ.

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ॥

लघुता क्षुत्पિपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ૨૬ ॥

અજીર્ણ મટી અન્નનું સારી રીતે પાચન થવા લાગે, ત્યારે ચોખ્ખા ઓડકાર આવે છે; શરીર તથા મનમાં ઉત્સાહ આવે છે; શરીર (પેટ) હલકું ફૂલ જેવું લાગે છે; ભૂખ, તરશ બરાબર લાગે છે અને ઝાડા પેશાબ પણ જેમ જેમએ તેમ છૂટથી થાય છે.

इति अजीर्णनिदानम्.

'કૃમિનિદાન.

અજીર્ણમાંથી કૃમિ એટલે પેટમાં થતાં કરમનો ઉદ્ભવ થાય છે માટે અજીર્ણ પછી કૃમિનિદાન કહ્યું છે.

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥

बहिर्मलकफासृग्विद्वज्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ ૧ ॥

નામતો વિંશતિવિધા

બાહ્ય (બહારના) અને આભ્યંતર (અંદરના) એવા બે જાતના કૃમિ છે. ત્વચાની બહારનો મળ-પરસેવો, કફ, લોહી અને વિષ્ણુ, એ ચાર પદાર્થોમાંથી ચાર જાતના કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમનાં વીશ નામ છે.

બાહ્યકૃમિ.

बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ॥

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ ૨ ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥

द्विधा ते कोष्ठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ૩ ॥

બહારના મળમાં થનારા કૃમિ તલ જેવડા અને તલ જેવા રંગના હોય છે. તે જંતુઓ વાળ અને વસ્ત્રમાં રહે છે. તેમાં જેઓને ધણા એટલે છ પગ હોય છે, તેઓ ગુ કહેવાય છે અને કદમાં તેમના કરતાં જે

ધણા નાના હોય છે, તે લીખો (લીખો અને સવા)ના નામથી ઓળખાય છે. આ બંને જાતના કૃમિથી ચામડાં, ફેફસાં, વલૂર (ખંજવાળ) અને શુભડાં થાય છે.

આભ્યંતર કૃમિ થવાનાં કારણો.

अजीर्णभोजी मधुराम्लसेवी द्रवमयः पिष्टगुपेभदोक्ता ॥

व्यायामवर्जी च दिवा शयानो विरुद्धभुक्संलभते कृमींस्तु ॥ ४ ॥

અજીર્ણ છતાં ભોજન કરનારને, હૃમ્મેશાં મીઠા અને ખાટા પદાર્થો ખાનારને, કઠી જેવા પ્રવાહી પદાર્થો સેવનારને, ગોળ અને લોટના પદાર્થો જમનારને, કસરત નહીં કરનારને, દિવસે ઊંઘનારને, અને દૂધ, માછલાં વગેરે પરસ્પરવિરુદ્ધ પદાર્થોના આહાર કરનારને, (આભ્યંતર) કૃમિ થાય છે.

કંઈ જાતના કૃમિ કયા કારણથી થાય છે? તે.

माषपिष्टान्नलवणगुडशकैः पुरीषजाः ॥

मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ५ ॥

અડદના લોટની બનાવટો, મીઠું વગેરે લવણ, ગોળ અને શાકભાજીના બહુ ઉપયોગથી વિષ્ટામાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ થાય છે. માંસ, અડદ, ગોળ, દૂધ, દહીં અને સુરકો-એ પદાર્થોના ઉપયોગથી કફજન્ય કૃમિ થાય છે. દૂધ, માછલાં વગેરે વિરુદ્ધ પદાર્થોના ભોજનથી, અજીર્ણથી અને શાકભાજીથી, રક્તજન્ય કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે.

પેટમાં કૃમિ (કરમ) થવાનાં લક્ષણ.

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥

भक्तद्रेषोऽतिसारश्च संजातकृमिलक्षणम् ॥ ६ ॥

પેટમાં કરમ થાય ત્યારે શરીરનો રંગ બદલાય છે; તાવ આવે છે; પેટમાં ચુંક આવે છે; હૃદયમાં મુંઝારો થાય છે; શરીર સુસ્ત બને છે; ફેર આવે છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; અને અતિસાર લાગુ પડે છે.

કફમાંથી થનારા કૃમિનાં લક્ષણ.

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥

पृथुभ्रमनिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ७ ॥

રૂઢધાન્યાકુરાકારાસ્તનુદીર્ઘાસ્તથાળવઃ ॥

શ્વેતાસ્તામ્રાવભાસાશ્ચ નામતઃ સપ્તધા તુ તે ॥ ૮ ॥

અન્ત્રાદા ઉદરાવેષ્ટા હૃદયાદા મહાગુદાઃ ॥

ચુરવો દર્ભકુસુમાઃ સુગન્ધાસ્તે ચ કુર્વતે ॥ ૯ ॥

હૃદ્યાસમાસ્યસ્રવણમવિપાકમરોચકઃ ॥

મૂર્ચ્છાચ્છર્દિતૃષાનાહકાર્યક્ષવથુપીનસાન્ ॥ ૧૦ ॥

કૃત્તી આમાશયમાં થયેલા કૃમિ મોટા થતાં એ ચારે બાજુએ ફરવા લાગે છે. આ જંતુઓમાંના કેટલાક ગાગર જેવા મોટા પેટાળના અને કેટલાક અળશીયાં જેવા હોય છે; અને વળી કેટલાક ધાન્યના ફેણુગા જેવા, તો કેટલાક ઝીણા અને લાંબા કે દૂંકા હોય છે. રંગમાં તેઓ રતાશ પડતા અને ઘોળા હોય છે. તેમની સાત જાતનાં નામ આ પ્રમાણે છે:-અન્ત્રાદ, ઉદરાવેષ્ટ, હૃદયાદ, મહાગુદ, ચુરુ, દર્ભકુસુમ અને સુગંધ. આ કૃમિની અસરથી મોળ, મોઢામાંથી લાળનો સ્ત્રાવ, અપચો, અત્રપર અભાવો, મૂર્છા, ઓકારી, તરશ, પેટ ચઢવું; કબજીયત, શરીરની દુર્બલતા, પીનસ રોગ અને છીંકા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

લોહીમાંથી થયેલા કૃમિનાં લક્ષણા.

રક્તવાહિશિરાસ્થાના રક્તજા જન્તવોઽળવઃ ॥

અપાદા વૃત્તતામ્રાશ્ચ સૌક્ષ્મ્યાત્કેચિદદર્શનાઃ ॥ ૧૧ ॥

કેશાદા રોમવિધ્વંસા રોમદ્રીપા ઉદુમ્બરાઃ ॥

ષદ્ તે કુષ્ઠૈકકર્માણઃ સહસૌરસમાતરઃ ॥ ૧૨ ॥

લોહીને વહેનારી શિરાઓ (નસો)માં રહેનારા અને લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિ ઝીણા, પગ વગરના ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે. કેટલાક કૃમિ એટલા તો સૂક્ષ્મ હોય છે કે, જોવામાં પણ આવતા નથી. તે જ જાતના કૃમિનાં નામો આ પ્રમાણે છે. કેશાદ, રોમવિધ્વંસ, રોમદ્રીપ, ઉદુમ્બર, સૌરસ અને માતૃ. આ કૃમિઓ કુષ્ઠ (કોઠ) જેવા ચામડીના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિષ્ઠામાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિનાં લક્ષણા.

પક્ષાશયે પુરીષોત્થા જાયન્તેઽધોવિસર્પિણઃ ॥

પ્રવૃદ્ધાઃ સ્યુર્મવેયુશ્ચ તે યદામાશયોન્મુલાઃ ॥ ૧૩ ॥

તદાસ્યોદ્ધારનિઃશ્વાસા વિઙ્ગન્ધાનુવિધાયિનઃ ॥

પૃથુત્તતનુસ્થૂલાઃ શ્યાવર્પીતસિતાસિતાઃ ॥ ૧૪ ॥

તે પશ્ચ નામ્ના ક્રિમયઃ કકેરુકમકેરુકાઃ ॥

સૌસુરાદાઃ સલૂનાશ્ચ લેલિહા જનયન્તિ ચ ॥ ૧૫ ॥

વિદ્ભેદશૂલવિષ્ટમ્ભકાર્શ્યપારુષ્યપાણ્ડુતાઃ ॥

રોમહર્ષામ્નિસદનં ગુદકણ્ડૂર્વિમાર્ગગાઃ ॥ ૧૬ ॥

પેટ વિશે, મળમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કૃમિઓ હ્રમેશાં મળદ્વાર તરફ ચાલે છે. જો તેઓ મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે તો રોગીના ઓડકારમાંથી અને શ્વાસમાંથી વિદાની દુર્ગંધી નીકળે છે. આ કૃમિઓ કદે ચપટા, ગોળ, પાતળા કે સ્થૂળ અને રંગે ધૂસરા, પીળા કે ઘોળા, હોય છે. તેમનાં પાંચ નામ નીચે પ્રમાણે:-કકેરુક, મકેરુક, સૌસુરાદ, સલૂત અને લેલિહ. આ જંતુઓ પેટમાં આવળે માર્ગે ચાલે ત્યારે ચુંક, પેટ ચડવું શરીર સુકાવું, અંગ લુપ્તું અને શીકું પડવું, ફેવાડાં ઉભાં થવાં, પાતળો જાડો, મંદબુદ્ધિ અને મલદ્વારમાં ચેળ વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે.

इति कृमिनिदानम्.

પાણ્ડુરોગનિદાન.

પાણ્ડુરોગાઃ સ્મૃતાઃ પશ્ચ વાતપિત્તકફૈસ્ત્રયઃ ॥

ચતુર્થઃ સન્નિપાતેન પશ્ચમો મક્ષગાન્મૃદઃ ॥ ૧ ॥

પાંડુરોગ પાંચ પ્રકારના છે. ૧ હો વાતજન્યપાંડુ, ૨ જો પિત્તજન્યપાંડુ, ૩ જો કફજન્યપાંડુ, ૪ થો સન્નિપાતજન્યપાંડુ અને ૫ મો માટી ખાવાથી થનારો પાંડુ.

પાંડુરોગનાં કારણો અને સંપ્રાપ્તિ.

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ॥

निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति॥૬॥

૧ પાણ્ડુ=Anaemia.

૧૪ થી ૧૬ વા. નિ. અ. ૧૪ શ્લો. ૧૪ થી ૧૬. ૧ ચ. ચિ. અ. ૨૦ શ્લો. ૧.
૨ સુ. ડ. અ. ૪૪ શ્લો. ૧.

ધણા ઝીસંગ; ધણું મધપાન; દિવસની નિદ્રા; તેમજ ભોજનમ અત્યંત ખારા, ખારા અને ધણા તીખા પદાર્થો સેવન કરનારનું લોહી વાતાદિ દોષથી બગડી જતાં, શરીરની ચામડીમાં પાંડુતા-શીકાશ આવી જાય છે.

પાંડુરોગનાં પૂર્વરૂપા.

ત્વક્સ્ફોટનઘ્રીવનગાત્રસાદમૃદ્ધક્ષણપ્રેક્ષણકૂટશોયાઃ ॥

વિષ્મૂત્રપીતત્વમથાવિપાકો ભવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥૩॥

પાંડુરોગ થવાનો હોય ત્યારે નીચેનાં લક્ષણા થાય છે. ચામડી ફાટી જાય છે; મોઢામાંથી પાણી (થુંક) નીકળ્યા કરે છે. રોગીનાં ગાત્રો નબળાં પડે છે. માટી બક્ષણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. આંખ ઉપર થોથર કિંવા સોજા ચઢે છે; મળ, મૂત્ર પીળા રંગનાં થાય છે; અને અન્ન પચતું નથી.

વાતપાંડુરોગનાં લક્ષણ.

ત્વદ્મૂત્રનયનાદીનાં રૂક્ષકૃષ્ણારુણામતા ॥

વાતપાણ્ડુમયે કમ્પતોદાનાહશ્રમાદયઃ ॥ ૪ ॥

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગમાં ત્વચા, પેશાબ અને આંખો વગેરેમાં લુખા-પણું, કાળાશ અને રતાશ લાગે છે. રોગીના શરીરમાં કંપ તથા સોયે-ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, કબજિયત રહે છે, તથા તેને ફેર આવે છે

પિત્તપાંડુરોગનાં લક્ષણ.

પીતમૂત્રશકૃન્નેત્રો દાહતૃષ્ણાજ્વરાન્વિતઃ ॥

ભિન્નવિદ્કોઽતિપીતામઃ પિત્તપાણ્ડુમયી નરઃ ॥ ૫ ॥

પિત્તથી થયેલા પાંડુરોગવાળા દરદીનાં મૂત્ર, મળ અને નેત્ર, પીળાં લાગે છે; તેને દાહ, તૃષ્ણા, તથા જવરની અસર જણાય છે; દસ્ત પાતળા આવે છે; અને તેના શરીરની કાંતિ ધણી જ પીળી લાગે છે.

કફપાંડુરોગનાં લક્ષણ.

કફપ્રસેકશ્વયથુતન્દ્રાલસ્યાતિગૌરવૈઃ ॥

પાણ્ડુરોગી કફાચ્છુલ્લેસ્ત્વદ્મૂત્રનયનાનનૈઃ ॥ ૬ ॥

કફથી થયેલા પાંડુરોગના આંખરીને મુખમાંથી કફ ગમે છે; સોજા કિંવા થોથર ચઢે છે; આંખોમાં ઘેન રહે છે; આંખસ આવે છે; શરીર ઘણું આરે લાગે છે અને ત્વચ્ચા, મૂત્ર, નેત્ર તથા મુખ નો રંગ સફેદ દેખાય છે.

ત્રિદોષનાં ચિન્હોવાળો પાંડુરોગ.

सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ॥

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ७ ॥

જે પુરુષ વાતાદિ સધળા દોષ કોપે એવું અન્નપાન ખાય છે, પીએ છે, તેના સર્વે દોષો વિકાર પામીને ત્રણ દોષનાં લક્ષણોવાળા મહા દુઃસહ ત્રિદોષજન્ય પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપદ્રવયુક્ત સન્નિપાત પાંડુરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

ज्वरारोचकहृत्लासच्छर्दितृष्णाकृमान्वितः ॥

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ८ ॥

જે પાંડુરોગી જ્વર, અરુચિ, મોળ, ઉલટી, શાશ્વીને શોષ અને થાકથી પીડાયેલો હોય, જેને ત્રિદોષજનિત પાંડુરોગ લાગુ પડ્યો હોય, જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તથા જેની ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ ન કરતી હોય તે પાંડુરોગીની આશ્વા છોડી દેવી.

માટી ખાવાથી થતા પાંડુરોગનાં લક્ષણ.

मृत्तिकादनञ्जीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ॥

कषाया मारुतं पित्तमुषरा मधुरा कफम् ॥ ९ ॥

कोपयेन्मृद्रसादींश्च रोज्याहृतं च रूक्षयेत् ॥

पूरयत्यविषकैव स्रोतांसि निरुणद्धयपि ॥ १० ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजोवीर्यौजसी तथा ॥

पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ ११ ॥

જે માણસને માટી ખાવાની આદત પડી હોય છે, તેનો વાત પિત્તાદિ એકદહદોષ પ્રકોપ પામે છે. જે માટી સ્વાદમાં ઘુરી હોય છે, તે તેનાથી વાયુમાં, જે તે ખારી હોય તે પિત્તમાં અને તે મીઠી હોય તે કફમાં બગાડો થાય છે. ખાધેલી માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક સત્ત ધાતુઓને તથા ખાધેલા ખોરાકને, પોતાના રક્ષણને લીધે. રુક્ષ કરી નાખે છે. પેટમાં

ગયેલી માટી જઠરાગ્નિથી ન પચતાં અંદરના માર્ગોને પૂરી દીધે છે તથા રોગી દીધે છે; અને ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો તથા શરીરનાં તેજ, વીર્ય અને ઓજનો નાશ કરીને પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. જેનાથી બળ, શરીરનો વર્ણ અને જઠરાગ્નિ નાશ પામે છે.

માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુનાં લક્ષણ.

શૂનાશિકૂટગण्डभ्रूः शूनपानाभिमेहनः ॥

कृमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ १२ ॥

માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગમાં. રોગીની આંખો, ગાલ, બવાં, પગ, નાભિ અને ગુલ્ફદ્રિય ઉપર સોજો ચઢે છે; પેટમાં કરમ થાય છે; અને લોહી તથા કફમિશ્રિત ઝાડા થાય છે.

પાંડુરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ॥

कालप्रकर्षाच्छूनान्नो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १३ ॥

बद्धाल्पविद् सहरितं सकफं योऽतिसार्यते ॥

दीनः स्वेदातिदिग्धांगश्छर्दिमूर्च्छातृषान्वितः ॥

स नास्त्यसृक्क्षयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥ १४ ॥

पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डુनेत्रश्च यो भवेत् ॥

पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १५ ॥

अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं म्लानं तथાન્તેષુ ચ મધ્યશૂનમ્ ॥

गुदे च शेषस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥

विवर्जयेत्पाण्डુकिनं यशोर्थी तथातिसारज्वरपीडितं च ॥ १६ ॥

જે પાંડુરોગને થયાને ધણા દિવસ થઈ ગયા હોય તે જૂના પાંડુરોગને અસાધ્ય ગણવે. વળી લાંબા વખતના જે પાંડુરોગીને આંખે શરીરે થોથર ક્રિયા સોજા ચઢેલા હોય, જેને દરેક પદાર્થ પીળો દેખાતો હોય, અને જેને કફમિશ્રિત લીલા રંગનો થોડો કઠણ ઝાડો થાય; તેમ જ જે દીન થયેલા હોય જેનું શરીર અતિશય પરસેવાથી લેપાયલું રહેતું હોય, અને જે ઉલટી, મૂર્છા અને તૃષાથી પીડિત હોય તેના જીવ-

તરની આશા ન રાખવી. રક્તમૂયથી જે પાંડુરોગી સંદેહ વર્ણનો થઈ ગયો હોય, તેનો રોગ પણ અસાધ્ય છે. જેના દાંત, નખ અને નેત્ર પીળાં થઈ ગયાં હોય, અને જે આખી સૃષ્ટિને પીળા રંગની નિહાળતો હોય તેને પણ મરણપથારીપર સૂતેલો ગણવો. જે પાંડુરોગીના હાથ, પગ અને ગરદનપર થોથર ચઢી હોય અને મધ્ય દેહ શુષ્ક થયો હોય; તેમ જ જેના મધ્યદેહ, મળદ્વાર શુભેન્દ્રિય અને અંડકોશપર સોજન ચઢ્યા હોય અને હાથ, પગ તથા ગરદન શુષ્ક પડી ગયાં હોય; વળી જે, રોગની પીડાથી આકુળ વ્યાકુળ થતો હોય અને બેભાન બની જતો હોય; તેમ જ જે અતિ-સાર અને જ્વરથી પીડિત હોય તે પાંડુરોગીને સાજો કરવાની ઇચ્છા, યશ ઇચ્છનારા વૈદે રાખવી નહિ.

પાંડુરોગમાં થનારો 'કમળાનો વ્યાધિ.

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ॥

तस्य पित्तमसृज्जांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १७ ॥

हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ॥

रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ १८ ॥

दाहाविपाકदૌર્બલ્યસદનારુચિકર્ષિતઃ ॥

કામલા બહુપિત્તૈષા કોષ્ઠશાલાશ્રયા મતા ॥ ૧૯ ॥

જે પાંડુરોગી. ધણા પિત્તકારક પદાર્થોનું સેવન કરતો રહે, તેનું પિત્ત, લોહી અને માંસને બાળીને (બગાડીને) કમળાનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. કમળાના રોગીની આંખો, ત્વચા, નખ અને મોઢું અત્યંત પીળાં હોય છે. અને તેને ઝાડો, પેશાબ, રાતા પીળા રંગનાં થાય છે. ટુંકામાં શક્તિ-હીન ઈંદ્રિયોવાળો તે રોગી દેખાવમાં ચોમાસાના દેડકા જેવો જણાય છે. દાહ, અપચો, નળબાઈ, ગ્લાનિ, અરચિ, વગેરે ઉપદ્રવોથી તે પીડિત રહે છે. (૧) કોઠામાં (૨) અને હાથ, પગ વગેરે શાખાઓમાં રહેલો ધણું પિત્તવાળો આ રોગ કમળો કહેવાય છે.

કુમ્ભકામલા.

કાલાન્તરાત્વરીભૂતા કૃચ્છ્રા સ્યાત્કુમ્ભકામલા ॥ ૨૦ ॥

૧૭ થી ૨૦ સ્વ. ચિ. અ. ૨૦ શ્લો. ૩૨, થી ૩૪.

૧ કામલા=કમળો=Jaundice. ૨ કુમ્ભકામલા=Black jaundice.

કમળાનો રોગ થયાને લાંબી મુદત વીત્યાથી જૂનો થઈ ગયેલો એ રોગ કુચ્છસાધ્ય થાય છે; આવો કમળો કુમ્ભ કામળા (કાઠામાં રહેલો કમળો) કહેવાય છે.

કમળાનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

કૃષ્ણપીતશકૃન્મૂત્રો મૃશં શૂનશ્ચ માનવઃ ॥

સ રક્તાશ્નિમુલ્કચ્છર્દિવિષ્ણુમૂત્રો યશ્ચ તામ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

દાહારુચિતૃડાનાહતન્દ્રામોહસમન્વિતઃ ॥

નષ્ટાગ્નિસંજ્ઞઃ ક્ષિપ્તં ચ કામલાવાન્ વિપદ્યતે ॥ ૨૨ ॥

જે કમળાના રોગીને, ઝાડો કાળો અને પેશાબ પીળા રંગનો થાય જેને બહુ સોજા ચઢ્યા હોય જેનાં નેત્ર, મુખ, ઉલટી, મળ અને મૂત્ર અત્યંત લાલ રંગનાં હોય અને જે વારંવાર બેભાન બની જાય, તે રોગી મરણ પામે છે. વળી જેને દાહ થાય, અન્ન ભાવે નહિ, તૃષ્ણા લાગે, પેટ ચઢે, જેનાં પોષ્યાં ઘેનમાં રહે તથા જે બેભાન થઈ જતો હોય તેમ જ જેનાં જઠરાગ્નિ તથા સંજ્ઞા નાશ પામ્યાં હોય તે પણ મરણ પામે છે.

કુમ્ભકામલાનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

છર્ધરોચકહૃલાસજ્વરક્રમનિપીડિતઃ ॥

નશ્યતિ શ્વાસકાસાર્તો વિઙ્મેદી કુમ્ભકામલી ॥ ૨૩ ॥

ઉલટી, અરુચિ, મોળ, તાવ, થાક, દમ અને ઉધરસથી પીડાયેલો તથા જેને પાતળા ઝાડા થતા હોય તે કુમ્ભકામલાનો રોગી મરણ પામે છે.

પાંડુરોગમાં થનારો હૃલીમક વ્યાધિ.

યદા તુ પાણ્ડોર્વર્ણઃ સ્યાદ્ધરિતઃ શ્યાવપીતકઃ ॥

બલોત્સાહક્ષયસ્તન્દ્રા મન્દાગ્નિત્વં મૃદુજ્વરઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીષ્વહર્ષોઽન્નમર્દશ્ચ દાહસ્તૃણારુચિર્નમઃ ॥

હલીમકં તદા તસ્ય વિદ્યાદનિલપિત્તતઃ ॥ ૨૫ ॥

ન્યારે કોઈ પાંડુરોગીના શરીરનો રંગ લીલો, આસમાની કે પીળો થઈ જાય; તેનામાં બળ કે ઉત્સાહ ન રહે; તેનાં પોષ્યાં ઘેનમાં રહે; જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય, શરીરમાં જીણા જ્વર જાથુકનું ધર કરી રહે, સ્ત્રી સંયોગની ઇચ્છા ન રહે, ડીલ ભાંગ્યા કરે. તેમ જ દાહ, તૃષ્ણા, અન્નદ્રેષ અને

બ્રમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય, ત્યારે વાતપિત્તમાંથી થનારો હલીમક નામનો વ્યાધિ થયો છે એમ સમજવું.

પાનકી લક્ષણ.

*સન્તાપો મિશ્રવર્ચસ્ત્વં બહિરન્તશ્ચ પીતતા ॥

પાણ્ડુતા નેત્રયોર્યસ્ય પાનકીલક્ષણં ભવેત્ ॥ ૨૬ ॥

સન્તાપ થાય, ઝાડો પાતળો થાય, શરીરની અંદરનો અને બહારનો રંગ પીળાશપર થાય અને નેત્રો પીળાં થઈ જાય ત્યારે પાનકીરોગ થયો છે એમ સમજવું.

इति पांडुरोगादिनिदानम्.

રક્તપિત્તનિદાન.

પાંડુરોગની પેઠે રક્તપિત્ત પણ પિત્તમાંથી થાય છે, માટે પાંડુરોગ પછી રક્તપિત્ત વ્યાધિ કહેા છે.

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरતિसेवितैः ॥

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ ૧ ॥

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥

ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं वाधो द्विधापि वा ॥ ૨ ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेंद्रयोनिगुदैरधः ॥

कुपितं रोમकूपैश्च समस्तैस्तત્પ્રવર્तते ॥ ૩ ॥

તડકામાં ધણું ફરવાથી, થાક લાગે એવી મહેનત કરવાથી, અત્યંત શોક કરવાથી, લાંબો પ્રવાસ (પગે) કરવાથી, ધણા સ્ત્રીસંગ કરવાથી, મરચાં વગેરે તીખા પદાર્થો ધણા ખાધાથી, અગ્નિ સમીપ બેસવાથી, ક્ષાર પદાર્થોનો અને ખારા ખાટા, તથા તીખા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી, વિકારયુક્ત થમેલું પિત્ત, તેના તીવ્ર ગુણોને, લીધે ત્વરાથી લોહીને તપાવે છે. પછી તે લોહી ઊર્ધ્વ કિંવા અધોમાર્ગે અથવા તે બંને માર્ગે બહાર નીકળે છે. ઊર્ધ્વમાર્ગે વહે તો તે નાક, નેત્ર, કાન અને મુખમાંથી વહે છે અને અધોમાર્ગે વહે તો ગુલ્મદ્રિયમાંથી અને મળદ્વારમાંથી રક્તનો

* આ શ્લોક માધવનિદાનની બીજી પ્રતોમાં જોવામાં આવતો નથી.

૧ રક્તપિત્ત=Hemorrhages=રક્તસ્રાવ.

૨ સુ. ડ. અ. ૪૧ શ્લો. ૨૩.

સ્નાય થાય છે. રક્ત અત્યંત દુષ્ટ થતાં રોમનાં બધાં છિદ્રોમાંથી પાણુ તે પરસેવાની પેઠે છુટે છે.

રક્તાપિત્તનાં પૂર્વ લક્ષણ.

સદનં શીતકામિત્વં કઠધૂમાયનં વમિઃ ॥

લોહગન્ધિશ્ચ નિઃશ્વાસો ભવત્યાસ્મિન્ ભવિષ્યતિ ॥ ૪ ॥

રક્તપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે સુસ્તી આવે છે, ઠણુકપર રુચિ થાય છે; ગળાંની ધાંટીમાંથી ધૂમાડો નીકળ્યા જેવું રોગીને ભાસે છે; ઉલેટી થાય છે; અને તપાવેલા લોખંડના ગોળાપર પાણીનાં ખતાં જે ૧ વાસ નીકળે છે તેવી વાસ રોગીના શ્વાસમાંથી આવે છે.

કફયુક્ત રક્તપિત્તનાં લક્ષણ.

સાન્દ્રં સપાણ્ડુ સસ્ત્રેહં પિચ્છિલં ચ કફાન્વિતમ્ ॥

જે ઘટ્ટ, લગાર સફેદ રંગનું, રનેહયુક્ત અને જરપટાંવાળું લોહી વહે, તે રક્તપિત્ત, કફયુક્ત બાળુવું.

વાતયુક્ત રક્તપિત્તનાં લક્ષણ.

શ્યાવારુણં સફેનં ચ તનુ રુક્ષં ચ વાતિકમ્ ॥ ૫ ॥

આસમાતી, રાતું, લગાર શીણવાળું, પાતળું તથા રક્ષ લોહી જે વહેતું હોય તે રક્તપિત્ત વાયુયુક્ત છે એમ બાળુવું.

પૈત્તિક રક્તપિત્તનાં લક્ષણ.

રક્તપિત્તં કષાયામં કૃષ્ણં ગોમૂત્રસન્નિભમ્ ॥

મેચકાગારધૂમામમ્જ્જનામં ચ પૈત્તિકમ્ ॥ ૬ ॥

જે રક્તપિત્તમાં રંગે ભગવું, ગાયનાં મૂતર જેવું, કાળું, શાહી જેવું કિંવા ઘરનાં ધુવાં જેવું અથવા સુરમા સરખું લોહી વહેતું હોય તે રક્તપિત્ત પિત્ત-મિશ્રિત બાળુવું.

દ્વિદોષજ અને ત્રિદોષજ રક્તપિત્તનાં લક્ષણ.

સંસૃષ્ઠલિઙ્ગં સંસર્ગાત્ ત્રિલિઙ્ગં સાન્નિપાતિકમ્ ॥

ઊર્ધ્વગં કફસંસૃષ્ઠમધોગં મારુતાન્વિતમ્ ॥

દ્વિમાર્ગં કફવાતાભ્યામુભાભ્યામનુવર્તેતે ॥ ૭ ॥

જે રક્તપિત્તમાં બે દોષોનાં લક્ષણા દૃષ્ટિએ પડે, તે દ્વિદોષજ રક્તપિત્ત જાણવું; અને જેમાં ત્રણ દોષનાં લક્ષણા જણાય, તેને ત્રિદોષજન્ય રક્તપિત્ત ગણવું. જે રક્તપિત્તમાં કોહી ઊર્ધ્વમાર્ગેથી વહેતું હોય તેને કફથી ઉત્પન્ન થયેલું અને જેમાં અધો માર્ગેથી કોહી વહેતું હોય, તેને વાયુથી યુક્ત જાણવું અને બંને માર્ગે રક્તનો સ્વાવ થતો હોય તો વાત અને કફ બન્નેથી થયેલું રક્તપિત્ત છે એમ જાણવું.

ઊર્ધ્વગાદિકનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ.

ઊર્ધ્વ સાધ્યમધો યાપ્યમસાધ્યં યુગપદ્વતમ્ ॥ ૮ ॥

ઊર્ધ્વગ-રક્તપિત્ત મટી શકે છે, અધોગ રક્તપિત્ત યાપ્ય-મુશ્કેલીથી મટે એવું છે, હૃલયમાર્ગીય રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે.

રક્તપિત્તનાં સાધ્ય લક્ષણ.

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ॥

रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ९ ॥

જે રક્તપિત્ત બળવાન માણસને થયું હોય અને તે એક માર્ગે વહેનારું એટલે ઊર્ધ્વમાર્ગીય હોય, તેનો વેગ જબરો ન હોય, તે નવું (ટુંક મુદતનું) હોય, અને રોગીને અશક્તતા વગેરે ઉપદ્રવો ન થયા હોય, તો તેવું રક્તપિત્ત શિશિર ઋતુ વગેરે અનુકૂળ વખતે, યોગ્ય ઔષધોપચારથી મટી શકે છે.

દોષ ભેદથી સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ.

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥

त्रिदोषजमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ ૧૦ ॥

એક દોષમાંથી જન્મ પામેલું રક્તપિત્ત, મટી શકે છે; બે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું રક્તપિત્ત મુશ્કેલીથી મટે છે, અને ત્રિદોષજનિત રક્તપિત્ત કઠી મટતું નથી. તેમ જ મંદજઠરાગ્નિવાળાનું, વ્યાધિવડે જેનો દેહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે એવા રોગીનું, વૃદ્ધનું અને જે અન્ન ખીલકુલ ખાઈ શકતો નથી; તેનું અતિ વેગવાળું રક્તપિત્ત પણ અસાધ્ય છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો.

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छाः ।

भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ॥

તૃષ્ણા કોષ્ઠસ્ય ભેદઃ શિરસિ ચ તપનં પૂતિનિષ્ઠીવનત્વં ।

ભક્તદ્વેષાવિપાકૌ વિકૃતિરપિ ભવેદ્રક્તપિત્તાપસર્ગઃ ॥૧૧॥

નમળાઈ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, ઉલટી. નીશો કયોં હોય તેવી સ્થિતિ; શરીરમાં શીકાશ, (પાંડુતા) દાહ, મૂચ્છા, અન્ન ખાધા પછી અત્યંત બળત્રા ગભરાટ, નિરંતર તદ્દયમાં થતી એક જાતની વિલક્ષણ પીડા, તરશ, પાતળા ઝાડા, માથું તપ્યા કરવું, દુર્ગંધયુક્ત થુંક, અન્નપર અભાવો અબુલ્, તથા લોહીના સ્વાવમાં બગાડો, એ પ્રમાણે રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો થાય છે.

રક્તપિત્તનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

માંસપ્રક્ષાલનાભં કુથિતમિવ ચ યત્કર્દમામ્ભોનિભં વા ।

મેદઃપૂયાસ્રકલપં યકૃદિવ યદિ વા પક્વજમ્બૂફલાભમ્ ॥

યત્કૃષ્ણં યચ્ચ નીલં મૃશમતિકુણપં યત્ર ચોક્તા વિકારા-

સ્તદ્વર્જ્યં રક્તપિત્તં સુરપતિધનુષા યચ્ચ તુલ્યં વિભાતિ ॥૧૨॥

યેન ચોપહતો રક્તં રક્તપિત્તેન માનવઃ ॥

પચ્ચેદિશં વિચ્છાપિ તચ્ચાસાધ્યમસંશયમ્ ॥ ૧૩ ॥

લોહિતં છર્દયેઘસ્તુ बहुशो लोहितेक्षणः ॥

लोहिताकारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ ૧૪ ॥

જે રક્તપિત્ત. માંસ ધોતેલાં પાણીના જેવું, કાઢી ગયું હોય એવું, કિંવા કાદવથી ડોળાયલાં મેલાં પાણી જેવું, ચરખી અને પરુ વાળા લોહી જેવું કાળજના ટુકડા જેવું, પાકેલાં જાંબૂ જેવું કાળું અને ઉપર જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવો કલ્યા, તેથી યુક્ત હોય તે રક્તપિત્ત અસાધ્ય જાણવું; વળી જે રક્તપિત્ત ઈદ્રધનુષ્યની પેઠે વિવિધ રંગવાળું હોય, તેપણુ અસાધ્ય સમજવું.

રક્તપિત્તના જે રોગીને દિશાઓ અને આકાશ રક્તવર્ણી દેખાય તે રોગીનું રક્તપિત્ત નિઃસંશય અસાધ્ય જાણવું.

વળી રક્તપિત્તના જે રોગીને લાલ રંગનાં લોહીની વારંવાર ઉલટી થાય, જેનાં નેત્ર લોહીના જેવાં લાલ થયાં હોય તથા જે તમામ પદાર્થોના આકાર લાલ રંગના દેખે, તે રોગી મરણ પામે છે.

इति रक्तपित्तनिदानम्.

ક્ષયરોગનિદાન.

ક્ષયરોગ થવાનાં કારણ.

વેગરોધાત્ક્ષયાચ્ચૈવ સાહસાદ્વિષમાશનાત્ ॥

ત્રિદોષો જાયતે યક્ષ્મા ગદો હેતુચતુષ્ટયાત્ ॥ ૧ ॥

અપાનવાયુ (પવનછૂટ), મૂત્ર, મળ વગેરે ના વેગને રોકવાથી, અત્યંત ક્ષીસંગ કે અત્યંત ઉપવાસ વગેરેને લીધે ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી, પોતાના કરતાં વધારે ખળલાનું માણુસથી કુસ્તી લડવી વગેરે સાહસિક કામથી, અને વિષમ રીતે જમવાની ટેવથી—આ પ્રમાણે ચાર મુખ્ય કારણોથી વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ દોષોના વિકારવાળો ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષયરોગની વિશિષ્ટ સંપ્રાપ્તિ.

કફપ્રધાનૈર્દોષૈસ્તુ રુદ્ધેષુ રસવર્ત્મસુ ॥

અતિવ્યવાયિનો વાપિ ક્ષીણે રેતસ્યનન્તરાઃ ॥

ક્ષીયન્તે ધાતવઃ સર્વે તતઃ શુષ્યતિ માનવઃ ॥ ૨ ॥

કફનો ભાગ જેમાં મુખ્ય છે એવા વાતપિત્તાદિ વિકારોથી રસાદિ ધાતુઓને વહેનારી નળીઓ બંધ થતાં (અનુલોમ જાતનો) ક્ષય ઉત્પન્ન થાય છે. (અનુલોમ ક્ષય તે કહેવાય છે કે, જેમાં સ્વાભાવિક ક્રમ પ્રમાણે રસક્ષીણુ થવાથી રક્ત ક્ષીણુ થાય છે અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર ધાતુ ક્ષીણુ થાય છે.) અથવા અત્યંત મૈથુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણુ થતાં તેની પછીની મળ્લજ વગેરે ખીજ ધાતુઓ પણ ક્ષીણુ થતી જાય છે, અને છેવટ તે પુરુષ સૂકાઇને હાડકાંનો માળો બની રહે છે. (વીર્ય ક્ષીણું થતાં મળ્લજ ક્ષીણુ થાય છે પછી અસ્થિ ક્ષીણુ થાય છે, અને એવી રીતે સર્વ ધાતુઓ એક પછી એક ક્ષીણુ થતી જાય છે. આ પ્રતિકોમ ક્ષય.)

ક્ષયરોગનાં પૂર્વરૂપો.

શ્વાસાઙ્ગસાદકફસંસ્રવતાલુશોષ-

વમ્યગ્રિસાદમદપીનસકાસનિદ્રાઃ ॥

શોષે ભવિષ્યતિ ભવન્તિ સ ચાપિ જન્તુઃ

શુક્રેક્ષ્ણો ભવતિ માંસપરો રિરંસુઃ ॥ ૩ ॥

સ્વપ્નેષુ કાકશુકશલ્લુકિનીલકण्ठ-

ગૃધ્રાસ્તથૈવ કપયઃ કૃકલાસકાશ્ચ ॥

તં વાહયન્તિ સ નદીર્વિજલાશ્ચ પश्ये-

ચ્છુષ્કાંસ્તરૂપવનધૂમદવાર્દિતાંશ્ચ ॥ ૪ ॥

ક્ષયરોગ થવાનો હોય ત્યારે ધાસ થાય છે; હાથ પગ ગળે છે; કફના ગળકા પડે છે; તાળવું સુકાય છે; ઉલટી થાય છે; જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે; માણસ નીશામાં હોય એવો લાગે છે; સલેખમ તથા ઉધરસ થાય છે; અને ઉધ ધણી આવે છે. અને તે માણસનાં નેત્ર ઘોળાં થાય છે અને તેને માંસ ભક્ષણની તથા સ્ત્રીસંગની ધણી ઈચ્છા થાય છે. તેમજ ક્ષયરોગ થવાની અગાઉ રોગીને સ્વપ્નમાં કાગડા, પોપટ, શેઠાઈ, મોર, ગીધ, વાંદરા અને કાચડા વગેરે પ્રાણીઓ ખેંચીને કિંવા પીઠ ઉપર ઉપાડીને લઈ જતા જણાય છે; અને તે જળ-હિત નદીઓને તથા પવન, ધુમાડો અને દાવાનળથી ઘેરાયલાં અને મૂકાં વૃક્ષોને સ્વપ્નમાં નિરખે છે.

ક્ષયનાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો.

અંસપાર્શ્વાભિતાપશ્ચ સન્તાપઃ કરપાદયોઃ ॥

જ્વરઃ સર્વાઙ્ગશ્ચૈવ લક્ષણં રાજયક્ષ્મણઃ ॥ ૫ ॥

ક્ષયના દરદીને નીચેનાં ચિહ્નો થાય છે. ખભા અને પાંસળીઓ તપે છે; હાથ, પગમાં બળત્રા થયા કરે છે; અને આખા અંગમાં તાવ ભરાયલો રહે છે.

ક્ષયનાં છ લક્ષણો.

કાસો જ્વરઃ પાર્શ્વશૂલં સ્વરવર્ચોગદોઽરુચિઃ ॥

ષઢિમાન્યપિ જાનીયાલ્લક્ષણાનિ ચ યક્ષ્મણઃ ॥ ૬ ॥

ખાંસી તાવ, પડખામાં શૂળ, સ્વરભેદ, અતિસાર અને અરુચિ, એ છ લક્ષણો પણ રાજયક્ષ્મા (ક્ષય)નાં જાણવાં.

ક્ષયનાં ૧૧ લક્ષણો.

સ્વરભેદોઽનિલાચ્છૂલં સઙ્કોચશ્ચાંસપાર્શ્વયોઃ ॥

જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ પિત્તાદ્રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥ ૭ ॥

શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વમભક્તચ્છન્દ એવ ચ ॥

કાસઃ કઠસ્ય ચોદ્ધંસો વિજ્ઞેયઃ કફકોપતઃ ॥ ૮ ॥

ક્ષયરોગમાં વાયુના કોપથી રોગીનો અગ્રાજ એમે છે, ખભામાં તથા પડખામાં શ્લેષા નીકળે છે અને પાંસળીયો તથા ખભાનો સંકોચ થાય છે. પિત્તના પ્રકોપથી જ્વર, દાહ, અતિસાર અને (મુખમાંથી) લોહી પડવું એ ચાર લક્ષણો થાય છે; અને કફના પ્રકોપથી માથાનું ભારેપણું, અન્નપર અભાવો, ઉધરસ, અને કંઠનો નાશ એ ચાર લક્ષણો થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

एकादशभिर्नैर्वा षडभिर्वापि समन्वितम् ॥

कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥ ९ ॥

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ॥

जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन्सुविपुलं यशः ॥ १० ॥

सर्वैर्धैत्र्यभिर्वापि लिङ्गैर्मसवलक्षये ॥

युक्तो वर्ज्यश्चિકित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ ૧૧ ॥

જે ક્ષયના રોગીને ઉપર કહેલાં અગીઆર લક્ષણો થયાં હોય અથવા જેને ઉધરસ, અતિસાર, પાંસળાંમાં શ્લેષ, સ્વરભેદ, અન્નપર અરુચિ અને જ્વર, એ છ લક્ષણો થયાં હોય અથવા તાવ, પાંસી અને લોહી પડવું એ ત્રણ લક્ષણો થયાં હોય, એ ક્ષયરોગીનો ધણો યશ મુશ્કેલનાર વેદ ત્યાગ કરવો.

ઉપર જે સ્વરભેદાદિ અગીઆર લક્ષણો વર્ણવ્યાં, તે બધાં જે રોગીને થયાં હોય, અથવા તેમાંનાં અર્ધાં (એટલે ઉપર કહેલાં છ) લક્ષણો થયાં હોય કિંવા ફક્ત ત્રણ લક્ષણો જ થયાં હોય પણ જેનામાં બળ, માંસ સ્થાન ન હોય, તેના રોગીનો વેદ ત્યાગ કરવો. પરંતુ જે રોગીને ઉપલાં બધાં લક્ષણો થયા છતાં તેનામાં બળ, માંસ, હજી હોય, તો તેના રોગી ઓસડવેસડ કરવાને યોગ્ય છે.

ક્ષયનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

महाशनं क्षीयमाणमतिसारनिपीडितम् ॥

शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ ૧૨ ॥

૮ થી ૧૦. (નવમા શ્લોકની નીચલી પંક્તિ સિવાય) સુ. ડ. અ. ૪૧ શ્લો. ૮, ૯. ૧૧. ચ. ચિ. અ. ૮ શ્લો. ૪૫. ૧૨ સુ. ડ. અ. ૪૧ શ્લો. ૨૦.

શુક્લાક્ષમન્નદ્વેષારમૂર્ધ્વશ્વાસનિર્પીડિતમ્ ॥

કૃચ્છ્રેણ બહુ મેહન્તં યક્ષ્મા હન્તીહ માનવમ્ ॥ ૧૩ ॥

જે ક્ષયરોગી પુષ્કળ આહાર કર્યા છતાં પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો જાય. જે રોગી અતિસારથી ધણો હેરાન થતો હોય (કારણ ક્ષય રોગીના જીવતરનો સધળો આધાર મળ ઉપર રહેલો છે.) તથા જે ક્ષયરોગીના પેટ તથા અંડકોષ ઉપર સોજા ચઢી આવ્યા હોય (કારણ સોજા રેચથી મટે છે, અને ક્ષય રોગમાં રેચ અપાતો નથી.) તે ક્ષયરોગીની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

જે ક્ષયરોગીનાં નેત્ર, સફેદ કોડી જેવાં થયાં હોય, જેને અત્રપર અત્યંત અભાવો થયો હોય, જે હિર્વ્ય શ્વાસથી રીખાતો હોય, અને જેને પીડા સાથે પુષ્કળ પેશાબ થાય તે આગ્નરીનો ક્ષયથી નાશ થાય છે.

કેવો ક્ષયરોગી ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય છે.

જ્વરાનુબન્ધરહિતં વલવન્તં ક્રિયાસહમ્ ॥

ઉપક્રમેદાત્મવન્તં દીપ્તાગ્નિમકુશં નરમ્ ॥ ૧૪ ॥

જે ક્ષયરોગીને સુદલ તાવ આવતો ન હોય, જે શરીરે બળવાન હોય, જે ઔષધોપચાર સહન કરી શકે એવો હોય, જેની ક્ષીરિયો તેને પોતાને સ્વાધીન હોય, જેનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય અને વ્યાધિથી જે બહુ દુખળો ન થયો હોય તે ક્ષયરોગીની ચિકિત્સા કરવી.

ક્ષયના બીજા પ્રકારો.

વ્યવાયશોકવાર્ધક્યવ્યાયામાધ્વપ્રશોષિણઃ ॥

ત્રણોરઃક્ષતસંજ્ઞૌ ચ શોષિણૌ લક્ષણૈઃશૃણુ ॥ ૧૫ ॥

ઉપર કહ્યા તે ઉપરાંત ક્ષયરોગના વ્યવાય શોષ, શોકશોષ, વાર્ધક્ય-શોષ, વ્યાયામશોષ, અધ્વશોષ અને ઉરઃક્ષતશોષ, એટલા બીજા પ્રકારો (સુશ્રુતમાં કહેલા) છે. જેનાં લક્ષણો નીચે લખ્યાં છે.

વ્યવાયશોષીનાં લક્ષણો.

વ્યવાયશોષી શુક્રમ્ય ક્ષયલિઙ્ગરૂપદ્રુતઃ ॥

પાણ્ડુદેહો યથાપૂર્વં ક્ષીયન્તે ચાસ્ય ધાતવઃ ॥ ૧૬ ॥

બહુ મૈથુનથી જેને ક્ષય થયો હોય તેનામાં નીચેનાં ચિહ્નો દેખાય છે. અત્યંત મૈથુનથી જેનું વીર્ય ક્ષીણ થયેલું હોય એવા પુરુષનાં લક્ષણો આ રોગીમાં દેખાય છે, તે ઉપરાંત રોગીનું શરીર શીકું થઈ જાય છે અને (પહેલાં શુક્ર, પછી મજ્જા, પછી અસ્થિ વગેરે ઉલટા ક્રમથી) તેની ધાતુઓ ક્ષીણ થતી જાય છે. (શુક્રના ક્ષયથી નીચેનાં લક્ષણો થાય છે એમ સુશ્રુ-તમાં કહ્યું છે—તેની ગુણેન્દ્રિયમાં તથા અંડકોષમાં વેદના થાય છે, અને તે સ્ત્રીસંગ માટે અશક્ત હોય છે; તેમ છતાં જો તેવો પુરુષ પરાણે રતિમુખ જોગવવાનો પ્રયત્ન કરે, તો ધણી વાર લાગ્યા પછી તેને વીર્યસ્રાવ થાય છે તથા તે ધણાજ થોડો થાય છે, કિંવા શુક્રને બદલે લોહીનાં ટીપાં પડે છે.)

શોકશોષીનાં લક્ષણ.

પ્રધ્યાનશીલઃ સ્વસ્તાઙ્ગઃ શોકશોષ્યપિ તાદૃશઃ ॥

વિના શુક્રક્ષયકૃતૈર્વિકાગૈર્મિલક્ષિતઃ ॥ ૧૭ ॥

વીર્યના ક્ષયથી જે ખાસ લક્ષણો (ઉપર કહેલાં) થાય છે તે સિવાયનાં વ્યવાયશોષીનાં ખીજાં લક્ષણોવાળો, ઢીલાં અંગોવાળો અને હમેશાં બહુ ખેદ કરતો શોકશોષી પણ તેવોજ (વ્યવાયશોષી જેવોજ) દેખાય છે.

જરાશોષીનાં લક્ષણ.

જરાશોષી કૃશો મન્દવીર્યબુદ્ધિબલેન્દ્રિયઃ ॥

કમ્પનોઽરુચિમાન્ ભિન્નકાંસ્યપાત્રહતસ્વરઃ ॥ ૧૮ ॥

ઘ્રીવતિ શ્લેષ્મણા હીનં ગૌરવારુચિર્પીડિતઃ ॥

સમ્પ્રસ્રુતાસ્યનાસાક્ષઃ શુષ્કરૂક્ષમલ્લચ્છવિઃ ॥ ૧૯ ॥

જરાશોષી (વૃદ્ધાવસ્થા આવવાથી ક્ષીણ થનારા પુરુષ) માં નીચેનાં લક્ષણો દેખાય છે. જરાશોષી દુબળો લાગે છે, તેનાં બુદ્ધિ, બળ, વીર્ય અને ઈન્દ્રિયો મંદ પડી જાય છે; તેનું શરીર કાંપે છે; તેને અન્નપર અભાવો થાય છે; ડુટેલા કાંસાનું વાસણ વાગવાથી જેવો સ્વર નીકળે, તેવો તેનો અવાજ થઈ જાય છે; થુંકતાં તેના ગળામાંથી કફનો ગળકો છૂટતો નથી; તેને ખોરાકપર રુચિ થતી નથી. તેને શરીર બોળરૂપ લાગે છે; મુખ, નાક અને આંખોમાંથી પાણી ગળ્યા કરે છે; અને તેના શરીરની કાંતિ સૂકી, લૂપી અને મલિન થઈ જાય છે.

અધ્વપ્રશોષીનાં લક્ષણ.

અધ્વપ્રશોષી સ્વસ્તાઙ્ગઃ સંમૃષ્ટપરુપચ્છવિઃ ॥

પ્રમુસગાત્રાવયવઃ શુષ્કવલોમગલાનનઃ ॥ ૨૦ ॥

અધ્વશોષી (પગે લાંબી મળલ કરવાથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષ)ના લાંબ, પગ ઢીલા હોય છે અને તેના શરીરની કાંતિ દાઝ્યા જેવી ખરબચડી લાગે છે. વળી તેનાં સર્વ અંગો ખેડેર મારી જાય છે અને તેનું કલોમ (હૃદયમાં જે પિપાસાસ્થાન છે તે,) ગળું અને મોઢું સૂકઈ જાય છે.

વ્યાયામશોષીનાં લક્ષણ.

વ્યાયામશોષી ભૂયિષ્ઠમેભિરેવ સમન્વિતઃ ॥

લિઙ્ગૈરુરઃક્ષતકૃતૈઃ સંયુક્તશ્ચ ક્ષતં વિના ॥ ૨૧ ॥

વ્યાયામશોષી (ઘણી કસરતથી ક્ષીણ થયેલા રોગી) અધ્વશોષમાં કહેલાં ધણાં ખરાં લક્ષણોથી અને છાતીમાં ક્ષત સિવાયનાં બીજાં ઉરઃ-ક્ષતનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

વ્રણશોષ.

રક્તક્ષયાદ્વેદનાભિસ્તથૈવાહારયન્વ્રણાત્ ॥

વ્રણિતસ્ય ભવેચ્છોપઃ સ ચાસાધ્યતમો મતઃ ॥ ૨૨ ॥

લોહી ધણું ધરી જવાથી, વ્રણની વેદનાથી તેમજ આહાર ધરી જવાથી વ્રણયુક્ત મનુષ્યને શોષ થાય છે. તે વ્રણશોષ અત્યંત અસાધ્ય ગણાય છે.

ઉરઃક્ષતથી (છાતીમાં જખમ થવાથી) પણ ધાતુ શોષ થવાને સંભવ છે, માટે આ શોષ વ્રણમાં નીચે ઉરઃક્ષત રોગનું નિદાન વર્ણવ્યું છે.

‘ઉરઃક્ષતનાં કારણો અને લક્ષણો.

ધનુષાયસ્યતોઽયથં ભારમુદ્રહતો ગુરુમ્ ॥

યુધ્યમાનસ્ય બલિભિઃ પતતો વિપમોચ્ચતઃ ॥ ૨૩ ॥

વૃષં હયં વા ધાવન્તં દમ્યં ચાન્યં નિગૃહ્ણતઃ ॥

શિલાકાષ્ઠાશ્મનિર્ઘાતાન્ ક્ષિપતો નિગ્રતઃ પરાન્ ॥ ૨૪ ॥

૨૦ થી ૨૨ સુ ડ. અ. ૪૧ શ્લો. ૧૪ થી ૧૬.

૧ ઉરઃક્ષતઃ=Haemoptysis.

અધીયાનસ્ય વાત્યુચ્ચૈર્દૂરં વા વ્રજતો દ્રુતમ્ ॥
 મહાનદીર્વા તરતો હૃયૈર્વા સહ ધાવતઃ ॥ ૨૫ ॥
 સહસોત્પતતો દૂરાત્તૂર્ણં વાપિ પ્રનૃત્યતઃ ॥
 તથાન્યૈઃ કર્મભિઃ ક્રૂરૈર્મૃશમભ્યાહતસ્ય ચ ॥
 વિક્ષતે વક્ષસિ વ્યાધિર્વલવાન્સમુદાર્યતે ॥ ૨૬ ॥
 સ્ત્રીષુ ચાતિપ્રસક્તસ્ય રૂક્ષાલ્પપમિતાશિનઃ ॥
 ઊરો વિરુજ્યતેઽત્યર્થં ભિચ્રતેઽથ વિદહ્યતે ॥ ૨૭ ॥
 પ્રપીડ્યતે તથા પાર્શ્વે શુબ્યત્યઙ્ગં પ્રવેપતે ॥
 ક્રમાદ્વીર્ધં બલં વર્ણો રુચિરગ્નિશ્ચ હીયતે ॥ ૨૮ ॥
 જ્વરો વ્યથા મનોદૈન્યં વિદ્ભેદાગ્નિવધાવપિ ॥
 દુષ્ટઃ શ્યાવઃ સુદુર્ગન્ધઃ પીતો વિગ્રથિતો બહુઃ ॥ ૨૯ ॥
 કાસપાનસ્ય ચાભીક્ષ્ણં કફઃ સાસ્રઃ પ્રવર્તતે ॥
 સ ક્ષતી ક્ષીયતેઽત્યર્થં તથા શુક્રૌજસોઃ ક્ષયાત્ ॥ ૩૦ ॥

ધનુષ્યથી ધણાં આણા ફેંકનારને, ભારે બોળે ઉચકનારને, પોતાના કરતાં વધારે બળવાન પુરુષમાથે યુદ્ધ કરનારને. ઊંચેથી કે વિપમ રીતે પડનારને, બગદરો, કે બીજાં (હાથી, ઊંટ વગેરે) દોડતાં પ્રાણીને પકડી રાખનારને, ગદાઓ, લાકડાં, ઢેખાળા કે અસ્ત્રોને ભેરથી ફેંકનારને, શત્રુને મારનારને, મોટા સ્વરથી વેદાદિ શાસ્ત્રો ભણનારને, દૂર દેશાવર ત્વરાથી પગે પ્રવાસ કરનારને, ગંગા, જમના જેવી મોટી નદીઓ તરનારને, ઘોડા સાથે દોડનારને, એકદમ મોટા ફૂદકા મારનારને, ધણી ઝડપથી બહુ નાચનારને, અથવા મલયુદ્ધ જેવાં બીજાં બળ તથા સાહસનાં કામોથી ધણા આઘાત ખમનારને છાતીમાં જખમ થઇને ઉરઃક્ષત નામનો મ્હોટો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ સ્ત્રીસંગમાં જે પુરુષ અત્યંત આસક્ત થઈ ગયો હોય, તથા જે પુરુષ સુક્રો તથા ધણા થોડા આહાર કરે, તે પુરુષની છાતીમાં અત્યંત દરદ થાય છે, પછી છાતીની નસ ફુટે છે અને તેમાં બળતરા થાય છે. ઉપરોક્ત કારણોમાંથી કોઈ પણ કારણથી છાતીમાં ક્ષત (જખમ) થયા પછી તેનાં પાંસળાંમાં દુખે છે; શરીર સુકાઈને થરથર કાંપે છે; તાવ આવે છે; શક્તિ, માંસ, વર્ણ, (શરીરનો રંગ).

રૂચિ અને જડરાગ્રિ, ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતાં જાય છે; મન ચિંતાતુર-ઉદાસ રહે છે; જડરાગ્રિ મંદ થાય છે તથા પાતળા ઝાડા થાય છે અને, વારે ધડિયે ઉધરસ ખાતાં તેને દુર્ગંધયુક્ત, રક્તમિશ્રિત, ગાંઢાવાળા કાળા તથા પીળા રંગના પુષ્કળ કફના ગળકા પડે છે. વળી (અનિયમિત સ્ત્રી-સંભોગને લીધે) શુક્ર અને ઓજનો ક્ષય થવાથી પણ તે ઉરઃક્ષતનો દરદી ક્ષીણ થાય છે.

ઉરઃક્ષતનું પૂર્વરૂપ.

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥

ઉરઃક્ષતનાં ઉપર વર્ણવેલાં લક્ષણો અસ્પષ્ટપણે જોવામાં આવે, તે જ તેનું પૂર્વરૂપ છે.

ઉરઃક્ષત અને ક્ષયનાં ખાસ ચિન્હો.

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ॥

क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ ૩૧ ॥

છાતીમાં વેદના, લોહીની ઉત્તરી અને ખાસ જાતની ઉધરસ એટલાં ચિહ્નો ઉરઃક્ષતમાં ખાસ થાય છે. અને લોહીવાળો પેસાળ તથા પાંસળાંમાં અરડામાં અને કોડમાં દુખાવો એટલાં ચિહ્નો ક્ષયમાં ખાસ થાય છે.

સાધ્યા સાધ્ય વિચાર.

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ॥

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ૩૨ ॥

ઉપર જણાવેલાં ક્ષત રોગીનાં લક્ષણો જોને થોડાં થયાં હોય, જેનો જડરાગ્રિ પ્રદીપ્ત હોય, જે શરીરે બળવાન હોય તથા જેનો રોગ નવાં હોય તે રોગી સાજો થઈ શકે છે પણ જે પુરૂષને રોગ થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તેનો વ્યાધિ મુશ્કેલીથી મટે છે; અને જે બીમારને, રોગને અંગે કહેલાં બધાં લક્ષણો થયાં હોય તે તેમાંથી ફરી સાજો થવા પામતો નથી.

इति राजयक्ष्मादिनिदानम्.

'કાસનિદાન.

કાસ (ઉધરસ) નાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.

ધૂમોપઘાતાદ્રજસસ્તથૈવ વ્યાયામરૂક્ષાન્નનિષેવણાચ્ચ ॥

વિમાર્ગગત્વાચ્ચ હિ ભોજનસ્ય વેગાવરોધાત્ ક્ષવથોસ્તથૈવ ॥ ૧ ॥

પ્રાણો હૃદાનાનુગતઃ પ્રદુષ્ટઃ સંભિન્નકાંસ્યસ્વનતુલ્યઘોષઃ ॥

નિરેતિ વક્ત્રાત્સહસા સદોષો મનીષિભિઃ કાસ ઇતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ૨ ॥

નાક અને મુખમાં ધુમાડો જતાં દમ ઇંધાવાથી, તેમ મોઢામાં તથા નાકમાં ધૂળ પેસી જવાથી, (વધારે પડતી) કસરતથી, લુખ્યાં અત્નનું નિત્ય સેવન કરવાથી, ઘણી ઉતાવળથી જમતાં ભોજન અવળે રસ્તે (શ્વાસ નળીમાં) જવાથી, તથા છીંકના તેમ જ મળ, મૂત્રાદિકના વેગને દાખી રાખવાથી ઉદ્ધાન વાયુ સાથે મળેલો અત્યંત વિકારયુક્ત થયેલો, પ્રાણુવાયુ દોષ સાથે એકદમ મુખ માર્ગે બહાર નીકળે છે. તે વખતે રોગીના ગળામાંથી ઢૂટેલા કાંસાના રણુકા જેવો અવાજ સંભળાય છે. આ રોગને વિદ્વાનો કાસ (ઉધરસ) કહે છે.

પञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥

क्षयायोपેक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्તरोत्तरम् ॥ ૩ ॥

વાતકાસ, પિત્તકાસ, કફકાસ, ક્ષતકાસ અને ક્ષયકાસ એવી પાંચ જાતની ઉધરસ છે. એ જૂદી જૂદી જાતની પાંચે ઉધરસો પર જે વખતસર ઔષધોપચાર કરવામાં આવે નહિ, તો પરિણામે તે બધીમાંથી ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર કહેલી ઉધરસની જાતો ઉત્તરોત્તર એક એકથી બળવાન છે એટલે વાતકાસ કરતાં પિત્તકાસ પ્રબળ પિત્તકાસથી શ્લેષ્મકાસ વધારે બળવાન, અને એ જ પ્રમાણે આગળ સમજવું.

કાસનું પૂર્વરૂપ.

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शकपूर्णगलास्यता ॥

कण्ठे कण्ठश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ૪ ॥

૧, ૨ સુ. ડ. અ. ૧૨ શ્લો. ૨. ૩ અ. દ. નિ. અ. ૩ શ્લો. ૧૭, ૧૮.

૪ ચ. ચિ. અ. ૨૨ શ્લો. ૩.

૧ કાસ=Cough=ઉધરસ.

ઉધરસ થવાની હોય છે, ત્યારે ગળામાં અને મુખમાં ફુંખળાં જેવા બારીક કાંટા ખુંચે છે. ગળામાં ચેળ આવે છે અને અન્ન ગળે ઉતરી શકતું નથી.

વાતકાસનાં લક્ષણ.

હૃચ્છ્ર્મૂર્ધોદરપાર્શ્વશૂલી ક્ષામાનનઃ ક્ષીણબલસ્વરૌજાઃ

પ્રસક્તવેગસ્તુ સમીરણેન મિત્રસ્વરઃ કાસતિ શુષ્કમેવ ॥ ૬ ॥

વાતકાસમાં હૃદય, લમણા, મસ્તક, પેટ અને પાંસળાંમાં શ્વેતો પુટે છે; મોઢું ફુંખળું પડે છે; બળ, સ્વર અને ઓજ (ધાતુતેજ) ક્ષીણ થાય છે; ઉધરસનો ઠાંસો વારંવાર ઉપડી આવે છે; અવાજ ખેસી જાય છે; અને સુષ્કી (ગળકા વગરની) ઉધરસ થાય છે.

પિત્તકાસનાં લક્ષણ.

उरोविदाहज्वरवक्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखरत्तृપार्तः ॥

पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः ॥ ૬ ॥

પિત્તકાસમાં છાતીમાં બળત્રા થાય છે; જ્વર આવે છે; મુખ શુષ્ક અને કડવું લાગે છે; તૃપા વારંવાર અને ધણી લાગે છે; રંગે પીળા અને સ્વાદે તીખા એવી ઉલટીઓ થાય છે; રોગીનો વર્ણ શંકા લાગે છે; અને ઉધરસ આવતાં બળતરા થાય છે.

કફકાસનાં લક્ષણ.

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजाऽर्तः कफपूर्णदेहः ॥

अभक्तरुग्गौरवकण्डयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ૭ ॥

કફકાસમાં મોઢું અંદરના ભાગોમાં કફથી લિપાયલું રહે છે; ગાત્રો ઢીલાં રહે છે; મસ્તકમાં વેદના થાય છે; બધું શરીર કફથી ભરેલું લાગે છે; અન્ન ઉપર રુચિ નથી થતી; અંગ, જડ (ભારે) લાગે છે; અંજવાળ આવે છે; ઉધરસ ધણી આવે છે; તથા તેમાં બહાર પડતા કફના ગળકા ધટ હોય છે.

ક્ષતકાસનાં લક્ષણ.

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ॥

रुक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ૮ ॥

સ પૂર્વે કાસતે શુષ્કં તતઃ ણીવેત્સશોણિતમ્ ॥

કળ્પેન રુજતાઽત્યર્થં વિરુગ્નેનેવ ચોરસા ॥ ૯ ॥

મૂચીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિસ્તુદ્યમાનેન શૂલિના ॥

દુઃસ્વસ્પર્શેન શૂલેન ભેદપીઢાભિતાપિના ॥ ૧૦ ॥

પર્વભેદજ્વરશ્વાસતૃણાવૈસ્વર્યપીઢિતઃ ॥

પારાવત ઇવાકૂજન્કાસવેગાત્ક્ષતોઙ્ગવાત્ ॥ ૧૧ ॥

અત્યંત સ્ત્રીસંગથી, ધણી બોળે ઉપાડવાથી, લાંબો પંથ કરવાથી, અથવા યુદ્ધમાં હાથી કે घोडा જેવાં દોડતાં પ્રાણીને પકડી રાખવાથી, રૂક્ષ પુરૂષની છાતીમાં જખમ થાય છે, અને એ જખમને ઘેરી લઇને વાયુ ઉધરસને પેદા કરે છે. ક્ષતકાસના રોગીને પહેલું વહેલાં સૂકી ઉધરસના ઠોંસા આવે છે, પછી લોહીવાળો બડબો પડે છે; એનું ગળું ધણું દુખે છે; છાતી દુઃખે છે; અને તેમાં સોયો ભોંક્યા જેવી તીવ્ર પીડા થાય છે, શળ નીકળે છે; છાતીનો સ્પર્શ કરતાં રોગીથી વેદના સહન થતી નથી, તેનાં અંગોમાં ફાટ, પીડા અને પરિતાપ સાથે શળ નીકળે છે. તેના સાંધા તુડી જતા હોય તેવી પીડા થાય છે. તેને જ્વર આવે છે; દમ ચડે છે; તૃષ્ણા લાગે છે; અવાજ ખેસી જાય છે; અને રોગીના ગળામાં ક્ષતજન્ય ઉધરસના વેગથી હોલાના અવાજ જેવો (“ધું ધું”) શબ્દ ક્ષતો સંભળાય છે.

ક્ષયકાસનાં લક્ષણ.

વિષમાસાત્મ્યમોડ્યાતિવ્યવાયાદ્વેગનિગ્રહાત્ ॥

ઘૃણિનાં શોચતાં નૃણાં વ્યાપન્નેઽગ્રૌ ત્રયો મલાઃ ॥ ૧૨ ॥

કુપિતાઃ ક્ષયજં કાસં કુર્યુર્દેહક્ષયપદમ્ ॥

સ ગાત્રશૂલજ્વરદાહમોહાન્ પ્રાણક્ષયં ચોપલભેત કાસી ॥ ૧૩ ॥

શુષ્યન્વિનિષ્ઠીવતિ દુર્બલસ્તુ પ્રક્ષીણમાંસો રુધિરં સપૂયમ્ ॥

તં સર્વલિઙ્ગં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યં ચિકિત્સિતજ્ઞાઃ ક્ષયજં વદન્તિ ॥ ૧૪ ॥

અનિયમિત અને અસાત્મ્ય (માફક ન આવે એવું એવું ભોજન કરવાથી, અતિશય સ્ત્રીસંગ રાખવાથી, મળમૂત્રાદિકના વેગને રોકવાથી, મનની વૃત્તિ ધણી જ દયાશીલ રાખવાથી અને અત્યંત શોક કરવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જતાં વાયુ કફાદિ ત્રણે દોષો કુપિત થઈ દેહનો નાશ કરે

એવી ક્ષયજન્ય ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તેવી ઉધરસવાળાને શ્વળ, જવર, બળત્રા, ખેશુદ્ધિ અને ઈંદ્રિયોની ક્ષીણતા (પ્રાણુક્ષય) લાગુ પડે છે. ક્ષયકાસનો રોગી પ્રતિદિન સૂકાતો તથા દ્વન્નજો પડતો જાય છે, અને તેના શરીરનું માંસ ઘટી જાય છે; તથા ઉધરસ ખાતાં તેને જે ગળકા છૂટે છે, તેમાં રક્ત અને પૃષ્ઠિમિશ્રિત હોય છે. આ સંપૂર્ણ લક્ષણવાળા ક્ષયજન્ય કાસ (ઉધરસ)નો ઉપાય બહુ મુશ્કેલ છે એમ વેદું જાણનારાઓ કહે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥

याप्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ १५ ॥

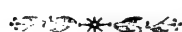
नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ॥

स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

ત્રીન્પૂર્વાન્સાધ્યેત્સાધ્યાન્પથ્યૈર્યાપ્યાંસ્તુ યાપયેત્ ॥ ૧૭ ॥

ઉપર વર્ણવેલો ક્ષયકાસ ક્ષીણ પુરૂષના દેહનો નાશ કરે છે; પણ દરદી બળવાન હોય તો, એમને એમ ચાલ્યા કરે એવો—છે; ક્ષતક સતું પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું, જે રોગી ચતુષ્પાદ સંપત્તિયુક્ત હોય તો તરતના થયેલા ક્ષતકાસ અને ક્ષયજન્ય કાસ કદાચિત્ મટે છે. વૃદ્ધ પુરૂષને થયેલો જરાકાસ એટલે ઘડપણને અંગે થતા ધાતુક્ષયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ પણ યાપ્ય છે, પહેલા ત્રણ કાસ (વાત, પિત્ત અને કફ) સાધ્ય છે, માટે તેમને ઓસડથી મટાડવા, અને જે યાપ્ય છે, તેમને પથ્યસેવનથી વધવા ન દેવા.

इति कासनिदानम्.

‘હિક્કા શ્વાસનિદાન.

विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ॥

शीतपानाशनस्त्रानरजोभૂमातपानिलैः ॥ ૧ ॥

વ્યાયામકર્મભારાશ્વવેગઘાતાપતર્પણૈઃ ॥

હિક્કા શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ મૃણાં સમુપજાયતે ॥ ૨ ॥

૧ થી ૧૦ સુ. ડ. અ. ૧૨ શ્લો. ૧. ૧-૨ સુ. ડ. અ. ૧૦ શ્લો. ૨.

૧ હિક્કા = હેડકી = Hiccough.

અગત્રા કરવાવાળા, ભારે, કબજીયત કરે એવા, જડ અને લુખ્યા પદા-
થોનો આહાર કરવાથી, હિમ જેવું ઠંડું પાણી પીધાથી, ટાઢું શીઘ્રું ખા-
ધાથી, શીતળ પાણીએ સ્નાન કરવાથી, મુખમાં અને નાકમાં ધુળ કે ધુમાડો
પેસી જવાથી, તડકામાં ધણું રખડવાથી, અહાર વાયરામાં ઉધાડા શરીરે
પડી રહેવાથી, ધણી કસરતથી, ધણું કામ કરવાથી, ધણા ભાર વહેવાથી,
પગે ચાલીને ધણી મુસાફરી કરવાથી, મળ મૂત્રાદિકનો વેગ દાખી રાખવાથી,
અને ઉપવાસ વગેરેથી શરીરને પૂરૂં પોષણ ન મળવાથી, માણસને હેડકી,
શ્વાસ (દમ) અને કાસ (ઉધરસ) ઉત્પન્ન થાય છે.

હેડકીનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ.

મુहुમુહુર્વાયુરુદેતિ સસ્વનો યકૃત્પિહાન્ત્રાણિ મુખાદિવાસિપ્ન ॥
સ ઘોષવાનાશુ દિનસ્ત્યમૂન્યતસ્તતસ્તુ હિક્કેત્યભિધીયતે બુધૈઃ ॥ ૩

વાયુ, (ઉદાન સાથે પ્રાણવાયુ) કંતેજનું, પ્લીહા અને આંતરડાને મોઢામાંથી
અહાર કાઢી નાખવાનો હોય નાંદ જાણે, એમ વારંવાર અવાજ સાથે
ઉપર ચઢે છે. આ અવાજવાળો વાયુ, પ્રાણને તરત હણે છે, માટે
પાંડિતોએ તેને હિક્કા-હેડકીનું નામ આપ્યું છે.

હેડકીના ભેદ અને સંભ્રામિ.

અંનજાં યમલાં ક્ષુદ્રાં ગમ્ભીરાં મહર્તીં તથા ॥

વાયુઃ કફેનાનુગતઃ પન્ન હિક્કાઃ કરોતિ હિ ॥ ૪ ॥

કફયુક્ત વાયુ અન્નજ, યમલા, ક્ષુદ્રા, ગંભીરા અને મહર્તી એવી પાંચ
પ્રકારની હેડકીઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

હેડકીનું પૂર્વરૂપ.

કળ્ઠોરસોર્ગુરુત્વં ચ વદનસ્ય કષાયતા ॥

હિક્કાનાં પૂર્વરૂપાણિ કુક્ષેરાટોપ એવ ચ ॥ ૫ ॥

હેડકી આવવાની હોય ત્યારે ગળાંમાં અને છાતીમાં જડતા લાગે છે;
મુખ તુરૂં લાગે છે; અને પેટ ફૂલે છે.

અન્નજનાં લક્ષણ.

પાનાન્નૈરતિસંયુક્તૈઃ સહસા પીડિતોઽનિલઃ ॥

હિક્કયત્યૂર્ધ્વગો ભૂત્વા વિચ્રાત્તામન્નજાં ભિષક્ ॥ ૬ ॥

પાણી અને અન્નનું અત્યંત સેવન કરવાથી, દબાયેલો વાયુ એકદમ ઉર્ધ્વ ગતિ કરી જે હેડકી લાવે છે, તે અન્નજ કહેવાય છે.

યમલાનાં લક્ષણ.

ચિરેણ યમલૈર્વેગૈર્યા હિક્કા સમ્પર્વતે ॥

કમ્પયન્તી શિરોગ્રીવાં યમલાં તાં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૭ ॥

જે હેડકીના રોગમાં, ઘણુ લાંબે વખતે પણ જે હેડકી સાથે લાગી આવે છે; અને જે આવતાં ડોક અને મસ્તક કંપે છે, તેને યમલા હેડકી કહે છે.

ક્ષુદ્રાનાં લક્ષણ.

પ્રકૃષ્ટકાલૈર્યા વેગૈર્મન્દૈઃ સમભિવર્તે ॥

ક્ષુદ્રિકા નામ સા હિક્કા જન્મૂલ્યાત્પ્રવાવિતા ॥ ૮ ॥

જે હેડકી ઘણી વારે અને મંદ ગતિથી આવે છે, અને ડોકના મળ પાસેથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષુદ્રા નામથી ઓળખાય છે.

ગંભીરાનાં લક્ષણ.

નાભિપ્રવૃત્તા યા હિક્કા ઘોરા ગમ્ભીરનાદિની ॥

અનેકોપદ્રવવતી ગમ્ભીરા નામ સા સ્મૃતા ॥ ૯ ॥

નાભીમાંથી જે હેડકી પ્રવૃત્ત થઈને ગંભીર (ધીરે) શબ્દ કરે છે, અને જેમાં તૃષા, તાવ વગેરે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે તેને ગંભીરા હેડકી ગણવી.

મહતીનાં લક્ષણ.

મર્માણ્યુત્પીડયન્તીવ સતતં યા પ્રવર્તે ॥

મહાહિક્કતિ સા જ્ઞેયા સર્વગાત્રપ્રકમ્પિની ॥ ૧૦ ॥

જે હેડકી દૃઢ, નાભિ, અસ્તી વગેરે મર્મ સ્થાનેને અત્યંત પીડાકારી થઈ અંધા વખત આવ્યા જ કરે છે અને જેનાથી બધા અવયવો ધ્રુજે છે, તેને મહતી કિંવા મહાહેડકી કહે છે.

હેડકીનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

આયમ્યતે હિક્કતો યસ્ય દેહો દૃષ્ટિશ્ચોર્ધ્વં તામ્યતે યશ્ચ નિત્યં ॥

ક્ષીણોઽન્નદ્વિદૃક્ષૌતિ યશ્ચાતિમાત્રં તૌ દ્રૌઢૌ ચાન્તર્યાં વર્જયેદ્દિક્કમાર્નો ॥

(૧) હેડકી આવવાથી જેનું શરીર તણાઈને કામકા જેવું થાય, જે હમેશાં ગ્લાનિ પામ્યા કરે અનેજે દરદીની નજર ઉઘી રહે તેને; (૨) તેમ જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય જેને ખોરાક ઉપર રુચિ ન રહી હોય અને જેને ઘણી હેડકી આવતી હોય, તેને-હેડકીના તે ખંને દર્દીઓને તથા જેને મંભારા અને મહતી હેડકીઓ થઈ હોય તેને અસાધ્ય ગણીને છોડી દેવા.

હેડકીનાં ખીજાં અસાધ્ય લક્ષણો.

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ॥

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ १२ ॥

आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ॥

જેના શરીરમાં દોષ ઘણા ભરેલો હોય, અત્ર છોડી દેવાથી જેનું શરીર કૃશ થઈ ગયું હોય, જુદા જુદા રોગોથી જેનો દેહ દુબળો થઈ ગયો હોય, જે અતિ સ્ત્રીસંગ રાખતો હોય અને જે વૃદ્ધ હોય તેને જે કોઈપણ જાતની હેડકી થાય તો તે પ્રાણનાશક થાય છે.

યમિકાનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

यमिका च प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥ १३ ॥

લવરી, પીડા, મૂર્છા અને તરશ સાથે યમિકા નામની હેડકી લાગુ પડે તો તે પણ રોગીનો જીવ લે છે.

યમિકાનાં સાધ્ય લક્ષણો.

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ॥

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

યમિકાનો જે રોગી શરીરે કૃશ નહિ થયેલો તથા બલવાન હોય, અને જેની ઈન્દ્રિયો અને ધાતુઓ સ્થિર હોય તેની યમિકા મટાડી શકાય છે. પણ એથી વિરુદ્ધ લક્ષણવાળાની યમિકા અસાધ્ય છે.

શ્વાસનું નિદાન.

यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः सम्प्रवर्तते ।

तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥ १५ ॥

માણસોને જે અનેક કારણોથી હેડકીનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ કારણોથી બયાનક એવો શ્વાસનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૨ થી ૧૫ ચ. ચિ. અ. ૨૧ સ્તો. ૩૧ થી ૪૧.

૧ શ્વાસ=Dyspnoea or Difficulties of Breathing.

શ્વાસના પ્રકાર.

મહોર્ધ્વછિન્નતમકક્ષુદ્રભેદૈસ્તુ પञ्चधा ॥

ભિદ્યતે સ મહાવ્યાધિઃ શ્વાસ એકો વિશેષતઃ ॥ ૧૬ ॥

વાતાધિકો ભવેત્ ક્ષુદ્રસ્તમકસ્તુ કફોદ્ભવઃ

કફવાતાધિકશ્ચૈવ સંસૃષ્ટિછિન્નસંજ્ઞકઃ ॥

શ્વાસો મારુતસંસૃષ્ટો મહાનૂર્ધ્વસ્તતો મતઃ ॥ ૧૭ ॥

મહાનૂ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર, એવા એક શ્વાસ નામના મોટા રોગના પાંચ પ્રકાર કિંવા ભેદ છે.

ક્ષુદ્ર નામનો શ્વાસ વાયુના અધિકપણાથી થાય છે; અને તમક નામનો શ્વાસ કફની અધિકતાથી થાય છે. કફ અને વાયુ એ બંનેની અધિકતાથી છિન્ન નામનો શ્વાસ થાય છે, મહાનૂ અને ઊર્ધ્વ નામના શ્વાસો પણ પવનની અધિકતાથી જ થાય છે, એમ પ્રાચીન વૈદ્યોએ કહ્યું છે.

શ્વાસનાં પૂર્વરૂપ.

પ્રાગૂપં તસ્ય હૃત્પીડા શૂલમાધ્માનમેવ ચ ॥

આનાહો વક્ત્રવૈરસ્યં શઙ્ખનિસ્તોદ એવ ચ ॥ ૧૮ ॥

શ્વાસ થવાનો હોય ત્યારે હૃદયમાં પીડા થાય છે, શ્વળો ફૂટે છે, પેટ ચઢે છે, કબજિયત જણાય છે, મોઢું શીકકું, સ્વાદ રહિત લાગે છે અને લમણમાં સોગો ઘોંચ્યા જેવી વેદના થાય છે.

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ.

યદા સ્રોતાંસિ સંરુદ્ધ્ય મારુતઃ કફપૂર્વકઃ ॥

વિષ્વગ્ વ્રજતિ સંરુદ્ધસ્તદા શ્વાસાન્ કરોતિ સઃ ॥ ૧૯ ॥

જે સમયે, વાયુ કફયુક્ત થઈ, જાતે કફથી રોકાયેલો હોવાથી દેહની અંદરના સ્રોતો (શ્વાસ, અન્ન વગેરેને લઈ જનારા માર્ગો) ને રોકી દેખે ત્યારે બાહ્યુએ જવા માંડે છે, ત્યારે તે, શ્વાસના રોગને જન્મ આપે છે.

મહાશ્વાસનાં લક્ષણો.

ઉદ્ભૂયમાનવાતો યઃ શબ્દવદુઃસ્વિતો નરઃ ॥

ઉચ્ચૈઃ શ્વસિતિ સંરુદ્ધો મત્તર્ષભ ઇવાનિશં ॥ ૨૦ ॥

પ્રનષ્ટજ્ઞાનવિજ્ઞાનસ્તથા વિભ્રાન્તલોચનઃ ॥

વિવૃતાધ્યાનનો બદ્ધમૂત્રવર્ચા વિશીર્ણવાક્ ॥ ૨૧ ॥

દીનઃ પ્રશ્વસિતં ચાસ્ય દૂરાદ્વિજ્ઞાયતે ભૃશમ્ ॥

મહાશ્વાસોપસૃષ્ટસ્તુ ક્ષિપ્રમેવ વિપદ્યતે ॥ ૨૨ ॥

મહાશ્વાસમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. જેનો વાયુ ઉપર ચડી આવ્યો હોય એવો દરદી કષ્ટ પૂર્વક, અવાજ સાથે, બાંધેલા ગાંડા સાંઢની પેઠે રાત-દિવસ જોરથી શ્વાસ લીધે છે. એ જ્ઞાન વગરનો થઈ જાય છે, એની આંખો ફરતી હોય છે. એનાં આંખ્ય મોઢું પ્હોળાં થઈ ગયાં હોય છે એનાં મળ, મૂત્ર, કબજ હોય છે; એનાથી બોલી શકાતું નથી અને પરાણ બોલતાં રોગીનો શબ્દ સ્પષ્ટપણે સંભળાતો નથી; એ દીન લાગે છે; અને દરથી પણ તેનો જોરથી ચાલતો શ્વાસ સંભળાય છે. આવો મહાશ્વાસ જે પુરુષને થાય છે, તે, તરતજ મરણ પામે છે.

ઉર્ધ્વશ્વાસનાં લક્ષણો.

ઉર્ધ્વૈ શ્વસિતિ યો દીર્ઘ ન ચ પ્રત્યાહરત્યધઃ ॥

શ્લેષ્માવૃત્તમુખસ્રોતાઃ ક્રુદ્ધગન્ધવહાર્દિતઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉર્ધ્વદૃષ્ટિર્વિપશ્યંશ્ચ વિભ્રાન્તાક્ષ ઇતસ્તતઃ ॥

પ્રમુહ્યન્વેદનાર્તશ્ચ શુષ્કાસ્યોઽરતિપીડિતઃ ॥ ૨૪ ॥

ઉર્ધ્વશ્વાસમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. દરદી ઉંચે લાંબો શ્વાસ લીધે છે પણ લાંબો શ્વાસ નીચે ઉતારી શકતો નથી. તેનું મુખ અને ખીજા માર્ગો (શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના) કફથી લેપાય છે; કાપેલા વાયુથી તે પીડાય છે. નેત્ર ઊંચાં ચઢાવીને ચંચળ દૃષ્ટિથી તે અહિં તહિં વિચિત્ર વસ્તુઓ જોયા કરે છે; મૂર્છા અને વેદનાથી તે ગભરાયતો રહે છે; તેનું મુખ, શુષ્ક હોય છે અને તે અત્યંત બેચેન રહે છે.

ઉર્ધ્વશ્વાસમાં શ્વાસ નીચે ઉતરી શકતો નથી તેનું કારણ.

ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ॥

મુહ્યતસ્તામ્યતશ્ચોર્ધ્વ શ્વાસસ્તસ્યૈવ હન્યત્યમૂન ॥ ૨૫ ॥

ઉર્ધ્વશ્વાસનો હુમલો થતાં શ્વાસનું વલણ જે નીચે ઉતરવાનું છે તે બંધ થાય છે, એટલે તદ્દયમાં ઇંધાર્ધ ભરાઈ રહે છે અને સાંથી નીચે ઉતરી શકતો નથી. ઉર્ધ્વશ્વાસથી બેભાન અને આકુળ વ્યાકુળ થતા રોગીનો એ શ્વાસ પ્રાણ હરે છે.

छिन्नश्वાસનાં લક્ષણો.

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ॥

न वा श्वसिति दुःस्वार्तो मर्मच्छेदरुग्दितः ॥ ૨૬ ॥

આનાહસ્વેદમૂર્ચ્છાર્તો દહ્યમાનેન બસ્તિના ॥

ત્વિષ્ણુક્ષાઃ પરિક્ષીણઃ શ્વસન્ રક્તૈકલોચનઃ ॥ ૨૭ ॥

વિચેતાઃ પરિશુષ્કાસ્યો વિવર્ણઃ પ્રલપન્નરઃ ॥

छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यमून ॥ ૨૮ ॥

છિન્નશ્વાસનો રોગી રહી રહીને, તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય છે, તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે. કિંવા દુઃખથી પીડામેશે એ શ્વાસ લઈ શકતો નથી. તદ્દય, કુવાડાથી કોઈ ચીરણ હોય તેવી પીડાથી તે ગભરાય છે; પેટનું ચડવું, પરશેવો અને મૂર્ચ્છાથી તે હેરાન થાય છે; તેને પેડુમાં બળત્રા થાય છે; અને તેનાં ચક્ષુમાં પાણી (આંસુ) ભરાઈ આવે છે; તે અત્યંત ક્ષીણ લાગે છે; શ્વાસોદ્વાસ લેતાં મૂકતાં તેનું એક નેત્ર લાલ થઈ જાય છે; તેનું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન હોય છે; તેનું મોઢું સૂકાય છે; તેના શરીરનો રંગ વિલક્ષણ થઈ જાય છે; તે લવારો કરે છે; અને તેના શરીરના બધા સાંધાઓ શિથિલ થઈ જાય છે. આવો છિન્નશ્વાસનો દર્દી તરત જ દેહ છોડે છે.

૧ તમક શ્વાસનાં લક્ષણો.

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥

ગ્રીવાં શિરશ્ચ સંગૃહ્ય શ્લેષ્માણં સમુદીર્ય ચ ॥ ૨૯ ॥

૨૯ ચ. ચિ. અ. ૨૧ શ્લો. ૪૮.

૨૬ થી ૨૯ ચ. ચિ. અ. ૨૧ શ્લો. ૪૯ થી ૫૧.

૧ તમકશ્વાસ=Asthma=દમ.

કરોતિ પીનસં તેન રુદ્ધો ઘુર્ધુરકં તથા ॥
 અતીવ તીવ્રવેગં ચ શ્વાસં પ્રાણપ્રપીડકમ્ ॥ ૩૦ ॥
 પ્રતામ્યતિ સ વેગેન તૃપ્યતે સન્નિરુદ્ધયતે ॥
 પ્રમોહં કાસમાનશ્ચ સ ગચ્છતિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૩૧ ॥
 શ્લેષ્મણ્યમુચ્યમાને તુ ભૃશં ભવતિ દુઃસ્વિતઃ
 તસ્યૈવ ચ વિમોક્ષાન્તે મુહૂર્તં લભતે સુખં ॥ ૩૨ ॥
 તથાસ્યોદ્વંસતે કઠઃ કૃચ્છ્રાચ્છક્રોતિ ભાષિતુમ્ ॥
 ન ચાપિ નિદ્રાં લભતે શયાનઃ શ્વાસપીડિતઃ ॥ ૩૩ ॥
 પાર્શ્વે તસ્યાવગૃહ્ણતિ શયાનસ્ય સમીરણઃ ॥
 આસીનો લભતે સૌખ્યમુષ્ણં ચૈવાભિનન્દતિ ॥ ૩૪ ॥
 ઉચ્છિન્નતાક્ષો લલાટેન સ્વિઘ્નતા ભૃશમાર્તિમાન્ ॥
 વિશુષ્કાસ્યો મુહુઃ શ્વાસો મુહુશ્વૈવાવધમ્યતે ॥ ૩૫ ॥
 મેઘામ્બુશીતપ્રાગ્વાતૈઃ શ્લેષ્મલૈશ્ચ વિવર્ધતે ॥
 સ યાપ્યસ્તમકશ્વાસઃ સાધ્યો વા સ્યાન્નવોત્થિતઃ ॥ ૩૬ ॥

તમકશ્વાસ (દમ)માં નીચેનાં લક્ષણા થાય છે. જે સમયે વાયુ, ડોક (ગરદન) અને મસ્તકને જકડી લઈ, કફને ખેંચી, સ્ત્રોતો-(માર્ગો)માં ઉલટો ચાલે છે. ત્યારે તે કફથી ઇંધાવાથી સલેખમ, ગળામાં ગરેડીના જેવો “ધુર ધુર” શબ્દ અને તદ્દયને પીડા આપનારો અત્યંત તીવ્ર વેગવાળો શ્વાસ પેદા કરે છે. પછી શ્વાસના વેગથી રોગી પીડાય છે; તરસ્યો થાય છે; અચેત બને છે; ઉધરસનો ઠોસો આવતાં કે ખાતાં તે વારંવાર ખેશુદ્ધ બને છે; ગળે કે કફ ન છૂટે ત્યાંસુધી બહુ મુંઝાય છે; અને કફ નીકળ્યા પછી ખે ઘડી સ્વસ્થ થઈ સુખ પામે છે; તેના ગળામાં ખંજવાળ કિંવા વલુર આવે છે; એ મુશ્કેલીથી ખોલી શકે છે અને શ્વાસની પીડાથી એને સુતાં ઊંધ આવતી નથી; એ સુતો હોય ત્યારે વાયુ તેના બરડા અને પાંસળાં જકડી લે છે; એસી રહેતાં તેને કંઈક સુખ થાય છે; ઉપ્પુ પદાર્થોથી તેને આનંદ થાય છે; તેનાં નેત્રો સૂજી આવે છે; તેના કપાળપર પરશેવો વળે છે; તે અત્યંત વેદનાથી પીડાય છે; તેનું મોઢું સુકકું પડી

જાય છે; વારંવાર શ્વાસ ચડી આવવાથી તે ઉંટ પર બેઠો હોય, તેમ તેનું આખું શરીર હાલે છે. આવાં લક્ષણોવાળો તમકશ્વાસ, વરસાદ, પાણી, ટાઢ, પૂર્વ દિશાનો વાયુ અને કફ કરનાર પદાર્થોથી વૃદ્ધિ પામે છે. આ શ્વાસ યાપ્ય (મટે નહિ પણ એમને એમ, -વધ્યા વગર ચાલ્યા કરે) છે, પણ જો તે નવો હોય એટલે તેને થયાને થોડા દિવસ જ થયા હોય તો તે મટાડી શકાય છે.

પ્રતમક શ્વાસ.

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् ॥

પિત્તના અનુબંધથી તમક શ્વાસમાં જ્વર અને મૂર્ચ્છા એ બે લક્ષણો વધારે થતાં તે જ દરદ પ્રતમક શ્વાસ કહેવાય છે.

પ્રતમકનાં કારણો અને લક્ષણો.

उदावर्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायानिरोधजः ॥ ૩૭ ॥

તમસા વર્ધતેઽત્યર્થે શીતૈશ્વાશુ પ્રશામ્યતિ ॥

મજ્જતસ્તમસીવાસ્ય વિદ્યાત્પ્રતમકં તુ તમ્ ॥ ૩૮ ॥

ઉદાવર્ત રોગ, ધૂળ, અજીર્ણ, વૃદ્ધ શરીર, મળ મૂત્રાદિકના વેગનો રોધ ક્રિયા અટકાવ, વગેરે કારણોથી થયેલો પ્રતમક, અંધારાથી ક્રિયા તમોજી-ણથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે અને શીતોપચારોથી જલદી શાંત પડે છે, આ શ્વાસ પ્રતમક કહેવાય છે અને તેના રોગીને પોતે જાણે અંધારામાં ઘેરાયો હોય એવું લાગે છે.

શુદ્ર શ્વાસનાં લક્ષણો.

रूक्षायामोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयन् ॥

શુદ્રશ્વાસો ન સોઽત્યર્થે દુઃસ્વેનાદ્ગ્રમવાધકઃ ॥ ૩૯ ॥

हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःस्वो यथेतरे ॥

ન ચ ભોજનપાનાનાં નિરુણદ્યચુચિતાં ગતિં ॥ ૪૦ ॥

नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादयेद्रुजम् ॥

સ સાધ્ય ઉક્તઃ,

સૂક્ષ્મ ખોરાકથી તથા શ્રમથી કોઠામાં વાયુને ઉપર ચડાવતો ક્ષુદ્ર નામનો શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. રોગીને આ શ્વાસ ઘણા દુઃખદાયક થઈ પડતો નથી, તેમ તે શરીરને ઈન્ન પણુ કરતો નથી. ઊર્ધ્વશ્વાસાદિક, જેવા પીડાકારક છે, તેવો આ શ્વાસ નથી. અન્ન, પાનની સ્વાભાવિક ગતિને આ શ્વાસ બંધ કરતો નથી અને ઈન્દ્રિયોને પણુ કોઈ જાતની તે વ્યથા આપતો નથી. કે કાંઈ બીજી પીડા ઉત્પન્ન કરતો નથી. આ ક્ષુદ્ર શ્વાસ સાધ્ય છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ४१ ॥

क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ॥

त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमકો दुर्बलस्य च ॥ ४२ ॥

બળવાન પુરુષને થયેલા અને અસ્પષ્ટ ચિન્હોવાળા (મહાશ્વાસ વગેરે) સર્વ શ્વાસો સાધ્ય છે; ક્ષુદ્ર શ્વાસ તો સાધ્યતમ છે. તમક શ્વાસ કષ્ટસાધ્ય છે. અને મહા, ઊર્ધ્વ તથા છિન્ન, એ ત્રણ શ્વાસ પૂરાં લક્ષણો સાથે થયા હોય તો અસાધ્ય છે. નિર્બળ રોગીને તો તમક શ્વાસ પણ અસાધ્ય છે.

कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ॥

यथा श्वासश्च हिक्रा च हरतः प्राणमाशु वै ॥ ४३ ॥

ઘણા રોગો પ્રાણહર છે ખરા; પણ શ્વાસ અને હેડકી જેવી રીતે તરત પ્રાણ હરી લીધે છે તેવી રીતે બીજા નથી હરતા.

इति हिक्राश्वासनिदानम्.

સ્વરભેદનિદાન.

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-

संदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ॥

स्रोतःसु ते स्वरबहेषु गताः प्रतिष्ठां

हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ १ ॥

૪૧ ચ. ચિ. અ. ૨૧ શ્લો. ૬૪.

૪૨ સુ. ડ. અ. ૧૧ શ્લો. ૧૧. ૪૩ ચ. ચિ. અ. ૨૧ શ્લો. ૪.

૧ સુ. ડ. અ. ૧૩ શ્લો. ૨.

૧ સ્વરભેદ=Hoarseness of voice.

તાણીને મોટા અવાજે બોલવાથી, વિષ બક્ષણ કરવાથી, ઉચ્ચ સ્વરથી વેદાદિ શાસ્ત્રોનું પઠન કરવાથી, કાષ્ઠાદિ પદાર્થોનો કંડંપર પ્રહાર થવાથી, અને બીજાં આવાં વાતાદિ દોષને કુપિત કરનારાં કારણોથી વિકારયુક્ત થયેલા વાયુ આદિ ત્રણ દોષ, અવાજને વહન કરનારી (ચાર) નળીઓમાં જઈ વૃદ્ધિ પામી અવાજ બંધ કરે છે. આ સ્વરભેદ રોગ (વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, ક્ષય અને ભેદમાંથી થતો) છ પ્રકારનો થાય છે.

વાતજસ્વરભેદનાં લક્ષણો.

વાતેન કૃષ્ણનયનાનનમૂત્રવર્ચા મિત્રં શનૈર્વદતિ ગર્દભવત્સ્વરં ચ ॥

જે સ્વરભેદ, વાયુથી થયો હોય છે, તે, રોગીનાં નેત્ર, મુખ, મૂત્ર અને મળ, કાળા રંગનાં થાય છે, અને તેનો સ્વર ગંધેડાના અવાજ જેવો કઠોર, ધીમો તથા તુટેલો હોય છે.

પિત્તજસ્વરભેદનાં લક્ષણો.

પિત્તેન પીતનયનાનનમૂત્રવર્ચા

બ્રૂયાદ્રલેન સ ચ દાહસમન્વિતેન ॥ ૨ ॥

પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદમાં રોગીનાં નેત્ર, મુખ, મૂત્ર અને મળનો રંગ પીળો થાય છે; અને બોલતાં તેને ગળામાં બળત્રા થાય છે.

કફજસ્વરભેદનાં લક્ષણો.

બ્રૂયાત્કફેન સતતં કફરુદ્ધકણ્ઠઃ ॥

સ્વલ્પં શનૈર્વદતિ ચાપિ દિવા વિશેષાત્ ॥

કફને લીધે થયેલા સ્વરભેદમાં કફથી દર્દીનો કંઠ છવાયલો રહે છે અને દર્દી ધ્રુણું થોડું ધીમેથી બોલી શકે છે; રાત કરતાં દિવસે તેનાથી કાંઈક વધારે બોલાય છે.

સન્નિપાતસ્વરભેદનાં લક્ષણો.

સર્વાત્મકે ભવાતિ સર્વવિકારસમ્પત્ ॥

તં ચાપ્યસાધ્યમૃષયઃ સ્વરભેદમાહુઃ ॥ ૩ ॥

સન્નિપાતથી થયેલા સ્વરભેદમાં ઉપર વર્ણવેલા બધી જાતના સ્વરભેદનાં લક્ષણો થાય છે. ઋષિઓ આ સ્વરભેદને અસાધ્ય કહે છે.

ક્ષયજન્યસ્વરભેદનાં લક્ષણો.

ધૂપ્યેત વાક્ ક્ષયકૃતે ક્ષયમાપ્તયાચ્ચ
વાગેષ ચાપિ હતવાક્ પરિવર્જનીયઃ ॥

ધાતુક્ષયજન્ય સ્વરભેદમાં રોગીના ગળામાંથી ધુંવાડો નીકળ્યા જેવું તેને લાગે છે. અને શ્વેદોચ્ચાર લગાર પણ થઈ શકતો નથી. આવી રીતે નાશ પામેલી વાણીવાળા રોગીનો સ્વરભેદ અસાધ્ય જાણવો.

મેદજસ્વરભેદનાં લક્ષણો.

અન્તર્ગતસ્વરમલક્ષ્યપદં ચિરેણ મેદોન્વયાદ્વદતિ દિગ્ધગલસ્તૃષાર્તઃ ૪

મેદના સંબંધને લીધે થયેલા સ્વરભેદમાં કફ કિંવા મેદથી ગળું ક્ષિપ્ત બને છે અને (કફથી શ્વેદને વહનારી નળાઓ ભરાઈ જવાથી) રોગીને તરશ્ચ ધણી લાગે છે તથા ધણી વારે અને જેના ઉચ્ચાર સમજવામાં ન આવે એવો ઊંડો અવાજ એના ગળામાંથી નીકળે છે.

સ્વરભેદનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

ક્ષીણસ્યવૃદ્ધસ્યકૃશસ્યચાપિ ચિરોત્થિતો यस્ય સહોપજાતઃ ॥

મેદસ્થિનઃ સર્વસમુદ્ભવશ્ચ સ્વરામયો યો ન સ સિદ્ધિમેતિ ॥૫॥

ક્ષીણ પુરુષને, વૃદ્ધ માણસને, કે દૂબળા શરીરવાળા માણસને થયેલો, ધણા દિવસથી થયેલો, જનમથી થયેલો, મેદસ્વી પુરુષને થયેલો અને સન્નિપાતમાંથી થયેલો સ્વરભેદ મટતો નથી.

इति स्वरभेदनिदानम्.

अरोचक निदान.

અરોચકના પ્રકાર, હેતુ તથા વાતારોચકનાં લક્ષણો.

વાતાદિભિઃ શોકભયાતિલોભક્રોધૈર્મનોઘ્નાશનરૂપગન્ધૈઃ ॥

અરોચકાઃ સ્યુઃ, પરિહૃષ્ટદન્તઃ કષાયવક્ત્રશ્ચ મતોડનિલેન ॥૧॥

નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે પાંચ જાતની અરુચિ થાય છે. વાત પિતાદિ ત્રણ દોષથી ૩, સન્નિપાતથી થયેલી ૧ અને શોક, ભય, અતિ ભોખ, ક્રોધ

૪, ૫ સુ. ડ. અ. ૧૩ સ્તો. ૭ થી ૯. ૧ ચ. ચિ. અ. ૨૬ સ્તો. ૨૦૧.

૧ અરોચક=Anorexia.

અને મનને કંટાળો આપે એવાં ભોજન ૩૫ કે ગંધથી થયેલી ૧. એવી રીતે પાંચ પ્રકારની અરુચિ થાય છે તેમાં જે અરુચિમાં દાંત અંબાઈ જાય અને મોઢું કસાણું થઈ જાય, તે અરુચિ વાયુથી થયેલી જાણવી.

પિત્તારોચક તથા કફારોચકનાં લક્ષણો.

કટુમ્લમુષ્ણં વિરસં ચ પૂતિ પિત્તેન વિદ્યાત્ લવણં ચ વક્ત્રં ॥

માધુર્યપૈચ્છિલ્યગુરુત્વશૈત્યક્તિગ્ધત્વદૌર્ગન્ધ્યયુતં ક્ષેન ॥ ૨ ॥

જે અરુચિ પિત્તમાંથી થાય છે, તેમાં રોગીનું મુખ કડવું, ખાટું, ગરમ, ક્ષિકું (સ્વાદરહિત) અને દુર્ગંધયુક્ત બને છે. પણ કફથી ઉત્પન્ન થયેલી અરુચિમાં મુખ ખાંડ, મધુર (મીઠું-ગળું), તેલિયું, ભારે, ઠંડું, સ્નિગ્ધ અને ખરાબ વાસવાળું થાય છે.

શોકાદિજન્ય અરોચકનાં તથા ત્રિદોષારોચકનાં લક્ષણો.

અરોચકે શોકમયાતિલોભક્રોધાદ્યદ્વ્યાશુચિગન્ધજે સ્યાત્ ॥

સ્વાભાવિકં चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु ॥ ૩ ॥

શોક, ભય, અતિ લોભ, ક્રોધ વગેરેથી અને મનને કંટાળો આપે એવી કે અપવિત્ર ગંધમાંથી ઉત્પન્ન થતી અરુચિમાં મુખનો સ્વાદ સ્વાભાવિક હોય છે. વાત, પિત્તાદિ ત્રણ વિકારોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અરુચિમાં રોગીને અન્નપર દ્રેષ થાય છે અને મુખનો સ્વાદ ખારો, તીખો, ખાટો એવો અનેક રસવાળો બની જાય છે.

અરુચિનાં બીજાં લક્ષણો.

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्

तृदाहचोषबहुलं सकफमसेकं ॥

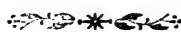
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-

द्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं च ॥ ૪ ॥

તદ્યમાં શ્લેષ્મા અને પીડા વાયુથી થયેલી અરુચિમાં થાય છે. પિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અરુચિમાં, તૃષ્ણા, બળત્રા અને ચૂસાતું હોય તેવી પીડા થાય છે. અને જે કફમાંથી થાય છે, તેમાં મુખમાંથી કફ ગળે છે. ત્રણ વિકાર-

રોમાંથી થનારી અરુચિમાં રોગીને ધણી વેદના ભોગવવી પડી છે. શોક-
દિનન્ય આગતુક અરુચિમાં મનની વ્યાકુળતા, ખેશુદ્ધિ, અને શરીરમાં
ભારેપણું વગેરે લક્ષણો થાય છે.

इति *अरोचकनिदानम्.

છર્દિનિદાન.

छर्दि (उलटी)નાં કારણ અને લક્ષણ.

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः ॥

छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैર્લवणैरपि ॥

अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽ सात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥

श्रमाद्भयादથોદ્વેગાદજીર્ણાત્કૃમિદોષતઃ ॥

नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्रतः ॥ ३ ॥

बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्भુक्तमुत्ક્રિश्यते बलात् ॥

छादयन्नानનं वेगैरर्दयन्नङ्ગभञ्जनैः ॥

निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं પ્રધાવિતઃ ॥ ૪ ॥

વિકારયુક્ત થયેલા ત્રણ દોષોથી ૩ ત્રિદોષથી ૧ અને બીભત્સ, મલિન
તથા કમકમાટ ઉપજાવે એવા પદાર્થોને નિરખવાથી, (તેમની વાસ લેવાથી,
તથા ભક્ષણ કરવાથી પણ.) ૧ આ રીતે પાંચ પ્રકારની ઉલટીઓ થાય છે;
જેમનાં લક્ષણો આગળ વર્ણવ્યાં છે.

* પેટમાં ભુખ લાગ્યા છતાં જમી ન શકાય, તેને અરુચિ કહે છે. રુચિર,
ધમ્મિષ્ઠ પદાર્થો ભોજન કરવા આપ્યાં છતાં રોગીથી ખાઈ ન શકાય, તેને
અત્રાનખિનંદન કહે છે. જેમાં માણસ અત્રના સ્મરણથી, દર્શનથી, શ્રવણથી કે
વાસથી ત્રાસ પામે છે, તેને ભક્તદ્વેષ કહે છે. અરુચિ રોગમાં જો કે આવા ત્રણ
મુખ્ય ભેદ છે, તેમ છતાં અરુચિ, સુશ્વિત જેવા આચાર્યોએ તે વ્યાખ્યાને ફક્ત
અરોચકની એક જ સંજ્ઞા આપી છે.

૨ થી ૪ સુ. ડ. અ. ૪૯ શ્લો. ૨.

૧ છર્દિ=Vomiting=ઉલટી.

અત્યંત પ્રવાહી, ચીકણા, ન ગમે એવા અને ખારા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, વખત એવખત જમવાથી, અતિશય ભોજન કરવાથી, પ્રકૃતિને માફક ન આવે એવા પદાર્થોનો આહાર કરવાથી, શ્રમથી, ભયથી, મનમાં ઉદ્વેગ થવાથી, અભૂતિથી, પેટમાં ઠરમ થવાથી, સગર્ભાવસ્થાથી, ઉતાવળે જમવાથી, અને ખીભત્સ દેખાવ, ખરાબ ગંધ વગેરે ખીબ્બ હેતુઓથી ખાધેલું અન્ન વેગથી ઉછળી આવે છે. એકદમ મુખ પર્યંત ધસી આવેલો દોષ (કફ, પિત્તાદિ) મુખને આચ્છાદન કરી, અંગોને મરડી શરીરને પીડા કરે છે. માટે સંસ્કૃતમાં આ રોગ છર્દિ- (ઉલટી) કહેવાય છે.

ઉલટીનાં પૂર્વરૂપો.

હૃદાસોદ્ગારસંરોધૌ પ્રસેકો લવણામ્ભસઃ ॥

દ્રેષોઽન્નપાને ચ મૃશં વર્મીનાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

ઉલટી થવાની હોય છે, ત્યારે મોળ આવે છે; ઓડકાર બંધ થાય છે; મોઢામાંથી ખાંડ પાણી છૂટે છે અને ખોરાક પર અત્યંત અરુચિ થાય છે.

વાતજ છર્દિનાં લક્ષણો.

હૃત્પાર્શ્વપીડામુશ્વશોષશીર્ષિનામ્યર્તિકાસસ્વરભેદતોદૈઃ ॥

ઉદ્ગારશબ્દપ્રબલં સફેનં વિચ્છિન્નકૃષ્ણં તનુકં કષાયમ્ ॥

કૃચ્છ્રેણ ચાલ્પં મહતા ચ વેગેનાર્તોઽનિલાચ્છર્દયતીહ દુઃખમ્ ॥ ૬ ॥

વાતજન્ય ઉલટીમાં હૃદય અને પાંસળાંમાં પીડા થાય છે; મોઢું અંદરથી સુકાય છે; મરતક અને નાભિમાં શળો નીકળે છે; ઉધરસ અને સ્વરભેદ થાય છે; અને શરીરમાં સોયો ખોંચ્યા જેવું દુઃખ થાય છે. વળી ઉલટી થતાં શ્વેદયુક્ત મોટા ઓડકારો આવે છે અને વમન થયેલ પદાર્થમાં શીશુના ધણા પરપોટા વળેલા હોય છે. ઉલટી એકદમ થઈ ન જતાં રહી રહીને થાય છે, કિંવા થોડી થાય છે. તેનો રંગ કાળો હોય છે અને તે સ્વાદે તુરી તથા પાતળા હોય છે અને બહુ જોરથી તથા મુશ્કેલીથી થોડી ઉલટી થતી હોવાને લીધે રોગીને ધણું કष्ट થાય છે.

પિત્તજ છર્દિનાં લક્ષણો.

મૂર્ચ્છા પિપાસા મુશ્વશોષશીર્ષિતાલ્વક્ષિસન્તાપતમોબ્રમાર્તઃ ॥

પીતં મૃશોષ્ણં હરિતં સતિક્તં ધૂમ્રં ચ પિત્તેન વમેત્સદાહમ્ ॥ ૭ ॥

પિત્તજન્ય ઉલટીમાં રોગીને મૂરછાં થાય છે; તરશ લાગે છે; પાણીનો શોષ પડે છે; માથું, તાળવું અને નેત્ર, તપે છે; ચક્રી આવે છે, તથા અંધારાં આવે છે. અને તેને થયેલી ઉલટી પીણા, ઘણી જ ગરમ, લીલી, કડવી, અને ધુવાડાના જેવી હોય છે. ઉલટી થતાં રોગીને દાહ થાય છે.

કફજ છર્દિનાં લક્ષણો.

તન્દ્રાસ્યમાધુર્યકફપ્રસેકસન્તોષનિદ્રાઽરુચિર્ગૌરવાર્તઃ ॥

સ્ત્રિગ્ધં ઘનં સ્વાદુ કફાદ્વિશુદ્ધં સરોમહર્ષોઽલ્પરુજં વમેતુ ॥૮॥

કફજ ઉલટીમાં આંખનાં પોપચાંમાં ઘેન રહે છે; મુખનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે; મોઢામાંથી કફ ગળે છે; ધરાયા જેવી તૃપ્તિ રહે છે; ઉષ્ણ આવે છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; શરીર ભારે થાય છે; ચીકણી, ઘટ્ટ, મધુર અને ઘોળી ઉલટી થાય છે; અને તે થતાં થોડી પીડા સાથે અંગમાં કંપારીઓ ઝૂટી રવાં ઉભાં થાય છે.

ત્રિદોષજ છર્દિનાં લક્ષણો.

શૂલાવિપાકારુચિદાહતૃષ્ણાશ્વાસપ્રમોહપ્રબલા પ્રસક્તં ॥

છર્દિસ્ત્રિદોષાલ્લવણામ્લનીલસાન્દ્રોષ્ણરક્તં વમતાં નૃણાં સ્યાત્ ॥૯॥

ત્રિદોષજન્ય ઉલટીમાં ચુંક આવે છે; અગ્રણું થાય છે; અન્નપર અરુચિ થાય છે; દાહ થાય છે; તરશ લાગે છે; શ્વાસ ચઢે છે; રોગી ખેબાન થાય છે. તથા ઉપરા ઉપર જ્વરથી ખારી, ખાટી, અશમાની રંગની, ઘટ્ટ, ગરમ, અને લાલ ઉલટી થાય છે.

ઉલટીનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

વિટ્સ્વેદમૂત્રામ્બુવહાનિ વાયુઃ સ્ત્રોતાંસિ સંરુદ્ધ્ય યદોર્ધ્વમેતિ ॥

ઉત્સન્નદોષસ્ય સમાચિતં તં દોષં સમુદ્ધૃત્ય નરસ્ય કોષ્ઠાત્ ॥૧૦॥

વિષ્મૂત્રયોસ્તત્સમગન્ધવર્ણં તૃદ્શ્વાસકાસાર્તિયુતં પ્રસક્તં ॥

પ્રચ્છર્દયેદુષ્ટમિહાતિવેગાત્તયાર્દિતશ્ચાશુ વિનાશમેતિ ॥ ૧૧ ॥

મળ, મૂત્ર, પરશેવો અને પાણીને વહેનારા શરીરના માર્ગોને રોકા દધને ન્યારે વાયુ ઉપર ચઢે છે, સારે તેનાથી પેટમાં એકઠા થયેલા તે મલાદિક પદાર્થો પેટમાંથી ઉખડીને મુખમાર્ગે બહાર નિકળી પડે છે. આ ઉલટી,

રંગમાં તથા વાસમાં પણ મળ, મૂત્ર જેવી હોય છે. જેને એવી ઉલટી થાય છે, તેને તરશ ધણી લાગે છે, શ્વાસ તથા ઉધરસની પીડા થાય છે, અને ખરાબ પદાર્થોની મોટા વેગથી ઉલટી થાય છે. આવી ઉલટીઓથી પીડિત રોગી તરત મરણ પામે છે.

આગંતુજ છર્દિનાં લક્ષણો.

बीभत्सजा दौहृदजाऽमजा च

याऽसात्म्यजा च कृमिजा च या हि ॥

सा पञ्चमी तां च विभावयेत्तु

दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥ ૧૨ ॥

બીભત્સ પદાર્થો નિરખવાથી, ગર્ભિણીને અભાવા પૂરા ન પડવાથી, અજીર્ણ થવાથી, માદ્રક ન આવે એવા ખોરાકથી, અથવા કૃમીથી, ઉત્પન્ન થયેલી આગંતુજ છર્દિ, એ પાંચમી છે. વાત, પિતાદિ છર્દિનાં જે લક્ષણો ઉપર જણાવ્યાં, તેઓમાંથી જેનાં વિશેષ લક્ષણો આ છર્દિમાં દૃષ્ટિએ પડે, તે વિકારનું અધિક બળ આગંતુજ છર્દિમાં છે, એમ સમજી લેવું.

કૃમિજન્ય છર્દિનાં લક્ષણો.

शूलहृल्लासबहुला कृमिजा च विशेषतः ॥

कृमिहृद्रોगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ ૧૩ ॥

કરમથી ઉત્પન્ન થયેલી છર્દિમાં શૂળ અને મોળ વિશેષ દેખાય છે અને એનાં લક્ષણો ઘણુંકરી કૃમિજન્ય હૃદ્રોગનાં લક્ષણો જેવાં જ હોય છે.

છર્દિનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ॥

सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च ॥ ૧૪ ॥

ક્ષીણ પુરુષને વારંવાર થતી ઉલટી, ઉધરસ વગેરે *ઉપદ્રવોવાળી ઉલટી

*છર્દિના ઉપદ્રવો.

कासःश्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च ॥

हृद्रोगस्तमकश्चैव नेपास्तच्छेदयद्रक्तः ॥ ૧૫ ॥

ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, હેડકી તૃષ્ણા, અત્યંત બેચેની, હૃદ્રોગ તથા તમકશ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો છર્દિમાં થાય છે. (દીકામાં ઉતારેલો શ્લોક).

૧૨, ૧૩ સુ. ડ. અ. ૪૯ શ્લો. ૧૦, ૧૨. ૧૪ ચ. ચિ. અ. ૨૩ શ્લો. ૧૭.

રક્ત, અને પરુ જેમાં મિશ્રિત હોય તેવી ઉલ્લી તથા મોરપિંછના પર જેવા ચાંડલા હોય છે, તેવા ચાંડલાવાળી ઉલ્લી અસાધ્ય ગણવી. પણ જે ઉલ્લીમાં ઉપદ્રવો ન હોય, અને જે સાધ્ય દેખાતી હોય, તેને મટાડવાના ઉપાયો કરવા.

इति छर्दिनिदानः.

તૃષ્ણાનિદાન.

તૃષ્ણા (તરશ)ની સંપ્રાપ્તિ.

भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वाऽप्यूर्ध्वं चितं पित्तविवर्धनैश्च ॥

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥१॥

ભયથી, શ્રમથી, બળ ક્ષીણ થવાથી અને ક્રોધ તથા અપવાસ વગેરે પિત્તને વધારનારાં કારણોથી પેતાના સ્થાનમાં એકઠું થઈ રહેલું પિત્ત વાયુ સાથે કુપિત થઈ, ઉપર તાળવા સૂધી, જઈને માણસોમાં તૃષ્ણા (તરશ)ને ઉત્પન્ન કરે છે.

તૃષ્ણાના ભેદો.

स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृष्णा भवतीह जन्तोः ॥

तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्याમसमुद्भवा च ॥२॥

भक्तोद्भवा सप्तમिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशश्च ॥

પ્રવાહી (રસ)ને વહેનારા માર્ગોં બગડવાથી ત્રણ દોષથી ત્રણ જાતની તરશ પેદા થાય છે. ધવાયલા માણસને જે તરશ લાગે છે તે ચોથી ક્ષતજ તૃષ્ણા, કહેવાય છે, ક્ષયરોગમાં લાગનારી તૃષ્ણા પાંચમી, અજીર્ણમાં લાગતી તરશ છઠ્ઠી, અને ખાધા પછી કુદરતી રીતે લાગતી તૃષ્ણા, સાતમી. આ રીતે તરશના સાત ભેદ છે. આ બધી તૃષ્ણાઓનાં લક્ષણો આગળ અનુક્રમે વર્ણવ્યાં છે.

વાતજતૃષ્ણાનાં લક્ષણો.

क्षामास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ॥

स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥३॥

વાયુથી થનારી તૃષામાં મુખ સૂકાય છે, લમણા અને મસ્તકમાં સોયો કિંવા કાંટા ખોંસ્યા જેવી પીડા થાય છે; પ્રવાહીને વહેનારા માર્ગો બંધ થઈ જાય છે; મોઢામાં સ્વાદ નથી રહેતો અને ટાઢું પાણી પીવાથી તરશ વધારે લાગે છે.

પિત્તજતૃષાનાં લક્ષણો.

સ્થાનભાવેદ્રેષદિલ્પદાહા રક્તેક્ષણત્વં પ્રતતશ્ચ શોષઃ ॥

શીતાભિનન્દા મુખતિક્તતા ચ પિત્તાત્મિકાયાં પરિદૂયનં ચ ॥૪॥

પિત્તજન્ય તૃષામાં રોગી મૂર્ચ્છિત થાય છે; અન્નનો દ્વેષ કરે છે; લવારો કરે છે; તેના શરીરમાં બળત્રા થાય છે; તેની આંખો રાતી લાગે છે; તેને પાણીનો ધણા જ શોષ પડે છે એટલે ગમે તેટલું પાણી પીધા છતાં તરશ છીપતી નથી; ઠંડા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે; મુખનો સ્વાદ કડવો લાગે છે; અને સંતાપ થયા કરે છે.

કફજતૃષાનાં લક્ષણો.

બાષ્પાવરોધાત્કફસંવૃતેડગ્રૌ તૃષ્ણા બલાસેન ભવેત્તથા તુ ॥

નિદ્રા ગુરુત્વં મધુરાસ્યતા ચ તૃષ્ણાર્દિતઃ શુષ્યતિ ચાતિમાત્રમ્ ॥૫॥

કફને બગાડનાર કારણથી વિકારયુક્ત થયેલો કફ જઠરાગ્નિને ઢાંકી દે છે એટલે ઉપરના ભાગમાં કફથી રોકાયેલી ગરમીથી નીચેના પાણીને વહેનારા માર્ગો સૂકાઈને કફજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. આવી તૃષામાં રોગીને ઉંધ આવે છે; પેટ ભારે થાય છે, મુખનો સ્વાદ ગળચટ્ટો લાગે છે; અને આ તૃષ્ણાથી પીડાયેલો માણસ શરીરે અત્યંત સૂકાય છે.

ક્ષતજતૃષાનાં લક્ષણો.

ક્ષતસ્ય રુક્શોણિતનિર્ગમાભ્યાં તૃષ્ણા ચતુર્થી ક્ષતજા મતા તુ ॥

શસ્ત્રાદિકથી ધવાયલા પુરુષને પીડાથી, અને લોહી વહી જવાથી જે તૃષા લાગે છે, તે ચોથી ક્ષતજ તૃષા ગણાવી.

ક્ષયજતૃષાનાં લક્ષણો.

રસક્ષયાઘ્રા ક્ષયસમ્ભવા સા તયાભિભૂતસ્તુ નિશાદિનેષુ ॥ ૬ ॥

પેપીયતેડમ્ભઃ સ મુખં ન યાતિ તાં સન્નિપાતાદિતિ કેચિદાહુઃ ॥

રસક્ષયોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ તસ્યામશેષેણ મિષગ્વ્યવસ્યેત્ ॥૭॥

રસનો ક્ષય થવાથી લાગનારી તૃષ્ણા; તે ક્ષયજ તૃષ્ણા કહેવાય છે. આવી તૃષ્ણાથી પીડિત પુરુષ રાત દહાડો પાણી પીધા કરે છે, તો પણ તેની તૃષ્ણા છીપતી નથી. આ તૃષ્ણા સન્નિપાતજન્ય છે, એવું કેટલાક કહે છે; પણ રસનો ક્ષય થવાથી જે લક્ષણો (તદ્દયમાં પીડા, કમ્પ, શોષ, શૂન્યતા અને તૃષ્ણા સુ. સૂ. અ. ૧૫) થાય છે તે બધાં આ તૃષ્ણામાં વૈધની દૃષ્ટિએ પડે છે.

આમજતૃષ્ણાનાં લક્ષણો.

ત્રિદોષલિઙ્ગાઽમસમુદ્ભવા તુ હૃદ્ચૂલનિષ્ઠીવનસાદર્ક્ત્રી ॥

અણુર્જુથી જે તૃષ્ણા લાગે છે, તેમાં સન્નિપાતજન્ય તરશ્નનાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે. અને તે ઉપરાંત તદ્દયમાં શૂળ નીકળે છે. વારંવાર થુંકવું પડે છે અને અંગોમાં ઝલાનિ જણાય છે.

અન્નજતૃષ્ણાનાં લક્ષણો.

સ્ત્રિગ્ધં તથામ્લં લવણં તુ મુક્તં ગુર્વન્નમેવાશુ તૃષ્ણાં કરોતિ ॥૮॥

ચીકણા, ખાટા, ખારા, અને ભારે અન્નના આહારથી તરત તૃષ્ણા લાગે છે. તે અન્નજ તૃષ્ણા કહેવાય છે.

ઉપસર્ગજતૃષ્ણાનાં લક્ષણો.

દીનસ્વરઃ પ્રતામ્યન્ દીનાનનશુષ્કહૃદયગલતાલુઃ ॥

ભવતિ ખલુ યોપસર્ગાતૃષ્ણા સા શોષિણી કષ્ટા ॥ ૯ ॥

જ્વરમેહક્ષયકાસશ્વાસાદ્યુપસૃષ્ટદેહાનામ્ ॥

ખીજ રોગોને લીધે રોગીને જે તૃષ્ણા લાગે છે તે ઉપસર્ગજતૃષ્ણા કહેવાય છે. તેમાં રોગીને ધાટો ખેસી જાય છે, તે આકુળ વ્યાકુળ થાય છે, તેનું મોઢું ઉતરી જાય છે. તદ્દય, ગળું અને તાળવું, સૂકાય છે. આ તૃષ્ણાથી રોગીનું શરીર દુઝળું થઈ જાય છે. જ્વર, પ્રમેહ, ક્ષય, ઉધરસ, શ્વાસ વગેરે (અતિસારાદિક) રોગોની ઉપસર્ગજન્ય તૃષ્ણા મટવી મુશ્કેલ છે.

તૃષ્ણાનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

સર્વાસ્ત્વતિપ્રસક્તા રોગકૃશાનાં વમિપ્રસક્તાનામ્ ॥

ધોરોપદ્રવયુક્તાસ્તૃષ્ણા મરણાય વિજ્ઞેયાઃ ॥ ૧૦ ॥

ક્ષીણં વિચિત્તં વધિરં તૃષાર્તં વિવર્જયેન્નિર્ગતજિહ્વાશુ ॥૧૧॥

શ્રુણુજ વધી ગમેલી સર્વ તૃષાર્તો અસાધ્ય છે. વ્યાધિથી કૃશ થયેલા મનુષ્યને લાગેલી તરશ્ચ, વારંવાર ઉલટી થયા પછી લાગતી તરશ્ચ તથા ઉલટી વગેરે બચંકર ઉપદ્રવોવાળી તરશ્ચ મોતનું કારણ અને છે. વળી જેનું શરીર ક્ષીણ થયું હોય, તથા જે તરશ્ચને લીધે બેભાન કે બેહેરો થઈ ગયો હોય અને જેની જીભ બહાર નિકળી પડી હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

इति तृष्णानिदानम्.

મૂર્ચ્છાનિદાન.

મૂર્ચ્છાની સંપ્રાપ્તિ અને નિદાન.

ક્ષીણસ્ય बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ॥

वेगाघातादिप्रित्तिनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥

करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वાભ્યન્તરેષુ ચ ॥

निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ ૨ ॥

સંજ્ઞાવહાસુ નાડીષુ પિહિતાસ્વનિલાદિભિઃ ॥

तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ૩ ॥

સુખદુઃખવ્યપોહાચ્ચ નરઃ પતતિ કાષ્ટવત્ ॥

મોહો મૂર્ચ્છેતિ તામાહુઃ षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ૪ ॥

વાતાદિભિઃ શોણિતેન મધેન ચ વિષેણ ચ ॥

षट्सवप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ૫ ॥

જેનું શરીર ક્ષીણ થયું હોય, જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષનો ધણા પ્રકોપ થઈ ગયો હોય, જે વિરુદ્ધ ભોજન કરતો હોય, અથવા જે પુરુષ નિર્બળ થઈ ગયો હોય, તેના મળ મૂત્રાદિકનો વેગ રોકાવાથી, અથવા તેને એકાએક જોરથી પ્રહાર થવાથી, તેની બહારની તથા અંદરની ઈંદ્રિયોના સ્થાનમાં, કોપેલા દોષો જ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે મનુષ્યને મૂર્ચ્છા આવે છે.

૧૧ સુ. ડ. અ. ૪૮ શ્લો. ૧૩.

૧ થી ૫ સુ. ડ. અ. ૪૬ શ્લો. ૪, ૫.

૧ મૂર્ચ્છા=Fainting.

(મૂર્છામાં) સંજ્ઞા (બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન)ને વહન કરનારી નાડીઓ વાતાદિક દોષથી ઢંકાઈ જતાં દુઃખ, સુખના ભાનને દૂર કરનાર એક જાતનું અંધારું (અંતરમાં) એકદમ વધી જાય છે; સુખ દુઃખનું ભાન જતું રહેવાથી માણસ લાકડા જેવો અચેત થઈને પડે છે. માણસની આવી અવસ્થા મૂર્છા કે મોહ નામથી ઓળખાય છે. વાત, પિત્ત તથા કફથી ડ, અને રક્ત, વિષ તથા મધથી ડ, એ રીતે છ પ્રકારની મૂર્છા છે. આ બધી મૂર્છામાં પિત્ત પ્રધાન છે.

મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપો.

હૃત્પીડા જૃમ્ભણં ગ્લાનિઃ સંજ્ઞાદૌર્વલ્યમેવ ચ ॥

સર્વાસાં પૂર્વરૂપાણિ યથાસ્વં તા વિભાવયેત્ ॥ ૬ ॥

હૃદયમાં પીડા, બગાસાં, ગ્લાનિ અને જ્ઞાનની નબળાઈ એટલાં ચિન્હો સર્વ જાતની મૂર્છાની શરૂઆતમાં થાય છે; એ ઉપરાંત જૂદી જૂદી મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપ તે તે મૂર્છાનાં લક્ષણો ઉપરથી સમજી લેવાં. (જેમ કે, બગાસાં ઉપરથી વાયુની મૂર્છા; ગ્લાનિ ઉપરથી કફની મૂર્છા અને બ્રાંતિ ઉપરથી પિત્તની મૂર્છા જાણવી.)

વાતજમૂર્છાનાં લક્ષણો.

નીલં વા યદિ વા કૃષ્ણમાકાશમથવાઽરુણમ્ ॥

પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ શીઘ્રં ચ પ્રતિબુદ્ધ્યતે ॥ ૭ ॥

વેપથુશ્ચાઙ્ગમર્દશ્ચ પ્રપીડા હૃદયસ્ય ચ ॥

કાર્શ્યં શ્યાવારુણા છાયા મૂર્છાયે વાતસમ્ભવે ॥ ૮ ॥

વાયુને લીધે જે મૂર્છા આવે છે, તેમાં રોગીને મૂર્છા આવતી વખતે આકાશનો રંગ આશમાની, કાળો કિંવા રાતો દેખાય છે આ મૂર્છામાંથી રોગી તરત ભાનમાં આવે છે; તેના શરીરમાં કંપારી આવે છે; તેનાં ગાત્રો કળે છે; હૃદયમાં પીડા થાય છે, શરીર કૃશ થઈ જાય છે અને તેના શરીરનો વર્ણ કાળો, જાંબુડો, કે રાતો લાગે છે.

પિત્તજમૂર્છાનાં લક્ષણો.

રક્તં હરિતવર્ણં વા વિયત્પીતમથાપિ વા ॥

પશ્યંસ્તમઃ પ્રવિશતિ સસ્વેદશ્ચ પ્રબુદ્ધ્યતે ॥ ૯ ॥

સપિપાસઃ સસન્તાપો રક્તપીતાકુલેક્ષણઃ ॥

સમ્ભિન્નવર્ચાઃ પીતાભો મૂર્છાયાં પિત્તસમ્ભવે ॥ ૧૦ ॥

પિત્તથી થયેલી મૂર્છામાં આકાશનો રંગ લાલ, લીલો કે પીળો જોતાં જોતાં રોગી મૂર્છા પામે છે. જ્યારે તે સાવધ થાય છે, તે સમયે તેને પરસેવો થાય છે, તરશ્ન લાગે છે; સંતાપ થાય છે; નેત્ર લાલ, પીળા રંગનાં થાય છે; ઝાડો પાતળો આવે છે અને શરીરનો રંગ પીળો થાય છે.

કફજમૂર્છાનાં લક્ષણો.

મેઘસઙ્કાશમાકાશમાવૃતં વા તમોઘનૈઃ ॥

પશ્યન્તમઃ પ્રવિશતિ ચિરાચ્ચ પ્રતિબુદ્ધ્યતે ॥ ૧૧ ॥

ગુરુભિઃ પ્રાવૃતૈરઙ્ગૈર્યથૈવાર્દ્રેણ ચર્મણા ॥

સપ્રસેકઃ સદૃહાસો મૂર્છાયાં કફસમ્ભવે ॥ ૧૨ ॥

જે મૂર્છાની ઉત્પત્તિ કફમાંથી છે, તેમાં દર્દી આકાશને અંધકારથી અથવા મેઘથી (વાદળાંથી) છવાયું હોય તેવું મેઘ શ્યામ જોતાં મૂર્છિત થઈ પડે છે. આ જાતની મૂર્છામાં શુદ્ધિમાં આવતાં વાર લાગે છે અને જ્યારે દર્દી સાવધ થાય છે, ત્યારે જાણે ભારે ગોઠડું અથવા લીલું ચામડું ઓઢ્યું હોય એવું ભારે શરીર લાગે છે. આ ઉપરાંત મુખમાંથી પાણી છૂટે છે તથા મોળ આવે છે.

સન્નિપાતજ મૂર્છાનાં લક્ષણો.

સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાદપસ્માર ઇવાપરઃ ॥

સ જન્તું પાતયત્યાશુ વિના બીભત્સચેષ્ટિતૈઃ ॥ ૧૩ ॥

સન્નિપાતથી જે મૂર્છા આવે છે, તેમાં વાત, પિત્તાદિ જુદી જુદી મૂર્છાનાં જે લક્ષણો ઉપર કહ્યાં તે સર્વે થાય છે, આ રોગ વાર્ધિ જેવાં જ છે; અને વાર્ધિ પેઠેજ તરત માણસને પછાડે છે. માત્ર આ સન્નિપાતજ મૂર્છામાં વાર્ધિ જેવાં બીભત્સ ચિહ્નો થતાં નથી.

રક્તજમૂર્છાની સંપ્રાપ્તિ.

પૃથિવ્યાપસ્તમોરૂપં રક્તગન્ધસ્તદન્વયઃ ॥

તસ્માદ્રક્તસ્ય ગન્ધેન મૂર્છન્તિ શ્રુતિ માનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

દ્રવ્યસ્વભાવ इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुख्यति ॥

પૃથ્વી અને પાણી એ તમોગુણરૂપ છે, અને લોહીની ગંધમાં એનો સંબંધ છે; તેથી કરીને લોહીની ગંધથી મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે લોહીને જોઇને જ મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ એ જ કે, લોહીનો એવો સ્વભાવ છે.

વિષ અને મધથી (દારૂથી) આવતી મૂર્ચ્છા.

ગુણાસ્તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાસ્તુ વિષમધયોઃ ॥ ૧૫ ॥

ત एव तस्मादाभ्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥

તેલ વગેરે પદાર્થોમાં જે (લઘુ, રૂક્ષ, વિશદ વગેરે) દ્રવ્ય ગુણ છે, તે ગુણો જોર અને મધમાં ઘણી તીવ્રતા સાથે રહે છે, અને તેથીજ જોર અને મધથી યથોક્ત લક્ષણોવાળી મૂર્ચ્છા આવે છે. (વિષથી ઉત્પન્ન થનારી બેશુદ્ધિ પોતાની મેળે મટતી નથી, કેમ કે જોર પાચન થતું નથી, પણ મધનું પેટમાં પાચન થતાં મધજન્ય મૂર્ચ્છાનો તો પોતાની મેળે ઉતાર થાય છે. આ તદ્દાવત વિષ અને મધના ભિન્ન ગુણોને લીધે છે.)

રક્તજાદિ ત્રણ મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણો.

સ્તब्ધાઙ્ગદષ્ટિસ્ત્વસૃજા મૂढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ ૧૬ ॥

મધેન વિલપંશ્ચેતે નષ્ટવિભ્રાન્તમાનસઃ ॥

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ ૧૭ ॥

વેપથુસ્વપ્નતૃષ્ણાઃ સ્યુસ્તમશ્ચ વિષમૂર્ચ્છિતે ॥

वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ ૧૮ ॥

રક્તજન્ય મૂર્ચ્છામાં નેત્ર અને શરીર જડ થઈ જાય છે અને રોગીનો શ્વાસ રુંધાય છે. મધથી થતી મૂર્ચ્છામાં જ્યાં સુધી દારૂનો નીશો ન ઉતરે ત્યાંસુધી ભાન વગરનો અને ભ્રમિત મગજવાળો દર્દી લવરી કરતો તથા હાથ પગ પછાડતો જમીન ઉપર પડ્યો રહે છે. જે મૂર્ચ્છા વિષ લક્ષણથી આવે છે, તેમાં રોગીનું શરીર થરથર ધ્રુજે છે; તેને તરશ લાગે છે અને અંધારામાં પડ્યા જેવું રોગીને લાગે છે. વિષની મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણો તે તે જોરની અસરનાં ચિહ્નો જેવાં જ પણ અધિક તીવ્રરૂપમાં જોવામાં આવે છે.

મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રામાં તદ્દાવત.

મૂર્ચ્છા પિત્તતમઃપ્રાયા રજઃપિત્તાનિલાદ્વયઃ ॥

तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ ૧૯ ॥

મૂર્ચ્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે. બ્રમની ઉત્પત્તિ રન્નેગુણ, પિત્ત અને વાયુમાંથી થાય છે. તંદ્રામાં તમોગુણ, વાયુ અને કફની અધિકતા હોય છે અને નિદ્રા, કફ અને તમોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

તંદ્રાનાં લક્ષણો.

इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥

निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ ૨૦ ॥

જ્યારે દરદી, *નિદ્રા ન હોવા છતાં ઉંઘેલા માણસ પેઠે, ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ ન કરી શકે, ળંગાસાં આયા કરે તથા થાકેલો જણાય; અને તેનું શરીર જડ થઈ જાય ત્યારે તેને તંદ્રા થઈ છે એમ સમજવું.

‘બ્રમનાં લક્ષણો.

चक्रवद्धमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ॥

भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः ॥ ૨૧ ॥

બ્રમ રોગમાં હમેશાં ચક્ર પેઠે ફરતા દરદીનું શરીર એકાએક પૃથ્વીઉપર પડી જાય છે. આ બ્રમ રોગ રન્નેગુણ અને પિત્તવાયુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

‘સંન્યાસનો મૂર્ચ્છાથી ભેદ.

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् ॥

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ ૨૨ ॥

મદ અને મૂર્ચ્છાના કારણરૂપ વિકારોનો વેગ ધરી જતાં મદ અને મૂર્ચ્છા પોતાની મેળે ઉતરી જાય છે; પરંતુ સંન્યાસ ઓપડ સિવાય મટતો નથી.

*નિદ્રાનાં લક્ષણો તંદ્રાનાં જેવાં છે. નિદ્રા સાધારણ તથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી માધવકારે તેમના સંબંધી જો કે વિવેચન કર્યું નથી, પણ ચરકમાં નિદ્રાનું નીચે પ્રમાણે લક્ષણ કહ્યું છે:—

“यदा तु मनसि क्लાંતે कर्मोत्तमानः क्लमान्विताः ॥

विषयेभ्यो निवर्तते तदा स्वपिति मानवः ॥”

જે સમય મન કલાંત થઈ, તેની સાથે ઈન્દ્રિયો પણ શાંત થાય છે અને આસપાસના વિષયોમાંથી પાછી વળે છે, તે વખતે મનુષ્યને જાગ આવે છે.

૨૨ અ. હ. નિ. અ. ૬ શ્લો. ૩૬.

૧ બ્રમ=Giddiness. ૨ સંન્યાસ=Apoplexy.

સંન્યાસનાં લક્ષણો.

વાગ્દેહમનસાં ચેષ્ટા આક્ષિપ્યાતિબલા મલાઃ ॥

સંન્યસ્યન્ત્યબલં જન્તું પ્રાણાયતનમાશ્રિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

સ ના સંન્યાસસંન્યસ્તઃ કાષ્ઠીભૂતો મૃતોપમઃ ॥

પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે શીઘ્રં મુક્ત્વા સદ્યઃફલાં ક્રિયામ્ ॥૨૪॥

અત્યંત બળવાન થઈ પડેલા મનો, વાણી, દેહ અને મનના વ્યાપારને એટલે એનાં સ્વાભાવિક કામોને બંધ કરી, પ્રાણાયતન (હૃદય)નો આશ્રય લઈ નિર્બળ રોગીને બેશુદ્ધ કરી દે છે. આ સંન્યાસ વ્યાધિથી ગ્રસ્ત મનુષ્ય લાકડા જેવો થઈ મરી ગયેલા માણસની માફક લાંબો થઈ પડે છે. તેને વ્યાધિમાંથી એકદમ મુક્ત કરવા માટે તાત્કાલિક અસર કરનારી ચિકિત્સા તરત કરવામાં ન આવે તો દરદી મરી જાય છે.

इति मूर्च्छानिदानम्.

મદાત્મ્ય નિદાન.

મધનો સ્વભાવ.

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः ॥

तेन मिथ्योપયુક્તેન ભવત્યુગ્રો મદાત્મ્યઃ ॥ ૧ ॥

किं तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ॥

અયુક્તિયુક્તં રોગાય યુક્તિયુક્તં યથાસ્મૃતમ્ ॥ ૨ ॥

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यमून ॥

વિષં પ્રાણહરં તદ્ધ યુક્તિયુક્તં રસાયનઃ ॥ ૩ ॥

વિષમાં જે ગુણો રહેલા છે, તેજ મધમાં પણ છે, અને તેથી મધનો ખોટો ઉપયોગ કરનારને બયંકર મદાત્મ્ય વ્યાધિ (નીશાનો રોગ) થાય છે. પણ મધનો પોતાનો સ્વભાવ તો અન્ન જેવો છે એટલે યુક્તિવગર લેવાથી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; અને યુક્તિપૂર્વક લેવાથી અમૃત જેવો શુભ કરે છે.

૨૩, ૨૪ અ. હ. નિ. અ. ૬ શ્લો. ૩૭, ૩૮ ઉપરથી.

૨, ૩ ચ. ચિ. અ. ૧૨ શ્લો. ૫૭, ૫૮.

૧ મદાત્મ્ય=Alcoholism=દારૂનો નીશો.

અન્ર જો કે પ્રાણીમાત્રના પ્રાણરૂપ છે પણ તેનો જો અયોગ્ય ઉપયોગ થાય તો એ કોગળિયાં જેવા મોટા ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન કરીને જીવ લે છે. અને વિષ જો કે જીવધાતક છે; પણ તે યોગ્ય રીતે વાપરવાથી રસાયન રૂપ થાય છે.

વિધિપૂર્વક મદિરાનું સેવન કરવાથી થતા ગુણો.

વિધિના માત્રયા કાલે હિતૈરન્નૈર્યથાબલમ્ ॥

પ્રહૃષ્ટો યઃ પિબેન્મદ્યં તસ્ય સ્યાદમૃતં યથા ॥ ૪ ॥

સ્ત્રિગ્ધૈસ્તદન્નૈર્માસૈશ્ચ મક્ષ્યૈશ્ચ સહ સેવિતમ્ ॥

ભવેદાયુઃપ્રકર્ષાય બલાયોપચયાય ચ ॥ ૫ ॥

કામ્યતા મનસસ્તુષ્ટિસ્તેજો વિક્રમ એવ ચ ॥

વિધિવત્સેવ્યમાને તુ મધે સન્નિહિતા ગુણાઃ ॥ ૬ ॥

યથાસ્થિત વિધિથી તથા યોગ્ય માપથી તેમ જ સમયાનુસાર ધી, દૂધ જેવા સ્ત્રિગ્ધ પદાર્થોવાળા ખોરાક સાથે પોતાની શક્તિ મુજબ, ઘણા આનંદથી જો પુરુષ મદિરાપાન કરે છે. તેને એ અમૃત જેવો ગુણ કરે છે. વળી સ્ત્રિગ્ધ અન્ર, માંસ અને બીજા ખોરાક સાથે મદિરાપાન કરવાથી, આયુષ્ય વધે છે, શરીરમાં બળ જામે છે તથા પુષ્ટિ થાય છે.

વળી વિધિપૂર્વક મદ્યનું સેવન કરવાથી સુંદર રૂપ, મનમાં આનંદ, તેજ અને પરાક્રમ જેવા ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. (વિધિ વિરુદ્ધ મદ્યપાન કરતાં પ્રથમમદ, મધ્યમમદ અને અતિમદ એવો ત્રણ પ્રકારનો મદાત્મ્ય રોગ થાય છે.)

પ્રથમમદનાં લક્ષણો.

બુદ્ધિસ્મૃતિપ્રીતિકરઃ સુખશ્ચ પાનાન્નનિદ્રારતિવર્ધનશ્ચ ॥

સમ્પાઠગીતસ્વરવર્ધનશ્ચ પ્રોક્તોઽતિરમ્યઃ પ્રથમો મદો હિ ॥ ૭ ॥

પ્રથમમદ (થોડા મદ્યપાનની પ્હેલી અસર)માં, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ (યાદશક્તિ) અને પ્રીતિ ખીલે છે, સુખ લાગે છે; અન્ર, પાન, અને ઉંઘમાં મગ્ન આવે છે, અને ઉચ્ચાર તથા ગાયનનો અવાજ ખીલે છે. આવાં લક્ષણોવાળો પ્રથમમદ અતિ મનોરંજક છે.

દ્વિતીયમદનાં લક્ષણો.

અવ્યક્તબુદ્ધિસ્મૃતિવાગ્વિચેષ્ટઃ સોન્મત્તલીલાકૃતિરપ્રશાન્તઃ ॥

આલસ્યનિદ્રાભિહતો મુહુશ્ચ મધ્યેન મત્તઃ પુરુષો મદેન ॥ ૮ ॥

મધ્યમ કિંવા દ્વિતીય મદથી (નીશાની વચલી સ્થિતિ) મસ્ત થયેલા પુરુષની બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અને વાણી અસ્પષ્ટ થાય છે; તે ખોટી ખોટી ચેષ્ટાઓ કરે છે. તેની આકૃતિ ગાંડા જેવી લાગે છે, તે ગાંડા જેવી લીલા કરે છે, તોદ્ધાન કરે છે, અને ઉંધણુસી તથા આળસુ બની જાય છે.

તૃતીયમદનાં લક્ષણો.

ગચ્છેદગમ્યાં ન ગુરુશ્ચ મન્યેત્વાદેદમહ્યાણિ ચ નષ્ટસંજ્ઞઃ ॥

બ્રૂયાચ્ચ ગુહ્યાનિ હૃદિ સ્થિતાનિ મદે તૃતીયે પુરુષોઽસ્વતંત્રઃ ॥ ૯ ॥

તૃતીય મદથી (નીશાની ત્રીજી સ્થિતિથી) મસ્ત બનેલો પુરુષ એટલો મદાંધ થાય છે કે, તે અગમ્ય એટલે ગુરુ વગેરેની સ્ત્રીસાથે વ્યભિચાર કરે છે; ખોટાઓનું માન નથી રાખતો; અભક્ષ્ય એટલે નહિ ખાવાનું ખાય છે; અને કંઈ વાત ખોલવી ? ને કંઈ નહિ ? તેના બાન વગરનો એ પોતાના તદ્દયની છાની વાતો પણ ખોલી જાય છે. આ ત્રીજા મદમાં મતુષ્ય પરતંત્ર બની જાય છે.

ચતુર્થ મદનાં લક્ષણો.

ચતુર્થે તુ મદે મૂઢો ભગ્નદાર્વિવ નિષ્ક્રિયઃ ॥

કાર્યદર્શનં ભાગાન્નો મૃતાદપ્યવરો મૃતઃ ॥ ૧૦ ॥

કો મદં તાદૃશં ગચ્છેદુન્માદમિવ ચાપરમ્ ॥

બહુદોષમિવામૂઢઃ કાન્તારં સ્વવશઃ કૃતી ॥ ૧૧ ॥

ચતુર્થ મદને (નીશાની છેલ્લી સ્થિતિ) આધીન થનારો પુરુષ તો તદ્દન મૂઢ બની જઈ ભાંગેલા લાકડા પ્રમાણે નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડે છે. કરવું શું ? અને ન કરવું શું ? તેની તેને કંઈ સમજ રહેતી નથી. તેવો માણસ મુવેલાંથી પણ ભુટો છે. જે વનમાં વાધ, વરૂ તથા સર્પાદિક જીવધાતક જનાવરો, ધણાં વસતાં હોય ત્યાં શું કોઈ સ્વતંત્ર અને ડાહ્યા માણસ જાય ? (નજ જાય). તેમ ઘેલછા જેવા અને ધણા દોષવાળા આ મદ (નીશાની છેલ્લી સ્થિતિ) માં કયો સ્વાધીન મનવાળો તથા ડાહ્યા માણસ પડે ? (કોઈ ન પડે. મતલબ કે આવો નીશો કરનારને મૂર્ખ તથા પરાધીન મનના સમજવો.)

અવિધિથી મદિરાપાન કરનારનાં બીજાં લક્ષણો.

નિર્ભક્તમેકાન્તત एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ॥

આપાદયેત્કાતમાન્વિકારાનાપાદયેચ્છાપિ શરીરભેદં ॥ ૧૨ ॥

અત્ર વિના એકલું ધણું મદિરાપાન નિરંતર કરનારને પાનાત્મ્યાદિક અનેક દુઃખદાયક રોગો થાય છે અને વખતે તેથી તેનો જીવ પણ ન્ય છે.

કેવાં માણસોને મદિરાપાન રોગોત્પાદક છે ?

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ॥

વ્યાયામભારાદ્યપરિક્ષિતેન વેગાવરોધાભિહતેન ચાપિ ॥ ૧૩ ॥

अत्यम्बुभक्ष्यावततोदरेण साजीर्णशुक्तेन तथाऽबलेन ॥

ઉષ્માભિતપ્તેન ચ સેવ્યમાનં કરોતિ મદ્યં વિવિધાન્ વિકારાન્ ૧૪

પાનાત્યયં પરમદં પાનાજીર્ણમથાપિ વા ॥

પાનવિભ્રમમુગ્રં ચ તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥

ક્રોધયુક્ત થયેલા, ભય પામેલા, તરશ્યા થયેલા, શોકાતુર થયેલા, બૂખ્યા, કસરત કરવાથી, બોળે ઊઝકવાથી અથવા પગે લાંબી મળલ કરવાથી ચાકેલા, મળ, મૂત્રાદિકના વેગને અટકાવનારા, ધણું પાણી કે ઘણો ખોરાક લેવાથી જેનું પેટ અઢ્યું હોય એવા, અજીર્ણમાં બોળન કરનારા, દુર્બળ શરીરવાળા, અને ગરમીથી (સૂર્યની) તપેલા, પુરૂષોને મદ્યના સેવનથી વિવિધ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

પાનાત્યય, પરમદ, પાનાજીર્ણ અને પાનવિભ્રમ, એવા ચાર ભયંકર વિકારો ધણી મદિરા પીવાથી થાય છે. હવે હું તેમનાં લક્ષણો કહું છું.

વાતમદાત્યયનાં લક્ષણો.

हिकाश्वासश्चिरःकम्पपार्श्वशूलमजागरः ॥

વિદ્યાઢ્ય પ્રલાપસ્ય વાતપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥ ૧૬ ॥

વાતમદાત્યયમાં હેડકી આવે છે; શ્વાસ અટકે છે; મસ્તક ધ્રુજે છે પડખામાં શ્વેળો ફૂટે છે; ઉંધ ઉડી ન્ય છે અને રોગી લવરી ધણી કરે છે.

પિત્તમદાત્યયનાં લક્ષણો.

તૃષ્ણાદાહજ્વરસ્વે મોહાતીસારવિન્નમૈઃ ॥

વિદ્યાદ્ધરિતવર્ણસ્ય પિત્તપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥ ૧૭ ॥

પિત્તમદાત્યયમાં તૃષ્ણા લાગે છે; યજન થાય છે; તાવ આવે છે; પરશેવો છૂટે છે; રોગી બેશુદ્ધ થાય છે; અતિસાર થાય છે; ચક્રી આવે છે; અને રોગીના શરીરનો વર્ણ લીલાશ પડતો થાય છે.

કફમદાત્યયનાં લક્ષણો.

છર્ધરોચકહૃલાસતન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌરવૈઃ ॥

વિદ્યાચ્છીતપરીતસ્ય કફપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥

કફમદાત્યયમાં ઉલટી થાય છે; અનપર અરચિ થાય છે; મોળ આવે છે; તંદ્રા આવે છે; રોગી સ્તબ્ધ જેવો લાગે છે તેનું શરીર ભારે પથરા જેવું લાગે છે; અને તેને ઠંડી બહુ જણાય છે.

ત્રિદોષજનિત મદાત્યયનાં લક્ષણો.

જ્ઞેયસ્ત્રિદોષજશ્ચાપિ સર્વલિઙ્ગૈર્મદાત્યયઃ ॥ ૧૮ ॥

જે મદાત્યય વ્યાધિમાં ઉપર ત્રણે વિકારમાં વર્ણવેલાં લક્ષણો જોવામાં આવે, તેને ત્રિદોષજનિત મદાત્યય જણવો.

પરમદનાં લક્ષણો.

શ્લેષ્મોચ્છ્રયોઽદ્ભગુરુતા મધુરાસ્યતા ચ

વિષ્મૂત્રસક્તિરથ તન્દ્રિરોચકશ્ચ ॥

લિઙ્ગં પરસ્ય તુ મદસ્ય વદન્તિ તઙ્ગા

સ્તૃષ્ણા રુજા શિરસિ સન્ધિષુ ચાતિભેદઃ ॥ ૧૯ ॥

શરીરમાં કફનું જોર વધી જાય (નાકમાંથી પાણી નીકળ્યા કરતું હોય એટલે કફનું જોર સમજાય.) શરીર ભારે લાગે; મુખનો સ્વાદ ગળચટો લાગે; મળ, મૂત્રાદિક કમળ થાય; તંદ્રા આવે; અનપર અરચિ થાય; તૃષ્ણા લાગે; મસ્તકમાં પીડા થાય અને સાંધાઓ જાણે કુવાડીથી છૂટા પાકવામાં આવતા હોય, તેવી તેમાં પીડા થાય. એ પરમદનાં લક્ષણો છે એમ તેના જાણનારા કહે છે.

પાનાશુર્ણનાં લક્ષણો.

આધ્માનમુગ્રમથવોદ્ધિરણં વિદાહઃ ॥

પાને ત્વજીર્ણમુપગચ્છતિ લક્ષણાનિ ॥

ધણું પેટ ચઢે; ઉલટી થાય; (અથવા ઓડકારો આવે) અને શરીરમાં બળત્રા ઉઠે. આ લક્ષણો પાનાશુર્ણમાં એટલે મધ પાચન થયું ન હોય ત્યારે થાય છે.

પાનવિભ્રમનાં લક્ષણો.

હૃદ્ગાત્રતોદકફસંસ્રવકણ્ઠધૂમ-

નૃર્ચ્છાવામિજ્વરશિરોરુજનપ્રદાહાઃ ॥ ૨૦ ॥

દ્રેષઃ સુરાન્નવિકૃતેષ્વપિ તેષુ તેષુ

તં પાનવિભ્રમમુશન્ત્યસ્થિલેન ધીરાઃ ॥

હૃદયમાં અને અવયવોમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય, મોઢામાંથી કફ નીકળ્યા કરે, ગળામાંથી ધુમાડો નીકળ્યા જેવી પીડા થાય, મૂછાં આવે, ઉલટી થાય, તાવ આવી જાય, માથું દુખે, અને જુદી જુદી (મૈરેય વગેરે) જાતની સુરાઓ ઉપર તથા જુદી જુદી જાતના ખોરાકો ઉપર અરુચિ થાય ત્યારે પાનવિભ્રમ થયો છે એમ જાણવું.

મદાત્યયનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

હીનોત્તરૌષ્ઠમતિર્શીતમમન્દદાહં

તૈલપ્રભાસ્યમતિપાનહતં ત્યજેત્તુ ॥ ૨૧ ॥

જિહ્વૌષ્ઠદન્તમસિતં ત્વથવાપિ નીલં

પીતે ચ યસ્ય નયને રુધિરપ્રભે વા ॥

મધના અત્યંત પાનથી જે રોગીનો ઉપલો હોઈ નીચેના હોઈ કરતાં ટુંકો થઈ જાય, જેને બહારથી ધણી ઠંડી લાગે, અને શરીરની અંદર ધણી બળત્રા થાય, જેનું મુખ તેલ ચોપડ્યા પ્રમાણે ચળકાટ મારે; જીભ, હોઠ અને દાંત જેના કાળા અથવા આસમાની રંગના થઈ જાય અને જેનાં નેત્ર પીળાં કેવા લોહીના જેવાં રક્ત થયાં હોય, તે રોગીઓની દવા કરવી નહિ.

મદાત્યયના ઉપદ્રવો.

દિક્કાજ્વરૌ વમથુવેપથુપાર્શ્વશૂલાઃ ॥

કાસમ્ભ્રમાવપિ ચ પાનહતં ત્યજેત્તમ્ ॥ ૨૨ ॥

હેડકી, તાવ, ઉલટી, કંપારો, પડખામાં શૂલો, ઉધરસ અને ચકરી વગેરે ઉપદ્રવોથી જે પાનાત્યયવાળો રોગી પીડિત હોય, તેના જીવતરની આશા તજ દેવી.

इति मदात्ययनिदानम्.

દાહનિદાન.

દાહ કિંવા બળત્રા સાત પ્રકારની થાય છે, તેમાં મધજનિત દાહ પણ એક છે.

મધજન્ય દાહનાં લક્ષણો.

त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥

दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ ૧ ॥

મધપાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ગરમી, રક્તપિત્તથી વૃદ્ધિ પામી, શરીરમાં ભયંકર બળત્રા ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી પિત્તપર અપાતાં ઓસડ તેનાપર આપવાં.

રક્તજ અને પિત્તજ દાહનાં લક્ષણો.

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रितं दहति ध्रुवम् ॥

स उष्यते तृप्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ ૨ ॥

लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्यते ॥

पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ ૩ ॥

રક્તજન્ય દાહમાં આખા શરીરમાંનું રક્ત વિકારયુક્ત થઈ, અત્યંત બળત્રા ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનાથી અગ્નિ સમીપ બેઠાની પેઠે રોગીનું શરીર તપી આવે છે. રોગીને તરશ ધણી લાગે છે; તેનું શરીર લાલ દેખાય છે તથા તેનાં નેત્ર રંગે ત્રાંખાનાં જેવાં લાલ થાય છે; તેના મુખમાંથી તથા શરીરમાંથી લોખંડના જેવી વાસ આવે છે; અને જાણે શરીરપર કોઈ ધગતા અંગારા નાંખતું હોય, તેવું તેને કષ્ટ થાય છે. પિત્તજન્ય દાહમાં પિત્તજ્વરને મળતાં લક્ષણો થાય છે માટે તેના પર પિત્તજ્વરનું ઓસડ આપવું.

તૃષાનિરોધજ દાહનાં લક્ષણો.

તૃષ્ણાનિરોધાદબ્ધાતૌ ક્ષીણે તેજઃ સમુદ્ધતમ્ ॥

સ બાહ્યાભ્યન્તરં દેહં પ્રદહેન્મન્દચેતસઃ ॥ ૪ ॥

સંશુષ્કગલતાલ્વોષ્ઠો જિહ્વાં નિષ્કૃષ્ય વેપતે ॥

તરશને, (પાણી પી ન છીપાવતાં) રોકવાથી શરીરમાંની પ્રવાહી ધાતુઓ, ક્ષીણ થઈ જતાં પિત્તની ગરમી વધી પડે છે જે આ મંદબુદ્ધિ-વાળા માણસના શરીરમાં બહાર અને અંદર બળત્રા ઉત્પન્ન કરે છે. આ દાહથી રોગીનાં ગળું તાળવું અને હોઠ અત્યંત સૂકાઈ જાય છે; અને તેની જીભ (કૂત્રાની પેઠે) બહાર નીકળી પડે છે તથા એ ધ્રન્યા કરે છે.

શસ્ત્રના ઘાથી શરીરમાં થતો દાહ.

અસૃજઃ પૂર્ણકોષ્ઠસ્ય દાહોઽન્યઃ સ્યાત્સુદુઃસહઃ ॥ ૫ ॥

શસ્ત્ર વગેરે જખમથી નીકળેલા લોહીથી રોગીનો કોઠો રક્તથી ભરાઈ જતાં તેને જે દાહ આખા શરીરમાં થાય છે; તે એટલો તીવ્ર હોય છે, કે વેઠી શકાતો નથી.

ધાતુક્ષયજન્ય દાહનાં લક્ષણો.

ધાતુક્ષયોત્થો યો દાહસ્તેન મૂર્ચ્છાતૃષાન્વિતઃ ॥

ક્ષામસ્વરઃ ક્રિયાહીનઃ સ સીદેદ્ભૃશપીડિતઃ ॥ ૬ ॥

શરીરમાંની રસાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી જે દાહ થાય છે, તેમાં રોગી મૂર્છા અને તૃષાથી પીડિત રહે છે. અને રોગીનો અવાજ ખોખરો સંભળાય છે; આ દાહથી બહુ પીડાતા દરદીની ચિકિત્સા બરાબર ન થાય તો એ મરી જાય છે.

ક્ષતજ દાહનાં લક્ષણો.

ક્ષતજોઽનશ્વતશ્ચાન્નં શોચતો વાપ્યનેકધા ॥

તેનાન્તર્દહ્યતેઽત્યર્થ તૃષ્ણામૂર્ચ્છાપ્રલાપવાન્ ॥ ૭ ॥

જે પુરુષ અનેક પ્રકારે શોક કર્યા કરે છે તથા તેને લીધે ખાતો પીતો પણ નથી, તેના શરીરમાં ક્ષત થઈને તેથી દાહ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્ષતજ દાહ કહે છે. તેમાં રોગીને અંતરમાં ધણી બળત્રા થાય છે અને તેને તૃષા, મૂર્છા અને લવરી લાગુ પડે છે.

મર્માભિઘાતજ દાહનાં લક્ષણો.

મર્માભિઘાતજોડ્યસ્તિ સોડસાધ્યઃ સપ્તમો મતઃ ॥

મર્મસ્થાન (શરીરના જે ભાગપર લગાર પણુ પ્રહાર થતાં ભયંકર પરિણામ આવે તે મર્મસ્થાન સમજવું.) પર પ્રહાર થતાં જે દાહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અસાધ્ય જાણવો, આ દાહ સાતમો છે.

સર્વ એવ ચ વર્જ્યાઃ સ્યુઃ શીતગાત્રસ્ય દેહિનઃ ॥ ૮ ॥

જે રોગીનું શરીર બહારથી ઠંડું ક્રિયા શીતળ લાગે તેને ગમે તે પ્રકારનો દાહ થયો હોય છતાં, પણુ તેના જીવતરની આશા છોડી દેવી.

इति दाहनिदानम्.

ઉન્માદનિદાન.

મદયન્ત્યુદ્ગતા દોષા યસ્માદુન્માર્ગમાશ્રિતાઃ ॥

માનસોડ્યમતો વ્યાધિરુન્માદ ઇતિ કીર્ત્યતે ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધિ પામેલા વાત, પિત્તાદિ વિકારો પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડી, અન્યમાર્ગે સંચરતાં, (એટલે તે વિકારો મનને વહેનારી ધમનીઓ સૂધી પહોંચતાં) મનને ભ્રમિત કરે છે. આવા માનસિક વ્યાધિને ઉન્માદ કહે છે.

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ॥

માનસેન ચ દુઃસ્થેન સ પશ્ચવિધ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥

विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ॥

સ ચાપ્રવૃદ્ધસ્તરુણો મદસંજ્ઞાં વિભર્તિ ચ ॥ ૩ ॥

અત્યંત વિકારયુક્ત થયેલા વાત, પિત્તાદિ ત્રણે દોષથી જુદા જુદા ૩, ત્રણ દોષના સન્નિપાતથી ૧, માનસિક દુઃખથી ૧ અને વિષજનિત વ્યાધિથી ૧, એ પ્રમાણે ઉન્માદના છ પ્રકાર છે. આ ઉન્માદ નવો થયો હોય અને તેની વૃદ્ધિ પૂર્ણ રીતે ન થઈ હોય ત્યારે તે મદ નામથી ઓળખાય છે.

ઉન્માદનાં સામાન્ય કારણો અને તેની સંપ્રાપ્તિ.

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ॥

ઉન્માદહેતુર્ભયર્હર્ષपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ૪ ॥

તૈ લ્પસ્ય મલાઃ પ્રદુષ્ટા બુદ્ધેર્નિવાસં હૃદયં પ્રદૂષ્ય ॥

સ્રોતાંસ્યધિષ્ઠાય મનોવહાનિ પ્રમોહ્યન્ત્યાશુ નરસ્ય ચેતઃ ॥૬॥

વિરુદ્ધ, વિષ આદિથી ખિગાડ પામેલું તથા અપવિત્ર ભોજન કરવાથી, દેવ, ગુરુ અને બ્રાહ્મણનો તિરસ્કાર કરવાથી, ભય અને હર્ષની લાગણી-ઓની મનને એકાએક અભુચિતવી અસર થવાથી, અને વિષમ (એટલે ગમે તેમ અનિયમિત રીતે ફરવું, હરવું કે બોલવું કિંવા પોતાનાથી અધિક બળવાન પુરુષસાથે કુસ્તિ લડવી વગેરે)એણથી ઓછા હૃદયબળવાળા પુરુષના વાત, પિત્તાદિ દોષો વિકાર પામી યુદ્ધિતું સ્થાન જે હૃદય તેને દૂષિત કરી, પછી મનને વહન કરનારા સ્રોતોમાં રહીને માણુસના અંતઃકરણને મોહિત કરે છે, તેથી ઉન્માદ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉન્માદનાં સ્વરૂપો.

ધીવિભ્રમઃ સત્વપરિપ્લવશ્ચ પર્યાકુલા દષ્ટિરધીરતા ચ ॥

અબદ્ધવાક્ત્વં હૃદયં ચ શૂન્યં સામાન્યમુન્માદગદસ્ય ચિહ્નમ્ ॥૬॥

યુદ્ધિમાં બ્રાંતિ, મનની ચંચળતા, દૃષ્ટિની અસ્થિરતા, ખીકણુપાણું, સં-અંધરહિત બોલવું, અને શૂન્ય હૃદય એટલાં ઉન્માદનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

વાતજ ઉન્માદનાં વિશેષ લક્ષણો.

રૂક્ષાલ્પશીતાન્નવિરેકધાતુક્ષયોપવાસૈરનિલોઽતિવૃદ્ધઃ ॥

ચિન્તાદિદુષ્ટં હૃદયં પ્રદૂષ્ય બુદ્ધિ સ્મૃતિં ચાપિ નિહન્તિ શીઘ્રમ્ ॥૭

અસ્થાનહાસસ્મિતનૃત્યગીતવાગ્જ્ઞવિક્ષેપણરોદનાનિ ॥

પારુષ્યકાશ્યારુણવર્ણતા ચ જીર્ણે બલં ચાનિલજસ્વરૂપમ્ ॥૮॥

લૂખું, થોડું અને ઠંડું અત્ર ખાવાથી, જીલાબથી, ઉલટીથી, ધાતુનો ક્ષય થઈ જવાથી કે અપવાસોથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ, ચિંતા વગેરેથી ખિત્ર થયેલાં હૃદયને દૂષિત કરીને યુદ્ધિ અને સ્મૃતિનો એકદમ નાશ કરે છે. વાતજન્ય ઉન્માદમાં, રોગી પ્રસંગ વગર હસે છે, સ્મિત કરે છે, ગાય છે, નાચે છે, હાથ પગના ચાળા કરે છે, તથા રૂવે છે. આ રોગીનું શરીર કઠોર, પાતળું અને ત્રાંખાના રંગ જેવું લાલ લાગે છે અને અત્રનું સારી રીતે પાચન થયા પછી વાતજ ઉન્માદનું જોર ખાસ વધારે જોવામાં આવે છે.

પિત્તજઉન્માદનાં કારણો અને લક્ષણો.

અજીર્ણકટ્વમ્લવિદાહ્યશીતૈર્ભોજ્યૈશ્ચિતં પિત્તમુદીર્ણવેગમ્ ॥

ઉન્માદમત્યુગ્રમનાત્મકસ્ય હૃદિ સ્થિતં પૂર્વવદાશુ કુર્યાત્ ॥ ૯ ॥

અમર્ષસંરમ્ભવિનમ્રભાવાઃ સન્તર્જનાતિદ્રવગૌણ્યરોષાઃ ॥

પ્રચ્છાયશીતાન્નજલાભિલાષઃ પીતા ચ ભાઃ પિત્તકૃતસ્ય લિઙ્ગમ્ ૧૦

હૃદયમાં રહેલું પિત્ત અજીર્ણથી, તીખા, ખાટા, બળત્રા કરવાળા અને ગરમ ગરમ ખોરાકોથી કુપિત થઇને અવશ પુરુષમાં ઉપર (વાતજ ઉન્માદમાં) કહ્યું તેમ, તીવ્ર વેગવાળા ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પિત્તજન્ય ઉન્માદમાં રોગી અસહનશીલ અને છે; તોફાન કરે છે; શરીરે અડધો નમ્ર ફરે છે; ત્રાસ આપે છે; નાસી જાય છે; તેનું અંગ ગરમ રહે છે; અને તે ગુસ્સે થાય છે. તેને શીતળ છાયામાં ખેસવાની તથા ટાઢાં અત્રોદકની ધૃષ્ટિ થાય છે અને તેના શરીરનો રંગ પીળાશ પડતો લાગે છે.

કફજઉન્માદનાં કારણો અને લક્ષણો.

સમ્પૂરણૈર્મન્દવિચેષ્ટિતસ્ય

સોષ્મા કફો મર્મણિ સમ્પવૃદ્ધઃ ॥

બુદ્ધિ સ્મૃતિં ચાપ્યુપહત્ય ચિત્તં

પ્રમોહયન્સઙ્ગનયોદ્રેકારઃ ॥ ૧૧ ॥

વાકચેષ્ટિતં મન્દમરોચકશ્ચ

નાનીવિવિક્તપ્રિયતાઽતિનિદ્રા ॥

છર્દિશ્ચ લાલા ચ બલં ચ શુક્તે

નલાદિશૌકલ્યં ચ કફાધિકે સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

સાધારણ રીતે શ્રમ ઓછો કરનાર માણસના હૃદયમાં, પેટ સારી રીતે ભરાય તેવા પદાર્થોના બક્ષણથી વધી ગયેલો પિત્તયુક્ત કફ, બુદ્ધિ અને સ્મૃતિને દાબી દઈ, ચિત્તને મૂર્છિત કરી ઉન્માદ વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે. આ કફજન્ય ઉન્માદમાં રોગી ઝાઝું ખોલતો ચાલતો નથી; તેને અન્ન પર અભાવો થાય છે; સ્ત્રી સાથે, અને એકાંતમાં રહેવું ગમે છે; જીંધ ધણી આવે છે; ઉલટી થાય છે; મુખ વાટે લાળ ગળે છે; જમ્યા પછી રોગનું જોર વધે છે અને નખ વગેરે (જીભ, મૂત્ર અને નેત્ર)નો રંગ સફેદ લાગે છે.

સન્નિપાતજ્ઞઉન્માદનાં લક્ષણો.

યઃ સન્નિપાતમ્ભવોઽતિઘોરઃ

સર્વૈઃ સમસ્તૈરપિ હેતુભિઃ સ્યાત્ ॥

સર્વાણિ રૂપાણિ વિભર્તિ તાદૃગ્

વિરુદ્ધભૈષજ્યવિધિર્વિવર્જ્યઃ ॥ ૧૩ ॥

સન્નિપાતજ્ઞન્ય ઉન્માદ ધણા ભયંકર છે; આમાં વાતપિત્તાદિ વિકારોથી ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા ઉન્માદોનાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે. આ સન્નિપાત ને પૂરેપૂરાં બધાં કારણોથી થયો હોય તો એ દરદીના જીવિતની આશા છોડી દેવી કારણ કે એમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળી ચિકિત્સા કરવી પડે છે.

શોકજ્ઞઉન્માદનાં લક્ષણો.

चौरैर्नरेन्द्र-रुषैररिभेस्तथान्यै-

वित्रासितस्य धनबान्धवसङ्ख्याद्वा ॥

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-

र्जायेत चोत्કटतरो मनसो विकारः ॥ ૧૪ ॥

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो

गायत्यथો हसति रोदिति चातिमूढः ॥

ચોરોથી, રાજ્ય દરબારી માણસો (સિપાઇઓ વગેરે)થી, શત્રુથી, કે બીજાઓથી ત્રાસ પામેલા, અથવા ધનના કે બંધુઓના નાશથી ખેદ પામેલા અથવા પ્રિયા સાથે વિલાસ ભોગવવા ઇચ્છતા પણ તેમાં નાસી પાસ થયેલા માણસના મનમાં ઉડે. આપાત થતાં ઉન્માદ રૂપ ભયંકર વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી રોગી મરજીમાં આવે તેમ તરેહવાર રીતે લેવે છે; મનની એકાદિ ગુપ્ત વાત પણ બોલી દે છે તથા બાન વગરનો અત્યંત મૂઠ થઈ ગયેલો એ થેલો ગાય છે, હસે છે તથા રડે છે.

વિષજ્ઞઉન્માદનાં લક્ષણો.

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः

श्यावाननो विषकृतेऽथ भवेद्विसंज्ञः ॥ ૧૫ ॥

જે ઉન્માદ વિષયી થાય છે, તેમાં રોગીનાં નેત્ર લાલ ઘેષ્ટ બને છે; બળ, હૃદયો અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે; રોગી અત્યંત દીન બને છે; તેનું મુખ કાળું પડી જાય છે અને તે બાન વગરનો થઈ જાય છે.

ઉન્માદનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

અવાહ્મુખસ્તૂન્મુખો વા ક્ષીણમાંસવલો નરઃ ॥

જાગરૂકો હાસન્દેહમુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥ ૧૬ ॥

ઉન્માદના જે રોગીનું માથું ઉચું જ કે નીચું જ રહેતું હોય અને જેના શરીરમાંથી શક્તિ અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય. તથા જેને ઉંધ જ ન આવતી હોય એ દરદી, ઘેલછાથી જર નાશ પામે છે.

ભૂતજઉન્માદનાં લક્ષણો.

અમર્ત્યવાંગ્વદ્ધીર્યચેષ્ઠો જ્ઞાનાદિવિજ્ઞાનબલાદિભિર્યઃ ॥

ઉન્માદકાલોઽ નિયતશ્ચ યસ્ય ભૂતોત્થમુન્માદમુદાહરેત્તમ્ ॥૧૭॥

જે માણસમાં વાણી, પરાક્રમ, બળ, શરીરવ્યાપાર (ખાવું, પીવું, ફરવું ઇત્યાદિ) જ્ઞાન, હુતર ધંધાનું જ્ઞાન, યાદદાસ્ત વગેરે, સાધારણ માણસ કરતાં કાંઈક જુદી જ જાતનાં દેખાય, તેમ જ ઉન્મત્ત થવાનો જેનો વખત અચોક્કસ હોય, તે માણસના ઉન્માદને ભૂતજઉન્માદના નામથી ઓળખવો. (અહિં ભૂત શબ્દથી દેવાની જુદી જુદી જાતિઓ સમજવી).

દેવગ્રહનાં લક્ષણો.

સન્તુષ્ટઃ ચિરજિવિત્વલાલ્પગન્ધો

નિસ્તન્દ્રીસ્ત્વચિત્તયસંસ્કૃતપ્રમાણી ॥

તેજસ્વી સ્થિરનયનો વરપ્રદાતા

બ્રહ્મણ્યો ભવતિ નરઃ સ દેવજુષ્ટઃ ॥ ૧૮ ॥

દેવગ્રહની પીડાથી ઉન્માદવાળો પુરુષ સર્વ કાળ સંતોષી રહે છે; પવિત્ર રહે છે; તેના શરીરમાંથી દિવ્ય પુષ્પના જેવી મુગંધ ફેલાય છે; તે ઉંધતો નથી; સાચું તથા સંસ્કારી ભાષામાં બોલે છે; તેજસ્વી બાએ છે; તેની દૃષ્ટિ સ્થિર (નિમિષ વગરની) રહે છે; તે વારંવાર લોકોને વરદાનો આપે છે અને બ્રાહ્મણપર પ્રીતિ રાખે છે.

અસુર ગ્રહનાં લક્ષણો.

સંસ્વેદી દ્વિજગુરુદેવદોષવક્તા

િજહ્માદો વિગતભયો વિમાર્ગદૃષ્ટિઃ ॥

સન્તુષ્ટો ન ભવતિ ચાન્નપાનજાતૈ

દુષ્ટાત્મા ભવતિ સ દેવશત્રુજુષ્ટઃ ॥ ૧૯ ॥

અસુર ગ્રહથી જે પુરુષને ઉન્માદ થયો હોય તેને શરીરે પરસેવો ધણુ વળે છે; તે બ્રાહ્મણ, શુરુ અને દેવોની નિંદા કરે છે; એની આંખ્ય વાંકી રહે છે; તે નિર્ભય રહે છે; એની નજર આડા માર્ગે ઉપર હોય છે; એ અન્નપાણીથી ધરાતો નથી; અને એની બુદ્ધિ દુષ્ટ થઈ જાય છે.

ગંધર્વ ગ્રહનાં લક્ષણો.

દૃષ્ટાત્મા પુલિનવનાન્તેપસેવાં

સ્વાચારઃ પ્રિયપરિગીતગન્ધમાલ્યઃ ॥

નૃત્યન્વૈ પ્રહસતિ ચારુ ચાલ્પશબ્દં

ગન્ધર્વગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

ગંધર્વ ગ્રહથી ઉન્મત્ત થયેલા પુરુષનું મન હર્ષયુક્ત રહે છે; નદિતટ કે આગ, બગીચામાં તે પડ્યો રહે છે; શુદ્ધ આચરણ કરે છે; ગાયન, સુગંધ અને પુષ્પાદિક પદાર્થો તેને પ્રિય લાગે છે; અને તે સુંદર રીતે નાચતાં નાચતાં મંદ મંદ હસે છે.

યક્ષ ગ્રહનાં લક્ષણો.

તામ્રાક્ષઃ પ્રિયતનુરક્તવસ્ત્રધારી

ગમ્भीરો દ્રુતગતિરલ્પવાક્ સહિષ્ણુઃ ॥

તેજસ્વી વદતિ ચ કિં દદામિ કસ્મૈ

યો યક્ષગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

યક્ષ ગ્રહથી જે પુરુષને ઉન્માદ થયો હોય છે, તેનાં નેત્ર લાલ બને છે; તે સુંદર, ઝીણાં તથા લાલ રંગનાં વસ્ત્રો પહેરે છે; સ્વભાવે ગંભીર થાય છે; તે ત્વરાથી ગતિ કરે છે; જરૂર પ્રસંગે તે થોડું બોલે છે; તેની પ્રકૃતિ સહનશીળ થાય છે; તે તેજસ્વી લાગે છે; અને કોને શું આપું? એમ બોલ્યા કરે છે.

પિતૃગ્રહનાં લક્ષણા.

પ્રેતાનાં સ દિશતિ સંસ્તરેષુ પિઙ્ગાન્
શાન્તાત્મા જલમપિ ચાપસવ્યવસ્ત્રઃ
માંસેષ્ણુસ્તિલગુદપાયસાભિકામ-
સ્તદ્ભક્તો ભવતિ પિતૃગ્રહાભિજુષ્ઠઃ ॥ ૨૨ ॥

પિતૃગ્રહથી પીડિત થયેલો પુરુષ દર્ભપર પિતૃઓને પિંડ આપે છે; તેનું ચિત્ત શાંત હોય છે; અને તે ઉત્તરીય વસ્ત્રને અપસવ્ય કરી (ડાબે ખભે રાખી) તર્પણ કરે છે; માંસ, તલ, ગોળ અને ખીર ખાવાની તેને ખાસ ઇચ્છા થાય છે અને તે પિતૃઓની ભક્તિ કરે છે.

સર્પગ્રહનાં લક્ષણા.

યસ્તૂર્વ્યાં પ્રસરતિ સર્પવત્કદાચિત્
સૂક્ષ્ણ્યૌ વિલિહતિ જિહ્વા તથૈવ ॥
ક્રોધાલુર્મધુગુદદુગ્ધપાયસેષ્ણુ
વિંજ્ઞેયો ભવતિ ભુજઙ્ગમેન જુષ્ઠઃ ॥ ૨૩ ॥

સર્પગ્રહથી ઉન્મત્ત થયેલો પુરુષ સાપની પેઠે ભોંયપર લાંબો પડી પછી પેટ તથા છાતીને ધસડતો ચાલે છે; સાપ પ્રમાણે તે પોતાનાં ગલોફાં જીભથી ચાટે છે; તેનો સ્વભાવ ક્રોધી યષ્ઠિજન્ય છે અને ગોળ, મધ, દૂધ અને ખીર ખાવાની તેને ઇચ્છા થાય છે.

રાક્ષસગ્રહનાં લક્ષણા.

માંસાસૃગ્વિવિધસુરાવિકારલિપ્સુ
નિર્લજ્જો ભૃશમતિનિષ્ઠુરોડતિશૂરઃ ॥
ક્રોધાલુર્વિપુલબલો નિશાવિહારી
શૌચદ્વિદ્ ભવતિ સ રાક્ષસૈર્ગૃહીતઃ ॥ ૨૪ ॥

રાક્ષસગ્રહથી જે પુરુષને ઉન્માદ ચઢ્યો હોય, તે માંસ ભક્ષણની તથા લોહી અને ધણી જાતના દારુ પીવાની ઇચ્છા કરે છે; તે બેશરમ નફરત બને છે; અત્યંત નિર્દય બને છે; ધણી શર દેખાય છે; ચીડિયો બને છે; અતિશય બળવાન દેખાય છે; રાત્રે બેડકતો ફરે છે અને પવિત્રતાથી ધણી કંટાળે છે.

પિશાચ્યગ્રહનાં લક્ષણો.

ઉદ્વસ્રઃ કૃશપરુષશ્ચિરપ્રલાપી

દુર્ગન્ધો મૃશમશુચિસ્તથાઽતિલોલઃ ॥

બહ્વાશી વિજનવનાન્તરોપસેવી

વ્યાચેષ્ટન્ ભ્રમતિ રુદન્ પિશાચજુષ્ટઃ ॥ ૨૫ ॥

પિશાચ્યગ્રહનો વિકાર જે પુરુષના અંગમાં હોય છે, તે તદ્દન નગ્ન ફરે છે; તેનું શરીર સૂકાઈને પાતળું તથા કઠોર થઈ જાય છે. હ્રસ્વેશ્વાં તે બડબડાટ કરે છે; દુર્ગંધી તથા બહુ જ અપવિત્ર રહે છે; તેની લોલુપતા (ખાવાપીવાની) વધી જાય છે; એ વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરતો તથા રોતો રોતો રખડ્યા કરે છે. જમવા બેસતાં બેસુમાર આહાર કરે છે; અને એકાંતમાં વા ઉજળડ વગડામાં રહેવું પસંદ કરે છે.

ગ્રહનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

સ્થૂલાક્ષો દ્રુતમટનઃ સ્વફેનલેહી

નિદ્રાલુઃ પતતિ ચ કમ્પતે ચ યોઽતિ ॥

યશ્ચાદ્રિદ્વિરદનગાદિવિચ્યુતઃ સ્યાત્

સોઽસાધ્યો ભવતિ તથા ત્રયોદશેઽબ્દે ॥ ૨૬ ॥

ગ્રહના વળગાડવાળો જે રોગી ડોળા ફાડીને એટલે આંખો ધણી ઉધાડી રાખીને ત્વરાથી ચાલે, જે મુખમાં આવેલું શીણ પાછું જીભથી ચાટી જાય, જેને ઊંધ ધણી આવતી હોય, જે ઉભો થતાં ઢળી પડે તથા થર-થર કંપે અને જે માણસ, પર્વત, હાથી કિંવા ઝાડ ઉપરથી પડવાથી ગ્રહના ઝપટામાં આવ્યો હોય તે;—તેમ જ જેને ગ્રહપીડા ઉન્માદ થયા પછી તેરમા વર્ષે થઈ હોય, તે રોગી સાબ્દે થતો નથી.

દેવાદિ ગ્રહોના સમય.

દેવગ્રહાઃ પૌર્ણમાસ્યામસુરાઃ સન્ધ્યયોરપિ ॥

ગન્ધર્વાઃ પ્રાયશોઽષ્ટમ્યાં યક્ષાશ્ચ પ્રતિપદ્યથ ॥ ૨૭ ॥

પિતૃગ્રહાસ્તથાદર્શે પશ્ચમ્યામપિ ચોરગાઃ ॥

રક્ષાંસિ રાત્રૌ પૈશાચાશ્ચતુર્દશ્યાં વિશન્તિ હિ ॥ ૨૮ ॥

દેવગ્રહ પૂર્ણિમાના દિવસે; અસુરગ્રહ સવારે અને સંધ્યા કાળે; ગંધર્વ ગ્રહ ધણું કરી આઠમે; યક્ષગ્રહ પ્રતિપદાને દિને; પિતૃગ્રહ અમાસે; સર્પ-ગ્રહ પાંચમે; રાક્ષસગ્રહ રાત્રિયે; અને પિશાચગ્રહ ચઉદશે, માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. (તિથિઓ જાણવવાનું કારણ એ કે, જે દિવસે માણસને ગ્રહ વળગ્યો હોય, તે દિવસની તિથિ જાણી ભેઈ, પછી તે ઉપરથી કયા ગ્રહનો વળગાડ છે તે નક્કી કરી તે તિથિએ તે ગ્રહને સંતુષ્ટ કરવા, તેનું જે બળિદાન હોય, તે આપવું.)

દેખાયા વગર શરીરમાં ગ્રહો કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે ?

दर्पणादीन्यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ॥

स्वमणिं भास्करांशुश्च यथा देहं च देहघृक् ॥

विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छરીरिणाम् ॥ ૨૯ ॥

જેમ આરસીમાં માણસનું પ્રતિબિંબ પ્રવેશ કરે છે પણ એ દેખાતું નથી. જેમ શીતોષ્ણની અસર સ્પર્શથી માણસને થાય છે પણ એ દેખાતાં નથી. જેમ સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યકાંત મણિમાં પ્રવેશ કરે છે પણ દેખાતાં નથી. અને જેમ જીવ શરીરમાં ધર કરી રહે છે, પણ દેખાતો નથી. તેમ ગ્રહો પણ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ જોવામાં આવતા નથી.

इति उन्मादनिदानम्.

अपस्मारनिदान.

अपस्मार (વાઈ)નો હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ.

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ॥

कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ ૧ ॥

ચિંતા, શોક, વગેરે માનસિક વિકારોથી, હૃદયના માર્ગમાં રહેલા ચાતા-દિક દોષ ક્રોધે છે અને સ્મૃતિનો નાશ કરીને અપસ્માર-વાઈ અથવા ફેફરેનામના વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે છે.

૨૯ સુ. ૩. અ. ૬૦ શ્લો. ૧૬, ૧૭.

૧ અપસ્માર=વાઈ=Epilepsy.

અપસ્મારનાં સાધારણ લક્ષણો.

તમઃપ્રવેશઃ સંરમ્ભો દોષોદ્રેકહતસ્મૃતિઃ ॥

અપસ્માર ઇતિ જ્ઞેયો ગદો ઘોરશ્ચતુર્વિધઃ ॥ ૨ ॥

જે રોગમાં રોગી બેભાન થઈ જાય, તેનાં નેત્રોમાં એક જાતની વિકૃતિ થઈ જાય તથા એ હાથ પગ પછાડ્યા કરે અને દોષોના પ્રકોપથી તેની યાદદારતા નષ્ટ થઈ જાય તેને બયંકર અપસ્મારનો રોગ જાણવો. આ અપસ્મારનો વ્યાધિ ચાર પ્રકારનો થાય છે.

અપસ્મારની સંખ્યા.

વાતાત્પિત્તાત્કફાત્ સર્વેર્દોષૈઃ સ સ્યાચ્ચતુર્વિધઃ ॥

એ વ્યાધિ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને ત્રણ દોષ એકત્ર મળ્યાથી, એમ ચાર પ્રકારનો થાય છે.

અપસ્મારનાં પૂર્વરૂપો.

હૃત્કમ્પઃ શૂન્યતા સ્વેદો ધ્યાનં મૂર્છા પ્રમૂઢતા ॥

નિદ્રાનાશશ્ચ તસ્મિન્સ્તુ ભવિષ્યતિ ભવત્યથ ॥ ૩ ॥

અપસ્મારનો રોગ થવાનો હોય છે, ત્યારે દરદીનું હૃદય કંપે છે, તથા તેના મનમાં શૂન્યતા જણાય છે; તેને પરસેવો વળે છે. કલ્પિત ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે; તેને મૂર્છા આવે છે, તેની ઈંદ્રિયો બેભાન થઈ જાય છે અને તેની ઊંઘ ઉડી જાય છે.

વાતજ અપસ્મારનાં લક્ષણો.

કમ્પતે પ્રદશેદન્તાન્ફેનોદ્વામી શ્વસિત્યપિ ॥

પરુષારુણકૃષ્ણાણિ પશ્યેદ્રૂપાણિ ચાનિલાત્ ॥ ૪ ॥

જે માણસને વાયુજન્ય અપસ્માર થયો હોય તે ધ્રુજે છે; દાંત કકડાવે છે; તેના મુખમાંથી શીણુ નિકળે છે; તેને શ્વાસ ચઢે છે; અને રોગી લાલ કે કાળા રંગના કઠોર દેખાવા જુએ છે.

પૈત્તિક અપસ્મારનાં લક્ષણો.

પીત્તફેનાઙ્ગવક્રાક્ષઃ પીતાસ્ટ્રૂપદર્શકઃ ॥

સતૃષ્ણોષ્ણાઽનલવ્યાપ્તલોકદર્શી ચ પૈત્તિકઃ ॥ ૫ ॥

પૈત્તિક અપરમારમાં રોગીનાં નેત્ર, મુખ, અંગો અને શીણ, એ પીળા રંગનાં થાય છે; બધી વસ્તુઓ તેને લાલ તથા પીળા રંગની દેખાય છે; તરશ ઘણી લાગે છે; તેનું શરીર ઉષ્ણ થઈ જાય છે; અને તે આખી સૃષ્ટિને અગ્નિની જ્વાલાથી વીંટાયલી નીરખે છે.

શ્લૈષ્મિક અપરમારનાં લક્ષણો.

શુક્લેનાદ્ગ્નવક્રાક્ષઃ શીતો દૃષ્ટાદ્ગ્નજો ગુરુઃ ॥

પश्येच्छુક્લાનિ રૂપાણિ મુચ્યતે શ્લૈષ્મિકશ્ચિરાત્ ॥ ૬ ॥

કફ અપરમારમાં રોગીનાં નેત્ર, શીણ, અંગ અને મુખનો રંગ ઘોળો થાય છે; શરીર ઠંડુંગાર લાગે છે; અંગ ઉપર રુવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે; આખું શરીર ભારે લાગે છે; પદાર્થોનાં સ્વરૂપ તેને ઘોળાં દેખાય છે; અને વાઈ આવ્યા પછી તેનો વેગ ઘણી વારે ઉતરી રહે છે. (આ ઉપરથી ચાતળ તથા પૈત્તિક અપરમાર, જલ્દી મટે છે, એમ સૂચવ્યું છે.)

સાન્નિપાતિક અપરમારનાં લક્ષણો.

સૈવૈરેતૈઃ સમસ્તૈસ્તુ લિઙ્ગૈર્જેયસ્ત્રિદોષજઃ ॥

અપસ્મારઃ સ ચાસાધ્યો યઃ ક્ષીણસ્ત્યઽનવશ્ચયઃ ॥ ૭ ॥

જુદા જુદા અપરમારનાં ઉપર જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં, તે બધાં સાથે થાય તો તેને ત્રિદોષજન્ય અપરમાર જાણવો. આ અપરમાર અસાધ્ય છે, તેમજ ક્ષીણ થયેલા પુરુષને થયેલો અને જૂનો અપરમાર પણ અસાધ્ય છે.

અપરમારનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

પ્રતિસ્ફુરન્તં બહુશઃ ક્ષીણં પ્રચલિતપ્રુષમ્ ॥

નેત્રાભ્યાં ચ વિકુર્વાણમપસ્મારો વિનાશયેત્ ॥ ૮ ॥

વારંવાર ધ્રુજતા, ક્ષીણ થઈ ગયેલા, જેની ભમર હલ્યા કરતી હોય એવા, તથા જેની આંખો ઠરડાતી હોય એવા દરદીનો વાઈથી નાશ થાય છે.

અપરમારની પાળિઓ.

પક્ષાદ્વા દ્વાદશાદ્વાદ્વા માસાદ્વા કુપિતા મલાઃ ॥

અપસ્મારાય કુર્વન્તિ વેગં કિશ્ચિદથાન્તરમ્ ॥ ૯ ॥

દેવે વર્ષત્યપિ યથા ભૂમૌ બીજાનિ કાનિચિત્ ॥

શરદિ પ્રતિરોહન્તિ તથા વ્યાધિસમુચ્છ્રયઃ ॥ ૧૦ ॥

પંદર દિવસે, આર દિવસે કે એક મહિને, અથવા એટલા વખતની વચ્ચેમાં કોઈ પણ વખતે કુપિત થયેલા દોષો અપસ્મારના વેગને ઉત્પન્ન કરે છે. (જે અપસ્માર પિત્તજન્ય હોય છે, તે પંદર દિવસે, વાયુજન્ય હોય છે, તે આર દિવસે અને જે તે શ્લેષ્મિક હોય, તે તે ત્રીશ દિવસે રોગીના શરીરમાં વાઈ લાવે છે.)

જેમ વર્ષાઋતુમાં જમીનમાં વાવેલાં વિવિધ ધાન્ય શરદઋતુમાં જ (પોત-પોતાને વખતે) ઉગી નિકળે છે, તેમ આ વ્યાધિનો વેગ પણ નિયમિત પાળીયે કિંવા મુદતે જ થઈ આવે છે. (આ નિયમ વાળને તેમજ એકાંત-રીયા, તરીયા અને ચોથીયા જેવા તાવને પણ લાગુ પડે છે.)

इति अपस्मारनिदानम्.

વાતવ્યાધિનિદાન.

રૂક્ષશીતાલ્પલઘ્વન્નવ્યવાયાતિપ્રજાગરૈઃ ॥

વિષમાદુપચારાચ્ચ દોષાસૃક્સ્રાવણાદપિ ॥ ૧ ॥

લઙ્ઘ્નપ્લવનાત્યધ્વવ્યાયામાદિવિચેષ્ટિતૈઃ ॥

ધાતૂનાં સંક્ષયાચ્ચિન્તાશોકરોગાતિકર્ષણાત્ ॥ ૨ ॥

વેગસન્ધારણાદામાદભિઘાતાદભોજનાત્ ॥

મર્માબાધાદ્ગજોષ્ઠાશ્વશીઘ્રયાનાદિસેવનાત્ ॥ ૩ ॥

દેહે સ્રોતાંસિ રિક્તાનિ પૂરયિત્વાઽનિલો બલી ॥

કરોતિ વિવિધાન્ વ્યાધીન્ સર્વાઙ્ગૈકાઙ્ગસંશ્રયાન્ ॥૪॥

લૂપ્તું, ઠંડું, થોડું અને હલકું અન્ન ખાવાથી; અત્યંત સ્ત્રીસંગથી; ધણેા ઉન્નગરો કરવાથી; વિરુદ્ધ ઓસડ, વેસડ કરવાથી; મળ, મૂત્ર, લોહી વગેરે વહી જવાથી, ધણું કૂદવાથી; નદીમાં ધણું તરવાથી; લાંબા પંથની વગર વિસામે ત્વરાથી મનલ કરવાથી; ધણી કસરતથી; કામધંધામાં શક્તિ ઉપરાંત મેહેનત ઉઠાવવાથી; ધાતુઓ (રસ, રક્ત વગેરે) નો ધણેા ક્ષય

ચર્મજવાથી; ચિંતા, શોક કે રોગને લીધે શરીર સૂકાઈ જવાથી; મળ, મૂત્રાદિકની ગતિને દાખવાથી; આમથી; શરીર ઉપર કાંઈ વાગવાથી; ઉપ-વાસથી; હૃદય જેવાં મર્મસ્થાનપર માર પડવાથી; અને હાથી, ઊંટ તથા ઘોડા જેવાં શીઘ્ર ગતિવાળાં પ્રાણીઓપર સ્વારી કરવાથી કુપિત થયેલો બળવાન વાયુ શરીરમાં ખાલી પડેલા સ્થાનોમાં ભરાઈ જઈ સર્વાંગના અને એકાંગના વિવિધ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતવ્યાધિનાં પૂર્વરૂપ.

અવ્યક્તં લક્ષણં તેષાં પૂર્વરૂપમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

આત્મરૂપં તુ તદ્વ્યક્તમપાયો લઘુતા પુનઃ ॥ ૬ ॥

વાતવ્યાધિનાં અસ્પષ્ટ લક્ષણોને જ તે રોગનાં પૂર્વરૂપ તરીકે ઓળખવાં. એજ સ્પષ્ટ થાય ત્યારે એને લક્ષણો ગણવાં. અને શરીર ન્યારે હલકું થઈ જાય ત્યારે વાતરોગ મટી ગયો એમ સમજવું.

વાતના પ્રકોપથી થતા અનેક રોગો.

સક્કોચઃ પર્વણાં સ્તમ્ભો મક્કોઽસ્થાં પર્વણામપિ ॥

લોમહર્ષઃ પ્રલાપશ્ચ પાણિપૃષ્ઠશિરોગ્રહઃ ॥ ૬ ॥

સ્વાઙ્ગપાદ્મુલ્યકુબ્જત્વં શોથોઽઙ્ગાનામનિદ્રતા ॥

ગર્ભશુક્રરજોનાશઃ સ્પન્દનં ગાત્રસુપ્તતા ॥ ૭ ॥

શિરોનાસાક્ષિજત્રૂણાં ગ્રીવાયાશ્વાપિ હુણ્ડનમ્ ॥

ભેદસ્તોદોઽર્તિરાક્ષેપો મોહશ્વાયાસ એવ ચ ॥ ૮ ॥

એવંવિધાનિ રૂપાણિ કરોતિ કુપિતોઽનિલઃ ॥

હેતુસ્થાનવિશેષાચ્ચ ભવેદ્રોગવિશેષકૃત્ ॥ ૯ ॥

કોપેલા વાયુથી અનેક વાતના વિકારો થાય છે; જેમકે—શરીરના સાંધાઓ જકડાય છે અને વળતા કે ફરતા અટકી પડે છે; હાડકાં અને સાંધાઓ જાણે અંદરથી ભાંગી જતા હોય એવી પીડા થાય છે; ફાડાં ઉભાં થાય છે; ખડખડાટ થાય છે; હાથ, વાંસો અને ગરદન રહી જાય છે; રોગી લંગડો, પાંગળો અને કૂબડો થાય છે; શરીર પર સોજા ચઢે છે; ઊંઘ ઉડી જાય છે; ગર્ભ, વીર્ય અને રજનો નાશ થાય છે; ધુન્નરી છુટે છે; અંગો બેહેર મારી જાય છે; નાક, નેત્ર, મસ્તક,

ડોક અને હાંસડી, એ વાંકાચુકાં બને છે; અંગો ફાટે છે; શરીરમાં સોષો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; શ્લેષા ફૂટે છે; ખેંચતાણુ થાય છે; મૂર્છા આવે છે; અને શ્રમ લાગે છે; કોપેલો વાયુ આવી જાતના વિકારો પેદા કરે છે. આ પ્રમાણે કોપેલો વાયુ, રથાન અને હેતુના તદ્વાવતથી જુદા જુદા રોગો પેદા કરે છે.

જુદા જુદા અંગોમાં કોપેલા વાયુનાં લક્ષણો.

- તત્ર કોષ્ઠાશ્રિતે દુષ્ટે નિગ્રહો મૂત્રવર્ચસોઃ ॥
 બ્રહ્મદ્રોગગુલ્માર્શઃ પાર્શ્વશૂલં ચ મારુતે ॥ ૧૦ ॥
 સર્વાઙ્ગકુપિતે વાતે ગાત્રસ્ફુરણજૃમ્ભણમ્ ॥
 વેદનાભિઃ પરીતસ્ય સ્ફુટન્તીવાસ્ય સન્ધયઃ ॥ ૧૧ ॥
 ગ્રહો વિષ્મૂત્રવાતાનાં શૂલાધ્માનાશ્મશર્કરાઃ ॥
 જઙ્ઘોરુત્રિકપાત્પૃષ્ઠરોગશોષૌ ગુદે સ્થિતે ॥ ૧૨ ॥
 રુક્પાર્શ્વોદરહૃન્નાભેસ્તૃષ્ણોદ્રારવિષૂચિકાઃ ॥
 કાસઃ કણ્ઠાસ્યશોષશ્ચ શ્વાસશ્વામાશયે સ્થિતે ॥ ૧૩ ॥
 પકાશયસ્યોઽન્ત્રકૂજં શૂલાટોપૌ કરોતિ ચ ॥
 કૃચ્છ્રમૂત્રપુરીષત્વમાનાહં ત્રિકવેદનામ્ ॥
 શ્રોત્રાદિષ્વિન્દ્રિયવધં કુર્યાત્ ક્રુદ્ધઃ સમીરણઃ ॥ ૧૪ ॥

પેટમાંનો વાયુ દુષ્ટ થતાં ઝાડો, પેસાળ કળજ થાય છે; અંડકોષમાં રોગ થાય છે, હૃદ્રોગ થાય છે; વાયુનો ગોળો ચઢે છે; હરશ થાય છે; અને પડખામાં શ્લેષા ફૂટે છે.

સર્વ અંગોમાં રહેલો વાયુ કુપિત થતાં અંગનું સ્ફુરણુ થાય છે; બગાસાં પર બગાસાં આવે છે; અને સાંધાઓમાં જાણે તે ભાંગતા કિંવા તુટતા હોય એવી કળતર થાય છે.

કુપિત થયેલો વાયુ જુદામાં રહ્યો હોય તો મળ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો અટકાવ થાય છે; ચુંક આવે છે; પેટ ચઢે છે; પથરી બાઝે છે; પેશાબની સાથે નાની ડાંકરીઓ પડે છે; અને નાંધ, સાથળ, કેડ, પગ અને પીઠમાં દુઃખાવો થાય છે તથા તે તે અવયવો સૂકાય છે.

આમાશયમાં વિકારયુક્ત વાયુનો વાસ થતાં પડખામાં, ઉદરમાં, હૃદયમાં અને નાભિમાં પીડા થાય છે; તરશ લાગે છે; ઓડકાર આવે છે; વિપ્રચિકા (અપકવ અનની ઉલટી તથા ઝાડા) થાય છે. ઉદરસ થાય છે; ગળું અને મુખ સૂકાઈ જાય છે; અને શ્વાસ ચઢે છે.

પકવાશયમાં કુપિત થયેલો વાયુ રહ્યો હોય ત્યારે આંતરડાંમાં અવાજ થાય છે; ચુંક આવે છે; પેટ ચડે છે, પેશાબ તથા ઝાડા થવામાં મુશ્કેલી પડે છે; કમળયત થાય છે; કમ્ભરના સાંધાઓમાં કળતર થાય છે. અને કણાદિ ઈંદ્રિયોમાં કુપિત વાયુ, વ્યાપ્ત થતાં તે તે ઈંદ્રિયો નાશ પામે છે.

બુદ્ધી બુદ્ધી ધાતુઓમાં રહેલા કુપિત વાયુનાં લક્ષણો.

ત્વગ્રૂક્ષા સ્ફુટિતા સુષ્પા કૃશા કૃષ્ણા ચ તુચ્ચતે ॥

આતન્યતે સરાગા ચ પર્વરુક્ ત્વગ્ગતેઽનિલે ॥ ૧૫ ॥

રુજસ્તીવ્રાઃ સસન્તાપા વૈવર્ણ્યં કૃશતાઽરુચિઃ ॥

ગાત્રે ચારૂંષિ મુક્તસ્ય સ્તમ્ભશ્ચાસૃગ્ગતેઽનિલે ॥ ૧૬ ॥

ગુર્વજ્ઞં તુચ્ચતે સ્તબ્ધં દણ્ડમુષ્ટિહતં યથા ॥

સરુક્શ્રમિતમત્યર્થં માંસમેદોગતેઽનિલે ॥ ૧૭ ॥

મેદોઽસ્થિપર્વણાં સન્ધિશૂલં માંસબલક્ષયઃ ॥

અસ્વપ્નં સન્તતા રુક્ ચ મજ્જાસ્થિકુપિતેઽનિલે ॥ ૧૮ ॥

ક્ષિપ્રં મુઞ્ચતિ વધ્રાતિ શુક્રં ગર્ભમથાપિ વા ॥

વિકૃતિં જનયેચ્છાપિ શુક્રસ્થઃ કુપિતોઽનિલઃ ॥ ૧૯ ॥

કોપેલો વાયુ ચામડીમાં જાય તો ચામડી સુષ્કી, ફાટા પડેલી, ખેહર મારી ગયેલી, પાતળી અને કાળી થાય છે; અને તેમાં કાંઠા ખોચ્યા જેવી પીડા થાય છે તથા ચામડી રખ્ખરની પેઠે લગાર તણાય છે અને લાલ દેખાય છે; તથા સાંધાઓમાં દુઃખ થાય છે.

દુષ્ટ થયેલો વાયુ લોહીમાં જતાં સંતાપ (તાવ) સાથે તીવ્ર પીડા થાય છે; શરીરનો રંગ ફરી જાય છે; શરીર સૂકાઈ જાય છે; અત્રપર અભાવ થાય છે શરીરમાં ધારાં પડે છે; અને જમ્યા પછી શરીર ભારે થઈ ઝલાઈ જાય છે.

કુપિત થયેલો વાયુ જ્યારે માંસ અને મેદ સૂધી પહોંચે છે, ત્યારે અંગો ભારે થઈ જાય છે, લાકડી કે મુઠી વાગવાથી અલાઈ જાય તેમ અલાઈ જાય છે બહુ જ દુઃખે છે, તથા શરીર ઘણું થાકી ગયું હોય તેમ લાગે છે અને તેમાં કળતર થાય છે.

કુપિત વાયુ મજ્જામાં અને હાડકામાં ફેલાતાં હાડકાંના સાંધાઓ દુઃખે છે; (ખીજ) સાંધાઓમાં શૂળ નીકળે છે; માંસ અને બળ ક્ષીણ થાય છે; જોષ ઉડી જાય છે અને શરીરમાં રાતદિવસ પીડા થયા કરે છે.

ક્રોધેલો વાયુ વીર્યમાં રહેલો હોય તો વીર્ય છૂટ જલદીથી કરે છે, કિંવા તેને બાંધી રાખે છે; વળી ગર્ભને પણ જલદીથી બાંધે છે તેમ પાડી નાખે છે અને શુક્રમાં તથા ગર્ભમાં વિવિધ વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે.

શિરાગત વાયુનાં લક્ષણો.

કુર્યાચ્છિરાગતઃ શૂલં શિરાકુશ્ચનપૂરણમ્ ॥

ક્રોધેલો વાયુ શિરાઓમાં રહેલો હોય તો આખા અંગમાં, શળો ફૂટે છે; શિરાઓ સંકોચાય છે, તથા ગાડી થઈ જાય છે.

રનાયુગત અને સંધિગત વાયુનાં લક્ષણો.

સવાહ્યાભ્યન્તરાયામં સ્વર્ણીં કુબ્જત્વમેવ ચ ॥ ૨૦ ॥

સર્વાઙ્ગેકાઙ્ગરોગાંશ્ચ કુર્યાત્સ્નાયુગતોઽનિલઃ ॥

હન્તિ સન્ધિગતઃ સન્ધીન્ શૂલશોથૌ કરોતિ ચ ॥૨૧॥

કુપિત વાયુ રનાયુમાં પ્રસરતાં તે સર્વાંગ અને એકાંગના રોગો તથા અંતરાયામ, બહિરાયામ, બક્ષી અને કુબ્જાપણાને ઉત્પન્ન કરે છે. (અંતરાયામ વગેરેનો અર્થ આગળ આવશે.) પણ તે વાયુ સાંધાઓમાં ફેલાતાં હાડકાંના બધા સાંધાઓને છૂટા પાડી નાખે છે, તથા તેમાં શૂળને અને સોજને ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્ત તથા કફથી ઘેરાયેલા પ્રાણાદિક વાયુનાં લક્ષણો.

પ્રાણે પિત્તાવૃત્તે છર્દિર્દાહર્શૈર્વોપજાયતે ॥

દૌર્બલ્યં સદનં તન્દ્રા વૈરસ્યં ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૨ ॥

૨૦ (પ્રથમ પંક્તિ) સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૮.

૨૦ (બીજી પંક્તિ) ૨૧ (પ્રથમ પંક્તિ) ચ. ચિ. અ. ૨૮ શ્લો. ૩૨.

૨૨ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૮.

ઉદાને પિત્તયુક્તે તુ દાહો મૂર્ચ્છા ભ્રમઃ ક્રમઃ ॥
 અસ્વેદહર્ષો મન્દાગ્નિઃ શીતતા ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૩ ॥
 સ્વેદદાહૌષ્ણ્યમૂર્ચ્છાઃ સ્યુઃ સમાને પિત્તસંયુતે ॥
 કફેન સક્તે વિષ્મૂત્રે ગાત્રહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૪ ॥
 અપાને પિત્તયુક્તે તુ દાહૌષ્ણ્યં રક્તમૂત્રતા ॥
 અધઃકાયે ગુરુત્વં ચ શીતતા ચ કફાવૃત્તે ॥ ૨૫ ॥
 વ્યાને પિત્તાવૃત્તે દાહો ગાત્રવિક્ષેપણં ક્રમઃ ॥
 ગુરૂણિ સર્વગાત્રાણિ સ્તમ્ભનં ચાસ્થિપર્વણામ્ ॥
 સ્તમ્ભનો દળકશ્ચાપિ શોથશૂલૌ કફાવૃત્તે ॥ ૨૬ ॥

પ્રાણુવાયુ પિત્તથી આવૃત્ત થતાં ઉલટી તથા શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ તે, કફથી ઘેરાતાં શરીર દુર્બળ થાય છે; ઝ્વાનિ થાય છે; તંદ્રા આવે છે; અને મુખ ખેસ્વાદ થાય છે. ઉદાનવાયુ પિત્તથી આવૃત્ત થતાં બળત્રા થાય છે; મૂર્ચ્છા આવે છે; ચક્રી આવે છે; અને પરિશ્રમ વિના થાક ચઢે છે અને તે વાયુ કફથી ઘેરાતાં પરશેવો બંધ થાય છે; રુવાડાં ઉભાં થાય છે; જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે; અને ટાઢ ચઢે છે. સમાનવાયુ પિત્તયુક્ત થતાં પરશેવો વળે છે; બળત્રા (અંગમાં) થાય છે; શરીર ગરમ બને છે; અને મૂર્ચ્છા આવે છે. પણ આ વાયુ કફયુક્ત થતાં મળ, મૂત્રનો અટકાવ થાય છે અને રુવાડાં ઉભાં થાય છે. અપાનવાયુ પિત્તયુક્ત થતાં બળત્રા થાય છે; અંગ તપી આવે છે; અને મૂત્રનો રંગ લાલ થાય છે. પણ તે વાયુ કફયુક્ત થતાં, કમ્ભરથી નીચેનો ભાગ ભારે થાય છે તથા ઠંડી લાગે છે. વ્યાનવાયુ પિત્તથી આવૃત્ત થતાં દાહ થાય છે, રોગી પોતાનાં ગાત્રોને પછાડ્યા કરે છે તથા તેને થાક ધણી ચઢે છે. તે વાયુ પણ કફથી ઘેરાતાં બધાં અંગ ભારે થઈ જાય છે તથા હાડકાંઓના સાંધાઓ અકડાઈ જાય છે. વળી શરીર ખેંચાઈ લાકડાં જેવું અકડ થઈ જાય છે, સોજ ચઢે છે તથા શૂળ નીકળે છે.

‘આક્ષેપક વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો.

યદા તુ ધમનીઃ સર્વાઃ કુપિતોઽભ્યેતિ મારુતઃ ॥

૨૬ થી ૨૯ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૮.

૧ આક્ષેપક=આંચડી=Convulsions.

તદાક્ષિપત્યાશું મુહુર્મુહુર્દેહં મુહુશ્વરઃ ॥

મુહુર્મુહુશ્ચાક્ષેપનાદાક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૨૮ ॥

વિકારયુક્ત થયેલો વાયુ જ્યારે શરીરમાંની બધી ધમનીઓમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે, વારંવાર અહિંથી તહીં ફરતો એ વાયુ શરીરમાં ધડીએ ધડીએ ખેંચતાણુ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમાં વારંવાર ખેંચતાણુ થાય છે એવો આ રોગ આંચકી-આક્ષેપકના નામથી ઓળખાય છે.

અપતંત્રક અને અપતાનક નામની આક્ષેપકની બે
અવસ્થાનાં લક્ષણો.

ક્રુદ્ધઃ સ્વૈઃ કોપનૈર્વાયુઃ સ્થાનાદૂર્ધ્વં પ્રવર્તતે ॥

પીડયન્હૃદયં ગત્વા શિરઃ શઙ્ખૌ ચ પીડયેત્ ॥ ૨૯ ॥

ધનુર્વન્નામયેદ્વાત્રાણ્યાક્ષિપેન્મોહયેત્તથા ॥

સ કૃચ્છ્રાદુચ્છ્વસેચ્ચાપિ સ્તન્ધાક્ષોઽય નિમીલકઃ ॥૩૦॥

કપોત ઇવ કૂજેચ્ચ નિઃસંજ્ઞઃ સોઽપતન્ત્રકઃ ॥

દૃષ્ટિં સંસ્તમ્ય સંજ્ઞાં ચ હૃત્વા કળ્થેન કૂજતિ ॥ ૩૧ ॥

હૃદિ મુક્તે નરઃ સ્વાસ્થ્યં યાતિ મોહં વૃત્તે પુનઃ ॥

વાયુના દારુણં પ્રાહુરેકે તદપતાનકમ્ ॥ ૩૨ ॥

જ્યારે પોતાને કોપાવનારાં કારણથી ક્રુપિત થયેલો વાયુ પોતાનું સ્થાન છોડી ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે ત્યારે હૃદયને તથા માથામાં પેસી લમણાંને પીડાકારક થાય છે. તે, વાયુ અવયવોને ધનુષ્ય પ્રમાણુ ઝોકાવે છે ક્રિવા નમાવે છે; તથા તાણુ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગમાં રોગી બેભાન થઈ જાય છે તેના શ્વાસોસ્પ્રાસ પરાણુ મૂકાય લેવાય છે; નેત્રો જડ થઈ જાય છે અને વખતે મિંચાઈ જાય છે; કમ્પુતરના અવાજ જેવો રોગીના ગળામાં અવાજ થાય છે, પછી તે બોંયપર ખેશુદ્ધ થઈ પડે છે. આ વ્યાધિને અપતંત્રક કહે છે. અપતાનક રોગમાં દૃષ્ટિ જડ થઈ જઈને રોગીને આસપાસના પદાર્થોનું જ્ઞાન રહેતું નથી; ગળામાંથી કમ્પુતરના જેવો અવાજ થયા કરે છે; આ રોગમાં હૃદયમાંથી વાયુ લગાર વાર ખસતાં રોગી સ્વસ્થ, સુખી થાય છે; અને વાયુથી હૃદય વ્યાપ્ત થતાં જ તે પાછો ખેશુદ્ધ થાય છે. વાયુથી ઉપજેલો આ અપતાનક રોગ ધણી ભયંકર છે.

દંડાપતાનક, તથા અંતરાયામ, બહિરાયામ
'ધનુસ્તમ્ભનાં લક્ષણા.

કફાન્વિતો મૃશં વાયુસ્તાસ્વેવ યદિ તિષ્ઠતિ ॥
સ દણ્ડવત્સ્તમ્ભયતિ કૂચ્છો દણ્ડાપતાનકઃ ॥ ૩૩ ॥
ધનુસ્તુલ્યં નમેઘસ્તુ સ ધનુસ્તમ્ભસંશ્રિતઃ ॥
અઙ્ગુલીગુલફજઠરદ્વક્ષોગલસંશ્રિતઃ ॥ ૩૪ ॥
સ્નાયુપ્રતાનમનિલો યદાક્ષિપતિ વેગવાન્ ॥
વિષ્ટબ્ધાક્ષઃ સ્તબ્ધહનુર્ભગ્નપાર્શ્વઃ કફં વમન્ ॥ ૩૫ ॥
અભ્યન્તરં ધનુરિવ યદા નમતિ માનવઃ ॥
તદા સોઽભ્યન્તરાયામં કુરુતે મારુતો બલી ॥ ૩૬ ॥
બાહ્યસ્નાપ્રતાનયો બાહ્યાયામં કરોતિ ચ ॥
તમસાધ્યં બુધાઃ પ્રાદુર્વક્ષઃકટ્યૂરુમ્ભજ્જનમ્ ॥ ૩૭ ॥

ધણે ભાગે કફથી મિશ્રિત થયેલો વાયુ, જ્યારે બધી ધમનીઓમાં જઈ
લાંબ સ્થિર રહે છે; ત્યારે તેનાથી શરીર દંડ પ્રમાણ-લાકડાં પેઠે-સ્તબ્ધ
થઈ જાય છે. આ દંડાપતાનક રોગ મહા મહેનતે મટે એવો છે.

વિકાર પામેલો વાયુ જ્યારે શરીરને કામડાં પ્રમાણે ઝુકાવીને વાંકું
બાળે છે, ત્યારે એ રોગ ધનુસ્તમ્ભ કહેવાય છે.

આ ધનુસ્તમ્ભ રોગના બે પ્રકાર છે. ૧ અંતરાયામ અને ૨ બાહ્યા-
યામ. જ્યારે આંગળીઓ, પગની ધુંટી, પેટ, હૃદય, ઉરઃસ્થળ અને
ગળું, એ સ્થળોમાં રહેલો વાયુ સ્નાયુજળને જોરથી ખેંચે છે, ત્યારે રો-
ગીનાં નેત્ર તણાઈને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે; હડપચી પણ સ્તબ્ધ થઈ જાય
છે; શરીરનાં પડખાનો ભાગ જણી ભાંગી જતો હોય તેમ લાગે છે. મુખ-
માર્ગે કફ ગળે છે; અને રોગી ધનુષ્ય પ્રમાણે અંદરથી એટલે આગળથી
વાંકો વળી જાય છે. આવાં લક્ષણો થાય ત્યારે બળવાન વાયુની અસરથી
અંતરાયામ થયો છે એમ જણવું.

૧ ધનુસ્તમ્ભ=ધનુર્વા=Tetanus.

૩૩ થી ૩૮ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૧૫.

અને શરીરના બહારના સ્નાયુઓમાં રહેનારો વાયુ, ન્યારે, શરીરને બહારથી કામઠાં પેઠે વાળી દે, સારે બાહ્યાયામ થયો છે એમ જાણવું. અંતરાયામ જેમ પેટ તરફથી માણસને વાંકો વાળે છે, તેમ બાહ્યાયામ કમ્બર આગળથી રોગીને પીઠ તરફ વાંકો વાળી સર્ગકું બનાવી દે છે. ઉરઃસ્થળ (છાતી), કમ્બર અને સાથળને ભાંગી નાખનાર આ રોગને વિદ્વાનો અસાધ્ય ગણે છે.

कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ॥

कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥ ૩૮ ॥

શરીરપર કાંઈ વાગ્યા પછી કશુકત વાયુ, પિત્તયુક્ત વાયુ કિંવા એકલો વાયુ, ખેંચતાણુ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ચોથો અભિઘાતજ આક્ષેપક કહેવાય છે.

અપતાનક રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ॥

अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥ ૩૯ ॥

ગર્ભપાતમાંથી જે અપતાનક વ્યાધિ થઈ આવ્યો હોય, ઘણું લોહી વહી જવાના સપ્પબથી જે ઉત્પન્ન થયો હોય અને શરીરમાં કોઈ ઠેકાણુ વાગ્યાથી જે થયો હોય, તે અપતાનક વ્યાધિ અસાધ્ય છે.

પક્ષવધનાં લક્ષણો.

गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥

पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोक्षयन् ॥ ૪૦ ॥

कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥

ન્યારે વાયુ, શરીરનો અર્ધો ભાગ ઘેરી લેઈ, શિરાઓ તથા સ્નાયુઓને શોષી લઈ, તથા સાંધાઓનાં બંધનો તદ્દન શિથિલ કરીને રોગીના એક તરફના અર્ધા ભાગને મારી નાંખે છે; સારે એ રોગીના અર્ધા શરીરનો બધો ભાગ લાકડા જેવો જડ થઈ જાય છે, અને તેવા જડ થયેલા ભાગથી હરવા ફરવા કે ઉચકવાનું લગભગ પશુ કામ થઈ શકતું નથી. વળી તે

ભાગ ચેતના વગરનો-બહેરો થઈ જાય છે. આ વ્યાધિને કોઈ એકાંગ રોગ કહે છે, તો કેટલાક તેને પક્ષવધ-(પક્ષાધાત)નું નામ આપે છે.

‘સર્વાંગ રોગનાં લક્ષણો.

સર્વાङ्ગરોગं તદ્વच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ૪૧ ॥

પક્ષાધાતમાં જે રીતે શરીરના અર્ધા ભાગને, વાયુ મારી નાખે છે, તે રીતેજ જ્યારે શરીરના સર્વ ભાગ ઉપર વાયુની અસર થાય છે, ત્યારે માણસને સર્વાંગ રોગ લાગુ પડે છે. પક્ષવધમાં અડધું, તેમ આ રોગમાં આખું શરીર ઝલાઈ જાય છે.

તેમનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

દાહસન્તાપમૂર્च्छाः स्युर्वार्यौ पित्तसमन्विते ॥

शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ॥ ૪૨ ॥

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ॥

साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ૪૩ ॥

વાયુ પિત્તયુક્ત થતાં તેથી બળત્રા, સંતાપ તથા મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે; પણ તે કફયુક્ત થતાં તેથી શીતળતા, સોજા તથા જડત્વ (શરીર ભારે થવું, તે) ઉત્પન્ન થાય છે. ફક્ત એકલા વાયુથી થયેલો પક્ષાધાત મહા મહેનતે મટે છે. પણ જો તે રોગ, પિત્ત કફાદિ બીજા દોષોથી જોડાયેલો હોય તો સુખેથી મટી શકે છે. ક્ષયરોગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પક્ષાધાત, અસાધ્ય છે.

‘અર્દિત રોગનાં લક્ષણો.

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृक्सुतौ ॥

उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ॥

हसतो जृम्भमाणस्य विषमाच्छयनासनात् ॥ ૪૪ ॥

૪૧ વા. નિ. અ. ૧૬ શ્લો. ૩૯, ૪૦.

૧ સર્વાંગ=Paralysis.

૪૨ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૭. ૪૩ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૧૮.

૪૪ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૨૧ થી ૨૩.

૧ અર્દિત=અડધીચેલા=Facial Paralysis.

શિરોનાસૌષ્ઠચિબુકલલાટેક્ષણસન્ધિગઃ ॥

અર્દયિત્વાનિલો વક્ત્રમર્દિતં જનયત્તતઃ ॥ ૪૫ ॥

વક્રીભવતિ વક્ત્રાર્ધે ગ્રીવા ચાસ્યાપવર્તતે ॥

શિરશ્ચલાતિ વાકસ્તમ્ભો નેત્રાદીનાં ચ વૈકૃતમ્ ॥ ૪૬ ॥

ગ્રીવાચિબુકદન્તાનાં તસ્મિન્પાર્શ્વે ચ વેદના ॥

તમર્દિતમિતિ પ્રાહુર્વ્યાર્ધિ વ્યાધિવિશારદાઃ ॥ ૪૭ ॥

ગભિષ્ઠી, સૂતિકા, ખાલક, વૃદ્ધ અને ક્ષીણ માણસોને લોહીનો ક્ષય થવાથી (ધણું કરી) અર્દિત થાય છે, જોયા સ્વરથી વેદાદિ શાસ્ત્રોનો પાઠ કરવાથી, અત્યંત કઠણ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી, પેટમાં દુઃખવા આવે એવું હસવાથી; બહુ મોઢું ફાડીને બગાડું ખાવાથી; અને વિષમ રીતે સુવાથી કે ખેસવાથી; દોષાયમાન થયેલો વાયુ, મસ્તક, નાક, હોઠ, હડપત્તી, કપાળ અને નેત્રના સાંધાઓમાં જઈ, મુખને પીડા આપીને અર્દિત રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. તે રોગથી અરધું મુખ ખેંચાર્ધ વાંકું થાય છે અને તેની સાથે ડોક (ગરદન) પણ વાંકી થાય છે; મસ્તક કંપે છે; વાચા બંધ થાય છે ક્રિંવા શબ્દોચ્ચાર અરપષ્ટ થાય છે; નેત્ર, (ભવાં) અને ગાલમાં વાંકાપણું થાય છે; અને મુખની જે બાજુમાં અર્દિતની અસર થાય છે, તે તરફનાં ડોક, હડપત્તી અને દાંતોમાં પીડા થાય છે. આ રોગને વિદ્વાન વૈદો અર્દિત-અડદીયૌવા-કહે છે.

અર્દિતનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

ક્ષીણસ્યાઽનિમિષાક્ષસ્ય પ્રસક્તાવ્યક્તભાષિણઃ ॥

ન સિદ્ધ્યત્યર્દિતં ગાઢં ત્રિવર્ષં વેપનસ્ય ચ ॥ ૪૮ ॥

જે અર્દિતનો રોગી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જેની આંખો ઉઘડતી મીંચાતી ન હોય, જેને ખોલવામાં ગોટા વળતા હોય, જેને અર્દિત થયાને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં હોય, અથવા જે દરદી ધુન્યા કરતો હોય તેનો અર્દિત રોગ મટતો નથી.

આક્ષેપકથી અર્દિતરોગસૂધીના વ્યાધિઓનું

એક સામાન્ય લક્ષણ.

ગતે વેગે ભવેત્સ્વાસ્થ્યં સર્વેષ્વાક્ષેપકાદિષુ ॥ ૪૯ ॥

આક્ષેપકથી અદિત સુધીના બધા વાત વ્યાધિઓમાં વાયુનો વેગ શાંત થતાં રોગીને કંઈક સ્વસ્થતા લાગે છે.

હનુમહનાં લક્ષણો.

જિહ્વાનિર્લેખનાચ્છુષ્કમક્ષણાદભિઘાતતઃ ॥

કુપિતો હનુમૂલસ્થઃ સંસયિત્વાઽનિલો હનુમ્ ॥ ૫૦ ॥

કરોતિ વિવૃતાસ્યત્વમથવા સંવૃતાસ્યતામ્ ॥

હનુગ્રહઃ સ તેન સ્યાત્કૃચ્છ્રાચ્ચર્વણભાષણમ્ ॥ ૫૧ ॥

જીભ છોલાવાથી; લુપ્તું, સુકકું અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અથવા કંઈ વાગવાથી, હડપચીના મૂળ આગળનો વાયુ કુપિત થઈ હડપચીને તેના સાંધામાંથી છોડવી, મોઢાંને ન બંધ થાય એવી રીતે પ્હોળું રાખી દે છે કે ન ઉઘડે એ રીતે બંધ કરી દે છે. આથી ચાવવાનું કે ખોલવાનું કામ મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે.

૧મન્યાસ્તંભનાં લક્ષણો.

દિવાસ્વપ્નાસમસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ ॥

મન્યાસ્તમ્ભં પ્રકુરુતે સ એવ શ્લેષ્મણા યુતઃ ॥ ૫૨ ॥

દિવસે જાગવાથી, વિષમ રીતે ખેંચવાથી, કે ઉભા રહેવાથી, અને ડોક આડી અવળી રહે તેવી રીતે જાંચે જોવાથી, વાયુ ક્રમયુક્ત થઈ ડોકના પાછલા ભાગને પકડી રાખે છે.

૨જિહ્વાસ્તંભનાં લક્ષણો.

વાગ્વાહિનીશિરાસંસ્થો જિહ્વાં સ્તમ્ભયતેઽનિલઃ ॥

જિહ્વાસ્તમ્ભઃ સ તેનાન્નપાનવાક્યેષ્વનીશતા ॥ ૫૩ ॥

જે શિરાઓથી શબ્દોચ્ચાર થાય છે, તેમાં રહેલો વાયુ જ્યારે જીભને પકડી રાખે છે, ત્યારે જિહ્વાસ્તંભ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગથી દર્દી અન્ન પાણી લેવાને, કે ખોલવાને અસમર્થ થાય છે.

૧ મન્યાસ્તમ્ભ=Stiffness of the neck.

૫૦, ૫૧ વા. નિ. અ. ૧૫ શ્લો. ૨૯, ૩૦.

૫૨ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૨૦. ૫૩ વા. નિ. અ. ૧૫ શ્લો. ૩૧.

૨ જિહ્વાસ્તમ્ભ=Paralysis of the tongue.

શિરાગ્રહનાં લક્ષણો.

રક્તમાશ્રિત્ય પવનઃ કુર્યાન્મૂર્ધધરાઃ શિરાઃ ॥

રૂક્ષાઃ સવેદનાઃ કૃષ્ણાઃ સોઽસાધ્યઃ સ્યાચ્છિરાગ્રહઃ ॥૫૪॥

લોહીમાં રહેલો વાયુ જ્યારે મસ્તકને ધારણ કરનારી શિરાઓને શુષ્ક, કાળી તથા વેદનાયુક્ત બનાવે છે, સારે અસાધ્ય એવો શિરાગ્રહ રોગ ઉત્પન્ન છે.

ગૃધ્રસીનાં લક્ષણો.

સ્થિફૂર્વા કટિપૃષ્ઠોરુજાનુજઙ્ગપદં ક્રમાત્ ॥

ગૃધ્રસી સ્તમ્ભરુક્તોદૈર્ઘ્યલ્લાતિ સ્પન્દતે મુહુઃ ॥

વાતાદ્વાતકફાત્તન્દ્રાગૌરવારોચકાન્વિતા ॥ ૫૫ ॥

ગૃધ્રસી નામનો વાયુ રોગ, કમ્ભરના પાછલા ભાગથી શરુ થઇને એક પછી એક કમ્ભર, અરડો, સાથળ, ગોઠણ બાંધ, અને પગને ખેંચી જકડી લે છે. એ અવયવોમાં ધ્રુવની તથા સોયો ખેંચ્યા જેવી વેદના થાય છે. આ ગૃધ્રસી રોગ વાયુની પેઠે વાતકફથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. વાતકફથી થનારા ગૃધ્રસી રોગમાં તંદ્રા, શરીરનું ભારેપણું અને અન્નપર અરુચિ વગેરે લક્ષણો વધારે દેખાય છે.

વિશ્વાચીનાં લક્ષણો.

તલં પ્રત્યઙ્ગુલીનાં યાઃ કણ્ઠરા બાહુપૃષ્ઠતઃ ॥

બાહ્વોઃ કર્મક્ષયકરી વિશ્વાચી ચેહ સોચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

જે રોગમાં હાથની પછવાડેથી જતી, હાથના તળાને લગતી આંગળીઓની કંડારાઓ વાયુથી જકડાઈ જતાં, હાથનું કાંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી તે રોગ વિશ્વાચી કહેવાય છે.

ક્રોષ્ટુકશીર્ષનાં લક્ષણો.

વાતશોણિતજઃ શોથો જાનુમધ્યે મહારુજઃ ॥

જ્ઞેયઃ ક્રોષ્ટુકશીર્ષસ્તુ સ્થૂલઃ ક્રોષ્ટુકશીર્ષવત્ ॥ ૫૭ ॥

૧ ગૃધ્રસી=રાંડણ=Sciatica ૨ વિશ્વાચી=Arm Palsy.

૩ ક્રોષ્ટુકશીર્ષ=બનવોવા=Synovitis of the knee joints.

૫૪ વા. નિ. અ. ૧૫ શ્લો. ૩૭, ૩૮.

૫૫ ચ. ચિ. અ. ૨૮ શ્લો. ૫૩, ૫૪. ૫૬, ૫૭ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૨૧, ૨૬.

વાયુના અને લોહીના વિકારથી, ધુંટણમાં અત્યંત વેદનાકારક સોજે ચઢે છે, જેથી તે અવયવ (ધુંટણ) સૂજીને શિયાળનાં માથા જેવો મોટા થાય છે. અને તે ઉપરથી આ રોગને, ક્રોષ્ટુકશીર્ષ (શીઆળીઆનું માથું) કહે છે; (ગૂજરાતીમાં 'જનવોવા' કહે છે.)

૧ખાંજ્ય અને પાંગુદ્યનાં લક્ષણો.

વાયુઃ કઠ્યાશ્રિતઃ સક્થઃ કણ્ડરામાક્ષિપેદ્યદા ॥

સ્વજ્ઞસ્તદા ભવેજ્જન્તુઃ પદ્મુઃ સક્થોર્દ્વયોર્વધાત્ ॥ ૫૮ ॥

કમ્ભરના મધ્યભાગમાં રહીને વાયુ જ્યારે સાથળની કંડરાને તાણે છે, ત્યારે માણસ લંગડો થાય છે; પણ જ્યાં સાથળની એવી અવસ્થા થતાં રોગી પાંગળો-એય પગે લંગડો બને છે.

૨કલાયખંજનાં લક્ષણો.

પ્રક્રામન્વેપતે યસ્તુ સ્વજ્ઞન્નિવ ચ ગચ્છતિ ॥

કલાયસ્વજ્ઞં તં વિદ્યાત્ મુક્તસન્ધિપ્રવન્ધનમ્ ॥ ૫૯ ॥

જે રોગમાં માણસ ચાલતાં ચાલતાં થરથર કંપે છે અને ખોડાંગતો ચાલે છે. તેને કલાયખંજ (લાંગ ખાવાથી થયેલું લંગડાપણું) કહે છે. (કારણ કે આ રોગ લાંગ ખાનારને બધારે થાય છે.) આ વ્યાધિમાં સાંધા-ઓનાં બંધન શિથિલ થઈ જાય છે. (કલાયખંજને કેટલીક જગ્યાએ ખંજ-વાત કહ્યો છે.)

વાતકંટકનાં લક્ષણો.

રૂપાદે વિષમે ન્યસ્તે શ્રમાદ્વા જાયતે યદા ॥

વાતેન ગુલ્ફમાશ્રિત્ય તમાહુર્વાતકણ્ટકમ્ ॥ ૬૦ ॥

ચાલતાં ચાલતાં, પગ આડો અવળો પડ્યાથી, કિંવા પરિશ્રમ થવાથી વાયુ કુપિત થઈ પગની ધુંટીમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ વ્યાધિને વાત-કંટક કહે છે. કેટલાક આ રોગને ખુડુકાવાત કહે છે.

૧પાદદાહનાં લક્ષણો.

પાદયોઃ કુરુતે દાહં પિત્તાસ્ટ્વસહિતોઽનિલઃ ॥

વિશેષતઃશ્ચક્ષ્મતઃ પાદદાહં તમાદિશેત્ ॥ ૬૧ ॥

૫૮, ૫૯ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૨૭, ૨૮ ૬૦ વા. નિ. અ. ૧૫ શ્લો. ૫૩.

૬૧ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૦.

૧ સ્વાજ્ઞ્ય } =Paraplegia,
પાંગુલ્ય }

૨ કલાયલજ્ઞ=Spastic Paraplegia.

૩ પાદદાહ=Burning of the feet.

વાયુ, પિત્ત અને રક્ત સાથે મળી જઈ પગમાં બળત્રા કરે છે, જે આલતાં વધારે થાય છે. આ વ્યાધિને પાદદાહ કહે છે.

પાદહર્ષનાં લક્ષણો.

હૃષ્યેતે ચરણૌ यस્ય ભવેતાં ચાતિસ્રુત્તકૌ ॥

પાદહર્ષઃ સ વિજ્ઞેયઃ કફવાતપ્રકોપજઃ ॥ ૬૨ ॥

જે વ્યાધિમાં પગમાં ખાલી ચઢી હોય તેમ ઝણઝણાટ થાય છે, અને પગ બહેરા થઈ જાય છે, તેને પાદહર્ષ કહે છે. આ વ્યાધિ કફવાતના પ્રકોપથી પેદા થાય છે.

અંસશોષ અને અવબાહુકનાં લક્ષણો.

અંસદેશે સ્થિતો વાયુઃ શોષયેદંસબન્ધનમ્ ॥

શિરાશ્ચાકુક્ષ્ય તત્રસ્થો જનયેદવબાહુકમ્ ॥ ૬૩ ॥

ખભામાં રહેલો વાયુ જ્યારે તેના અંધનને શોષી નાખે છે ત્યારે અંસશોષ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે ખભામાં રહેલો વાયુ તે સ્થાનની શિરાઓનો સંકોચ કરી નાખે છે; ત્યારે અવબાહુક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

મૂકાદિકનાં લક્ષણો.

આવૃત્ય વાયુઃ સક્ર્ફો ધમનીઃ શબ્દવાહિનીઃ ॥

નરાન્ કરોત્યક્રિયકાન્ મૂકમિન્મિળગદ્ગદાન્ ॥ ૬૪ ॥

કંઈયુક્ત થયેલો વાયુ, શબ્દને વહન કરનારી ધમનીઓને ઘેરી લઇને માણસને બોલવાની ક્રિયામાં અડચણ કરે છે. જેથી તે માણસ મુંઝું, મુંગણું કે તોતડું બને છે.

તૂની રોગનાં લક્ષણો.

અથો યા વેદના યાતિ વર્ષોમૂત્રાશયોત્થિતા ॥

મિન્દતીવ ગુદોપસ્થં સા તૂની નામ નામતઃ ॥ ૬૫ ॥

જે રોગમાં વિજ્ઞાના સ્થાન (છેલ્લાં આંતરડાં) માંથી અને મૂત્રાશય-માંથી ઉઠેલી વેદના ગુદાને તથા ઉપસ્થ (સ્ત્રીપુરુષની ગુહોદ્રિય) ને જાણી શકી નાંખતી હોય એવી રીતે નીચે ઉતરે છે; તે રોગ તૂનીના નામથી ઓળખાય છે.

૧ મૂકત્વ=Aphonia.

૬૨, ૬૩ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૧, ૩૨.

૬૪, ૬૫ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૫, ૩૬.

પ્રતિતૂની રોગનાં લક્ષણ.

શુદોપસ્થોત્થિતા ચૈવ પ્રતિલોમં પ્રધાવિતા ॥

વેગૈઃ પક્ષાશયં યાતિ પ્રતિતૂનીતિ સોચ્યતે ॥ ૬૬ ॥

જ્યારે શુદ્ધ અને ઉપસ્થમાંથી શરુ થયેલી વેદના ઉલટી રીતે ઉપર ચઢી વેગથી પકવાશય (આંતરડાં) માં જાય છે ત્યારે તે રોગને પ્રતિતૂની કહે છે.

૧આધ્માનનાં લક્ષણ.

સાટોપમત્યુગ્રજમાધ્માતમુદરં ભૃશમ્ ॥

આધ્માનમિતિ જાનીયાદ્ધોરં વાતનિરોધજમ્ ॥ ૬૭ ॥

અધોવાયુને રોકવાથી, શુડગડાટ સાથે તથા અત્યંત પીડા સાથે પેટ વાયુથી (પવનથી) ભરેલી આમડાની કાથળી પ્રમાણે, ફૂલે છે. આ વ્યાધિને આધ્માન-પેટ ચઢવું કહે છે.

પ્રત્યાધ્માનનાં લક્ષણ.

વિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં તદેવામાશયોત્થિતમ્ ॥

પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્કફવ્યાકુલિતાનિલમ્ ॥ ૬૮ ॥

જો વાયુ કફથી રોકાઈ જવાને લીધે, ઉપલો આધ્માન રોગ પેટને બદલે આમાશયમાં (પેટ ને રતન વચ્ચેના ભાગમાં) થાય તો તે પ્રત્યાધ્માન કહેવાય છે. આ વ્યાધિથી હૃદય અને કુખોમાં દુઃખ થતું નથી.

વાતાષ્ટીલાનાં લક્ષણ.

નાભેરધસ્તાત્સજ્ઞાતઃ સચ્ચારી યદિ વાઙ્ચલઃ ॥

અષ્ટીલાવદ્ધનો ગ્રન્થિરૂર્ધ્વમાયત ઉન્નતઃ ॥ ૬૯ ॥

વાતાષ્ટીલાં વિજાનીયાદ્દર્મિર્માર્ગાવરોધિનીમ્ ॥

નાભિના નીચલા ભાગમાં, લંબગોળ, ઉંચી અને પથ્થર પ્રમાણે કઠણ તથા સ્થિર કે ફરતી જે ગાંઠ થાય છે તે વાતાષ્ટીલા કહેવાય છે. આ ગાંઠ નીચે ઉતરતાં વાયુ, મળ અને મૂત્રનો અટકાવ કરે છે.

૧ આધ્માન=Tympanitis.

૬૬ થી ૬૯ (નીચલી પંક્તિ) સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૦ થી ૪૦.

પ્રત્યઙ્ઠીલાનાં લક્ષણ.

एतामेव रुजा युक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ॥ ७० ॥

प्रत्यङ्गोत्थापिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥

જે પવનછૂટ, મળ અને મૂત્રને રોકનારી આ અઘીલા અત્યંત પીડા કરતી હોય, તથા પેટમાં લાંબી થઈ આડી પડી હોય તો તેને જ પ્રત્યઙ્ઠીલા કહે છે.

મૂત્રાવરોધનાં લક્ષણ.

मारुतेऽनुगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ॥ ७१ ॥

विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥

અસ્તિ-પેડુ-માં રહેલો વાયુ જો અનુલોમ (સ્વાભાવિક-જેવો જોધ એ તેવો મૂત્રમાર્ગની દિશામાં જતો) હોય છે, તો પેશાબ સારી રીતે થાય છે; પણ તે સ્થાનમાં રહેલો વાયુ પ્રતિલોમ (વિકારયુક્ત-સ્વાભાવિકથી વિરુદ્ધ મૂત્ર માર્ગથી ઉલટી દિશામાં ગતિ કરતો) થતાં તે અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ વગેરે પેશાબના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

'ક'પવાયુનાં લક્ષણ.

सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ॥ ७२ ॥

જે વાયુથી આખું શરીર કે માથાં જેવો કોઈ અવયવ કંપે છે, તેને વેપથુ કહે છે.

અધ્ધીનાં લક્ષણ.

खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥

પગ, જાંઘો અને હાથના મૂળને ભાંગી નાખે એવી જે વાયુની પીડા થાય છે, તેને અધ્ધી કહે છે.

ન કહેલા વાતરોગનું સૂચન.

स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत् ॥ ७३ ॥

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥

૧ વેપથુ=ક'પવાયુ=Paralysis Agitans.

૭૦, ૭૧ (ખેલ્લી પંક્તિ) સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૪૦, ૪૧.

૭૩, ૭૪ ચ. ચિ. અ. ૨૮ શ્લો. ૫૫, ૫૬.

સ્થાન અને નામને અનુસરનારાં ચિહ્નો ઉપરથી બાકીના બીજા વાત વ્યાધિઓ ઓળખવા. આ સર્વ વાતવ્યાધિઓમાં પિત્તાદિ દોષોનો સંબંધ છે, એમ જાણવું.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

હનુસ્તમ્ભાર્દિતાક્ષેપપક્ષાઘાતાપતાનકાઃ ॥ ૭૪ ॥

કાલેન મહતા વાતા યત્નાત્સિધ્યન્તિ વા ન વા ॥

નવાન્બલવતસ્ત્વેતાન્સાધયેન્નિરુપદ્રવાન્ ॥ ૭૫ ॥

હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપ, પક્ષાઘાત અને અપતાનક, એ વાતવ્યાધિઓ ધણા દિવસે ધણી મેહેનતે મટે છે, અને વખતે નથી મટતા. પણ બળવાન પુરુષને નવા થયેલા અને કોઈ પણ ઉપદ્રવ વગરના આ રોગોને સાધ્ય સમજી તેનાપર ઔષધોપચાર કરવા.

ઉપદ્રવોથી અસાધ્યત્વ.

વિસર્પદ હરુક્સઙ્ગમૂર્છારુચ્યગ્નિમાર્દવૈઃ ॥

ક્ષીણમાંસબલં વાતા ઘ્નન્તિ પક્ષવધાદયઃ ॥ ૭૬ ॥

વાતવ્યાધિના જે રોગીને વિસર્પ, દાહ, શ્લેષા, મળમૂત્રાદિકનો અવરોધ, મૂર્છા, અરુચિ અને મંદ જઠરાગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવો લાગુ પડ્યા હોય, અને જેનાં માંસ તથા બળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, તેનો પક્ષવધાદિ વિકારો નાશ કરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણ.

શૂનં સુપ્તત્વચં ભગ્નં કમ્પાધ્માનનિપીઢિતમ્ ॥

રુજાર્તિમન્તં ચ નરં વાતવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥ ૭૭ ॥

જે રોગીના આખા શરીરે સોજા ચડ્યા હોય, જેની આમડી બહેરી થઈ ગઈ હોય, જેની અવસ્થા પાકી ગઈ હોય, જે કંપ (ધ્રુગરી-દ્રઙ્ગાટ) આધ્માન અને શ્લેષાથી ધણો હેરાન હોય તે રોગીનો વાતવ્યાધિ જીવ લે છે.

અવગ્રાસ્તપ્રાતિર્યસ્ય સ્થાનસ્થઃ પ્રકૃતૌ સ્થિતઃ ॥

વાયુઃ સ્યાત્સોઽધિકં જીવેદ્વીતરોગઃ સમાઃ શતમ્ ॥ ૭૮ ॥

જે માણસના વાયુની ગતિ કોઈ ઠેકાણે રોકાતી નથી, જેનો વાયુ પોતાના સ્થાનમાં રહેલો છે, તેમજ પ્રકૃતિસ્થિત છે—એટલે જેના શરીરમાં વાયુ ક્ષીણ થતો નથી કે વૃદ્ધિ પામતો નથી, તે માણસ નીરોગી રહીને સો વર્ષ અને તેથી વધારે પણ જીવે છે.

इति वातव्याधिनिदान.

વાતરક્તનિદાન.

વાતરક્ત થવાનાં કારણો.

લવણામ્લકટુક્ષારસ્ત્રિઘોષ્ણાજીર્ણભોજનૈઃ

ક્લિન્નશુષ્કામ્બુજાનૂપમાંસપિષ્યાકમૂલકૈઃ ॥ ૧ ॥

કુલ્ત્યમાષણિષ્પાવશાકાદિપલ્લેક્ષુભિઃ ॥

દધ્યારનાલસૌવી શુક્તતક્રમુરાસવૈઃ ॥ ૨ ॥

વિરુદ્ધાધ્યશનક્રોધદિવાસ્વપ્નપ્રજાગરૈઃ ॥ ૩ ॥

પ્રાયશઃ સુકુમારાણાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્ ॥

સ્થૂલાનાં સુખિનાં ચાપિ વાતરક્તં પ્રકુપ્યતિ ॥ ૪ ॥

ખારા, ખાટા, તીખા, ક્ષારવાળા, ચીકણા (ધી, તેલ વગેરે), અને ગરમ ખોરાકો ખાવાથી, અણર્જુ હોય ત્યારે ખાવાથી, સડેલાં કે સુકાં જળચર પ્રાણીનાં કે પાણી પાસે ફરનારાં (બગલાં, બતક વગેરે) પ્રાણીના માંસ બક્ષણથી, ખોળ, મૂળા, કળથી, અડદ, વાલ, શાક (બાજી પાલો), માંસ, શેરડી, દહીં, આરનાલ, સૌવીર, મધ, સૂકત (ધઉં, જવ, ચોખા-માંથી બનાવેલો દારુ), છાશ, મદિરા, આસવ વગેરેના સેવનથી, અને વિરુદ્ધ ભોજન (દૂધ, માછલાં વગેરે પદાર્થોનો આહાર), જમ્યા ઉપર ફરી ફરીને ખાવું, ક્રોધ, દિવસે ઉઘવું અને રાત્રે જાગરણ કરવું વગેરે કારણથી, ધણુંકરી નાળુક બાંધવાળા માણસોને, મિથ્યા આહાર વિહાર કરનારને, સ્થૂલ (જડાં, ભારે) શરીરવાળાઓને તથા સુખી માણસોને વાતરક્ત-વ્યાધિ લાગુ પડે છે.

વાતરક્તની સંપ્રાપ્તિ.

હસ્ત્યશ્વોર્ષૈર્ગચ્છતશ્ચાશ્નતશ્ચ વિદહત્ સ વિદાહોઽશનસ્ય ॥

કૃત્સ્નં રક્તં વિદહત્યાશુ તચ્ચ સ્વસ્તં દુષ્ટં પાદયોશ્રીયતે તુ ॥

તત્સંપૃક્તં વાયુના દૂષિતેન તત્પ્રાબલ્યાદુચ્યતે વાતરક્તમ્ ॥ ૫ ॥

૧ વાતરક્ત=ગાંઠીચોવા=Gout.

૧ થી ૩ ચ. ચિ. અ. ૨૯ શ્લો. ૩ થી ૫.

૪ સુ. ચિ. અ. ૫ શ્લો. ૫.

૫ (છઠ્ઠી પંક્તિ) ૬, ૭ સુ. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૯.

સ્પર્શોદ્વિગ્રો તોદભેદપ્રશોષસ્વાપોપેતૌ વાતરક્તેન પાદૌ ॥
 પિત્તાસ્ટગ્ન્યામુપ્રદાહૌ ભવેતામલ્યર્થોષ્ણૌ રક્તશોફૌ મૃદૂ ચ ॥૬॥
 કણ્ઠમન્તૌ શ્વેતશીતૌ સશોફૌ પીનસ્તબ્ધૌ શ્લેષ્મદુષ્ટે તુ રક્તે ॥
 સર્વેદુષ્ટે શોગિતે ચાપિ દોષાઃ સ્વં સ્વં રૂપં પાદયોર્દર્શયન્તિ ॥૯॥

હાથી, ઘોડા કે ઊંટ ઉપર હમેશાં ફરનારના અને જગત્રા કરવાવાળું
 અન્ય જમનારના એ ખોળાકની ગરમી શરીરનાં બધાં લોહીને ગરમ કરીને
 બગાડી નાખે છે, અને એ બગડેલું લોહી નીચે ઉતરીને પગમાં એકઠું
 થાય છે. આ બગડેલું લોહી બગડેલા વાયુ સાથે મળેલું હોય છે તથા
 એમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય હોય છે માટે આ રોગ વાતરક્ત કહેવાય છે.

(વાયુના વિકારથી જો લોહી બગડ્યું હોય તો) વાતરક્તના રોગીના
 પગને સ્પર્શ કરતાં તે ઉદ્વેગ પામે છે, પગમાં તોડ તથા ફાટ થાય છે, તે
 સૂકાઈ જાય છે તથા બેહેર મારી જાય છે. પિત્તના અને લોહીના વિકાર-
 થી થયેલા વાત રક્તમાં પગમાં અત્યંત દાહ થાય છે તથા ઘણો ગરમ
 અને રાતો સોજે થાય છે, અને તેને હાથ લગાડતાં તે કામલ લાગે છે.
 કદથી લોહી બગડ્યું હોય તો તેમાં ચેળ આવે છે. અને સોજે ઘોળો,
 ઠંડો, જડો અને સ્થિર માનુષ પડે છે. ત્રણે દોષોથી લોહી બગડ્યું હોય
 તો રોગીના પગમાં પ્રત્યેક દોષનાં જૂનાં જૂનાં ચિહ્ન જોવામાં આવે છે.

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ.

સ્વેદોઽલ્પર્થ ન વા કાઞ્ચર્થ સ્પર્શાજ્ઞત્વં ક્ષતેઽતિરુક્ ॥
 સન્ધિશૈથિલ્યમાલસ્યં સદનં પિડકોદ્રમઃ ॥ ૮ ॥
 જાનુજઙ્ઘોરુકટ્યંસહસ્તપાદાઙ્ગસન્ધિષુ ॥
 નિસ્તોદઃ સ્ફુરણં ભેદો ગુરુત્વં સુપ્તિરેવ ચ ॥ ૯ ॥
 કણ્ઠઃ સન્ધિષુ રુગ્ભૂત્વા ભૂત્વા નશ્યતિ ચાસકૃત્ ॥
 વૈવર્ણ્યં મण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ ૧૦ ॥

વાતરક્તના પૂર્વરૂપમાં, પરસેવો ઘણો વળે છે અથવા થતો જ નથી;
 શરીરનો વર્ણુ શ્યામતા ધરે છે; આમડી બેહેરી થાય છે; કાઠિપણુ ઠંડાણુ
 થયેલા જખમમાં દુઃખાવો ઘણો થાય છે; સાંધાઓ ઢીલા પડે છે;

આગસ આવે છે; ઝલાનિ રહે છે; ગુંમડાં થાય છે; ધુંટણુ, જાંઘો, સાથળ કમ્મર, ખભા, હાથ અને પગ વગેરે અંગોના સાંધાઓમાં સોયો ખેંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; શરીરે કંપ થાય છે; ખીલા માર્યા જેવી પીડા થાય છે; શરીર ભારે અને છે; તથા ખેહેર મારી જાય છે; વલુર આવે છે; સાંધાઓમાં વારંવાર પીડા થાય છે અને પાછી મટી જાય છે; શરીરનો રંગ બગડે છે; અને શરીર ઉપર ગોળ ચકરડાં ઉઠે છે.

વાતરક્તનાં લક્ષણો.

વાતાધિકેઽધિકં તત્ર શૂલસ્ફુરણતોદનમ્ ॥

શોથશ્ચ રૌક્ષ્યં કૃષ્ણત્વં શ્યાવતા વૃદ્ધિહાનયઃ ॥ ૧૧ ॥

ધમન્યજ્જુલિસન્ધીનાં સઙ્કોચોઽદ્ગ્રહોઽતિરૂક્ ॥

શીતદ્રેષાનુપશયૌ સ્તમ્ભવેપથુસુપ્તયઃ ॥ ૧૨ ॥

રક્તે શોથોઽતિરૂક્ તોદસ્તાન્નશ્ચિમિચિમાયતે ॥

સ્તિગ્ધરૂક્ષૈઃ શમં નૈતિ કણ્ઠૂકેદસમન્વિતઃ ॥ ૧૩ ॥

પિત્તે વિદાહઃ સંમોહઃ સ્વેદો મૂર્છા મદસ્તૃષા ॥

સ્પર્શસહત્વં રક્તાઙ્ગઃ શોકઃ પાકો મૃશોષ્ણતા ॥૧૪॥

જે વાતરક્તમાં વાયુનું અધિક પ્રમાણ હોય છે, તેમાં રૂઝો ફૂટે છે; અંગ ધુન્ને છે; સોયો ખેંચ્યા જેવી ધણી પીડા થાય છે; સોજા ચઢે છે; શરીર શુષ્ક-લુખ્ણું અને છે; તેનો રંગ કાળો કે આસમાની થાય છે; આ બધાં લક્ષણો ધડીમાં વધે છે; ધડીમાં ઓછા જણાય છે; ધમનીઓ અને આંગળીઓના સાંધાઓ ખેંચાય છે; શરીર જકડાય છે; ધણી વેદના થાય છે; શીતળ પદાર્થોનો અણુગમે થાય છે. તેમનું સેવન કરતાં રોગ વધે છે; જે અંગમાં દરદ થયું હોય, તે અંગ હલીયલી શકતું નથી, ધુન્ને છે તથા ખેહેર મારી જાય છે. જે વાતરક્તમાં લોહીનું અધિક બળ હોય, તેમાં ધણી વેદના-વાળો લાલ સોજે હોય છે. કીડી ચટકા મારતી હોય તેના જેવી વેદના થાય છે, અને ચેળ આવી તેમાંથી પાણી ઝરે છે; અને ચીકણા ફિંવા સૂકા પદાર્થો બહાણ કરવાથી રોગ જતો નથી. પિત્તાધિક વાતરક્તમાં અત્યંત બળત્રા થાય છે; મન અને ઈન્દ્રિયો મૂંઝિત થાય છે; પરસેવો

વળે છે; મૂઝાં આવે છે; રોગી નીશા કયોં હોય એવો થઈ જાય છે; તેને તરશ ધણી લાગે છે; અને સ્પર્શ સહન થતો નથી; વળી સોજે લાલ હોય છે; એ ધણી ગરમ લાગે છે, અને પાકે છે.

કુદ્ધિક વાતરક્તનાં લક્ષણો.

કફે સ્તૈમિયગુરુના સુપ્તિસ્તિગ્ધત્વશતિતાઃ ॥

કણ્ઠર્મન્દા ચ રુગ્ દ્વન્દ્વં સર્વલિઙ્ગં ચ સઙ્કરાત્ ॥ ૧૫ ॥

જે વાતરક્તમાં કફનું જોર વધારે હોય, તેમાં શરીર બીનું, ભારે, બેહેર આરી ગયેલું, ચીકણું તથા ઠણકું લાગે છે; ખંજવાળ આવે છે; અને થોડી થોડી ખીડા થાય છે.

જે વાતરક્તમાં બે દોષનાં લક્ષણો એકઠાં દૃષ્ટિએ પડે તો તે બે દોષ એકઠાં મળવાથી થયેલો જાણ્યો અને ત્રણ દોષોનાં ચિહ્ન એકત્ર માણુમ પડે તો તે ત્રિદોષથી થયેલો જાણ્યો.

વાતરક્તનો ફેલાવો.

પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિદ્ધસ્તયોરપિ ॥

આશ્વોર્વિષમિવ ક્રુદ્ધં તદ્દેહમનુસર્પતિ ॥ ૧૬ ॥

વાતરક્ત પમના મૂળમાંથી (ધણું કરી અંગુઠાથી) અને કોઈ વખત હાથના મૂળમાંથી શરૂ થઈને ઉપાય ન કરવામાં આવે તો વકરી જતાં ઉદરના ઝેર પ્રમાણે ધીમે ધીમે આખા શરીરમાં ફેલાય છે.

વાતરક્તનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

આજાનુ સ્ફુટિતં યચ્ચ પ્રભિન્નં પ્રસ્રુતં ચ યત્ ॥

ઉપદ્રવૈશ્ચ યજ્જુષ્ટં પ્રાણમાસક્ષયાદિભિઃ ॥

વાતરક્તમસાધ્યં સ્યાદ્યાપ્યં સંવત્સરોષિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

જે વાતરક્ત પગથી ઘુંટણ સુધી ફેલાયું હોય, જેમાં આમડી ફાટી ગઈ હોય, તથા તેમાંથી સ્ત્રાવ થતો હોય, તેમજ જેમાં બલનો અને માંસનો ક્ષય વગેરે ઉપદ્રવો દેખાતા હોય તે વાતરક્ત અસાધ્ય છે. જે વાતરક્ત થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તે મુશ્કેલીથી મટે છે; (પણ તે મુદતની અંદરનો અને વળી ફાટ કે ચીરા જેમાં પડ્યા ન હોય, તે સાધ્ય છે)

વાતરક્તના ઉપદ્રવો.

અસ્વમારોચકશ્વાસમાંસકોથશિરોગ્રહાઃ ॥

સંમૂર્છામદરુક્તૃષ્ણાજ્વરમોહપ્રવેપકાઃ ॥ ૧૮ ॥

હિકાપાઙ્ગુલ્યવીસર્પપાકતોદશ્રમક્રુમાઃ ॥

અઙ્ગુલીવક્રતાસ્ફોટદાહમર્મગ્રહાર્બુદાઃ ॥ ૧૯ ॥

एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन चापि यत् ॥

વાતરક્તમાં અરુચિ, શ્વાસ, ઉંઘ ન આવવી, માંસમાં સંકો લાગવો, માથાનો દુઃખાવો, ઈદ્રિયો તથા મન ખેમાન થવાં, નીશો કર્યા જેવી મનની સ્થિતિ, અત્યંત પીડા, તૃષ્ણા, તાવ, મૂર્છા, કંપ, હેડકી, લુલાપણું, વિસર્પ (રતવા), સુજેલા બાગમાં પાક, સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા, ભ્રમણા, વિના મહેનતે થાક લાગવો, આંગળીઓ તથા અંગુઠાઓ વાંકા થવા, ફેાલીઓ થવી, બળત્રા થવી, મર્મસ્થાનો જકડાવાં, અને ગાંઠો બાકવી વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ બધા ઉપદ્રવોયુક્ત જે વાતરક્ત હોય અથવા જેમાં દર્દીને બાન ન રહેતું હોય તેને અસાધ્ય જાણવો.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ૨૦ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ॥

त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरુપદ્રવાઃ ॥ ૨૧ ॥

બધા ઉપદ્રવો જે વાતરક્તમાં થયા નથી, તે કષ્ટસાધ્ય અને જેમાં તે (ઉપદ્રવો) ખીલકુલ થયાજ નથી, તે સુખસાધ્ય જાણવો. તેમ જ એક દોષથી થયેલો નવીન વાતરક્ત સાધ્ય, બે દોષથી થયેલો કષ્ટ સાધ્ય, અને ત્રિદોષજનિત તથા બધા ઉપદ્રવોવાળો વાતરક્ત અસાધ્ય છે.

इति वातरक्तनिदानम्.

ઉરુસ્તમ્ભનિદાન.

ઉરુસ્તમ્ભનાં લક્ષણા.

શીતોષ્ણદ્રવસંશુષ્કગુરુસ્તિગ્ધૈર્નિષેવિતૈઃ ॥

જીર્ણાજીર્ણે તથાયાસસંક્ષોભસ્વપ્નજાગરૈઃ ॥ ૧ ॥

સશ્લેષ્મમેદઃ પવનઃ સામપત્યર્થસન્નિતમ્ ॥

અભિભૂયેતરં દોષમૂરૂ ચેત્પ્રતિપચ્યતે ॥ ૨ ॥

સક્થ્યસ્થિની પ્રપૂર્યાન્તઃ શ્લેષ્મણા સ્તિમિતેન ચ ॥

તદા સ્તન્નાતિ તેનોરૂ સ્તબ્ધૌ શીતાવચેતનૌ ॥ ૩ ॥

પરકીયાવિવ ગુરૂ સ્યાતામતિમૃશવ્યથૌ ॥

ધ્યાનાઙ્ગમર્દસ્તૈમિસ્યતન્દ્રાચ્છર્ધરુચિજ્વરૈઃ ॥ ૪ ॥

સંયુતૌ પાદસદનકૃચ્છ્રોદ્ધરણસુપ્તિભિઃ ॥

તમૂરૂસ્તમ્ભમિસાહુરાઢ્યવાતમથાપરે ॥ ૫ ॥

ટાઠા અને ઉના, પ્રવાહી અને સૂકા, ભારે અને ચીકણા, એવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળા પદાર્થોને, આગલો ખોરાક ઘણો ખરો પચી ગયો હોય અને થોડું અજીર્ણ હોય ત્યારે ખાવાથી, તેમજ પુષ્કળ મેહેનત લેવાથી, શોક અને ક્રોધ જેવા પ્રબળ વિકારોવડે મનમાં ગડમથલ થવાથી, દિવસે ઊંઘવાથી અને રાત્રે જાગવાથી, કફ અને મેદયુક્ત થયેલો વાયુ જે એકઠા થઈ રહેલા આમયુક્ત ખીજ દોષોને દાખી નાંખી, પછી સાથળમાં આવે અને સાથળનાં હાડકાનો અંદરનો ભાગ જામેલા કફથી ભરી દે તો તે માણસના સાથળો, અકકડ, ડંડા અને નિર્જીવ થઈ જાય છે, કે જેને લીધે દર્દીથી પગ ઉપાડી ચલાવું નથી. વળી સાથળ જાણે પારકા હોય એવા ભારે લાગે છે અને તેમાં અત્યંત દુઃખાવો થાય છે. આ રોગમાં ખચેની, શરીરમાં કળતર, જડતા, તંદ્રા, ઉલટી, અરુચિ, તાવ, પગનું ગળી જવું, પગ ઉપાડવામાં મુશ્કેલી તથા પગમાં બહેરાપણું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ રોગને ઉરુસ્તમ્ભ કહે છે. કેટલાક તેને આઢ્યવાત પણ કહે છે.

૧ ઉરુસ્તમ્ભ=Paraplegia=કેડથી નીચેનો પક્ષાઘાત.

૧ થી ૫ વ્રા. નિ. અ. ૧૫ શ્લો. ૪૭ થી ૫૧.

ઉરુસ્તંભનાં પૂર્વરૂપો.

પ્રાગૃપં તસ્ય નિદ્રાતિધ્યાનં સ્તિમિતતા જ્વરઃ ॥

રોમહર્ષોઽરુચિર્હર્દિર્જઙ્ગોર્વોઃ સદનં તથા ॥ ૬ ॥

ઉરુસ્તંભના પૂર્વરૂપમાં ઊંઘ ધણી આવે છે; મનમાં ખેચેની રહે છે; શરીરમાં જડતા લાગે છે; અને તાવ, રોમાંચ, અરુચિ, ઉલટી, તથા બાંધો અને સાથળનું ગળી જવું વગેરે ચિહ્નો થાય છે.

ઉરુસ્તંભનાં લક્ષણો.

વાતશક્તિભિરજ્ઞાનાત્તસ્ય સ્યાત્સ્ત્રેહનાત્પુનઃ ॥

પાદયોઃ સદનં સુપ્તિઃ કૃચ્છ્રાદુદ્ધરણં તથા ॥ ૭ ॥

જઙ્ગોરુગ્લાનિરત્પથં શશ્વચ્ચાદાહવેદને ॥

પાદં ચ વ્યથતે ન્યસ્તં શીતસ્પર્શં ન વેત્તિ ચ ॥ ૮ ॥

સંસ્થાને પીડને ગત્યાં ચાલને ચાપ્યનીશ્વરઃ ॥

અન્યસ્યેવ હિ સમ્ભગ્નાત્પૂરૂ પાદૌ ચ મન્યતે ॥ ૯ ॥

ઉરુસ્તંભ રોગ ન ઓળખાતાં વાયુની શંકાથી તેના રોગી ઉપર તેલ ઓળવું વગેરે સ્નેહન ઉપાયો કરવાથી વ્યાધિ ધણી જ વધી પડી નીચેનાં લક્ષણો થાય છે; પગો ગળે છે; અવયવો સુનકાર મારી જાય છે; પગ મુશ્કેલીથી ઉપડે છે. બાંધો અને સાથળ તે ધણી જ ગળી જાય છે; નિરંતર દાહ અને વેદના થાય છે; પગ નીચે મુકવા જતાં તેમાં વેદના થાય છે; શીતળ પદાર્થોના સ્પર્શની ખબર પડતી નથી; પગ નીચે મૂકવામાં દબાવવામાં કે હલાવવા ચલાવવામાં, રોગી તદન પરાધીન બને છે; અને પગ તથા સાથળ બાંધે ભાંગી ગયા હોય કેવા તે પારકાના હોય એમ તેને લાગે છે.

ઉરુસ્તંભનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

યદા દાહાર્તિતોદાર્તો વેપનઃ પુરુષો ભવેત્ ॥

ઉરુસ્તમ્ભસ્તદા હન્યાત્સાધયેદન્યથા નવમ્ ॥ ૧૦ ॥

ઉરુસ્તમ્ભના જે રોગીને બળત્રા, શ્વજો અને સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થઈ કંપ થાય છે, તે બચવા પામતો નથી. ઉપલાં લક્ષણો વગરનો નોંધા ઉરુસ્તમ્ભ સાધ્ય છે.

इति उरुस्तम्भनिदानम्.

આમવાતનિદાન.

વિરુદ્ધાહારચેષ્ટસ્ય મન્દાગ્નેર્નિશ્ચલસ્ય ચ ॥

સ્નિગ્ધં મુક્તવતો હ્યન્નં વ્યાયામં ચાપ્યકુર્વતઃ ॥ ૧ ॥

વાયુના પ્રેરિતો હ્યામઃ શ્લેષ્મસ્થાનં પ્રધાવતિ ॥

તેનાત્યર્થં વિદગ્ધોઽસૌ ધમનીઃ પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨ ॥

વાતપિત્તકફૈર્ભૂયો દૂષિતઃ સોઽન્નજો રસઃ ॥

સ્રોતાંસ્યભિષ્યન્દયતિ નાનાવર્ણોઽતિપિચ્છિલઃ ॥ ૩ ॥

યુગપત્કુપિતાવેતૌ ત્રિકસન્ધિપ્રવેશકૌ ॥

સ્તબ્ધં ચ કુરુતો ગાત્રમામવાતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

વિરુદ્ધ આહાર અને વિરુદ્ધ વિહાર કરનારનો; મંદ જઠરાગ્નિવાળા બહુ ખેસી રહેનારનો અને ચીકણા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરી કસરત ન કરનારનો; આમ (અન્નનો અપકવ રસ) વાયુથી પ્રેરિત થઈ, કફના (આમાશયાદિ) સ્થાન સુધી જઈ પહોંચે છે; અને પછી ત્યાં વાયુથી અત્યંત બગડી, શરીરની ધમનીઓમાં સંચરે છે. પછી તે અન્નનો રસ (આમ) વાયુ, પિત્ત અને કફથી વધારે દુષ્ટ થઈ, બધા ભાગોને પૂરી દે છે. તે આમ વિવિધ રંગનો અને ઘણા જ ચીકણા કે તેલિયો હોય છે. આ રીતે એક સાથે બગડેલા આમ અને વાયુ જ્યારે ત્રિકની સંધિમાં (કેડમાં) પ્રવેશી, શરીરને જકડી લે છે, ત્યારે તેને આમવાત કહે છે.

આમવાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો.

અક્લમર્દોઽરુચિસ્તૃષ્ણા આલસ્યં ગૌરવં જ્વરઃ ॥

અપાકઃ શૂનતાઙ્ગાનામામવાતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫ ॥

આમવાતમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. શરીર ધાણું કળે છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; તૃપ્તિ લાગે છે; આળસ આવે છે; અંગ ભારે થાય છે; તાવ આવે છે; અન્ન પચતું નથી; અને શરીરપર સોજા ચઢે છે.

આમવાતની વૃદ્ધિ થયા પછીનાં લક્ષણો.

સ કષ્ટઃ સર્વરોગાણાં યદા પ્રકુપિતો ભવેત્ ॥

હસ્તપાદશિરોગુલ્ફત્રિકજાનૂરુસન્ધિષુ ॥ ૬ ॥

કરોતિ સરુજં શોથં યત્ર દોષઃ પ્રપચ્ચતે ॥
 સ દેશો રુજતેઽત્યર્થં વ્યાવિદ્ધ ઇવ વૃશ્ચિકૈઃ ॥ ૭ ॥
 જનયેત્સોઽગ્નિદૌર્બલ્યં પ્રસેકારુચિગૌરવમ્ ॥
 ઉત્સાહહાનિં વૈરસ્યં દાહં ચ બહુમૂત્રતામ્ ॥ ૮ ॥
 કુક્ષૌ કઠિનતાં શૂલં તથા નિદ્રાવિપર્યયમ્ ॥
 તદ્છર્દિભ્રમમૂર્છાશ્ચ હૃદ્ગ્રહં વિદ્વિબન્ધતામ્ ॥ ૯ ॥
 જાડ્યાન્ત્રકૂજમાનાહં કષ્ટાંશ્ચાન્યાનુપદ્રવાન્ ॥
 પિત્તાત્સદાહરાગં ચ સશૂલં પવનાનુગમ્ ॥ ૧૦ ॥
 સ્તિમિતં ગુરુકણ્ઠં ચ કફજુષ્ટં તમાદિશેત્ ॥

ન્યારે આ આમવાયુનો હુમલો આવે છે, ત્યારે તે બધા વ્યાધિઓ કરતાં ઘણા દુઃખદાયક થાય છે. તેનાથી હાથ, પગ, મસ્તક, ધુંટી, ત્રિક (કેડ), ધુંટણ અને સાથળના સાંધાંઓમાંથી જે ભાગમાં દોષ (આમ અને વાયુ) જાય છે તે ભાગમાં વેદનાયુક્ત સોજો થાય છે. ત્યાં ત્યાં વીંછીએ ડાંખ માર્યો હોય એવી અસહ્ય વેદના થાય છે; વળી આ રોગમાં નડરાસિ મંદ પડે છે; મુખમાંથી પાણી ફૂટે છે; ખોરાક ઉપર અરુચિ થાય છે; શરીર ભારે થતું જાય છે; ઉમંગ ભાંગી જાય છે; મોઢું ખેસ્વાદ થઈ જાય છે; બળત્રા થાય છે; પેશાબ ઘણો થાય છે; કુખો કઠણ થઈ જાય છે; શ્વેતો ફૂટે છે; દિવસે ઉંઘ આવે છે; રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી; તૃપ્તા લાગે છે; ઉલટી થાય છે; ફેર આવે છે; મૂર્છા આવે છે; છાતીમાં મુંઝારો થાય છે; ઝાડો કઠણ થઈ જાય છે; કબજિયત રહે છે; શરીર જડ થાય છે; આંતરડામાં અવાજ થાય છે; અને કલાયખંતદિક ખીજત કટકારક ઉપદ્રવો પણ થાય છે જે આમવાત, પિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે, દાહયુક્ત અને લાલ રંગનો હોય છે, વાયુમાંથી થયેલો હોય તે શ્વેતયુક્ત હોય છે અને કફથી થયેલા આમવાતમાં શરીર ભીનું અને જડ લાગે છે તથા એળ આવે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

એકદોષાનુગઃ સાધ્યો દ્વિદોષો યાપ્ય ઉચ્યતે ॥
 સર્વદેહચરઃ શોથઃ સ કૃચ્છ્રઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥ ૧૧ ॥

જે આમવાત એક દોષથી થયો હોય છે, તે સાધ્ય જે બે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે યાપ્ય પણ જે આમવાતમાં દરદીને આખે શરીરે સોળ થાય અને જે ત્રિદોષજનિત હોય તે મટવો મુશ્કેલ છે.

इति आमवातनिदानम्.

શૂલનિદાન.

दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ॥

सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ ૧ ॥

વાત વગેરે ગુદા ગુદા દોષોમાંથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, આમથી ૧, અને ૬૬૦૪ ૩, મળી આઠ પ્રકારનાં શૂળ છે. આ અઘાં શૂળોમાં ઘણુંકરી વાયુ પ્રબળ હોય છે.

વાતશૂળનાં કારણો અને લક્ષણો.

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ॥

कलयमुद्राढकिकोरदूषादस्यरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ ૨ ॥

कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरूद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् ॥

विदूश्चક્રમૂत्रાનિલવેગરોધાચ્છોકોપવાસાદતિહાસ્યભાષ્યાત્ ॥ ૩ ॥

वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ॥

जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ૪ ॥

મુહુર્મુહુશ્ચોપશમપ્રકોપૌ વિષ્મૂત્રસંસ્તમ્ભનતોદભેદૈઃ ॥

સંસ્વેદનાભ્યજ્ઞનમર્દનાર્થૈઃ સ્તિગ્ધોષ્ણભોજ્યૈશ્ચ શમં પ્રયાતિ ॥ ૫ ॥

કસરત કરવાથી; લાંબી મગલ કરવાથી; અત્યંત સ્ત્રીસંગ કરવાથી; અત્યંત ગ્રગરણ કરવાથી; પુષ્કળ ઠંડું પાણી પીધાથી; વટાણા, મગ, તુવેર, કે કોદરાના ખોરાકથી; અત્યંત લુખ્યા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી; પેટ ભર્યું હોય ત્યાં જમવાથી; કાંઈ વાગવાથી; તુરા કે કડવા ખોરાકથી; ફળાગા ફટેલાં ધાન્યો ખાવાથી; દૂધ, માછલાં વગેરે પરરપર વિરુદ્ધ પદાર્થોના સેવનથી; સુકેલાં માંસનાં ભક્ષણથી; શાકની સુકવણી ખાધાથી; મળ, મૂત્ર, શુક્ર અને વાયુની ગતિને રોકવાથી; શોકથી; ઉપવાસોથી; ખડ-ખડીને ઘણીવાર હસવાથી; અને ઘણું ખોલવાથી વાયુ કોપાયમાન થઈ, હૃદય, પાંસળાં, બરડો, ત્રિક, અને બસ્તિમાં શૂળો ઉત્પન્ન કરે છે,

અન્ન પચ્યા પછી, સંધ્યા કાળે, વર્ષાઋતુમાં અને ટાઢ પડતી હોય ત્યારે આ શૂળ ધણું જોર કરે છે; આ રીતે વારંવાર શૂળનો હુમલો થાય છે. અને પાછી શાન્તિ થાય છે. જ્યારે હુમલો થાય છે ત્યારે મળ, મૂત્ર, કબ્જ થાય છે, અને સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તથા ડીલ ફાટે છે. પરસેવો વળે એવા ઔષધોપચારથી, અભ્યંજન (શરીરે તેલ ચોળવા) થી, તથા ચંપીથી તેમ જ ચીકણાં અને ઉષ્ણ અન્નથી, શૂળની શાંતિ થાય છે.

પિત્તશૂળનાં કારણો અને લક્ષણો.

ક્ષારાતિતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિતૈલનિષ્પાવપિण्याકકુલત્થયૂષૈઃ ॥
 કટ્વમ્લસૌવીરસુરાવિકારૈઃ ક્રોધાનલાયાસરવિપતાપૈઃ ॥ ૬ ॥
 ગ્રામ્યાતિયોગાદશનૈર્વિદગ્ધૈઃ પિત્તં પ્રકુપ્યાશુ કરોતિ શૂલમ્ ॥
 તૃષ્ણોહદાહાર્તિકરં હિ નાભ્યાં સંસ્વેદમૂર્ચ્છાભ્રમશોષયુક્તમ્ ॥ ૭ ॥
 મધ્યન્દિને કુપ્યતિ ચાર્ધરાત્રે વિદાહકાલે જલદાત્યયે ચ ॥
 શીતે ચ શીતૈઃ સમુપૈતિ શાન્તિં સુસ્વાદુશીતૈરપિ ભોજનૈશ્ચ ॥ ૮ ॥

જવખાર જેવા ક્ષારો ખાવાથી; મરચાં જેવા તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોના તેમજ વાંસના ફણુગા જેવા બળત્રા કરવાવાળા પદાર્થોના સેવનથી; તેજ, વાલ, વટાણા, ખોળ, મઠ, કે કળથીની લાપશી ખાધાથી, તીખા અને ખારા પદાર્થોથી, ખાટી કાંછના કે દાર્દ પણુ જાતના દારૂના ઉપયોગથી, ક્રોધથી; અગ્નિ સમીપ બેસવાથી; ઝાઝી મહેનત સેવાથી; બહુ તડકામાં ફરવાથી; ધણા ઓસંગ રાખવાથી; કે વિદગ્ધાશ્રુથી; પિત્ત કુપિત થઈ શૂળ (ચુંક) ઉત્પન્ન કરે છે. આ શૂળ, તૃષ્ણ, મોહ, બળત્રા, નાભિમાં પીડા; પરસેવો, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ અને શોષ વગેરે પીડાકારક ઉપદ્રવ-યુક્ત હોય છે. બપોરે, મધ્યરાત્રે, અન્ન પચવાના સમયે અને શરદઋતુમાં આ વ્યાધિ વધારે જોર કરે છે પણ શીત કાળમાં શીત પદાર્થોથી અને અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ અન્ન ખાવાથી, શાંતિ થાય છે.

કફશૂળનાં કારણો અને લક્ષણો.

આનૂપવારિજકિલાટપયોવિકારૈ-
 મૌસેશ્વપિષ્ટકૃશરાતિલશઙ્કુલીભિઃ ॥
 અન્યૈર્બલાસજનકૈરપિ હેતુભિશ્ચ
 શ્લેષ્મા પ્રકોપમુપગમ્ય કરોતિ શૂલમ્ ॥ ૯ ॥

હૃલ્લાસકાસમદનારુચિસંપ્રસેકૈ-

રામાશયં સ્નિમિત્કોષ્ઠશિરોગુરુત્થૈઃ ॥

મુક્તે સદૈવ હિ રુજં કુરુતેડતિમાત્રં

સૂર્યોદયે ચ શિશિરે કુસુમાગમે ચ ॥ ૧૦ ॥

જળ સમીપ સંચરતાં પક્ષીઓનાં અને જળમાં જીવનારાં પ્રાણી-
ઓનાં માંસ ભક્ષણથી; માવો, છાશ, દહીં, ઘી, માંખણ, માંસ, શેરડીનો
રસ, લોટના પદાર્થો, ખિચડી, તલના લાડુ ઇત્યાદિનો આહાર કરવાથી;
અને બીજાં પણ એવાં જ કદ ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોથી; કદ, કુપિત
થઈ, આમાશયમાં શળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ શળ સાથે મોળ, ઉધરસ,
ઝાનિ, અરુચિ, મોઢામાંથી લાળનાં સ્રાવ, પેટ ભારે પથ્થર જેવું થવું,
માથું ભારે થવું, વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. હમેશાં જમ્યા પછી, સૂર્યોદયે,
શિશિર ઋતુમાં અને વસંત ઋતુમાં. આ શળની પીડા ધણું જોર કરે છે.

આમ શૂળનાં લક્ષણો.

આટોપહૃલ્લાસવમીગુરુત્વસ્તૈમિત્યકાનાહકફપ્રસેકૈઃ ॥

કફસ્ય લિઙ્ગેન સમાનલિઙ્ગમામોદ્ધવં શૂલમુદાહરન્તિ ॥ ૧૧ ॥

આમશળમાં, પેટમાં ગડબટાટ થાય છે; મોળ આવે છે; ઉલટી
થાય છે; શરીર જડ અને ભારે લાગે છે; કબજીયત થાય છે; અને
મોઢામાંથી કદ ગળે છે. કદજન્ય શળનાં લક્ષણોને મળતાં લક્ષણોવાળા
આ રોગને આમજન્ય શળ કહે છે.

દ્વંદ્વજ શૂળનાં લક્ષણો.

વસ્તૌ હૃત્કણ્ઠપાર્શ્વેષુ સ શૂલઃ કફવાતિકઃ ॥

કુક્ષૌ હૃન્નાભિમધ્યેષુ સ શૂલઃ કફપૈત્તિકઃ ॥ ૧૨ ॥

દાહજ્વરકરો ઘોરો વિજ્ઞેયો વાતપૈત્તિકઃ ॥

જે અસ્તિ, દૃઢ્ય, કંઠ અને પાંસળામાં શળો ફૂટે, તે એ કદવાયુજન્ય
છે એમ જાણવું. જે કુખ, તથા દૃઢ્ય, અને નાભિના મધ્યમાં શળો ફૂટે, તે
કદપિત્તજન્ય છે એમ સમજવું. અને જેમાં બયંકર શળ સાથે બળત્રા
તથા જ્વર વગેરે ઉપદ્રવો થાય, તેને વાતપૈત્તિક છે એમ માનવું.

શૂળનો સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥ ૧૩ ॥

सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूयुपद्रवः ॥

એક દોષપર આધાર રાખનાર શૂળ સાધ્ય અને બે દોષમાંથી જન્મ પામનાર શૂળ કટ્ટસાધ્ય છે. ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલું બયંકર શૂળ તેમ જ જેમાં ઘણા ઉપદ્રવો થયા હોય તે અસાધ્ય સમજવું.

પરિણામ શૂળનાં લક્ષણા.

સ્વૈર્નિદાનૈઃ પ્રકુપિતો વાયુઃ સન્નિહિતસ્તથા ॥ ૧૪ ॥

કફપિત્તે સમાવૃત્ય શૂલકારી ભવેદ્દલી ॥

શુક્રે જીર્યતિ ચચ્છૂલં તદેવ પરિણામજમ્ ॥ ૧૫ ॥

તસ્ય લક્ષણમપ્યેતત્સમાસેનાભિધીયતે ॥

(પરિણામશૂળમાં) પોતાને કોપાવનારાં કારણોથી કુપિત થયેલો અને કફ પિત્તની પાસે રહેલો, બળવાન વાયુ, કફ અને પિત્તને ઘેરી લઈ, શૂળો ઉત્પન્ન કરે છે. ખાધેલું અનાજ પચતું હોય તે વખતે જે શૂળો છૂટે છે તેને જ પરિણામશૂળ કહે છે, કે જેનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં નીચે કહ્યાં છે.

પરિણામ શૂળનાં લક્ષણા.

આધ્માનાટોપવિષ્મૂત્રવિવન્ધારતિવેપનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

સ્ત્રિગ્ધોષ્ણોપશમપ્રાયં વાતિકં તદ્વદેદ્ધિષક્ ॥

તૃષ્ણાદાહારતિસ્વેદં કદ્વમ્લલવણોત્તરમ્ ॥ ૧૭ ॥

શૂલં શીતસમપ્રાયં પૈત્તિકં લક્ષ્યેદ્બુધઃ ॥

હર્દિહૃદ્લાસસંમોહં રૂલ્પરુઘ્ દીર્ઘસન્તતિ ॥ ૧૮ ॥

કટુતિક્તોપશાન્તં ચ તચ્ચ જ્ઞેયં કફાત્મકમ્ ॥

સંસૃષ્ઠલક્ષણં યચ્ચ દ્વિદોષં પરિકલ્પયેત્ ॥ ૧૯ ॥

ત્રિદોષજમસાધ્યં તુ ક્ષીણમાંસવલાનલમ્ ॥

જે શૂળમાં પેટ ચડેલું રહે, પેટમાં ગડગડાટ થાય; મળ, મૂત્ર કમળ થાય; બેચેની અને ગભરાટ થાય; તથા કંપારી છૂટે; અને જે ચીકણા અને ઊંના પદાર્થોથી શાંત થાય તે શૂળને વાતિક પરિણામ શૂળ કહે છે. જેમાં તરશ, બળત્રા, બેચેની અને પરસેવો થતો હોય; અને જે તીખા, ખાટા, તથા ખારા પદાર્થોના બક્ષણથી વધે અને શીત (ડંડા) પદાર્થોથી શાંત થાય, તેને પૈત્તિકપરિણામ શૂળ કહે છે. જેમાં ઉલટી થાય, ઉબકા આવે, બેચેની થાય, ઈદ્રિયો અને મન બેભાન થાય,

પીડા થોડી થાય, દરદ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યા કરે અને તીખા તથા કડવા પદાર્થોથી ક્ષાંતિ થાય તેને કફાત્મક શૂળ કહે છે. જે દોષનાં લક્ષણો એકઠાં બેવામાં આવે, તે દ્રવ્ય શૂળ; અને ત્રણ દોષનાં બધાં લક્ષણો જેમાં દૃષ્ટિએ પડે, તે ત્રિદોષ જ શૂળ ગણવું. જે શૂળમાં રોગીનાં બળ અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, અને જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય, તે ત્રિદોષજન્ય શૂળ, અસાધ્ય છે એમ સમજવું.

અન્નદ્રવાખ્ય શૂળનાં લક્ષણો.

जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते ॥ २० ॥

पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च ॥

न क्षमं याति नियमस्तोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ २१ ॥

અન્નનું પાચન થયા પછી, કિંતુ તે પચતી વખતે અથવા અભૂત્થ થતાં જે શૂળ આવે છે; જે પથ્યસેવનથી કે અપથ્ય કરવાથી, તેમ જ જમ્યાથી, કે ન જમ્યાથી, મટીજ જાય એવું નક્કી કહેવાતું નથી તેને અન્નદ્રવાખ્ય શૂળ કહે છે. (આ શૂળ અસાધ્ય નથી, કારણુ તેના પર ઔષધ આપવાનું કહ્યું છે.)

इति शूलनिदानम्.

ઉદાવર્તાના રોગનિદાન.

ઉદાવર્તનાં કારણો અને લક્ષણો.

वातविण्मूत्रजृम्भाश्चबोद्धारवमीन्द्रियैः ॥

श्रुतृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योद... ॥ १ ॥

વાયુ, ઝાડો, પેશાબ, બગાસું, આંસુ, છિક, ઓડકાર, ઉલટી, શુક્ર, બૂખ, તરશ, શ્વાસ અને નિદ્રા, એમનો વેગ રોકવાથી એટલે એ તેર-માંથી કોઇનો વેગ અટકાવવાથી ઉદાવર્ત નામનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

જુદા જુદા વેગને રોકવાથી થતા જુદા જુદા ઉદાવર્તનાં લક્ષણ.

वातमूत्र... ॥

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः... ॥ २ ॥

આટોપશૂલૌ પરિકર્તિકા ચ સક્કઃ પુરીષસ્ય તથોર્ધ્વવાતઃ ॥
પુરીષમાસ્યાદથવા નિરેતિ પુરીષવેગેઽભિહતે નરસ્ય ॥ ૩ ॥

વસ્તિમેહનયોઃ શૂલં મૂત્રકુચ્છં શિરોરુજા ॥

વિનામો વક્ષ્ણાનાહઃ સ્યાલ્લિઙ્ગં મૂત્રનિગ્રહે ॥ ૪ ॥

મન્યાગલસ્તમ્ભશિરોવિકારા જૃમ્ભોપઘાતાત્પવનાત્મકાઃ સ્યુઃ ॥
તથાક્ષિનાસાવદનામયાશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રાઃ સહ કર્ણરોગૈઃ ॥ ૫ ॥

આનન્દજં વાપ્યથ શોકજં વા નેત્રેદં પ્રાત્તમમુશ્ચતો હિ ॥
શિરોગુરુત્વં નયનામયાશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રાઃ સહ પીનસેન ॥ ૬ ॥

મન્યાસ્તમ્ભઃ શિરઃશૂલમર્દિતાર્ધાવભેદકૌ ॥

શન્દ્રિયાણાં ચ દૌર્બલ્યં ક્ષવથોઃ સ્યાદ્વિધારણાત્ ॥ ૭ ॥

કળ્ઠાસ્ય ઝર્ણત્વમતીવ તોદઃ કૂજશ્ચ વાયોરથવાઽપ્રવૃત્તિઃ ॥
ઉદ્ગારવેગેઽભિહતે ભવન્તિ ઘોરા વિકારાઃ પવનપ્રસૂતાઃ ॥ ૮ ॥

કણ્ઠુકોઠારુચિવ્યઙ્ગશોફપાણ્ડ્વામયજ્વરાઃ ॥

કુષ્ઠહૃલ્લાસવીસર્પાશ્છર્દિનિગ્રહજા ગદાઃ ॥ ૯ ॥

મૂત્રાશ્નયે વૈ ગુદમૃષ્કયોશ્ચ શોથો રુજા મૂત્રવિનિગ્રહશ્ચ ॥
શુક્રાશ્મરી તત્સ્રવણં ભવેચ્ચ તે તે વિકારા વિહતે ચ શુક્રે ॥ ૧૦ ॥

તન્દ્રાક્લમર્દાવરુચિઃ શ્રમશ્ચ ક્ષુધાભિઘાતાત્કૃશ્નતા ચ દૃષ્ટેઃ ॥
કળ્ઠાસ્યશોષઃ શ્રવણાવરોધસ્તૃષ્ણાભિઘાતાત્ હૃદયવ્યથા વૈ ॥ ૧૧ ॥

શ્રાન્તસ્ય નિઃશ્વાસવિનિગ્રહેણ હૃદ્રોગમોદાવથવાપિ ગુલ્મઃ ॥
જૃમ્ભાક્લમર્દાક્ષિશિરોતિજાઢ્યં નિદ્રાભિઘાતાદથવાપિ તન્દ્રા ॥ ૧૨ ॥

પેટના વાયુને રોકવાથી, વાયુ, મળ અને મૂત્ર કળ્મળ થાય છે; પેટ
ચઢે છે; શરીરમાં થાક લાગે છે; તથા તેમાં પીડા થાય છે. વળી પેટમાં

ખીજ વાતજન્ય ઉપદ્રવો (શ્લો, કાંટા ખુંચ્યા જેવી પીડા વગેરે) થાય છે. મળનો (ઝાડનો) વેગ દાખી રાખવાથી પેટમાં “ગુડગુડ” શબ્દ યુક્ત ગડબડાટ થાય છે; ચુંક આવે છે; વીંટ આવે છે; દસ્ત રોકાય છે; વાયુ ઉંચો રહે છે; (ઝોડકાર બહુ આવે છે અને અધોવાયુ નથી આવતો.) અને વખતે ઉલટીમાં વિદ્વા નીકળે છે. મૂત્રના વેગને દાખી રાખવાથી મૂત્રાશયમાં અને શિશ્નમાં શ્લો ફૂટે છે; પેસાળ ઉતરતાં દુઃખ થાય છે; માથું દુઃખે છે; પીડાને લીધે રોગી છાતી આગળથી આગસે પાસે નમી જાય છે; અને સાથળના મૂળમાં દુખાવો થાય છે. બગાસું આવતાં રોકવાથી ડોકનો પાછલો ભાગ અને ગળું સજ્જડ રહી જાય છે, મસ્તકમાં વાતજન્ય પીડા થાય છે અને નેત્રના નાકના મોઢાના અને કાનના તીવ્ર રોગો તરત લાગુ પડે છે. શોકકે હર્ષથી નેત્રોમાં ભરાઈ આવેલાં આંસુને વહેવાની છૂટ ન આપતાં, તેમને દાખી રાખવાથી માથું ભારે લાગે છે અને તીવ્ર નેત્રરોગ તથા પીનસ રોગ થઈ આવે છે. ઊંઠ આવતી રોકવાથી ડોક રહી જાય છે; કપાળ દુઃખે છે; અર્ધું મુખ વાંકું થાય છે; આધાશીશી ચઢે છે; અને બધી ઈન્દ્રિયો દુર્બળ બને છે. ઝોડકાર આવતો અટકાવવાથી કંઠ અને મોઢું બર્ચા હોય તેવાં લાગે છે; સોચો ખેંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; પેટમાં વાયુને લીધે અવાજ થાય છે, અથવા વાયુની છુટ નથી રહેતી અને હેડકી જેવા વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ભયંકર વિકારો થાય છે. ઉલટીના વેગને રોકવાથી, ખરજ થાય છે; શરીરે ઢીમણાં નીકળે છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; મુખપર કાળા ડાઘ પડે છે; સોજો આવે છે; પાંડુ રોગ થાય છે; તાવ આવે છે; કુષ્ઠ (કોઠ) નો ભયંકર વ્યાધિ થાય છે; મોળ આવે છે; અને વીસર્પનો રોગ થાય છે. મૈથુનના સમયે કિંવા ખીજ કોઈ રીતે વીર્યની ગતિને રોકવાથી, મૂત્રાશયમાં, ગુદામાં તથા અંડકોશમાં સોજો ચઢે છે અને તેમાં અસહ્ય વેદના થાય છે, પેસાળ બંધ થઈ જાય છે. શુક્રાશ્મરી (વીર્યમાંથી થતી પથરી) બાજે છે; અને તે વીર્ય સાથે ગળે છે. કકડીને લુખ લાગ્યા છતાં, તેને મારવાથી આંખે અંધારાં આવે છે; શરીર કળે છે; અરુચિ થાય છે; શરીર થાકી ગયું હોય તેમ લાગે છે તથા આંખોનું તેજ કમી થઈ જાય છે. તરશના વેગને રોકવાથી, ગળું તથા મોઢું સૂકાય છે, કાને સાંબળી શકાતું નથી તથા હૃદયમાં પીડા થાય છે. અંગબળની અત્યંત મહેનતથી થાકી ગયેલા માણસના આસો-ચક્ષાસને અટકાવવાથી, હૃદ્રોગ, મૂરછાં અને ગુલ્મની માંઠ વિગેરે વિકારો થાય છે. ઉંધને રોકવાથી, બગાસાં પર બગાસાં આવે છે; આખું અંગ

કળે છે; નેત્ર અને મસ્તક અત્યંત ભારે થઈ જાય છે; અને તંદ્રા-મેન જેવું-લાગે છે.

કોપેલા વાયુથી થતા ઉદાવર્તનાં લક્ષણો.

વાયુઃ કોષ્ઠાનુગો રૂક્ષકષાયકટુતિક્તકૈઃ ॥

ભોજનૈઃ કુપિતઃ સદ્ય ઉદાવર્ત કરોતિ ચ ॥ ૧૩ ॥

વાતમૂત્રપુરીષાસ્રક્ષ્મદોવહાનિ વૈ ॥

સ્રોતાંસ્યુદાવર્તયતિ પુરીષં ચાતિવર્તયેત્ ॥ ૧૪ ॥

તતો દૃઢસ્તિશૂલાર્તો દૃહ્ણાસારતિપીડિતઃ ॥

વાતમૂત્રપુરીષાણિ કૃચ્છ્રેણ લભતે નરઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્વપિત્તશ્વપિત્તિશ્યાયદાહમોહતૃષાજ્વરાન્ ॥

વમિદિકાશિરોરોગમનઃશ્રવણવિભ્રમાન્ ॥ ૧૬ ॥

બહૂનન્યાંશ્ચ લભતે વિકારાન્વાતકોપજાન્ ॥

ધુખ્ખું, ઘુરું, તીખું અને કડવું ભોજન કરવાથી, પેટમાં રહેલો વાયુ કુપિત થઈને તરત ઉદાવર્ત રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ રીતે કુપિત થયેલો વાયુ, મળ, મૂત્ર, લોહી, કફ અને મેદને વહેનારા માત્રોને ઘેરી લઈ, મળને ઉલટ મારે ચલાવે છે, તેથી રોગી, દુઃખ અને અસ્થિર્મા ધૂટતાં શ્લેષ્મી ધણા હેરાન થાય છે; તેને મોળ આવે છે; બેચેની લાગે છે; ઝાડો, પેશાબ, અને પવનછુટ કટથી થાય છે; અને શ્વાસ, ઉષ્નસ, સળખમ, બળત્રા, મૂર્છા, તૃષા, જ્વર, ઉલટી, હેડકી, માથાનો દુખાવો, અને મનની ભ્રમણા તથા કાનનું બહેરાપણું વગેરે અનેક, વાયુના કોપમાંથી ઉત્પન્ન થતા રોગો થાય છે.

'આનાહુના ઉપદ્રવો.

આમં શકૃદ્વા નિચિતં ક્રમેણ ભૂયો વિવદ્દં વિજ્ઞાનિલન ॥૧૭॥

પ્રવર્તમાનં ન યથાસ્વમેનં વિકારમાનાહમુદાહરન્તિ ॥

તસ્મિન્ ભવન્ત્યામસમુદ્ભવે તુ તૃષ્ણાપ્રતિશ્યાયશિરોવિદાહાઃ ૧૮

આમાશયે શૂલમથો ગુરુત્વં હૃત્સ્તમ્ભઉદ્ગારવિઘાતનં ચ ॥

૧૩, થી ૧૬ સુ. ડ. અ. ૫૫ શ્લો. ૧૩. ૧૭, ૧૮ સુ. ડ. અ. ૫૬ શ્લો. ૧૧, ૧૨.

૧ આનાહ=કબજિયત=Constipation.

સ્તમ્ભઃ કટીપૃષ્ઠાંશ્ચ શૂલોઽથ મૂર્છાં શકૃતશ્ચ હર્દિઃ ॥

શ્વાસશ્ચ પક્વાશયજે ભવન્તિ તથાલસોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ ॥૧૯

આમ કિંવા મળ, ધીમે ધીમે પેટમાં એકઠો થયા પછી પ્રતિકૂલ વાયુથી રોકાતાં, કુદરતી રસ્તે નીકળી શકતો નથી. આ કારણથી જે રોગ થાય છે તે આનાહ-કથ્થયત કહેવાય છે. જે આનાહની ઉત્પત્તિ આમ-માંથી થઈ હોય છે; તો તરશ્ચ લાગે છે; સળેખમ થઈ આવે છે; મસ્ત-કર્મા દાહ થાય છે; આમાશ્ચ જડ થઈ તેમાં શ્લેષા ફૂટે છે; દૃઢ જડ લાગે છે; અને એડકાર આવતા નથી. જે આનાહનો રોગ પકવાશ્ચમાં થયો હોય તો બરડો અને કમ્મર જકડાઈ જાય છે; મળ, મૂત્ર, કપ્પજ થાય છે; અને શ્લેષ, મૂર્છાં, શ્વાસ અને મળની ઉલટી તથા અલસક રોગમાં કહેલાં લક્ષણો, દૃષ્ટિએ પડે છે.

અસાધ્ય લક્ષણો.

તૃષ્ણાદિતં પરિક્ષિપ્તં ક્ષીણં શૂલૈરુપદ્રુતમ્ ॥

શકૃદ્મન્તં મતિમાનુષ્ટાતિ નમુત્સજેત્ ॥ ૨૦ ॥

તરશ્ચથી પીડાયેલા, બહુ પીડાવાળા, ક્ષીણ થઈ ગયેલા, શ્લેષાથી હેરાન થતા અને મુખમાર્ગે મળની ઉલટી કરનારા ઉદાવર્તના દરદીના શબ્દાની આશા વેધે ન રાખવી.

इति उदावर्तानाहरोगनिदानम्.

गुल्माने

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ॥

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहन्नाभिबस्तयः ॥ ૧ ॥

મિથ્યા આહાર વિહાર કરવાથી, અત્યંત વિકારયુક્ત થયેલા વાતાદિક દોષો, પેટમાં ગાંઠના જેવા પાંચ પ્રકારના શુદ્ધ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો બંને બાજુનાં પાંસળાં, દૃઢ, નાભિ અને અસ્તિ એ પ્રમાણે પાંચ સ્થાનોમાં થાય છે.

ગુદમનું સામાન્ય રૂપ.

હ્રમાભ્યોરન્તરે ગ્રન્થિઃ સંચારી યદિ વાડચલઃ ॥

વૃત્તશ્ચયાપચયવાન્ સ ગુલ્મ इति કીર્તિતઃ ॥ ૨ ॥

હૃદય અને નાભિ (અસ્તિ) ના વચલા ભાગમાં જે ફરતી કિંવા અચળ અને ગોળ ગાંઠ થાય છે તથા જે ગાંઠ કોઈ વખત વધી જાય છે તો કોઈ વાર ધટી જાય છે તેને ગુદમ કહે છે.

ગુદમની સંપ્રાપ્તિ.

સ વ્યસ્તૈર્જાયતે દોષૈઃ સમસ્તૈરપિ ચોચ્છ્રૈઃ ॥

પુરુષાણાં, તથા સ્ત્રીણાં જ્ઞેયો રક્તેન ચાપરઃ ॥ ૩ ॥

કુપિત થયેલા જુદા જુદા દોષોથી ૩, અને અધા દોષોથી ૧ મળી ચાર પ્રકારની ગુદમની ગાંઠ પુરુષોને થાય છે; આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને એક જાતની લોહીની ગાંઠ થાય છે.

ગુદમનું પૂર્વરૂપ.

હ્રદારવાહુલ્યપુરીષબન્ધતૃપ્ત્યક્ષમત્વાન્નનિકૂજનાનિ ॥

આટોપમાધ્માનમપક્તિશક્તિરાસન્નુલ્પસ્ય વદન્તિ ચિહ્નમ્ ॥ ૪ ॥

જ્યારે ગુદમ થવાનો હોય છે, ત્યારે ઓડકાર ધણા આવે છે; દસ્ત કમળ થાય છે; અન્નપરથી પ્રીતિ ઉઠી જાય છે; શરીરમાં શક્તિ રહેતી નથી; આંતરડામાં અવાજ થયા કરે છે; દુઃખાવો થઈ પેટ ચઢે છે, અને પાચનશક્તિ મંદ પડી જાય છે.

ગુદમનાં સાધારણ રૂપો.

અરુચિઃ કૃચ્છ્રવિષ્મૂઝં વાતેનાન્નવિકૂજનમ્ ॥

આનાહશ્ચોર્ધ્વવાતત્વં સર્વગુલ્મેષુ લક્ષયેત્ ॥ ૫ ॥

ગુદમમાં નીચેનાં લક્ષણા થાય છે. અન્નપર અભાવો થાય છે; મળ, મૂત્ર ઉતરતાં કષ્ટ થાય છે; વાયુથી આંતરડાંમાં “ગુડગુડ” શબ્દ થાય છે; ગાંઠની કમળાયત રહે છે; તથા ઊર્ધ્વ વાયુ થાય છે.

૨ સુ. ડ. અ. ૪૨ શ્લો. ૩.

૩ સુ. ડ. અ. ૪૨ શ્લો. ૭.

૪ શા. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૬૨.

વાતગુદ્ધમનાં કારણો અને લક્ષણો.

રૂક્ષાન્નપાનં વિષમાતિમાત્રં વિચેષ્ટનં વેગવિનિગ્રહશ્ચ ॥
 શોકોઽભિઘાતોઽતિમલક્ષયશ્ચ નિરન્નતા ચાનિલગુલ્મહેતુઃ ॥ ૬ ॥
 યઃ સ્થાનસંધ્યાનરુજાવેકલ્પં વિદ્વાતસક્લં શોષમ્ ॥
 ક્ષ્યાવારુણત્વં શિશિરજ્વરં ચ હૃત્કુક્ષિપાર્શ્વાસાંશોરુજં ચ ॥ ૭ ॥
 કરોતિ જીર્ણેઽપ્યધિકં ચ કોપં મુક્તે મૃદુત્વં સમુપૈતિ પશ્ચાત્ ॥
 વાતાત્સ ગુલ્મો મ ચ તત્ર રૂક્ષં કષાયતિક્તં કટુ ચોપશ્ચેતે ॥ ૮ ॥

લુપ્તપુ, વિષમ એટલે પ્રકૃતિને અનુકૂલ ન પડે એવું અને અત્યંત અન્નપાનનું સેવન કરવાથી; બળવાન પુરુષ સાથે કુરિત લડવા જેવી ઉધી ક્રિયા કરવાથી; મળ મૂત્રાદિકના વેગને રોકવાથી; શોક કરવાથી; લાકડી ઈત્યાદિનો શરીરપર પ્રહાર થવાથી; વારંવાર જીભાખ લેઈ મળનો તદ્દન ક્ષય કરવાથી; અને અપવાસ કરવાથી; વાત ગુદ્ધ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ વાત ગુદ્ધમની ગાંઠ કોઈ વખત નાભીમાં તો કદી પાંસળાંમાં કે કદી બરિતમાં એમ જીદા જીદા સ્થાનમાં ફરે છે, તે, વખતે મોટી તો વખતે નાની લાગે છે, આકારમાં ગોળ કે લાંબી હોય છે, તથા એની પીડા વખતે ઘણી અને વખતે થોડી અને કોઈ વખત સોયો ખેંચ્યા જેવી તો કોઈ વખત ખીજી જાતની થાય છે, એમાં મળ તથા અપાન વાયુની છૂટ થતી નથી; ગળું અને મુખ સૂકાય છે; રોગીના શરીરનો વર્ણ આશ્માની કે રતાશ પડતો થાય છે; શરીરમાં ટાઢની કમકમાટી સાથે તાવ બરાબર આવે છે; હૃદય, કુખ, પાંસળાં, ખભા અને માથું દુઃખે છે; અન્નનું પાચન થયા પછી (પેટ ખાલી હોય ત્યારે) ગાંઠ વધારે જોર કરે છે; અને જમ્યા પછી તરત તેનું જોર નરમ થઈ જાય છે. આ દરદમાં રૂક્ષ, ગુરા, તીખા અને કડવા પદાર્થો માફક આવતા નથી.

પિત્તગુદ્ધમનાં કારણો અને લક્ષણો.

કટુમ્લતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિરૂક્ષક્રોધાતિમધાર્કહુતાશસેવા ॥
 આમાભિઘાતો રુધિરં ચ દુષ્ટં પૈત્તસ્ય ગુલ્મસ્ય નિમિત્તમુક્તમ્ ॥ ૧ ॥
 જ્વરઃ પિપાસા વદનાઙ્ગરાગઃ શૂલં મહઙ્ગીર્યતિ ભોજને ચ ॥
 સ્વેદો વિદાહો વ્રણવચ્ચ ગુલ્મઃ સ્પર્શસહઃ પૈત્તિકગુલ્મરૂપમ્ ॥ ૨ ॥

તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બળત્રા કરવાવાળા અને લુપ્ખા પદાર્થો; ક્રોધ; અત્યંત મદિરાપાન; તડકામાં ફરવું; અગ્નિ સમીપે બેસવું; પેટમાં આમનોવધારો, અને લોહીનો અગાડો, એ સર્વે; પિત્તગુહ્મ થવાનાં કારણા છે. પિત્ત ગુહ્મમાં, તાવ આવે છે; તરશ્ન લાગે છે; મુખ અને શરીરનો રંગ લાલ થાય છે; ખોરાક પચતો હોય ત્યારે પેટમાં સખત શળ આવે છે; પરશેવો વળે છે; શરીરની અંદર બળત્રા થાય છે; અને વ્રણની પેઠે ગુહ્મની ગાંઠપર હાથનો સ્પર્શ પણ સહન થઈ શકતો નથી.

શ્લેષ્મિક અને સાન્નિપાતિક ગુહ્મનાં કારણા અને લક્ષણા.

શીતં ગુરુસ્તિગ્ધમચેષ્ટનં ચ સંપૂરણં પ્રસ્વપનં દિવા ચ ॥

ગુલ્મસ્ય હેતુઃ કફસમ્ભવસ્ય સર્વસ્તુ દુષ્ટો નિચયાત્મકસ્ય ॥૧૧॥

સ્તૌમત્યશીતજ્વ ગાત્રસાદૃહ્ણાસકાસારુચિગૌરવાણિ ॥

ઐત્યં રુગલ્પા કઠિનોન્નતત્ત્વં ગુલ્મસ્ય રૂપાણિ કફાત્મકસ્ય ॥૧૨

ટાઢા, જડ અને ચીકણા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી; ધરાયા છતાં તે પર પરાણુ દાખીને બોજન કરવાથી; અને દિવસે ઊંધવાથી, કફજન્ય ગુહ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર વાતાદિ જુદા જુદા ગુહ્મનાં જે કારણા વર્ણવ્યાં તે સર્વે જ્યારે એકત્ર થાય ત્યારે સન્નિપાત જ ગુહ્મ થાય છે. કફાત્મક ગુહ્મની ગાંઠમાં રોગીનું શરીર તેને બીંનું લોચા જેવું લાગે છે; ટાઢીયો તાવ આવે છે; શરીર સુસ્ત બની સૂકાતું જાય છે; મોળ આવે છે; ઉધરસ આવે છે; અરુચિ થાય છે; શરીર ભારે બનતું જાય છે; ટાઢ ચઢે છે; અને પીડા થોડી હોય છે; પણ ગુહ્મની ગાંઠ કઠણ અને ઉપસેલી હોય છે.

દ્વંદ્વજ ગુહ્મનાં લક્ષણા.

નિમિત્તલિઙ્ગાન્યુપલભ્ય ગુલ્મે સંસર્ગજે દોષબલાબલં ચ ॥

વ્યામિશ્રલિઙ્ગાનપરાંશ્ચ ગુલ્માંસ્રીનાદિશેદૌષધકલ્પનાર્થમ્ ॥૧૩॥

સંસર્ગજન્ય (બેદોષ સાથે કોપવાથી થયેલા) ગુહ્મનાં કારણુ, લક્ષણુ અને તેના સંબંધમાં રહેલા જુદા જુદા દોષનાં વધતાં ઓછાં બળ ઉપરથી મિશ્રિત લક્ષણાવાળા બીજા ત્રણ ગુહ્મ ઓળખી લેવા; જેથી ચિકિત્સા કરવામાં સરલતા થાય.

સન્નિપાતજ ગુલ્મનાં લક્ષણો.

મહારુજં તદ્દપરાતમશ્મવત્ ઘનોઞ્જતં શ્લીઘ્રવિદાહિ દારુણમ્ ॥

મનઃશરીરાન્નવલાપારિણં દલોદ્દલં ગુલ્મમસાધ્યમાદિશેત્ ॥૧૪

ત્રિદોષજ ગુલ્મની બચકર ગાંઠ બહુ પીડા કરે છે, એ બળત્રાથી વ્યાપ્ત હોય છે અને પથ્થરના જેવી કઠણ તથા ઉપડી આવેલી હોય છે. એમાં ઘણી બળત્રા થાય છે. અને તે બુદ્ધિ શરીર, અગ્નિ અને બળને હરી લે છે. આ ત્રિદોષજ ગુલ્મની ગાંઠ અસાધ્ય છે એમ સમજવું.

રક્તગુલ્મનાં લક્ષણો.

નવમસૂતાઽહિતભોજના યા યા ચામગર્ભં વિસ્ટ્રજેત્ ઋતૌ વા ॥

વાયુર્હિં તસ્યાઃ પરિગૃહ્ય રક્તં કરોતિ ગુલ્મં સરુજં સદાહમ્ ॥

પૈત્તસ્ય લિઙ્ગેન સમાનલિઙ્ગં વિશેષણં ચાપ્યપરં નિબોધ ॥૧૫ ॥

યઃ સ્પન્દતે પિણ્ડિત એવ નાઙ્ગૈશ્ચિરાત્સશૂલઃ સમગર્ભલિઙ્ગઃ ॥

સ રૌધિરઃ સ્ત્રીભવ એવ ગુલ્મો માસે વ્યતીતે દશમે ચિકિત્સ્યઃ ૧૬ ॥

બાળકનો પ્રસવ થયા પછી, તરતજ જો સુવાવડી સ્ત્રી અપથ્ય ભોજન કરે; જો અધુરે ગર્ભપાત થાય અથવા જો ઋતુ વખતે તે અપથ્ય ભોજન કરે તો વાયુ વિકારયુક્ત થઈ રજ (અટકાવનું લોહી)ની ગાંઠ બનાવે છે. આવા રક્તની ગાંઠ દાહયુક્ત તથા પીડાકારી હોય છે અને પિત્તગુલ્મનાં જે લક્ષણો કલાં છે, તેવાં લક્ષણો આમાં પણ થાય છે. વળી એ ઉપરાંત બીજાં લક્ષણો નીચે મુજબ થાય છે. આ ગુલ્મની ગાંઠ ઘણી વખત આખી ગોળો ને ગોળો જ હાલે છે, પણ જુદા જુદા અવયવો, લાંબે વખતે, હલે એમ બનતું નથી. (ગર્ભના અવયવો જુદા જુદા હલે અને ગાંઠ આંખી હલે એ રીતે ગર્ભ અને ગાંઠનો ફેર બતાવ્યો છે). તેનાથી શ્લેષ્મ કૂટે છે, અને તેમાં ગર્ભ ધારણ થતાં જેવાં લક્ષણો થાય છે, તેવાં લક્ષણો દષ્ટિએ પડે છે. (એટલે અટકાવ આવતો નથી; મુખમાંથી ફિક્ક વળી પાણી છુટે છે; રતનની દિંટડીઓ કાળી પડે છે; અને જેમ જે ભ્રુવવાળી કાંઈ સ્ત્રી ઉદાસ વૃત્તિની બની કશાની આતુરતાથી વાટ જુવે છે, તેમ આમાં પણ થાય છે. આવાં વિચિત્ર લક્ષણો વ્યાધિના સ્વભાવથી થાય છે.) આ રક્તગુલ્મ સ્ત્રીઓને થાય છે. રક્તગુલ્મ થયાને દશ મહિના વીતી ગયા પછી તેનું ઔષધ કરવું.

ગુલ્મનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

સંચિતઃ ક્રમશો ગુલ્મો મહાવાસ્તુપરિગ્રહઃ ॥

કૃતમૂલઃ શિરાનદ્વો યદા કૂર્મ ઇવોન્નતઃ ॥ ૧૭ ॥

ૐર્બલ્યાસચદ્વલ્લાસકાસચ્છર્ધરતિજ્વરૈઃ ॥

તૃષ્ણાતન્દ્રાપ્રતિશ્યાયૈર્યુજ્યતે ન સ સિધ્યતિ ॥ ૧૮ ॥

ગૃહીત્વા સજ્વરં શ્વાસચ્છર્ધતીસા પીઠદેતમ્ ॥

દ્વન્નાભિહસ્તપાદેષુ શોથઃ ક્ષિપતિ ગુલ્મિનમ્ ॥ ૧૯ ॥

શ્વાસઃ શૂલં પ્રિણાસાલ્લવેદ્વેષો ગ્રન્થિમૂઢતા ॥

જાયતે દુર્બલત્વં ચ ગુલ્મિનાં મરણાય વૈ ॥ ૨૦ ॥

ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામનાર ગુલ્મની ગાંઠ ન્યારે આખા પેટમાં છવાઈ જાય છે, અને તેનાં મૂળ, ધાતુઓ સૂધી પહોંચી જાય છે, અને વળી તેનાપર નાડીઓનાં જળાં વિંટાઈ જાય છે, અને ન્યારે તે ગાંઠ કાચબાની પીઠ માફક ઉપસેલી દેખાય છે ત્યારે અસાધ્ય થાય છે. એટલી સ્થિતિએ ગુલ્મ પહોંચતાં રોગી અશક્ત બને છે; તેને અરુચિ, ગભરાટ અને સંતાપ થાય છે; ઉધરસ અને ઉલટી થાય છે; કંઈ ગમતું નથી; તાવ આવે છે; તરશ લાગે છે; તે ઘેનમાં પડ્યો રહે છે; અને તેને સહેજમ થાય છે. આ ગુલ્મ અસાધ્ય છે.

ઉલટી અને પાતળા જાડાથી જે ધણો હેરાન હોય, જે ગુલ્મમાં રોગીના હાથ, પગ, હૃદય અને નાભિપર સેજી ચઢી આવે તથા તાવ અને દમ ચઢી આવે તે ગુલ્મ અસાધ્ય નીવડે છે. વળી દમ, શૂળ, તરશ, અન્નદ્રેષ ગુલ્મની ગાંઠનું જડપણું અને રોગીની દુર્બળતા એ આ રોગમાં મરણ-સૂચક છે.

इति गुल्मान्वान्.

હૃદ્રોગનિદાન.

હૃદ્રોગની સંપ્રાપ્તિ.

અત્યુષ્ણગુર્વમ્લકષાયતિક્તૈઃ શ્રમાભિઘાતાધ્યશનમસજ્ઞૈઃ ॥
સંચિન્તનૈર્વેગવિધારણૈશ્ચ હૃદામયઃ પञ્ચવિધઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ૧ ॥

બહુ ઉષ્ણ, ધણા બારે અથવા બહુ ખાટા, તુરા કે કડવા પદાર્થો
બક્ષણ કરવાથી, બહુ થાક લાગવાથી, લાકડી જેવી કોઈ પણ ચીજનો
અંગપર પ્રહાર થવાથી, દરરોજ નમ્યાપર ફરી નમવાથી, શીકરથી, અને
મળ, મૂત્રાદિકના વેગને અટકાવવાથી હૃદ્રોગ થાય છે, જે પાંચ પ્રકારનો છે.

હૃદ્રોગનાં સામાન્ય લક્ષણો.

દૂષ્યન્તિ રસં દોષા વિગુણા હૃદયં ગતાઃ ॥

હૃદિ વાર્ધાં પ્રકુર્વન્તિ હૃદ્રોગં તં પ્રચક્ષતે ॥ ૨ ॥

વિકારયુક્ત થયેલા વાત, પિત્તાદિ દોષો હૃદયમાં રહેલા રસને દુષ્ટ કરી,
હૃદયમાં જે બધી જાતની પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તેને હૃદ્રોગ કહે છે.

વાતજ હૃદ્રોગનાં લક્ષણો.

આયમ્યતે મારુતજે હૃદયં તુઘ્યતે તથા ॥

નિર્મથ્યતે દીર્યતે ચ સ્ફોઢ્યતે પાઢ્યતેऽપિ ચ ॥ ૩ ॥

વાતજ હૃદ્રોગમાં હૃદય તણાય છે, તેમાં કોઈ સોથો ખોસતું હોય
એવી પીડા થાય છે, વળી રવૈયાથી જેમ દહીં વલોવાય છે, તેમ
હૃદય જાણે પીડાથી વલોવાય છે. આ ઉપરાંત હૃદયના જાણે બે ભાગ
થતા હોય એવી, તથા એ વીંધણાથી વીંધાતું હોય એવી અને કુચાડીથી
ચીરાતું હોય એવી વેદના થાય છે.

પિત્તજ હૃદ્રોગનાં લક્ષણો.

તૃષ્ણોષ્માદાહચોષાઃ સ્યુઃ પૈત્તિકે હૃદયક્રમઃ ॥

ભ્રૂમાયનં ચ મૂર્છા ચ સ્વેદઃ શોષો મુત્રસ્ય ચ ॥ ૪ ॥

પિત્તજ હૃદ્રોગમાં રોગીને તરશ લાગે છે; હૃદયમાં ઊંતું લાગીને
જળત્રા થાય છે; રોગીનું હૃદય ચુસાતું હોય એવી વેદના થાય છે; હૃદય
સુરત અને થાકેલા જેવું બને છે; હૃદયમાંથી ગળાવાટે ધુમાડા નીકળ્યા

જેવો બાસ થાય છે; મૂઝાં આવે છે; પરસેવો વળે છે; અને મુખ સૂકાય છે.

કફજ હ્રદ્રોગનાં લક્ષણો.

गौरवं कफसंस्त्रावोऽरुचिः क्षम्भोऽग्निमादवः ॥

माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ५ ॥

ન્યારે હૃદય કફથી ભરાય છે ત્યારે શેગીને હૃદય બારે લાગે છે; મોઢામાંથી કફ ગળે છે; અન્ન અળખામણું થાય છે; હૃદય જકડાઈ ગર્જુ હોય એવું લાગે છે; જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે; અને મુખનો સ્વાદ ગળ-ચટ્ટો લાગે છે.

त्रिदोषज અને કૃમિજન્ય હ્રદ્રોગનાં લક્ષણો.

विद्यात्त्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गम् ॥

तीव्रार्तितोदं क्रिमिजं सकण्डम् ॥ ६ ॥

उत्केदः घृबनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः ॥

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च कृमिजे भवेत् ॥ ७ ॥

જે હ્રદ્રોગમાં બધા દોષનાં લક્ષણો દ્રષ્ટિએ પડે, તેને ત્રિદોષજન્ય હ્રદ્રોગ કહે છે. એમાં શેગીને છાતીમાં તીવ્ર પીડા થાય છે, તથા સોચો ધોંચાતી હોય તેવી વેદના થાય છે.

કૃમિજન્ય હ્રદ્રોગમાં ખીમારને ચેળ આવે છે; ઉબકા આવે છે; વારં-વાર થુંક આવે છે; સોચો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; શળો ફૂટે છે; ખેચેની જણાય છે; આંખે અંધારાં આવે છે; અન્નપર અભાવો થાય છે; આંખોને કાળિયાં આવે છે, તથા સોજ ચઢે છે.

હ્રદ્રોગના ઉપદ્રવો.

क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ॥

कृमिजे कृमिजातीनां श्लैष्मिकाणां च ये मताः ॥ १० ॥

હ્રદ્રોગમાં મહેનત વગર થાક, ઝાનિ, ભ્રમ, અને શોષ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. કફ જ કૃમિના જે ઉપદ્રવો (હૃદયમાં પીડા, મોઢાંનો પાક, અરુચિ વગેરે) વર્ણવ્યા છે, તે કૃમિ જ હ્રદ્રોગમાં દ્રષ્ટિએ પડે છે.

इति हद्रोगनिदानम्.

મૂત્રકૃચ્છ્રનિદાન.

વ્યાયામતીક્ષ્ણૌષધિરૂક્ષમઘપ્રસક્તનિત્યદ્રુતપૃષ્ઠયાનાત્ ॥

આનૂપમાંસાઘ્યશનાદર્જાતિરુદ્ધાણિ નૃણામિહાષ્ટૌ ॥ ૧ ॥

શક્તિ ઉપરાંત કસરત કરવાથી, તીક્ષ્ણ ઔષધના સેવનથી, લુપ્ત પદાર્થોના ભક્ષણથી, પ્રતિદિન મદિરાપાન કરવાથી, હૃન્મેશ્વાં દોડતાં વાહનપર ખેસી પ્રવાસ કરવાથી, જળ સમીપ ઉડનારાં પક્ષીઓનું માંસ ભક્ષણ કરવાથી, જમ્યાપર ફરીને જમવાની ટેવથી, અને અજીર્ણથી મૂત્રકૃચ્છ્રનો વ્યાધિ થાય છે. આ વ્યાધિ (જૂદા જૂદા પ્રત્યેક દોષથી ઉ, સન્નિપાતથી ૧, મલથી ૧, વીર્યથી ૧ અને પથરીથી ૧ મળી) આઠ પ્રકારનો થાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્રની સંપ્રાપ્તિ.

પૃથગ્ગલાઃ સ્વૈઃ કુપિતા નિદાનૈઃ સર્વેઽથવા કોપમુપેત્ય વસ્તૌ ॥

મૂત્રસ્ય માર્ગે પરિપીડયન્તિ યદા તદા મૂત્રયતીહ કૃચ્છ્રાત્ ॥ ૨ ॥

જ્યારે તે તે દોષનાં પ્રકોપક કારણથી, કુપિત થયેલા કોઈ પણ એક દોષ (વાત, પિત્ત કે કફ) અથવા કુપિત થયેલા સર્વ દોષો બસ્તિમાં જમ્મને મૂત્રના માર્ગને દબાવે છે; ત્યારે માણસને પેસાળ મુશ્કેલીથી પીડા સાથે થાય છે.

વાતિક મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણો.

તીવ્રાર્તિરુગ્વઙ્ગણવસ્તિમેદ્રે સ્વલ્પં મુદુર્મૂત્રયતીહ વાતાત્ ॥

વાતિક મૂત્રકૃચ્છ્રમાં આડસંધિ, મૂત્રાશય અને શિશ્નમાં તીવ્ર વેદના થાય છે, અને વારંવાર થોડો થોડો પેસાળ આવે છે.

પૈત્તિક મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણો.

પીતં સરક્તં સરુજં સદાહં કૃચ્છ્રં મુદુર્મૂત્રયતીહ પિત્તાત્ ॥ ૩ ॥

પૈત્તિક મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, પીળો, લોહીવાળો અને થોડો પેસાળ વારંવાર કષ્ટ સાથે ઉતરે છે અને પેસાળ આવતી વખતે બળત્રા તથા વેદના થાય છે.

૧ મૂત્રકૃચ્છ્ર=પેસાળની મુશ્કેલી=Dysuria.

૧ જ. ચિ. અ. ૨૬ શ્લો. ૩૦. ૨, ૩ જ. ચિ. અ. ૨૬ શ્લો. ૩૧, ૩૨.

કફજ મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણો.

વસ્તે: સલિક્કસ્ય રુત્વસોથૌ મૂત્રં સપિચ્છં કફમૂત્રકૃચ્છે ॥

કફજ મૂત્રકૃચ્છમાં શિશ્ન અને ખરિત બારે થઈ, તેમનાપર સોબે ચઢે છે, અને મૂત્રનો રંગ તેલીયો અને ચીકણો બેવામાં આવે છે.

સન્નિપાતજ મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણો.

સર્વાણિ રૂપાણિ તુ સન્નિપાતાદ્भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं तु कृच्छ्रम् ॥ ૪ ॥

સન્નિપાત જ મૂત્રકૃચ્છમાં ઉપર વર્ણવેલા ગુદા ગુદા મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણો મિશ્રિત દષ્ટિએ પડે છે. અને તે વ્યાધિ અતિશય કષ્ટસાધ્ય છે.

શલ્યજ મૂત્રકૃચ્છ.

मूत्राण्येतु शल्येन क्षतेष्वभिहितेषु च ॥

મૂત્રકૃચ્છં તદાઘાતાજ્ઞાયતે મૃશદારુણમ્ ॥ ૫ ॥

વાતકૃચ્છ્રેણ તુલ્યાનિ તસ્ય લિઙ્ગાનિ લક્ષયેત્ ॥

મૂત્રને વહેનારા માર્ગોમાં કોઈપણ જાતનાં શલ્યથી જખમ થતાં અથવા કાંઈ વાગતાં એ આઘાતને લીધે બયંકર મૂત્રકૃચ્છ રોગ થઈ આવે છે; તેનાં લક્ષણો વાત જ મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણો બેવાં હોય છે.

પુરીષજન્ય મૂત્રકૃચ્છ.

शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ॥ ६ ॥

આધ્માનં વાતશૂલં ચ મૂત્રસઙ્ગં કરોતિ ચ ॥

જાડાને અટકાવવાથી દૂષિત થયેલો વાયુ વાતજન્ય રૂણ અને આક્રમ સાથે પેસાળની અટકાયતને ઉત્પન્ન કરે છે.

અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ.

अश्मरीहेतु तत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

પથરી બાઝવાથી જે મૂત્રકૃચ્છ થાય છે તેને અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ કહે છે.

શુક્રે મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણા.

શુક્રે દોષૈરુપહતે મૂત્રમાર્ગે વિધાવિતે ॥

સશુક્રં મૂત્રયેત્કૃચ્છ્રાત્ બસ્તિમેહનશૂલવાન્ ॥ ૮ ॥

દ્વિપિત થયેલા વાત પિત્તાદિ દોષોથી બગડેલું વીર્ય પેશાબના માર્ગમાં જતાં મૂત્ર મુશ્કેલી સાથે છૂટે છે. તેમાં પેશાબ સાથે વીર્યનો પણ થોડો થોડો આવ થાય છે, અને પેડુમાં તથા શિશ્નમાં તીવ્ર વેદના થાય છે.

અશ્મરી અને શર્કરાનો ભેદ.

અશ્મરી શર્કરા ચૈવ તુલ્યસમ્ભવલક્ષણે ॥

વિશ્લેષણં શર્કરાયાઃ શ્રુણુ કીર્તયતો મમ ॥ ૯ ॥

પચ્યમાનાઽશ્મરી પિત્તાચ્છોષ્યમાણા ચ વાયુના ॥

વિત્તકકફસન્ધાના ક્ષરન્તી શર્કરા મતા ॥ ૧૦ ॥

દૃત્પીઢા વેપથુઃ શૂલં કુક્ષાવગ્નિશ્ચ દુર્બલઃ ॥

તયા ભવતિ મૂર્છા ચ મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ દારુણમ્ ॥ ૧૧ ॥

અશ્મરી અને શર્કરા, એ બંનેનાં લક્ષણા અને ઉત્પત્તિ એક સરખાં છે. પણ તે બંનેમાં જે કંઈ તફાવત છે, તે કહું છું. જો પિત્તથી પાકીને અને વાયુથી સૂકાઈને અશ્મરીમાં રહેલા કફના અવયવો છૂટા પડી જાય તો તેના-પથરીના-રેતીના જેવા કણ પેશાબ સાથે ખરી પડે છે, તેજ શર્કરા કહેવાય છે. શર્કરાના રોગથી દૃઢ્યમાં ખીડા સાથે કંપારી છૂટે છે; કૂખોમાં શળો ફૂટે છે; જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે; મૂર્છા આવે છે; તથા દારૂણ મૂત્રકૃચ્છ્ર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम्.

મૂત્રાધાતનિદાન.

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ॥

प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डालिकादयः ॥ ૧ ॥

મૂત્રનો વેગ રોકવો વગેરે કારણોથી (વગેરે શબ્દોથી ઝાડો, વીર્ય

જગેરેની અટકાયત સૂચવી છે) કોપાયમાન થયેલા વાતાદિક દોષોથી વાત-કુંડલિકાદિક તેર પ્રકારના મૂત્રાધાત થાય છે.

^૧વાતકુંડલિકાનાં લક્ષણો.

રૌક્ષ્યાદ્રેગવિઘાતાદ્વા વાયુર્વસ્તૌ સવેદનઃ ॥

મૂત્રમાવિશ્ય ચરતિ વિગુણઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥ ૨ ॥

મૂત્રમલ્પાલ્પમથવા સરુજં સંપ્રવર્તતે ॥

વાતકુણ્ડલિકાં તાં તુ વ્યાધિં વિદ્યાત્સુદારુણમ્ ॥ ૩ ॥

રૂક્ષપણાથી કિંવા મળ, મૂત્રાદિકના વેગને ધારણ કરવાથી, કુપિત થયેલો વાયુ, અસ્તિમાં જઈ વેદના સાથે મૂત્રને રોકી, સ્વાભાવિક ગતિથી વિરુદ્ધ વંટોળાયાની પેઠે ધુમતો ફરે છે, તેથી પેશાબ પીડા સાથે મુશ્કેલીથી થોડો થોડો થાય છે. આ દારૂણ રોગને વાતકુંડલિકા કહે છે.

^૨અઘીલાનાં લક્ષણો.

આધ્માપયન્બસ્તિગુદં રુદ્ધ્વા વાયુશ્ચલોન્નતામ્ ॥

કુર્યાત્તીવ્રાતિમઘીલાં મૂત્રમાર્ગાવરોધિનીમ્ ॥ ૪ ॥

વાયુ, અસ્તિ અને મળદ્વારને ફૂલાવી તથા તેમના માર્ગને રોકી, પછી પથ્થરના જેવી કંકણ ઉંચી અને ચંચલ એક ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે; જે ગાંઠ પેશાબના માર્ગને રોકે છે, અને તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠને અઘીલા કહે છે.

^૩વાતઅસ્તિનાં લક્ષણો.

વેગં વિધારયેદ્યસ્તુ મૂત્રસ્યાકુશલો નરઃ ॥

નિરુણદ્ધિ મુખં તસ્ય બસ્તેર્બસ્તિગતોઽનિલઃ ॥ ૫ ॥

મૂત્રસદ્ગો ભવેત્તેન બસ્તિકુક્ષી નિપીડયન્ ॥

વાતબસ્તિઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ કૃચ્છ્રપ્રસાધનઃ ॥ ૬ ॥

જે અનાડી માણસ પેશાબની હાજત થયા છતાં પેશાબ કરતો નથી, તેનો અસ્તિમાંનો વાયુ, અસ્તિનું મોઢું બંધ કરે છે, તેથી પેશાબ

૧ વાતકુણ્ડલિકા=Spasmodic stricture.

૨ અઘીલા=Enlargement of Prostate gland.

૩ વાતબસ્તિ=Retention of Urine.

૨, ૩ સુ. ૩. અ. ૫૮ શ્લો. ૩.

૫, ૬ સુ. ૩. અ. ૫૮ શ્લો. ૫.

અટકી જાય છે. તથા અસ્તિમાં અને પડખામાં પીડા થાય છે. આ રોગને વાતઅસ્તિ કહે છે. આ રોગ મુશ્કેલીથી મટે એવો છે.

મૂત્રાતીતનાં લક્ષણો.

ચિરં ધારયતો મૂત્રં ત્વરયા ન પ્રવર્તેતે ॥

મેહમાનસ્ય મન્દં વા મૂત્રાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૭ ॥

પેશાબની હાજત થયા છતાં ધણી વખત પરાણે મૂત્રને દાખી રાખવાથી પછી પેશાબ તરત આવતો નથી, અને પેશાબ કરવા એસતાં તે, ધીરે ધીરે થોડા થોડા થાય છે. આ વ્યાધિ મૂત્રાતીત કહેવાય છે.

મૂત્રજઠરનાં લક્ષણો.

મૂત્રસ્ય વેગેઽભિહતે તદુદાવર્તેતુકઃ ॥

અપાનઃ કુપિતો વાયુરુદરં પૂરયેદ્દૃશમ્ ॥ ૮ ॥

નાભેરધસ્તાદાધ્માનં જનયેત્તીવ્રવેદનમ્ ॥

તન્મૂત્રજઠરં વિદ્યાદધોબસ્તિનિરોધનમ્ ॥ ૯ ॥

મૂત્રનો વેગ રોકાવાથી થયેલા ઉદાવર્તથી કેપેલો અપાન વાયુ પેટ ધણું ભરી નાખે છે; જેથી નાભિના નીચેના ભાગમાં ધણી પીડાવાળો આકરો થાય છે. અસ્તિના નીચલા ભાગને (ઝાડા પેશાબને) અંધ કરી દેનાર આ વ્યાધિને મૂત્રજઠર કહે છે.

મૂત્રોત્સંગનાં લક્ષણો.

વસ્તૌ વાપ્યથવા નાલે મળૌ વા યસ્ય દેહિનઃ ॥

મૂત્રં પ્રવૃત્તં સજ્જેત સરક્તં વા પ્રવાહતઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્રવેચ્છનૈરલ્પમલ્પં સરુજં વાય નીરુજમ્ ॥

વિગુણાનિલજો વ્યાધિઃ સ મૂત્રોત્સન્નસંજ્ઞિતઃ ॥ ૧૧ ॥

બિકાર પામેલા અપાન વાયુથી પેશાબ અસ્તિમાં કિંવા શિશ્નમાં કિંવા શિશ્નના અગ્ર ભાગમાં આવીને એકદમ અટકી પડે છે, અથવા કરાંછને પરાણે પેશાબ કરતાં જે પેશાબ થાય છે, તે ધીરે ધીરે પીડા સાથે કે વખતે પીડા વમર ધણી જ થોડા અને વળી રક્તમિશ્રિત થાય છે, આ વ્યાધિને મૂત્રોત્સંગ કહે છે.

૮, ૯ સુ. ડ. અ. ૫૮ શ્લો. ૭. ૧૦, ૧૧ સુ. ડ. અ. ૫૮ શ્લો. ૮, ૯.

૧ મૂત્રોત્સન્ન=Stricture.

‘મૂત્રક્ષયનાં લક્ષણો.

રુક્ષસ્ય ક્લાન્તદેહસ્ય વસ્તિસ્થૌ પિત્તમારુતૌ ॥

મૂત્રક્ષયં સરુદાહં જનયેતાં તદાહ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

જે પુરુષના શરીરમાંની રસાદિક સત્ત ધાતુઓ સુકાર્ધ જવાથી તેનું શરીર લુપ્પું થઈ ગયું હોય, તથા જે ખેદ, ચિંતા વગેરે કારણથી શરીરે કૃશ અને દુર્બળ થઈ ગયો હોય તે પુરુષની બસ્તિમાંનાં પિત્ત અને અપાન વાયુ, મૂત્રનો ક્ષય કરે છે. જેથી પીડા સાથે બળત્રા થાય છે. આ વ્યાધિને મૂત્રક્ષય કહે છે.

‘મૂત્રગ્રંથિનાં લક્ષણો.

અન્તર્બસ્તિમુખે વૃત્તઃ સ્થિરોઽલ્પઃ સહસા ભવેત્ ॥

અક્મરીતુલ્યરુગ્રન્થિર્મૂત્રગ્રન્થિઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

બસ્તિના મુખની અંદર જે ગોળ, સ્થિર અને નાની પથરી જેવી ગાંઠ અણુધારી બાજે છે, અને જેની પીડા પથરીના જેવી હોય છે. તેને મૂત્રગ્રંથિ કહે છે.

મૂત્રશુકનાં લક્ષણો.

મૂત્રિતસ્ય સ્ત્રિયં યાતો વાયુના શુક્રમુદ્દતમ્ ॥

સ્થાનાઙ્ગ્યુતં મૂત્રયતઃ પ્રાક્ પશ્ચાદ્વા પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

ભસ્માદ્ઘ્રીલાદિ મૂત્રશુક્રં તદુચ્યતે ॥

પેશાબ લાગ્યા છતાં સ્ત્રીસંગ કરવાથી વાયુ પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળેલા વીર્યને પકડી રાખે છે. આ વીર્ય પેશાબ પ્હેલાં કે પેશાબ પછી બહાર નીકળે છે. પાણીમાં ભરમ (રાખોડી) પલાળી હોય, એવો રંગ તે શુક્રનો દેખાય છે. આ વ્યાધિને મૂત્રશુક કહે છે.

ઉષ્ણવાતનાં લક્ષણો.

વ્યાયામાધ્વાતપૈઃ પિત્તં વસ્તિ પ્રાપ્યાનિલાન્વિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

વસ્તિ મેદું ગુદં ચૈવ પ્રદહેત્સ્રાવયેદધઃ ॥

મૂત્રં હારિદ્રમથવા સરક્તં રક્તમેષ ચ ॥ ૧૬ ॥

૧ મૂત્રક્ષય=Suppression of Urine. ૨ મૂત્રગ્રંથિ=Abscess of bladder

૧૨ સુ. ડ. અ. ૫૮ શ્લો. ૧. ૧૩ વા. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૧.

૧૪, ૧૫ વા. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૨, ૩૩. ૧૬, ૧૬ સુ. ડ. અ. ૫૮ શ્લો. ૩૨.

કુચ્છાત્ પુનઃ પુનર્જન્તારુણાતં વદન્તિ તમ્ ॥

અત્યંત કસરત કરાથી, લાંબી મુસાફરીથી, કે તડકા ખાધાથી, વિકારયુક્ત થયેલું પિત્ત, અસ્તિમાં સંચાર કરી, અસ્તિમાં, ઉપસ્થમાં તથા મુદામાં બળત્રા ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગમાં હળદરના જેવો પીળો અથવા રાતો અથવા લોહીવાળો પેશાબ રોગીને વારે ધડીએ કષ્ટ સાથે થતો રહે છે. આવા લક્ષણોવાળા વ્યાધિને ઉષ્ણવાત-ઉનવા કહે છે.

‘મૂત્રસાદનાં લક્ષણો.

પિત્તં કફો વા દ્વૌ વાપિ સંહન્યેતેऽનિલેન ચેત્ ॥ ૧૭ ॥

કુચ્છાન્મૂત્રં તદા પીતં રક્તં શ્વેતં ઘનં સ્તજેત્ ॥

સદાહં રોચનાશ્ચૌર્ણવર્ણં ભવેત્તુ તત્ ॥ ૧૮ ॥

શુષ્કં સમસ્તવર્ણં વા મૂત્રસાદં વદન્તિ તમ્ ॥

પિત્ત કે કફ અથવા એ બન્ને, જે વાયુ સાથે એકઠા મળે તો પીળું, લાલ. કે ઘોળું અને ઘટ્ટ મૂત્ર કષ્ટ સાથે આવે છે, અને તે સાથે બળત્રા થાય છે. તેવું મૂત્ર સૂકાતાં રંગે ગોરોચનના જેવું કે શ્વંખનાં ચૂર્ણ જેવું, ક્રિવા આબેય રંગના મિશ્રણવાળું હોય છે. આ વ્યાધિનું નામ મૂત્રસાદ છે.

‘વિક્ષિધાતનાં લક્ષણો.

રુક્ષદુર્બલયો વિવિધોલેપો શક્યદા ॥ ૧૯ ॥

મૂત્રસ્રોતોઽપચેત વિદ્મંસ્યં તદા નરઃ ॥

વિક્કન્ધં મૂત્રયેત્કુચ્છાદ્વિધાતં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૦ ॥

શરીરે સૂકાયલા અને દુર્બળ થયેલા પુરુષનો મળ જ્યારે વાયુથી ઉચ્ચે ચડીને મૂત્રના માર્ગમાં જાય છે, ત્યારે પેશાબ કરતાં મુશ્કેલીથી મૂત્ર છૂટ થાય છે અને મળ સાથે મળેલું મૂત્ર મળના જેવી વાસવાળું હોય છે. આ વ્યાધિને વિક્ષિધાત કહે છે.

અસ્તિકુંડલનાં લક્ષણો.

દ્રુતાધ્વલજ્વનાયાસૈરભિઘાતાત્ પ્રપીડનાત્ ॥

સ્વપ્નાદિભિઘાતો દ્રુતઃ સ્ફૂલ્લસ્તિઘ્નિતિ ગર્ભવત્ ॥ ૨૧ ॥

૧૭, ૧૮, ૧૯ વા. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૮, ૩૯.

૧૯, ૨૦ વા. નિ. અ. ૧ શ્લો. ૩૩, ૩૪.

૧ મૂત્રસાદ=Cystitis. ૨ વિક્ષિધાત=Vesico-intestinal fistula.

શૂલસ્પન્દનદાહાર્તો વિન્દું વિન્દું સ્વત્યપિ ॥
 પીઢિતસ્તુ સ્વજેદ્ધારાં સંરમ્ભોદ્વેષ્ણાત્તેજાન્ ॥ ૨૨ ॥
 વસ્તિકુણ્ડલમાહુસ્તં ઘોરં શસ્ત્રવિષોપમમ્ ॥
 પવનપ્રબલં પ્રાયો દુર્નિવારમબુદ્ધિભિઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉતાવળે ધણું ચાલવાથી, ધણી લાંધણા ખેંચવાથી, શક્તિ કરતાં વધારે પરિશ્રમ કરવાથી, પથર, કાષ્ઠાદિકનો શરીરપર પ્રહાર થવાથી કે કોઈ વસ્તુનું દયાણુ લાગવાથી જ્યારે અસ્તિ સ્વસ્થાન મૂકી ઉપર જાય છે, ત્યારે તે ગર્ભની પેઠે સ્થૂળ લાગે છે. પછી તેનાથી શૂળો ફૂટે છે; ધ્રુજારી આવે છે; બળત્રા થાય છે અને ટીપે ટીપે પેશાબ આવે છે. પેશાબની વધારે છૂટ કરવા જે નાભિની નીચે દાબવામાં આવે તો પેશાબની એકદમ પુવારાની પેઠે ધાર છૂટે છે. અને થોડી વાર પછી ઈન્દ્રિયપર સોજા આવે છે, તથા કળતર જેવી પીડા થાય છે. આવે અસ્તિકુંડલ વ્યાધિ હથીયાર કે ઝેરના જેવો ભયંકર છે. આ વ્યાધિમાં વાયુ પ્રધાન હોય છે. અલ્પબુદ્ધિવાળા વેદથી, આ વ્યાધિનું નિવારણ થઈ શકતું નથી.

તસ્મિન્પિત્તાન્વિતે દાહઃ શૂલં મૂત્રવિવર્ણતા ॥
 શ્લેષ્મણા ગૌરવં શોથઃ સ્તિગ્ધં મૂત્રં ઘનં સિતમ્ ॥૨૪॥
 શ્લેષ્મરુદ્ધવિલો વસ્તિઃ પિત્તોદીર્ઘો ન સિધ્યતિ ॥
 અવિભ્રાન્તવિલઃ સાધ્યો ન ચ યઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥
 સ્યાદ્વસ્તૌ કુણ્ડલીભૂતે તૃષ્ણોહઃ શ્વાસ એવ ચ ॥૨૫॥

અસ્તિકુંડલ વ્યાધિ પિત્તયુક્ત હોય તો પેશાબમાં બળત્રા બળે છે તથા મૂત્રનો રંગ બદલી જાય છે; અને તે કઠ્ઠયુક્ત થતાં જડત્વ આવે છે, સોજા ચઢે છે અને મૂત્ર, ચીકણું, ઘટ્ટ તથા ઘોળા રંગનું થાય છે. અસ્તિનું મોઢું કઠ્ઠી બંધ થઈ જાય, અને અંદર પિત્તનું જોર વધી જાય તો આ રોગ મટતો નથી, પણ જે અસ્તિનું મોઢું ખુલ્લું હોય તો એ મટે છે; તેમજ જે અસ્તિ કુંડલાકાર ન થયો હોય તો તે સાધ્ય છે. અસ્તિકુંડલાકાર થતાં આ વ્યાધિમાં તૃષ્ણા, મૂર્છા અને શ્વાસ જેવા ઉપદ્રવો થાય છે.

इति सूत्राघातनिदानः.

અશ્મરીનિદાન.

અશ્મરી-પથરીની સંપ્રાપ્તિ.

વાતપિત્તકફૈસ્તિસ્રથતુર્થી શુક્રજાડપરા ॥

પ્રાયઃ શ્લેષ્માશ્રયાઃ સર્વા અશ્મર્યઃ સ્યુર્યમોપમાઃ ॥૧॥

ત્રિદોષેષ્ટૈસ્તૈગતં સથુક્રં મૂત્રં સપિત્તં પવનઃ કફં વા ॥

યદા તદાશ્મર્યુપજાયતે ચ ક્રમેણ પિત્તેષ્વિવ રોચના ગોઃ ॥૨॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોથી ૩, અને શુક્રજન્ય ૧, મળી ચાર પ્રકારની અશ્મરી થાય છે. ધાતુકરીને બધી પથરીઓ કફનો આશ્રય લઇને થાય છે. જે તેનાપર વખતસર અસરકારક ઔષધોપચાર કરવામાં આવતો નથી, તો તે ભયંકર નીવડે છે.

જ્યારે વાયુ, અસ્તિની અંદર વીર્યયુક્ત કે પિત્તયુક્ત મૂત્રને કિંવા કફને તેના રુક્ષ ગુણથી સૂકવે છે, ત્યારે તેમાંથી ક્રમે ક્રમે અશ્મરી (પથરી) જામે છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ગોરોચન થાય છે, તેમ અસ્તિમાં પથરી થાય છે.

અશ્મરીનાં પૂર્વરૂપો.

નૈકદોષાશ્રયાઃ સર્વા અથાસાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥

બસ્ત્યાધ્માનં તદાસન્નદેશેષુ પરિતોડતિરુક્ ॥ ૩ ॥

મૂત્રે બસ્તસગન્ધત્વં મૂત્રકૃચ્છ્રં જ્વરોડરુચિઃ ॥

બધી જાતની અશ્મરી (પથરી) ત્રિદોષજન્ય છે. પથરી થવાની હોય છે ત્યારે નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. પેડુ ફૂલી આવે છે; તેની આસપાસ ઘણી પીડા થાય છે; પેશાબની વાસ બકરાના મૂત્ર જેવી આવે છે; મૂત્ર-કૃચ્છ્ર થાય છે; તાવ આવે છે; અને અત્રપર અભાવો થાય છે.

અશ્મરીનાં સામાન્ય લક્ષણો.

સામાન્યલિઙ્ગં રુદ્ધનાભિસેવનીબસ્તિમૂર્ધસુ ॥ ૪ ॥

વિશીર્ણધારં મૂત્રં સ્યાત્તયા માર્ગે નિરોધિતે ॥

તથાપાયાત્સુખં મેહેદચ્છં ગોપેક્ષામમ્ ॥ ૫ ॥

તત્સંક્ષોભાત્ક્ષતે સાસ્રમાયાસાચ્ચાતિરુગ્ભવેત્ ॥

પથરીમાં નીચેનાં લક્ષણા થાય છે. નાભિ, સિવણી અને પેડુમાં શ્લેષ્મા ફૂટે છે, અને પથરીથી મૂત્રમાર્ગે રોક્ષતાં પેશાબની ધાર ફાટે છે. પથરી જ્યારે નીકળી જાય ત્યારે પેશાબ કરતાં લગારે દુઃખ થતું નથી, અને મૂત્રનો રંગ સ્વચ્છ ગોમેદ મણી જેવો (ગૌમૂત્રના રંગ જેવો) થાય છે. પથરીને લીધે જો (મૂત્રમાર્ગમાં) જખમ પડે તો મૂત્ર લોહીવાળું આવે છે, અને પેશાબ કરતાં પડતી મહેનતથી બહુ પીડા થાય છે.

વાતાશ્મરીનાં લક્ષણા.

તત્ર વાતાદ્દૃશં ચાર્તો દન્તાન્ શ્વાદતિ વેપતે ॥ ૬ ॥

મૃદ્વાતિ મેહનં નાભિં પીડયત્યનિશં કળન્ ॥

સાનિલં મુશ્વતિ શકૃત્ મુહુર્મેહતિ ચિન્દુશઃ ॥ ૭ ॥

શ્યાવારૂણાશ્મરી ચાસ્ય સ્યાચ્ચિતા કણ્ઠકૈરિવ ॥

વાયુજન્ય અશ્મરી થતાં રોગી અત્યંત પીડાથી રીબાય છે; દાંત કરડતો તે (રોગી) કાંપે છે; શિશ્નને તથા નાભિને પકડે છે તથા ચોળ્યા કરે છે; રાત દિવસ, દુઃખ સહન ન થવાથી તે બરાડા પાડે છે; તેને ઝાડા સાથે હમેશાં પવન છૂટે છે; અને વારે ઘડીએ ટીપે ટીપે પેશાબ ઉતરે છે. પથરી રંગે આશ્માની રાતા રંગની તથા કાંટાકાંટાવાળી હોય છે.

પિત્તાશ્મરીનાં લક્ષણા.

પિત્તેન દહ્યતે વસ્તિઃ પચ્યમાન ઇવોષ્મવાન્ ॥ ૮ ॥

મહાતકાસ્થિસંસ્થાના રક્તા પીતાસિતાશ્મરી ॥

પિત્તજન્ય અશ્મરીથી અસ્તિમાં બળત્રા થાય છે અને ક્ષાર પદાર્થથી જેવો દાહ થાય છે, તેવી વેદના થાય છે. તથા એ ભાગ ધણાજ ગરમ ભાગે છે. પિત્તજન્ય અશ્મરી કદે બીલામાના મીઠા જેવડી, તથા રંગે લાલ, પીળી કિંવા કાળી હોય છે.

કફાશ્મરીનાં લક્ષણા.

વસ્તિર્નિસ્તુઘત ઇવ શ્લેષ્મણા શીતલો ગુરુઃ ॥ ૯ ॥

અશ્મરી મહતી શ્લેષ્મણા મધુવર્ણાથવા સિતા ॥

કદબન્ધ અશ્મરીથી સોયો ખેંચ્યા જેવી પેડુમાં પીડા થાય છે, અને એ ભાગ ઠંડો તથા જડ લાગે છે. આ અશ્મરી કદમાં મોટી તથા લીસી દેખાય છે અને તેનો રંગ મધના જેવો અથવા ધોળો હોય છે.

પથરી ધણુંકરી બાળકને થાય છે.

एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ॥ १० ॥

आश्रयोपचयाल्पत्वाः प्रसृष्टास्तु सुखाः ॥

પથરી ધણુંકરી બાળકોને થાય છે, (કારણ કે, બાળકોના ખાવામાં ભારે, મીઠા, ઠંડા અને ઝીકણા એવા પદાર્થો ધણા આવે છે.) અને બાળકનો મૂત્રાશય (પથરી રહેવાનું સ્થાન) નહોતો હોવાથી તથા શરીરમાં ચરબી ઓછી હોવાથી પથરી પકડવામાં અને ખેંચી લેવામાં મુશ્કેલી નથી પડતી.

શુક્રાશ્મરીનાં લક્ષણો.

शक्राश्मरां तु महतां जायते शुक्रधारणात् ॥ ११ ॥

स्थानाच्च्युતમमुक्तं हि शुक्रयोरन्तरेऽनिलः ॥

श्लोषयत्युપસંહृत્ય શુક્રં તત્ક્રમશ્મરી ॥ ૧૨ ॥

वस्तिरूकृच्छ्रमૂत्रत्वमुष्कश्चयशुकारिणी ॥

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ ૧૩ ॥

પીડિતે ત્વવકાશેઽસ્મિન્

ધણુંકરી પુખ્ત વયના પુરુષોને વીર્યને પરાણ રોકી રાખવાથી, શુક્રાશ્મરી થાય છે. ઝીસંગ કરતાં સ્થાનમાંથી છૂટેલાં શુક્રને, જો પરાણ પકડી રાખવામાં આવે તો વાયુ તેવા સ્થાનબ્રહ્મ થયેલા શુક્રને ઉપસ્થ અને અંડકોષની વચ્ચે લાવીને સૂકવે છે અને તેની-એટલે તે સૂકાઈ ગયેલા શુક્રની અશ્મરી બને છે. આ અશ્મરીને લીધે બસ્તિમાં શળો ફૂટે છે; પેશાબ મુશ્કેલીથી થાય છે; અને અંડકોશપર સોજો આવે છે. આ શુક્રાશ્મરી નવી થઈ હોય ત્યારે શુક્ર બહાર આવી જાય છે અને શુક્રાશ્મરીવાળા ભાગને દબાવવાથી એ પથરી લીન થઈ જાય છે (દેખાતી નથી).

અશ્મરી અને શર્કરા.

અશ્મર્યેવ ચ શર્કરા ॥

અણુશો વાયુના મિશ્રા સા તસ્મિન્નુલોમગે ॥ ૧૪ ॥

નિરેતિ સહ મૂત્રેણ પ્રતિલોમે વિબધ્યતે ॥

મૂત્રસ્ત્રોતઃપ્રવૃત્તા સા સક્તા કુર્યાદુપદ્રવાન્ ॥ ૧૫ ॥

દૌર્બલ્યં સદનં કાર્શ્યં કુક્ષિશૂલમથારુચિમ્ ॥

પાણ્ડુત્વમુષ્ણવાતં ચ તૃષ્ણાં દૃત્પીડનં વમિમ્ ॥ ૧૬ ॥

વાયુથી ન્હાના ન્હાના કટકા થઈ ગયેલી પથરી જ શર્કરા કહેવાય છે. એ શર્કરાના કણો જે વાયુ અનકૂળ હોય તો મૂત્ર સાથે બહાર નીકળી પડે છે; પણ જે અસ્તિનો વાયુ પ્રતિકૂળ ગતિ ધારણ કરે તો તે (શર્કરા) મૂત્રમાર્ગમાં આવી બેસે છે. મૂત્રમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલી અને ત્યાંજ બેસી ગયેલી શર્કરા અનેક ઉપદ્રવો કરે છે. એથી નબળાઈ, ગ્લાનિ, કૃશતા, કૂબમાં શ્લેષ્મો ફૂટવાં, અરુચિ, પાંડુપણું, ઉનવા, તૃષ્ણા, દૃઢ્યમાં પીડા અને ઉલટી થાય છે.

અશ્મરીનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

પ્રશૂનનાભિવૃષ્ણં વદ્ધમૂત્રં રુજાન્વિતમ્ ॥

અશ્મરી ક્ષપયત્યાશુ શર્કરાસિકતાન્વિતા ॥ ૧૭ ॥

અશ્મરીના જે રોગીનાં નાભિ અને અંડકોષપર સોજો ચઢ્યો હોય જેનો પેશાબ બંધ થયો હોય જે અશ્મરીના રોગીને અસહ્ય, તીવ્ર વેદના થતી હોય અને જે અશ્મરીમાં શર્કરા અને સિકતા પણ મળેલાં હોય છે, તે અશ્મરીથી પીડિત રોગી પરિણામે મરણ પામે છે.

इति अश्वमरीनिदानः.

૧૪, ૧૫ (પહેલી પંક્તિ) વા. નિ. અ. ૮ શ્લો. ૧૮, ૧૯.

૧૬, ૧૬ સુ. નિ. અ. ૩ શ્લો. ૧૨.

૧૭ સુ. સુ. અ. ૩૩ શ્લો. ૧.

૧ શર્કરા=Gravel=Calculi Renal.

મે. નિદાન.

મેહનાં કારણો અને સંપ્રાપ્તિ.

આસ્યાસુત્વં સ્વપ્નસુત્વં દક્ષીણિ ગ્રામ્યૌદકાનૂપરસાઃ પયાંસિ ॥

ગ્વાલ્પાત્ ગુઢવૈકૃતં ચ પ્રમેહહેતુઃ કફકૃચ્ચ સર્વં ॥ ૧ ॥

એસી રહીને અત્યંત આશાએશ કે સુખ ભોગવવાથી, બહુ જીવવાથી, દહીં ખાવાથી, ગ્રામચર, જળચર અને પાનચળ પ્રદેશમાં ફરનારાં પ્રાણીઓના માંસરસથી, ઘણું દૂધ પીવાથી, નવું અન્ન અને નવું પાણી ખાધાપીધામાં આવ્યાથી, ગોળના બનાવેલા મિષ્ટ પદાર્થોના આહાર કરવાથી તથા કંકરક પદાર્થોના ભેવનથી મેહની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ત્રિદોષજ મેહની અનુક્રમે સંપ્રાપ્તિ.

મેદશ્ચ માંસં ચ શરીરજં ચ ક્લેદં કફો વસ્તિગતઃ પ્રદૂષ્ય ॥

કરોતિ મેહાન્સમુદીર્ણમૂષ્ણૈસ્તાનેવ પિત્તં પરિદૂષ્ય ચાપિ ॥ ૨ ॥

ક્ષીણેષુ દોષેષ્વવકૃપ્ય ધાતુન્ સન્દૂષ્ય મેહાન્કુરુતેઽનિલશ્ચ ॥

સાધ્યાઃ કફોત્થા દશ, પિત્તજાઃ षઃ યાપ્યા, ન સાધ્યઃ

પવનાચ્ચતુષ્કઃ ॥

સમક્રિયત્વાદ્વિષમક્રિયત્વાન્મહાત્યયત્વાચ્ચ યથાક્રમં તે ॥ ૩ ॥

અસ્તિમાં સંચરેલો કફ, મેદ, માંસ અને શરીરમાંના જળભાગને દુષ્ટ કરી મેહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ ઉષ્ણ પદાર્થોથી કુપિત થયેલું પિત્ત, તેજ મેદાદિને દુષ્ટ કરી, માણસને મેહવ્યાધિ લાગુ પાડે છે. કફ ને પિત્તથી જેમ મેહ થાય છે, તેમ વાયુથી પણ થાય છે. અન્ય દોષનું પણ ક્ષીણ થતાં, વાયુ પ્રત્યજ થવાથી ધાતુને (વસા, મજ્જાદિકને) અસ્તિના મુખ સુધી લાવી મેહને ઉત્પન્ન કરે છે. કફજન્ય મેહ દશ છે, જે સાધ્ય છે, પિત્તજન્ય મેહ છ છે જે યાપ્ય છે અને વાતજન્ય મેહ ચાર છે જે અસાધ્ય છે. કારણ કે, કફ અને મેદનો સ્વભાવ સરખો હોવાથી કફજન્ય પ્રમેહ ઉપર તીખી ક્રિયા પણ સમાન છે, પિત્તજ મેહની ચિકિત્સા એટલી સહેલી નથી. કારણ કે, ઠંડા, મધુર વગેરે જે પિત્તનાશક પદાર્થો, તે મેદાદિકની વૃદ્ધિ કરે છે અને ઉષ્ણ, કટુ આદિ મેદનાશક પદાર્થો તે, પિત્તકારક છે. એવી રીતે તેમની કૃતિ અન્યોન્યના સંબંધમાં પ્રતિકૂળ

છે. વાયુજન્ય મેહમાં મળ્નલદિક ગંભીર ધાતુઓ ઓછી થઈ જવાથી રોગ તરત ગંભીર થઈ જાય છે. માટે એ પણ અસાધ્ય છે.

કફઃ સપિત્તઃ પવનશ્ચ દોષા મેદોઽસ્રશુક્રામ્બુવસાલસીકાઃ ॥

મજ્જા રસૌજઃ પિશિતં ચ દૂષ્યાઃ પ્રમેહિણાં વિંશતિરેવ મેહાઃ ॥૪

કફ, પિત્ત અને વાયુ, એ ત્રણ દોષ અને મેદ, રક્ત, શુક્ર, ઉદ્દ, વસા, માંસ, રનેહ, લસીકા, મળ્નલ, રસ અને ઓળ એ મેહનાં દૂષ્ય એટલે વાત, પિતાદિ દોષથી બગડનારા પદાર્થો છે. એ બધાથી માણસને વીશ પ્રકારના પ્રમેહ થાય છે.

મેહનાં પૂર્વરૂપો.

દન્તાદીનાં મલાઢ્યત્વં પ્રાગ્રૂપં પાણિપાદયોઃ ॥

દાહશ્ચિક્ષ્ણતા દેહે તૃદશ્વાસશ્ચોપજાતયે ॥ ૫ ॥

પ્રમેહ થવાનો હોય ત્યારે દાંત, જીભ અને તાળવા પર પુષ્કળ મેલ જામી જાય છે; હાથ પગમાં બળત્રા બળે છે; શરીર ચીકણું થાય છે; તૃષા લાગે છે; શ્વાસ ચઢે છે; (માથાના વાળ બાઝી જાય છે; અને નખની વૃદ્ધિ થાય છે.)

મેહનાં સામાન્ય લક્ષણો.

સામાન્યં લક્ષણં તેષાં પ્રભૂતાવિલમૂત્રતા ॥

હોળાયત્રા પાણી જેવો મેદો અને ધણા પેશાબ થવો, તે મેહનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

મેહનાં કારણો.

દોષદૂષ્યાવિશેષેઽપિ તત્સંયોગવિશેષતઃ ॥ ૬ ॥

મૂત્રવર્ણાદિમેદેન મેદો મેહેષુ કલ્પ્યતે ॥

દોષ અને દૂષ્ય એના એ હોવા છતાં તેમના સંયોગના પ્રકારમાં ફેર પડવાથી, તથા પેશાબના રંગના જે તદ્દશવત જેવામાં આવે છે તે પરથી જૂદા જૂદા પ્રકારના મેહ મનાય છે.

કફથી થનારા દશ મેહનાં લક્ષણો.

અચ્છં बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ૭ ॥

મેહત્યુદકમેહેન કિંચિદાવિરુપિચ્છલઃ ॥

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चक्षुमेहतः ॥ ८ ॥

सान्દ्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रમેહેન મેહતિ ॥

સુરામેહા સુરાતુલ્યમુપર્યચ્છમધો ઘનમ્ ॥ ૯ ॥

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥

શુક્રાભં શુક્રમિશ્રં વા શુક્રમેહી પ્રમેહતિ ॥ ૧૦ ॥

सूर्तान्नून्सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥

શીતમેહી સુબહુશો મધુરં મૃશશીતલમ્ ॥ ૧૧ ॥

शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥

લાલાતન્તુયુતં મૂત્રં લાલામેહેન પિચ્છિલમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઉદકમેહમાં સ્વચ્છ, પુષ્કળ, ઘોળું, ઠંડું, ગંધરહિત, પાણી જેવું, લગાર મેહું અને તેલિયું મૂત્ર રોગીને થાય છે. ઇક્ષુમેહમાં શેરડીના રસ પ્રમાણે અત્યંત મીઠો પેશાબ થાય છે. સાંદ્રમેહમાં, વાસી થયેલો રોગીનો પેશાબ જામી જાય છે. સુરામેહમાં રોગીને જે પેશાબ આવે છે, તે વાસણમાં રાખતાં દારૂ જેવો તથા ઉપરથી સ્વચ્છ તથા નીચેથી મલીન, દેખાય છે. પિષ્ટમેહમાં જે પેશાબ થાય છે, તે પલાળેલા લોટ પ્રમાણે જાડો ઘોળો હોય છે. શુક્રમેહમાં વીર્યના જેવો કિંવા વીર્યમિશ્રિત પેશાબ થાય છે. સિકતા મેહમાં પેશાબમાં રેતીના કણ જેવા રજકણો દૃષ્ટિએ પડે છે. શીતમેહમાં મીઠો તથા અત્યંત ઠંડો પેશાબ વારંવાર થાય છે. શનૈર્મેહમાં રોગીને ધીમે ધીમે થોડો પેશાબ થાય છે લાલા મેહથી થનારો પેશાબ લાળ પ્રમાણે તાંતુયુક્ત અને દેખાવમાં તેલિયો હોય છે.

પિત્તથી થનારા છ મેહનાં લક્ષણો.

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥

નીલમેહેન નીલાભં કાલમેહી મવીનિમમ્ ॥ ૧૩ ॥

हरिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥

વિસ્રં માઝિષ્ઠમેહેન મઝિષ્ઠાસલિલોપમમ્ ॥ ૧૪ ॥

विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥

૮ થી ૧૪ વા. નિ. અ. ૧૦ શ્લો. ૧૦ થી ૧૩.

૧ પિષ્ટમેહ=Chyluria.

૨ શુક્રમેહ=Spermatorrhoea.

૩ સિકતામેહ=Uric acid diatheses.

૪ શનૈર્મેહ=Enuresis.

૧ ક્ષારમેહમાં થનારો પેશાબ-સ્પર્શ, ગંધ, વર્ણ અને રસમાં ક્ષાર જેવો હોય છે. નીલમેહમાં જે પેશાબ થાય છે, તેનો રંગ આશમાની હોય છે. કાળો શાહી જેવો પેશાબ કાલમેહમાં થાય છે. હારિદ્રમેહમાં જે પેશાબ થાય છે, તે રંગે હળદરના જેવો તથા સ્વાદે તીખો હોય છે. અને બળત્રા કરે છે. માંજીષ્ઠમેહમાં થનારો પેશાબ દુર્ગંધી અને મજીઠના ઉકાળા જેવો હોય છે. રક્તમેહનો પેશાબ દુર્ગંધયુક્ત, અત્યંત ગરમ, ખારો અને રક્તના જેવો લાલ થાય છે.

વાતથી થનારા ચાર મેહનાં લક્ષણો.

વસામેહી વસામિશ્રં વસામં મૂત્રયેન્મુહુઃ ॥ ૧૫ ॥

મજ્જામં મજ્જમિશ્રં વા મજ્જમેહી મુહુર્મુહુઃ ॥

કષાયમધુરં રૂક્ષં ક્ષૌદ્રમેહં વદેદ્ધુઃ ॥ ૧૬ ॥

હસ્તી મત્ત ઇવાજસ્રં મૂત્રં વેગવિવર્જિતમ્ ॥

સલસીકં વિવદ્ધં ચ હસ્તિમેહી પ્રમેહતિ ॥ ૧૭ ॥

વસામેહમાં પેશાબ વસાયુક્ત (ચરખી) અથવા વસા (ચરખી) જેવો હોય છે, અને તે વારંવાર થાય છે. મજ્જામેહમાં જે પેશાબ થાય છે, તે મજ્જામિશ્રિત કિંવા મજ્જાના જેવો, વારંવાર થાય છે.

ક્ષૌદ્રમેહમાં પેશાબ તુરો, મીઠો અને રૂક્ષ હોય છે. હસ્તિમેહમાં દરદી મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે વેગરહિત તથા અટકતી ધારથી નિરંતર પેશાબ કર્યા કરે છે. ને તે મૂત્ર લસીકા (લાળ-થુંક જેવો પદાર્થ) મિશ્રિત હોય છે.

કફજ મેહના ઉપદ્રવો.

અવિપાકોઽરુચિશ્છર્દિર્જ્વરઃ કાસઃ સપીનસઃ ॥

ઉપદ્રવાઃ પ્રજાયન્તે મેહાનાં કફજન્મનામ્ ॥ ૧૮ ॥

કફજન્ય પ્રમેહમાં નીચેના ઉપદ્રવો થાય છે. અત્ર પાચન થતું નથી; અરુચિ થાય છે; ઉલટી આવે છે; તાવ આવે છે; અને સળેખમ થાય છે.

પિત્તજ મેહના ઉપદ્રવો.

વસ્તિમેહનયોઃ શૂલં મુષ્કાવદરણં જ્વરઃ ॥

દાહસ્તૃષ્ણામ્લિકા મૂર્ચ્છા વિદ્ભેદઃ પિત્તજન્મનામ્ ॥ ૧૯ ॥

૧ ક્ષારમેહ=Phosphaturia. ૨ રક્તમેહ=Haematuria.

૧૩ થી ૧૫ વા. નિ. અ. ૧૦ શ્લો. ૧૪ થી ૧૬.

૧૬, ૧૭ વા. નિ. અ. ૧૦ શ્લો. ૧૭, ૧૮.

પિત્તજન્ય પ્રમેહમાં નીચેના ઉપદ્રવો થાય છે. મળદ્વાર અને શિશ્નમાં શૂળ નીકળે છે; અંડકોશ પરની ચામડી પાકીને ફાટે છે; જ્વર આવે છે; તૃષ્ણા લાગે છે; ખાટા ઓડકાર આવે છે; મૂત્રમાં આવે છે; અને દસ્ત પાતળો થાય છે.

વાતજ મેહના ઉપદ્રવો.

વાતજાનામુદાવર્તકણ્ઠહ્રદ્ગહ્લોલતાઃ ॥

શૂલમુન્નિદ્રતા શોષઃ કાસઃ શ્વાસશ્ચ જાયતે ॥ ૨૦ ॥

વાતજન્ય પ્રમેહમાં નીચેના ઉપદ્રવો થાય છે. ઉદ્ધવર્ત થાય છે (એટલે વાતાદિ દોષ સ્થાન છોડીને ઉલટે માર્ગે પ્રવૃત્ત થાય છે); ગળું અને હૃદય પકડાય છે; રોગીને ખાવાની લોભુપતા વધી જાય છે; શળો ફૂટે છે; ઊંઘ ઉડી જાય છે; પાણીનો શોષ પડે છે; સુષ્કી ઉધરસ થાય છે; અને શ્વાસ ચઢે છે.

મેહનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

યથોક્તોપદ્રવોવિષ્ટમતિપ્રસુતમેવ ચ ॥

પીડિકાપીડિતં ગાઢં પ્રમેહો હન્તિ માનવમ્ ॥ ૨૧ ॥

જાતઃ પ્રમેહી મધુમેહિનો વા ન સાધ્ય ઉક્તઃ સ હિ બીજદોષાત્

ઉપર કહેલા અવિષાકાદિ (અન્ન પાચન ન થવું વગેરે) ઉપદ્રવો જેમાં દેખાતા હોય, જેને મૂત્રસ્ત્રાવ અતિશય હોય જેને શરવિકાદિ ફેલિયો થતી હોય, અને જેના શરીરમાં પ્રમેહ ધર કરી બેઠો હોય તે દરદીનો પ્રમેહથી પ્રાણ જાય છે.

પ્રમેહના દરદીની પ્રમેહી પ્રજ્ઞ સાધ્ય નથી ગણાતી. કારણ કે, એમાં દોષ બીજમાં જ રહેલો છે.

કુલપરંપરાથી ઉતરતા આવેલા વ્યાધિનું અસાધ્યત્વ.

યે ચાપિ કેચિત્કુલજા વિકારા ભવન્તિ તાંશ્ચ પ્રવદન્ત્યસાધ્યાન્ ॥

એજ રીતે વંશપરંપરાથી ઉતરતા આવેલા કુષ્ઠાદિક રોગો અસાધ્ય છે.

^૧ મધુમેહ.

સર્વ એવ પ્રમેહાસ્તુ કાલેનાપ્રતિકારિણઃ ॥

મધુમેહત્વમાયાન્તિ તદાઽસાધ્યા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૩ ॥

૧૮ થી ૨૦ વા. નિ. અ. ૧૦ સ્તો. ૨૨ થી ૨૪.

૨૧, સુ. સુ. અ. ૩૩ સ્તો. ૧. ૨૨ ચ. ચિ. અ. ૬ સ્તો. ૧૬.

૨૩ સુ. નિ. અ. ૬ સ્તો. ૨૧. ૧ મધુમેહ=Diabetes Mellitus.

મધુમેહે મધુસમં જાયતે સ કિલ દ્વિષા ॥

ક્રુદ્ધે ધાતુક્ષયાદ્વાયૌ દોષાવૃત્તપયેઽથવા ॥ ૨૪ ॥

બધી જાતના પ્રમેહવ્યાધિઓ ઉપર જે સત્વર ઔષધોપચાર કરવામાં આવતો નથી. (અથવા વિરુદ્ધ ઉપચાર કરવામાં આવે છે) તે પછી તે બધા, મધુમેહની અવસ્થા પામી, અસાધ્યપણાને ધારણ કરે છે.

મધુમેહમાં મૂત્રનો રંગ મધના જેવો થાય છે. મધુમેહ બે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) ધાતુક્ષય થવાથી વાયુ કુપિત થઈને મધુમેહ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) અન્ય દોષો જ્યારે વાયુનો માર્ગ રોકે છે ત્યારે તેમાંથી મધુમેહ થાય છે.

વાયુગતિ રોકાવાથી થતા મધુમેહનાં લક્ષણો.

આવૃત્તો દોષલિઙ્ગાનિ સોઽનિમિત્તં પ્રદર્શયન્ ॥

ક્ષીણઃ ક્ષણાત્ક્ષણાત્પૂર્ણો ભજતે કૃચ્છ્રસાધ્યતામ્ ॥૨૫॥

વાયુની ગતિ રોકાવાથી થતા મધુમેહમાં જે દોષથી વાયુ રોકાયો હોય તેનાં લક્ષણો અણુધાર્યા દૃષ્ટિએ પડે છે. તે મધુમેહ ક્ષણમાં ક્ષીણ અને ક્ષણમાં પૂર્ણ થાય છે. આ વ્યાધિ કષ્ટસાધ્ય છે.

મધુમેહ શબ્દનો ઉપયોગ.

મધુરં યચ્ચ મેહેષુ પ્રાયો મધ્વિવ મેહતિ ॥

સર્વેઽપિ મધુમેહાશ્વ્યા માધુર્યાચ્ચ તનોરતઃ ॥ ૨૬ ॥

મેહ વ્યાધિમાં રોગીને ધણુંકરી મધના રંગનો મધુર પેશાબ થાય છે, તથા તેના આખા શરીરમાં મધુરત્વ આવે છે, તેથી બધી જાતના મેહને મધુમેહની એક સાધારણ સંજ્ઞાથી કેટલીક વાર ઓળખવામાં આવે છે.

इति मेहनिदानम्.

પ્રમેહપિટિકાનિદાન.

શરાવિકા કચ્છપિકા જાલિની વિનતાઽસ્કજી ॥

મસૂરિકા સર્ષપિકા પુત્રિણી સાવદરિકા ॥ ૧ ॥

વિદ્રધિશ્ચેતિ પિટિકાઃ પ્રમેહોપેક્ષયા દશ ॥

સન્ધિમર્મસુ જાયન્તે માંસલેષુ ચ ધામસુ ॥ ૨ ॥

પ્રમેહની ઉપેક્ષા કરવાથી, એટલે તેના ઉપર ઔષધોપચાર કરતાં વાર લગાડયાથી, શરાવિકા, કચ્છપિકા, જાલિની, વિનતા, અલજી, મસૂરિકા, સર્ષપિકા, પુત્રિણી, વિદારિકા અને વિદ્રધિ એ પ્રમાણે દશ જાતની ફેલિઓ શરીરના સાંધાપર, મર્મસ્થાનો પર તથા શરીરના માંસવાળા ભાગપર થાયછે.

અધી જાતની પ્રમેહપિટિકાનાં લક્ષણો.

અન્તોન્નતા ચ તદ્રૂપા નિમ્નમધ્યા શરાવિકા ॥

સદાહા કૂર્મસંસ્થાના જ્ઞેયા કચ્છપિકા બુધૈઃ ॥ ૩ ॥

જાલિની તીવ્રદાહા તુ માંસજાલસમાવૃતા ॥

અવગાઢરુજોત્કેદા પૃષ્ઠે વાઽપ્યુદરેઽપિ વા ॥ ૪ ॥

મહતી પિટિકા નીલા સા બુધૈર્વિનતા સ્મૃતા ॥

રક્તા સિતા સ્ફોટવતી દારુણા ત્વજી ભવેત્ ॥ ૫ ॥

મસૂરદલસંસ્થાના વિજ્ઞેયા તુ મસૂરિકા ॥

ગૌરસર્ષપસંસ્થાના તત્પ્રમાણા ચ સર્ષષી ॥ ૬ ॥

મહત્યલ્પચિતા જ્ઞેયા પિટિકા ચાપિ પુત્રિણી ॥

વિદારીકન્દવદૃત્તા કઠિના ચ વિદારિકા ॥ ૭ ॥

વિદ્રધેર્લક્ષણૈર્યુક્તા જ્ઞેયા વિદ્રધિકા તુ સા ॥

શરાવિકા,-આ જાતની પિટિકા (ફેલી) તેના છેડા આગળથી જાંચી અને અંદરથી જાંડી કોડીયા જેવી હોય છે. કચ્છપિકા, આ ફેલી કાચબાની પીઠ પેઠે લગાર ઉપસેલી તથા દાહયુક્ત હોય છે. જાલિની નામની પીટિકા તીવ્ર દાહયુક્ત અને માંસના તંતુઓનાં જાળાંથી

૧ પ્રમેહપિટિકા=પાડું=Carbuncles.

૧, ૨ જા. નિ. અ. ૧૦ સ્તો. ૨૧, ૨૬.

૩ થી ૮ જા. નિ. અ. ૬ સ્તો. ૧૫, ૧૬ ઉપરથી.

વીંટળાયેલી હોય છે. વિનતા નામની પિટિકા, બરડા કે પેટ પર થાય છે, એ મોટી અને રંગે આશમાની હોય છે, તેમાં જાંડી પીડા થાય છે, તથા તેમાં ધણી સડો થાય છે. રંગે રાતી, કાળી તથા ઝીણી ફાક્ષીઆવાળા અલસુ નામની પિટિકા બચકર ગણાય છે. મસૂરિકા નામની પિટિકા મસૂરની ઘળ જેવી, રંગે તથા કદમાં હોય છે. સર્પપિકા નામની પિટિકા સફેદ સરશ્વ જેવી અને તેવડી જ હોય છે. ન્હાની ન્હાની ધણી ફાક્ષીઆથી ઘેરાયેલી મોટી પિટિકા તે પુત્રિણી કહેવાય છે. વિદારીકંઠના કંઠજેવી ગોળ અને કઠણ જે પિટિકા તે વિદારિકા ગણાવી. જેમાં વિદ્રધિનાં લક્ષણ દેખાય તેને વિદ્રધિકા નામે પિટિકા ગણાવી.

તે પિટિકાઓ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો.

ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ॥ ૮ ॥

વિના પ્રમેહમપ્યેતા જાયન્તે દુષ્ટમેદસઃ ॥

તાવચ્ચૈતા ન લક્ષ્યન્તે યાવદ્વાસ્તુપરિગ્રહાઃ ॥ ૯ ॥

જે દોષોમાંથી જે મેહની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે મેહની પિટિકાઓ તેજ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રમેહ થયા વિના પણ જે માણસનું મેહ દુષ્ટ થાય છે, તેને આ પિટિકાઓ થાય છે. આ પિટિકાઓ જ્યાંસુધી તેમની ગાંઠ પૂરતી બંધાતી નથી, ત્યાંસુધી દેખાતી નથી.

અસાધ્ય પિટિકાનાં લક્ષણો.

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ॥

સોપદ્રવા દુર્બલાગ્રેઃ પિટિકાઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે પિટિકા મળદ્વાર, હૃદય, માથું, ખભો, બરડા કે મર્મસ્થાનો પર થઈ હોય જે 'ઉપદ્રવયુક્ત હોય તથા મંદ નિરાગ્રિવાળા પુરુષને જે પિટિકા થઈ હોય; તે પિટિકા મટાડવાની આશા ન રાખવી.

इति प्रमेहपिटिकानिदानम्.

૧ ચ. સૂ. અ. ૧૭, શ્લો. ૧૦૦. ૧૦ સુ. નિ. અ. ૬ શ્લો. ૧૭.

૧ ચરકે પિટિકાના આ ઉપદ્રવો કહ્યા છે:—

तृट्कासमांसलज्जोचमोहहिकामदञ्जवराः ॥

વિસર્પમર્મસંરોધાઃ પિટિકાનાંસુપદ્રવાઃ ॥

પિટિકામાં ત્રીએના ઉપદ્રવો થાય છે. તરસ, ઉધરસ, માંસનો સંક્રાંચ, મોહ, હેડકી, મદ, જ્વર, વિસર્પ અને સાંધાઓનું જકડાણું.

ચ. સૂ. અ. ૧૭ શ્લો. ૧૦૭.

મેદોનિદાન.

‘મેદનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ.

અન્યાયામદિવાસ્વપ્નશ્લેષ્મલાહારસેવિનઃ ॥

મધુરોઽન્નરસઃ પ્રાયઃ સ્નેહાન્મેદો પ્રવર્ધયેત્ ॥ ૧ ॥

મેદસાવૃતમાર્ગત્વાત્પુણ્યન્યન્યે ન ધાતવઃ ॥

મેદસ્તુ ચીયતે યસ્માદશક્તઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૨ ॥

કસરત ન કરનારનો, દિવસે ઊંધનારનો, તથા કફકારક પદાર્થોનું સેવન રાખનારનો; મધુર અન્નરસ, સ્નેહથી મેદની વૃદ્ધિ કરે છે. મેદથી અન્ય ધાતુઓના માર્ગ બંધ થતાં શરીરમાંની બીજી ધાતુઓ પુષ્ટ થઈ શકતી નથી; અને મેદનો સંચય જેમ જેમ વધારે થતો જાય છે, તેમ રોગી બધાં કામો કરવાને અશક્ત થતો જાય છે.

મેદસ્વી પુરૂષનાં લક્ષણા.

ક્ષુદ્રશ્વાસતૃષામોહસ્વપ્નકથનસાદનૈઃ ॥

યુક્તઃ ૩ ત્સ્વેદદૌર્ગન્ધ્યૈરલ્પપ્રાણોઽલ્પમૈથુનઃ ॥ ૩ ॥

મેદસ્તુ સર્વભૂતાનામુદરેષ્વસ્થિષુ સ્થિતમ્ ॥

અત એવોદરે વૃદ્ધિઃ પ્રાયો મેદસ્વિનો ભવેત્ ॥ ૪ ॥

મેદસાવૃતમાર્ગત્વાદ્રાયુઃ કોષ્ઠે વિશેષતઃ ॥

ચરન્સન્ધુક્ષયસપ્તિમાહારં શોષયત્યપિ ॥ ૫ ॥

તસ્માત્સ શીઘ્રં જરયત્યાહારં ચાપિ કાઢ્ઢતિ ॥

વિકારાંશ્ચાશ્રુતે ઘોરાન્કાંશ્ચિત્કાલવ્યતિક્રમાત્ ॥ ૬ ॥

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ॥

एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥ ७ ॥

મેદસ્યતીવ સંવૃદ્ધે સહસૈવાનિલાદયઃ ॥

વિકારાન્દારુણાન્ કૃત્વા નાશયન્ત્યાશુ જીવિતમ્ ॥ ૮ ॥

મેદોમાંસાતિવૃદ્ધત્વાચ્છલસ્ફિદરસ્તનઃ ॥

અયથોપચયોત્સાહો નરોડતિસ્થૂલ ઉચ્યતે ॥ ૯ ॥

મેદવાળા પુરુષને ક્ષુદ્ર શ્વાસ થાય છે; તરશ લાગે છે; ઊંધ આવે છે; એકદમ શ્વાસ રુધાય છે; અંગો ઝલાનિ પામે છે; ભૂખ ધણી લાગે છે; પરશેવો વળે છે; અને શરીરમાંથી દુર્ગંધી ફેલાય છે. રોગી બેશુદ્ધ બને છે; અશક્ત થઈ જાય છે, તથા બરાબર સ્ત્રી સંગ કરી શકતો નથી. મેદ (ચરબી) બધાં પ્રાણીઓનાં હાડકાઓમાં તથા ઉદરમાં રહે છે. તેથી મેદસ્વી પુરુષનું પેટ ઘણું વધે છે.

મેદથી વાયુનો માર્ગ બંધ થતાં તેનો (વાયુનો), પેટમાં સંચાર વિશેષ થાય છે; અને પછી તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. તથા આહારનું શોષણ કરે છે. આથી જમેલાં અન્નનું પાચન ત્વરાથી થાય છે અને રોગી જમવાની ફરી ધ્રુષ્ટા કરે છે. જે ફરી આહાર કરતાં તેને લગભગ વાર થાય છે, તો તેને કાંઈકે વિકાર થઈ આવે છે. આ વ્યાધિમાં વાયુ અને જઠરાગ્નિ બંને અત્યંત પીડાકારક થાય છે. જેમ દાવાનલ વનમાં ઝાડોને બાળે છે, તેમ આ વાયુ અને અગ્નિ સ્થૂળ (જાડા) પુરુષને બાળી દે છે.

શરીરમાં મેદ ઘણા વધી જતાં, વાયુ આદિ વિકારો, પ્રમેહપિટ્તકા, જ્વર, ભગંદર, વિદ્રધિ, વાતરોગમાંનો કોઈ રોગ વગેરે ભયંકર વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરી રોગીના જીવિતનો અંત લાવે છે.

મેદ અને માંસની અંગમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થતાં, જે પુરુષના નિતાંબ (કુલા), પેટ અને સ્તનના ભાગો પ્રમાણુ વગર ગમે તેમ વધી જાય છે. તથા જેનામાં ખીલકુલ ઉત્સાહ નથી રહેતો. તે માણસ અતિ સ્થૂળ ગણાય છે.

इति मेदोनिदानम्.

उदरनिदान.

ઉદર રોગનું મુખ્ય કારણ.

રોગાઃ સર્વેડપિ મન્દેડગ્રૌ સુતરામુદરાણિ ચ ॥

અજીર્ણાન્મલિનૈશ્ચાન્નૈર્જાયન્તે મલસશ્ચયાત્ ॥ ૧ ॥

જઠરાગ્નિ મંદ થતાં કે નાશ પામતાં, ઘણું કરી બધા રોગ થાય છે, તેમાં ઉદરરોગ તો જરૂર તેથી થાય છે. મંદજઠરાગ્નિની ઉત્પત્તિ જેમ ત્રણ

દોષમાંથી છે, તેમ ઉદરરોગ પણ, અભ્યર્જીથી મલિન અન્ન ક્રિયા વિરુદ્ધ-
શન એટલે તપિયતને માફક ન આવે તેવું અન્ન બક્ષણ કરવાથી, અને
મળના સંચયથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉદર રોગની સંપ્રાપ્તિ.

રુદ્ધા સ્વેદામ્બુવાહીનિ દોષાઃ સ્રોતાંસિ સચ્ચિતાઃ ॥

પ્રાણાગ્ન્યપાનાન્સન્દૂષ્ય જનયન્ત્યુદરં નૃણામ્ ॥ ૨ ॥

કોપેલા વાયુ વગેરે દોષો પરશેવો અને પાણી વહેનારા સ્રોતોને રુંધી
નાખે છે, અને પછી તે દોષ વૃદ્ધિ પામી, પ્રાણુવાયુ, જઠરાગ્નિ અને
અપાન વાયુને અત્યંત દુષ્ટ કરી, ઉદર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉદર રોગનાં સામાન્ય રૂપો.

આધ્માનં ગમનેઽશક્તિર્દૌર્બલ્યં દુર્બલામ્રિતા ॥

શોથઃ સદનમજ્જાનાં સજ્જો વાતપુરીષયોઃ ॥ ૩ ॥

દાહસ્તન્દ્રા ચ સર્વેષુ જઠરેષુ ભવન્તિ હિ ॥

ઉદરરોગમાં સામાન્ય રીતે નીચેનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. વા-
યુથી પેટ ચઢી ઢમઢોલ થાય છે; રોગીમાં ચાલવાની શક્તિ રહેતી નથી;
શરીર દુર્બળ અને છે; જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે; સોજા આવે છે; અંગ
ગ્રાહાનિ પામે છે; અપાન વાયુ અને મળનો અટકાવ થાય છે; બળત્રા
થાય છે; અને રોગી જાણે ઘેનમાં રહે છે.

ઉદર રોગની સંખ્યા.

પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ પ્લીહબદ્ધક્ષતોદકૈઃ ॥ ૪ ॥

સમ્ભવન્ત્યુદરાણ્યઘ્નૌ તેષાં લિઙ્ગં પૃથક્ શૃણુ ॥

જુદા જુદા દોષોથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, પ્લીહોદર ૧, બદ્ધોદર ૧,
ક્ષતોદર ૧ અને જલોદર ૧, એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ છે. તેનાં
ચિહ્નો જુદાં જુદાં કહ્યું છે.

વાતોદરનાં લક્ષણો.

તત્ર વાતોદરે શોથઃ પાણિપન્નામિકુક્ષિષુ ॥ ૫ ॥

૨ ચ. ચિ. અ. ૧૮ શ્લો. ૨૦.

૧, ૪ (પેહેશી પંક્તિ) સુ. નિ. અ. ૭ શ્લો. ૧૬.

૪ (પાછાશી પંક્તિ) ૫ (પેહેશી પંક્તિ) ચ. ચિ. અ. ૧૮ શ્લો. ૨૦.

કુક્ષિપાશ્વોદરકટાપૃષ્ઠરુક્પર્વભેદનમ્ ॥

શ્વકાસોઽક્લમર્દોઽધોગુરુતા મલસંગ્રહઃ ॥ ૬ ॥

ત્રયાવારુણત્વગાદિત્વમકસ્માદ્વૃદ્ધિહાસવત્ ॥

સતોદભેદમુદરં તનુકૃષ્ણશિરાતતમ્ ॥ ૭ ॥

આધ્માનદતિવચ્છબ્દમાહતં પ્રકરોતિ ચ ॥

વાયુશ્ચાત્ર સરુક્ષબ્દો વિચરેત્સર્વતોગતિઃ ॥ ૮ ॥

વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભી અને કુખ પર સોજો આવે છે; વળી, કુખ, પાસાં, પેટ, કરોડ અને પીઠ, એ જગ્યાઓમાં પીડા થાય છે. સાંધાઓ તૂટે છે, સુકી ઉધરસ થાય છે; શરીર કળે છે; કમ્બરથી નીચેનો શરીરનો ભાગ જડ લાગે છે; પેટમાં મળ એકઠો થાય છે; ત્વચ્છા, નખ, આંખ વગેરેનો રંગ કાળો કે રાતો થાય છે; કારણ વગર એકાએક પેટ વધે ધટે છે; પેટમાં સોથો ખોંસાતી હોય તથા તે ફાટી જતું હોય એવી વેદના થાય છે; રોગીના પેટ પર ચારે બાજુએ કાળી ઝીણી રંગે ઉપસી આવે છે; પેટપર આંગળી મારતાં પખાજના જેવો ગંભીર પોલો અવાજ થાય છે; અને વાયુ પેટમાં બધી બાજુએ ફરી શ્લેષ્માં સાથે ગડગડાટ ભરેલો અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે.

પિત્તોદરનાં લક્ષણો.

પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્ચ્છા દાહસ્તુદ્ કટુકાસ્યતા ॥

ભ્રમોઽતિસારઃ પીતત્વં ત્વગાદાવુદરં હરિત્ ॥ ૯ ॥

પોતત અશિરાનદ્ધં સસ્વેદં સોષ્મ દહ્યતે ॥

ધૂમાયતે મૃદુસ્પર્શં ક્ષિપ્રપાકં પ્રદૂયતે ॥ ૧૦ ॥

પિત્તોદરમાં જ્વર આવે છે; રોગી મૂર્ચ્છિત થાય છે; બળત્રા થાય છે; તરશ લાગે છે; મુખનો સ્વાદ કડવો લાગે છે; ચક્રી આવે છે; ઝાડા થાય છે; ચામડી, નખ અને નેત્રનો રંગ પીળો થાય છે; પેટ લીલાશ પડતું દેખાય છે, અને તેના પર પીળા-રાતા રંગની રંગે ઉપસેલી જ્વેલામાં આવે છે; પરસ્પરથી શરીર બીનું રહે છે અને તે ગરમ રહી બળ્યા કરે છે; મુખમાંથી ધૂમાડો નિકળતો હોય, એવું રોગીને લાગે છે; પેટને હાથ લગાડતાં તે પોચું લાગે છે; અને તરત પાકી જાય છે—(અર્થાત્ પિત્તોદરમાંથી જ્વેલાદર થઈ જાય છે.). અને તેમાં ધણી દુઃખાવો થાય છે.

કફોદરનાં લક્ષણો.

શ્લેષ્મોદરેઽક્લસદનં સ્વાપશ્વયથુગૌરવમ્ ॥

નિદ્રોત્ક્રેશોઽરુચિઃ શ્વાસઃ કાસઃ શુક્લત્વગાદિતા ॥૧૧॥

ઉદરં સ્તિમિતં સ્તિગ્ધં શુક્લરાજીતતં મહત્ ॥

ચિરાભિવૃદ્ધં કઠિનં શીતસ્પર્શં ગુરુ સ્થિરમ્ ॥ ૧૨ ॥

કફોદરમાં અંગોમાં ઝાણાં આવે છે; એ બહેરાં થઈ જાય છે; સોળે આવે છે; શરીર ભારે થાય છે; ભાંધ બાણી આવે છે; મોળ આવે છે; અરુચિ થાય છે; શ્વાસ થાય છે; ઉધરસ આવે છે; ચામડી, નખ અને નેત્રનો રંગ સફેદ બને છે; પેટ અઠ્ઠડ, સ્તિગ્ધ અને મોટું લાગે છે અને તેનાપર ઉપસેલી રંગોનો રંગ સફેદ હોય છે. કફોદરમાં પેટ લાંબી મુદતે વધે છે અને તે કઠણુ, શીતળ, ભારે અને સ્થિર લાગે છે.

સન્નિપાતોદરનાં લક્ષણો.

સ્ત્રિયોઽન્નપાનં નશ્વરોમમૂત્રવિઢાર્તવૈર્યુક્તમસાધુવૃત્તાઃ ॥

યસ્મૈ પ્રયચ્છન્ત્યરયો ગરાંશ્ચ દુષ્ટામ્બુદૂષીવિષસેવનાદ્રા ॥૧૩॥

તેનાશુ રક્તં કુપિતાશ્ચ દોષાઃ કુર્યુઃ સુઘોરં જઠરં ત્રિલિઙ્ગમ્ ॥

તચ્છીતવાતે મૃશદુર્દિને વા વિશેષતઃ કુપ્યતિ દહ્યતે ચ ॥૧૪॥

સ ચાતુરો મૂર્છતિ હિ પ્રસક્તં પાણ્ડુઃ કૃશઃ શુષ્યતિ તૃષ્ણયાર્તઃ

દૂષ્યોદરં કીર્તિતમેતદેવ—

બિભ્યાસિણી ઓઝો, નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષા તથા આર્તવ (અટકાવ) વગેરે કોઈ વસ્તુ ખાધા પીધાના પદાર્થ સાથે જે પુરુષને ખવરાવે છે; કિંવા જેને કોઈ શત્રુ ઝેર આપે છે, અથવા જે ઝેરી જનાવરોના વસવાટથી કે પાંદડાં વગેરેના સગાથી ખરાબ થયેલું પાણી પીયે છે કે દૂધી વિષ (જૂનું અથવા ઓછી અસરવાળું ઝેર) ખાય છે તેના રક્ત અને વાતાદિ દોષો જલદીથી વિકારયુક્ત થઈ, અત્યંત ભયંકર એવું ત્રિદોષાત્મક સન્નિપાતોદર ઉત્પન્ન કરે છે. શિયાળાની ઋતુમાં, કિંવા જ્યારે ટાઢો પવન ધણો ધ્રુંકતો હોય ત્યારે, કે વરસાદની ઝડી પડતી હોય ત્યારે આ વ્યાધિ વધુ જોર દાખવે છે અને બળત્રા કરે છે. આને લીધે રોગી વારંવાર મૂર્ચ્છિત થાય છે. તેના શરીરનો વર્ણ પાંડુ થઈ જાય છે, તે પ્રતિ-

દિન કૃશ (દુબળો) થઇને સૂકાતો જાય છે; અને તે તરશ્ચથી પીડાય છે. આજ રોગને દૂબ્યોદર પણ કહે છે.

॥ श्रीह्रीं नमः ॥

श्रीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥१५॥

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ॥

प्रीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्रीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥ १६ ॥

तद्दामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सिद्धिं चातुरोऽत्र ॥

मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥

શરીરમાં અળત્રા કરવાવાળા અત્રનું વારંવાર સેવન કરવાથી તથા અભિષ્યંદી (દહીં છત્યાદિ) પદાર્થોના સેવનથી, વિકારયુક્ત થયેલાં રક્ત અને કફ, વૃદ્ધિ પામી બરોલની પણ વૃદ્ધિ કરે છે. આ વ્યાધિને પ્લીહોદર કહે છે. આ વ્યાધિમાં પેટનો ડાબી બાજુનો ભાગ વધે છે, અને તેનાથી રોગી શરીરે ધણી ગળી જાય છે; શરીરમાં ઝીણા તાવ રહે છે; જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે; અળ ક્ષીણ થઈ અંગનો વર્ણ ધોળો પુણી જેવો થાય છે અને કફ-પિત્તોદરનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે.

²ຍଦ୍ଵାଦ୍ଵୟଦରନାଂ ଲକ୍ଷଣା.

सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्वाल्युदरं तदेव ॥१७॥

જમણી બાજીએ જે ચક્ર (કલેબ્રું) છે, તે રોગચુક્ત થતાં, પ્લીહો-
દરના જેવું જે જમણી બાજીએ ઉદર થાય છે, તેને ચક્રદાહ્યુદર કહે છે.

પ્રતિહારમાં અને ચક્રવાદ્યુદરમાં દાખલો સંબંધ.

उदावर्तरुजानाःमोहतृदहनज्वरैः ॥

गौरवारुचिकाठिन्यैर्विधात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ १८ ॥

પ્લીહોદરમાં તથા યદ્રાહ્યુદરમાં જે ઉદાવર્ત, શળા, કબજિયત વગેરે લક્ષણો દેખાય તો વાયુનું; જે મેહ, તપા અને જ્વરથી રોગી પીડાય તો પિત્તનું અને જે જડત્વ, અરુચિ અનપેટનું કંઠલુપણું વધારે હોય તો કફનું જેર સમજવું.

१ स्लीहोदर=Splenic Enlargement.

२ यकृदाल्युदर=Hepatic Enlargement.

૧૬ થી ૧૭ સુ. નિ. જ. ૭ શ્લો. ૧૧.

૧૮. વા. નિ. બ. ૧૨ જી. ૨૭.

‘બદ્ધગુદોદરનાં લક્ષણાં.

યસ્યાન્નમન્નૈરુપલેપિભિર્વા બાલાશ્મભિર્વા પિહિતં યથાવત્ ॥
સચ્ચીયતે તસ્ય મલઃ સદોષઃ શનૈઃ શનૈઃ સક્કુરવચ્ચ નાહ્યામ્ ૧૯
નિરુદ્યતે તસ્ય ગુદે પુરીષં નિરોતિ કૃચ્છ્રાદતિ ચાલ્પમલ્પમ્ ॥
હૃન્માભિમધ્યે પરિવૃદ્ધિમેતિ તસ્યોદરં વદ્ધગુદં વદન્તિ ॥ ૨૦ ॥

જે પુરુષનાં આંતરડાં લેપાઈ રહે એવાં ચીકણાં અન્નથી વાળથી કે
કાંકરીઓથી અંધ થઈ જાય છે, તેનો દોષયુક્ત મલ, કચરો જેમ પર-
નાળમાં એકઠો થાય છે, તેમ આંતરડાંની નળીમાં એકઠો થાય છે. પછી
આ માણસનો ઝાડો મળદ્વારમાં આવી રોકાઈ રહે છે. અને થોડો થોડો
મુશ્કેલીથી મળદ્વારમાંથી બહાર પડે છે. આ રોગમાં ઉદર, હૃદય અને
નાભિની વચ્ચે વૃદ્ધિ પામે છે, આને બદ્ધગુદોદર (ગુદાના ઉપલા ભાગમાં
કોઈ ઠેકાણે આંતરડું અંધાઈ જવાથી પેટનું વધવું) કહે છે.

પરિસ્ત્રાવિ ઉદરનાં લક્ષણાં.

શલ્યં તથાઽન્નોપહિતં યદન્નં શુક્તં મિનત્ત્યાગતમન્યથા વા ॥
તસ્માત્સુતોઽન્નાત્સલિલપ્રકાશઃ સ્ત્રાવઃ સ્ત્રવેદ્વૈ ગુદતસ્તુ ભૂયઃ ૨૧ ॥
નાભેરધશ્ચોદરમેતિ વૃદ્ધિં નિસ્તુદ્યતે દાલ્યતિ ચાતિમાત્રમ્ ॥
एतत्परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टं

ખોરાક સાથે અથવા ખીજ કોઈરીતે પેટમાં ગયેલા કાંકરા, કાંટા
વગેરે શલ્યથી આંતરડામાં કાચું પડે તો તેમાંથી ગળીને પાણી જેવો એક
પ્રવાહી પદાર્થ મળદ્વારેથી ગળ્યા કરે છે. આ વ્યાધિથી નાભિ નીચેનો
પેટનો ભાગ મોટો થાય છે, પેટ ફાટે છે અને તેમાં સોમો ખોંચ્યા જેવી
વ્યથા થાય છે, આને પરિસ્ત્રાવિકુદર કહે છે.

‘જલોદરની ઉત્પત્તિ અને લક્ષણાં.

દકોદરં કીર્તયતો નિબોધ ॥ ૨૨ ॥
યઃ સ્નેહપીતોઽપ્યનુવાસિતો વા વાન્તો વિરિક્તોઽપ્યથવા નિરુઢઃ ॥
પિબેજ્જલં શીતલમાશુ તસ્ય સ્રોતાંસિ દૂષ્યન્તિ હિ તદ્વહાનિ ૨૩ ॥

૧૯ થી ૨૩ સુ. નિ. અ. ૭ શ્લો. ૧૨૫ ૧૩.

૧ બદ્ધગુદોદર=Intestinal Obstruction.

૨ પરિસ્ત્રાવ્યુદર=Ulceration of the bowel. ૩ જલોદર=Ascites.

સ્નેહોપલિપ્તેષ્વથવાપિ તેષુ દકોદરં પૂર્વવદ્ભ્યુપૈતિ ॥

સ્તિગ્ધં મહત્તત્પરિવૃદ્ધનાભિ સમાતતં પૂર્ણમિવામ્બુના ચ ॥

વથા દૃતિઃ ક્ષુભ્યતિ કમ્પતે ચ શબ્દાયતે ચાપિ દકોદરં તત્ ૨૪

સ્નેહપાન કરીને, અનુવાસનઅસ્તિ લઇને, નિરુદ્ધઅસ્તિ લઇને, ઉલ-
ટીની દ્વા લઇને, અથવા ગુલાબ લઇને જે માણસ તરત ટાકું પાણી
પીએ તેના પાણીને વહેનારા માર્ગો અગડી જઈ અથવા ચીકણા પદ્મ-
ચોથી એ માર્ગો લેપાઈ જતાં પરિસ્થાવિ ઉદર પેઠે જગોદર ઉત્પન્ન થાય છે.
આ રોગમાં પેટ મોટું, ઉથલી પડેલી નાભિવાળું, ઘાણું ઉંચું, અને
પાણીથી ભરેલું હોય એવું લાગે છે. આ રોગમાં પેટ પાણીથી ભરેલી
પખાલ પેઠે લયકલયક હાલે છે તથા ડબકડબક વાગે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

જન્મનૈવોદરં સર્વં પ્રાયઃ કૃચ્છ્રતમં ત્રિદુઃ ॥

બલિનસ્તદજાતામ્બુ યત્રસાધ્યં નવોત્થિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્ધા જાતના ઉદરરોગ મૂળથી જ ઘાણું કરી કષ્ટસાધ્ય મનાય છે,
પણ અળવાન માણસને થયેલો, નવો તથા જેમાં પાણી ન થયું હોય એવો
*ઉદરરોગ મહેનત કરતાં મટી શકે છે.

પક્ષાદ્વદ્વગુદં તૂર્ધ્વં સર્વં જાતોદકં તથા ॥

પ્રાયો ભવત્યભાવાય છિદ્રાન્નં ચોદરં નૃણામ્ ॥ ૨૬ ॥

શૂનાક્ષં કુટિલોપસ્થમુપક્રિન્નતનુત્વચમ્ ॥

બલશોગિતમાંસાગ્રિપરિક્ષીણં ચ વર્જયેત્ ॥ ૨૭ ॥

પાર્શ્વમઙ્ગાન્નવિદ્રેષશોથાતીસારપીડિતમ્ ॥

વિરિક્તં ચાપ્યુદરિણં પૂર્યમાણં વિવર્જયેત્ ॥ ૨૮ ॥

જે બદ્ધગુદોદર થયાને પંદર દિવસ થઈ ગયા હોય, તેને અસાધ્ય
જાણવું. તેમજ જગોદર પણ પંદર દિવસમાં અસાધ્ય થઈ જાય છે અને

૨૪ સુ. નિ. અ. ૭ શ્લો. ૧૪.

૨૬, ૨૭ ચ. ચિ. અ. ૧૮ શ્લો. ૨૦, ૨૧.

૨૮ સુ. સૂ. અ. ૩૪ શ્લો. ૧૧.

*ઉદરરોગમાં પેટમાં જે સમયે પાણી થયું નથી હોતું, તે વેળાનાં લક્ષણો ચરકે
ચ. ચિ. અ. ૧૮ શ્લો. ૫૪ થી ૫૭ સુધીમાં આપ્યાં છે.

છિદ્રાત્રોદર ઘણું કરી અસાધ્ય છે. (તોપણ જો ઉદર રોગમાં વહાણાપ સાથે યોગ્ય ઉપચાર થાય, તો છિદ્રાત્રોદર જળોદર તેમજ અક્ષુદોદર પણ વખતે સાધ્ય થાય છે, એમ 'ઘણું કરી' એ શબ્દોથી સૂચવ્યું છે.)

જો ઉદર રોગીના નેત્રપર સોજા આવ્યા હોય (નેત્ર ફૂલી ગયાં હોય) શિશ્ન વાંકું થયું હોય, પેટ પરની ત્વચા ભીની અને પાતળી થઈ હોય, તથા જેનાં બળ, રક્ત, માંસ અને જઠરાગ્નિ તદ્દન ક્ષીણ થયાં હોય, તે રોગીની આશા છોડી દેવી.

જો ઉદરરોગીનાં પાંસળાં ભાંગી ગયાં હોય, જેને અન્નપર અભાવો થયો હોય, જેને શરીરે સોજા આવ્યા હોય, ઝાઝા થતા હોય અને જુલાળ લાગ્યા પછી જેનું પેટ પાછું ભરાઈ જતું હોય, આવા ઉદર રોગીનો સુજ પેદે ત્યાગ કરવો.

इति उदरनिदानम्.

શોથનિદાન.

શોથ (સોજા)ની સંપ્રાપ્તિ.

रक्तपित्तकफान्वायुर्दृष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ॥

नीत्वा रुद्धगतिस्तर्हि कुर्याच्चङ्मांससंश्रयम् ॥ ૧ ॥

उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ॥

દુષ્ટ અયેક્ષો વાયુ, અગડેલા રક્ત, પિત્ત તથા કફને શરીરમાંથી બહારની શિરાઓમાં ખેંચી જાય છે. પછી એ રક્ત, પિત્ત અને કફથી ત્યાં રોકાઈ ગયેલો વાયુ એ સ્થળે ચામડીને તથા માંસને ઉપસાવે છે. આ ઉપસેલી સ્થિતિને શોથ-સોજા-કહે છે. સર્વ પ્રકારના સોજા, લોહી તથા ત્રણ દોષના બગાડથી થાય છે.

શોથની સંખ્યા.

सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ ૨ ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥

તે સોજા, કારણબેદથી તથા લક્ષણબેદથી નવ પ્રકારનો થાય છે. ત્રણ દોષોથી ૩, કંદન ૩, સન્નિપાતન ૧, અભિઘાતન ૧ અને વિષનન્ય. ૧

૧, ૨ વા. નિ. અ. ૧૩ શ્લો. ૨૧ થી ૨૩.

શોથ=સોજા=(૧) Swelling, (૨) Dropsy.

શોથનાં પૂર્વરૂપાં.

તત્પૂર્વરૂપં દવથુઃ શિરાયામોઽજ્ઞગૌરવઃ ॥ ૩ ॥

સોજો થવાનો હોય ત્યારે સંતાપ થાય છે; રંગો તજાયા જેવી પીડા થાય છે; અને શરીર ભારે થઈ જાય છે.

શોથનાં કારણો.

શુદ્ધધામયાશુક્તકૃશાબલાનાં ક્ષા ઇત્યાદિઽગ્નોળ્ળગુરૂપસેવા ॥

દધ્યામમૃચ્છાદિરોધિદુષ્ટગરોપસૃષ્ટાન્નનિષેવણં ચ ॥ ૪ ॥

અર્શોસ્યચેષ્ટા ન ચ દેહશુદ્ધિર્મર્મોપઘાતો વિષમા પ્રસૂતિઃ ॥

મિથ્યોપચારઃ પ્રતિકર્મણાં ચ નિજસ્ય હેતુઃ શ્વયથોઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥

ઉલટી તથા જીલાબથી, કોઈ પણ જાતના રોગથી અને લાંબાં જીવેલા પેંચવાથી શરીરે સુકાઈને દુર્બળ થયેલા પુરુષે, ખારા, ખાટા, તીખા, ગરમ અને જડ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી; દહીંથી; કાચું અન્ન ખાવાથી, માટી ખાવાથી, શાક ભાજી વિશેષ જમ્યાથી, (દૂધ અને માછલાં વગેરે) વિરુદ્ધ ભોજનથી, ઝેરથી, અગડેલું અન્ન વપરાશમાં લીધાથી, હરશ્ચથી, ખેડાડુ જીંદગીથી, જીલાબની અગત્ય છતાં રેચ નહીં લીધાથી, દદ્યાદિ મર્મસ્થાનોમાં દોષોએ (વાત, પિત્તાદિ) ઉત્પન્ન કરેલા રોગોથી, કમુવાવડ થવાથી, અને વમન, વિરેચન વગેરે ઉપચારો ખોટી રીતે કરવાથી, દોષજન્ય સોજા ઉત્પન્ન થાય છે.

શોથનાં સામાન્ય લક્ષણો.

સગૌરવં સ્યાદનવસ્થિતત્વં સોત્સેધમૂષ્માથ શિરાતનુત્વમ્ ॥

સલોમદર્પશ્ચ વિવર્ણતા ચ સામાન્યલિઙ્ગં શ્વયથોઃ પ્રદિષ્ટમ્ ॥ ૬ ॥

સામાન્ય રીતે સોજામાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. શરીર જડ થાય છે; ખેચેની થાય છે; ચામડીનો ભાગ ઊંચો ચઢી તેમાં ગરમી થાય છે; રંગો ખારીક અને છે; રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે; અને સોજાવાળા ભાગનો રંગ બદલાઈ જાય છે.

વાતજ શોથનાં લક્ષણો.

ચલસ્તનુત્વકૂપરુષોઽરુણોઽસિતઃ

સુષુપ્તિદર્પાર્તિયુતોઽનિમિત્તતઃ ॥

પ્રામ્યાતિ પ્રોક્તમતિ પ્રપીડિતો

દિવા બલી સ્યાત્ શ્વયથુઃ સમીરણાત્ ॥ ૭ ॥

વાતજન્ય સોજો અંચળ, પાતળી ત્વચાવાળો, ખરબચડો, રાત્રા-કળા રંગનો, બેહેર મારી ગયેલી ચામડીવાળો, અને ઝણઝણાટવાળી વેદનાવાળો હોય છે. આ સોજો કોઈ વખત કારણ વિના ઉતરી જાય છે, અને તેનાપર આંગળી દાખતાં તે રથજો ખાડો પડી પાછું તરત ઉપસી આવે છે. વાતજન્ય સોજનું જોર દિવસે થતું જણાય છે.

પિત્તજ શોથનાં લક્ષણો.

મૃદુઃ સગન્ધોઽસિતપીતરાગવાન્ ભ્રમજ્વરસ્વેદતૃષામદાન્વિતઃ ॥

ય ઉષ્યતે સ્પર્શરુગક્ષિરાગકૃત્ સ પિત્તશોથો મૃશદાહપાકવાન્ ॥

પિત્તજનિત સોજો મૃદુ (નરમ), થોડી વાસવાળો, કાળાશ્વ કે પીળાશ્વ પડતો લાલ હોય છે. આ સોજમાં રોગીને ચકરી, તાવ, પરશેવો, તરશ્વ અને મદ (નીશા જેવી સ્થિતિ) જેવા ઉપદ્રવો થાય છે. પિત્તજન્ય સોજો આગ મૂકી હોય તેમ બળે છે, ત્યાં હાથથી સ્પર્શ કરતાં દુઃખ થાય છે. તેમાં રોગીનાં નેત્રો લાલ રહે છે, આ સોજો પાકે છે તથા અત્યંત બળત્રાવાળો હોય છે.

કફજ શોથનાં લક્ષણો.

ગુરુઃ સ્થિરઃ પાણ્ડુરોચકાન્વિતઃ પ્રસેકનિદ્રાવમિવહિમાન્ધકૃત્ ॥

સ કૃચ્છ્રજન્મપ્રશમો નિપીડિતો ન ચોન્નમેદ્રાત્રિબલી કફાત્મકઃ ॥

જે સોજની ઉત્પત્તિ કફમાંથી થઈ હોય છે, તે સોજો જડ, સ્થિર, અને સફેદ રંગનો હોય છે; કફજન્ય સોજમાં રોગીને અન્ન ભાવતું નથી; એના મોઢામાંથી થુંક ગળે છે; ઊંધ આવે છે; ઉલટી થાય છે; અને જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે. આ સોજે યતાં અને મટતાં ઘણી વાર લાગે છે અને સોજને દાખતાં તે પાછો ઉપર ચઢી આવતો નથી. રાત્રે આ સોજનું જોર વધે છે.

દ્રંધ્રજ અને સન્નિપાતજ શોથનાં લક્ષણો.

નિદાનાકૃતિસંસર્ગાચ્છ્રયથુઃ સ્યાદ્વિદોષજઃ ॥

સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાચ્છોથો વ્યામિશ્રલક્ષણઃ ॥ ૧૦ ॥

બન્ધે દોષોનાં લક્ષણો અને કારણો જે સોજમાં એકઠાં દૃષ્ટિએ પડે,

તે દાંડળ શોથ; અને બધા દોષોનાં લક્ષણો જે સોળમાં એકત્ર જોવામાં આવે, તે સન્નિપાતળ શોથ જાણવો.

અભિઘાતળ શોથનાં લક્ષણો.

અભિઘાતેન શસ્ત્રાદિચ્છેદભેદક્ષતાદિભિઃ ॥

હિમાનિલોદધ્યનિલૈર્ભલાતકપિકચ્છુજૈઃ ॥ ૧૧ ॥

રસૈઃ શૂકૈશ્ચ સંસ્પર્શાચ્છ્રયથુઃ સ્યાદ્રિસર્પવાન ॥

ભૃશોષ્મા લોહિતાભાસઃ પ્રાયશઃ પિત્તલક્ષણઃ ॥ ૧૨ ॥

કાષ્ટાદિકનો શરીરપર માર પડવાથી, શસ્ત્રથી શરીરનો કોઈ ભાગ કપાવાથી, ધારાંથી, શીતળ વાયુના સ્પર્શથી, ક્રિવા સમુદ્રના પવનથી, ભીલામાના તેલનો કે કોવચની શીંગનો સ્પર્શ થવાથી, જે સોળે આવે છે, તે ફેલાય છે, તેમાં બળત્રા ઘણી તીવ્ર હોય છે, અને સોળનો રંગ લાલ હોય છે. પિત્તજન્ય સોળનાં જે લક્ષણો ઉપર વર્ણવ્યાં, તેજ આમાં જોવામાં આવે છે.

વિષળ શોથનાં લક્ષણો.

વિષજઃ સવિષપ્રાણિપરિસર્પણમૂત્રગાત્ ॥

દંષ્ટ્રાદન્તનસ્વાઘાતાદવિષપ્રાણિનામપિ ॥ ૧૩ ॥

વિષમૂત્રશુક્રોપહતમલવદ્રસ્ત્રસઙ્કરાત્ ॥

વિષવૃક્ષાનિલસ્પર્શાદ્રયોગાવચ્ચૂર્ણનાત્ ॥ ૧૪ ॥

મૃદુશ્ચલોઽવલમ્બી ચ શીઘ્રો દાહરુજાકરઃ ॥

કોઈ જેરી જીવ શરીરપરથી ચાલી જવાથી, કે તેનું મૂત્ર શરીર ઉપર પડવાથી, વિષ વગરના પણ કોઈ પ્રાણીના દાંત કે નખો શરીરને લાગવાથી, મળ, મૂત્ર તથા શુક્રથી અરડાયલાં વસ્ત્રના સ્પર્શથી, કોઈ જેરી ગાડ તરફથી આવતા વાયુનો અંગને સ્પર્શ થવાથી, અથવા જેરી દવા શરીરે ચોળાવાથી, જે સોળે આવે છે તે વિષજન્ય સોળે કામળ, ફરતો, નીચે પ્રસરતો ત્વરાથી થનારો તથા પીડાયુક્ત બળત્રા કરવાવાળો હોય છે.

સોળનાં સ્થાનો.

દોષાઃ શ્વયથુમૂર્ચ્વં હિ કુર્વન્ત્યામાશયસ્થિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પકાશયસ્થા મધ્યે તુ વર્ચઃસ્થાનગતાસ્ત્વધઃ ॥

કૃત્સ્નદેહમનુપ્રાપ્તાઃ કુર્યુઃ સર્વસરં તથા ॥ ૧૬ ॥

આમાશયમાં રહેલો દોષ છાતી વગેરે ઉપરના ભાગમાં સોળે લાવે છે. પકાશયમાં રહેલા દોષથી, વચલા ભાગમાં છાતી અને પકાશયની (પેટ) વચ્ચે સોળે આવે છે; અને મલસ્થાનગત દોષથી નીચે પગ પર સોળે આવે છે. આખા શરીરમાં દોષ ફેલાતાં તેથી સર્વ શરીરમાં ફેલાનારો સોળે થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

યો મધ્યદેશે શ્વયથુઃ સ કષ્ટઃ સર્વગશ્ચ યઃ ॥

અર્ધાઙ્ગેઽરિષ્ટભૂતઃ સ્યાદ્યશ્ચોર્ધ્વં પરિસર્પતિ ॥ ૧૭ ॥

જે સોળે વચલા ભાગમાં થયો હોય છે, તે અને જે સર્વાંગપર પ્રસરી વળ્યો હોય છે, તે બંને મટવા મુશ્કેલ છે. વળી જે સોળે અર્ધા શરીરમાં થયો હોય અને જે નીચેથી ઉપર ચડતો જતો હોય તે રોગીના મોતની નિશાની જેવા છે.

શોથનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

શ્વાસઃ પિપાસા છર્દિશ્ચ દૌર્બલ્યં જ્વર એવ ચ ॥

યસ્ય ચાન્ને રુચિર્નાસ્તિ શ્વયથું તં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૮ ॥

સોળના જે રોગીને શ્વાસ, તરશ, ઉલટી, નખખાઈ અને તાવ વગેરે ઉપદ્રવો થયા હોય, તથા જેને અન્ન પર અરુચિ થઈ ગઈ હોય તેના જીવ્યાની આશા છોડવી.

ખીજાં અસાધ્ય લક્ષણો.

અનન્યોપદ્રવકૃતઃ શોથઃ પાદસમુત્થિતઃ ॥

પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મુખજો ગુહ્યજો દ્વયમ્ ॥

નવોઽનુપદ્રવઃ શોથઃ સાધ્યોઽસાધ્યઃ પુરેરિતઃ ॥ ૧૯ ॥

ખીજા કોઈ રોગના પરિણામ તરીકે જે સોળે ઉત્પન્ન થયો ન હોય (પોતાનાં જ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો) અને પહેલાં પગપર ચઢી પછી

૧૬ સુ. ચિ. અ. ૨૩ શ્લો. ૯.

૧૭, ૧૮ (પહેલી પંક્તિ) સુ. ચિ. અ. ૨૩ શ્લો. ૧૦, ૧૧.

૧૯ (છેલ્લી પંક્તિ) ગ્રા. નિ. અ. ૧૩ શ્લો. ૪૨.

ઉપર ચઢતો જતો હોય, તે સોજો પુરુષનો નાશ કરે છે; અને જે પહેલાં મુખ પર ચઢી પછી નીચે ઉતરતો જાય છે, તે સ્ત્રીના સંબંધમાં જીવધાતક છે. પણ જે સોજો સ્ત્રીપુરુષની ગુદ્ધેન્દ્રિયપર પહેલ વહેલાં થઈ, પછી ધીરે ધીરે સર્વાંગપર ફેલાય છે, તે સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને ધાતક છે. જે સોજામાં શ્વાસાદિક ઉપદ્રવો ન થયા હોય અને જે નવો હોય છે, તે સાધ્ય છે. અસાધ્ય સોજાનાં લક્ષણો પહેલાં કહ્યાં છે.

इति शोधनिदानम्.

वृद्धिनिदान.

અંડવૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ.

कुट्टोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ॥

मुष्कौ વૃદ્ધજાતઃ પ્રાપ્ય ફલકોશાભિવાહિનીઃ ॥ ૧ ॥

प्रपीड्य धमनीर्दृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥

નીચી ગતિવાળો, તથા સોજા અને શૂળો ઉત્પન્ન કરનાર કુપિત થયેલો વાયુ આડસંધિને (સાથળ અને પેડુ વચ્ચેની જગ્યા, જ્યાં બદ થાય છે, તે) રસ્તે વૃષણમાં ભરાઈ, પછી, તેમાંની ગાંઠ સાથે સંબંધ ધરાવનારી ધમનીઓને દુષ્ટ કરી (બગડી) અંડની બે બાજુની કે એક બાજુની વૃદ્ધિ કરે છે.

અંડવૃદ્ધિની સંખ્યા.

दोषास्त्रमेदोमूत्रात्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥ २ ॥

मूत्रात्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥

જીદા જીદા દોષોથી ૩, રક્તથી ૧, મેદથી ૧, મૂત્રથી ૧ અને આંતરગથી ૧, એ પ્રમાણે સાત જાતની અંડવૃદ્ધિ છે. મૂત્રજ અને અંત્રજ વૃદ્ધિ પણ વાયુકોષથી થાય છે, માત્ર તે થવાનાં કારણો જુદાં છે.

‘વાત, પિત્ત, કફ, રક્ત અને મેદમાંથી થયેલી

અંડવૃદ્ધિનાં લક્ષણો.

वातपूर्णवृत्तिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरूक् ॥ ३ ॥

૧ થી ૩ વા. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૨૧ થી ૨૪.

૧ વૃદ્ધિ (દોષજ) = વધરાવળ = Orchitis.

૨ રક્તવૃદ્ધિ = Hoematocoele.

૩ મેદોવૃદ્ધિ = Elephantiasis of Scrotum.

પકોદુમ્બરસક્કાશઃ પિત્તાદાહોષ્મપાકવાન્ ॥

કફાચ્છીતો ગુરુઃ સ્ત્રિગ્ધઃ કણ્ઠમાન્કઠિનોઽલ્પરુક્ ॥૪॥

કૃષ્ણસ્ફોટાવૃતઃ પિત્તવૃદ્ધિલિઙ્ગશ્ચ રક્તજઃ ॥

કફવન્મેદસા વૃદ્ધિર્મૃદુસ્તાલફલોપમઃ ॥ ૫ ॥

વાયુથી બરેલી મસક (અથવા રખ્ખરનો પુકો) જેવી હાથને લાગે છે તેવી વાતજન્ય અંડવૃદ્ધિ હોય છે. અને તેમાં કારણ વિના પીડા થાય છે. પિત્તજન્ય વધરાવળ પાકેલાં ઉબરાનાં ફળ જેવી લાગે છે અને તેમાં બળત્રા ગરમી તથા પાક થાય છે. કફજન્ય વધરાવળ ઠાઠી, ભારે, સ્ત્રિગ્ધ, કંઠણુ, ઓછી પીડાવાળી તથા અંજવાળવાળી હોય છે. રક્તજન્ય વધરાવળમાં પિત્તજન્યનાં અર્ધાં લક્ષણો ઉપરાંત કાળા ફેડલાઓ થાય છે. જે અંડવૃદ્ધિ મેદમાંથી થાય છે, તે કફજનિત અંડવૃદ્ધિની પેઠે મૃદુ અને તાડફળ જેવી રહે તથા આકૃતિમાં હોય છે.

^૧મૂત્રજ અંડવૃદ્ધિનાં લક્ષણો.

મૂત્રધારણશીલસ્ય મૂત્રજઃ સ તુ ગચ્છતઃ ॥

અમ્બોભિઃ પૂર્ણદૃતિવત્ સ્થોભં યાતિ સરુદ્ મૃદુઃ ॥ ૬ ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રમધઃ સ્યાન્ન ચાલયન્ફલકોશયોઃ ॥

પેશાબ પકડી રાખવાની જેની આદત હોય છે, તેને આ રોગ થાય છે. મૂત્રજ અંડવૃદ્ધિ ચાલતી વખતે પાણી બરેલી પખાલની પેઠે ડબક ડબક હાલે છે, તથા તેનો અવાજ પણ તેવો થાય છે. અને સ્પર્શ કરતાં કોમળ લાગે છે. તેનાથી પેશાબ કરતાં થોડી વેદના થાય છે. અને અંડકોષ એટલો લાંબો થાય છે કે, તેને લગાર ગતિ મળતાં તે બે પગ વચ્ચે ઝોલાં ખાતો અથડાય છે.

^૨અંત્રવૃદ્ધિ-સારણુનાં લક્ષણો.

વાતકોપિભિરાહારૈઃ શીતતોયાવગાહનૈઃ ॥ ૭ ॥

ધારણેરણભારાધ્વવિરમાઙ્ગપ્રવર્તનૈઃ ॥

સ્થોભનૈઃ સ્થોભિતોઽન્યૈશ્ચ હુદ્રાન્નાવયવં યદા ॥ ૮ ॥

૪ થી ૮ ત્રા. નિ. અ. ૧૧ સ્થો. ૨૫ થી ૨૮.

૧ મૂત્રજવૃદ્ધિ=Hydrocele.

૨ અંત્રવૃદ્ધિ=Hernia=સારણુ.

પવનો વિગુણીકૃત્ય સ્વનિવેશાદધો નયેત્ ॥

કુર્યાદ્વૃક્ષગસન્ધિસ્યો ગ્રન્થ્યામં શ્વયુથં તદા ॥ ૯ ॥

ઉપેક્ષ્યમાણસ્ય ચ મુત્કવૃદ્ધિમાધ્માનરુક્સ્તમ્ભવર્તીં સ વાયુઃ ॥

પ્રપીઢિતોઽન્તઃસ્વનવાન્પ્રયાતિ પ્રધ્માપયન્નોતિ પુનશ્ચ મુક્તઃ ॥ ૧૦ ॥

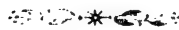
વાયુ કુપિત થાય એવા પદાર્થોના આહાર કરવાથી, શીતળ પાણીમાં ડુબકી મારવાથી, જેની ગતિ શરુ થઈ હોય, તેવા કોઈ પદાર્થની કે પ્રાણીની ગતિને પરાણે રોકવાથી, જે ગતિ આપી કે મેળવી ન શકાય, તેવી અશક્ય ગતિને ઉત્પન્ન કરવામાટે બળ અજમાવવાથી, ભારે ખોળે ઉંચકી બેઠે જવાથી, લાંબી મજલ કરવાથી, અવયવો વિષમ રીતે ફેરવવાથી, અને આવાં બીજાં પ્રકોપક કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ નાનાં આંતરડાંના એક ભાગને સંકોચી તેને સ્વસ્થાનમાંથી બ્યારે નીચે ખેંચી લાવે છે, ત્યારે તે, અંડવૃદ્ધિમાં રહીને ગાંઠના જેવો સોળે ઉત્પન્ન કરે છે.

આ પ્રમાણે પવનથી પુલેલા દડા જેવી તીવ્ર વેદનાવાળી તથા સ્તબ્ધ અંત્રવૃદ્ધિની જો ઉપેક્ષા કરવામાં આવે (ઉપાય કરવામાં ન આવે) તો પછી વૃષણને દાખતાં તેમાં બરાયલો વાયુ અવાજ કરતો ઉપર ચઢે છે. અને વૃષણને છોડી દેતાં વાયુ પાછો અંડકોશમાં બરાઈ તેને પુલાવે છે.

અન્ત્રવૃદ્ધિરસાધ્યોઽયં વાતવૃદ્ધિસમાકૃતિઃ ॥ ૧૧ ॥

આ અંત્રવૃદ્ધિ અસાધ્ય છે, અને એમાં વાતવૃદ્ધિને મળતાં સક્ષણ થાય છે.*

इति वृद्धिनिदानम्.

૯ થી ૧૧ વા. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૨૯ થી ૩૧.

* ટીકાકારે બીજા અંશમાંથી પ્રધનના નિદાન તરીકે નીચેનો શ્લોક લખ્યો છે:—

अत्यभिष्यन्दिगुर्वाससेवनाञ्जिच्चयद्गतः ॥

કરોતિ ગ્રન્થિવચ્છોથં દોષો વૃક્ષગસન્ધિષુ ॥

ज्वरशलाङ्गसादाढ्यं तं भ्रममिति निर्दिशेत् ॥

બહુ અભિષ્યન્દિ (ચીકણા) ભારે અને કાચા પદાર્થોના સેવનથી કોપેલો દોષ સાથળના મૂળમાં ગાંઠ જેવો સોળે ઉત્પન્ન કરે છે. જેથી તાવ, શૂળ અને ટીલાપણું આવે છે. આ ગાંઠને પ્રધન કહે છે. (બદ હોય એમ લાગે છે.)

ગલગંડનિદાન.

નિબદ્ધઃ શ્વયથુર્યસ્ય મુષ્કવલ્મ્બતે ગલે ॥

મહાન્વા યદિ વા હ્રસ્વો ગલગણ્ડં તમાદિશેત્ ॥ ૧ ॥

પુરુષના ગળાપર જે મોટો કિંવા નાનો સોજો અંડકોપની પેઠે લટકે છે, તેને ગલગંડના નામથી (વેદો) ઓળખે છે.

‘ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ.

વાતઃ કફશ્ચાપિ ગલે પ્રદુષ્ટૌ મન્યે સમાશ્રિત્ય તથૈવ મેદઃ ॥

કુર્વન્તિ ગણ્ડં ક્રમશઃસ્ત્રિલિઙ્ગૈઃ સમન્વિતં તં ગલગણ્ડમાહુઃ ॥ ૨ ॥

ગળામાં દુષ્ટ થયેલા (ખગડેલા) વાત, કફ અને મેદ ગળાની પાછળની રગોમાં રહીને ક્રમથી પોતપોતાનાં લક્ષણોયુક્ત એવી જે ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે છે, તે ગલગંડ કહેવાય છે.

વાતિક ગલગંડનાં લક્ષણો.

તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણશિરાવનદ્ધઃ શ્યાવોડરુણો વા પવનાત્મકસ્તુ ॥

પારુષ્યયુક્તશ્ચિરવૃદ્ધયપાકો યદૃચ્છયા પાકમિયાત્કદાચિત્ ॥ ૩ ॥

વૈરસ્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તોર્ભવેત્તથા તાલુગલપ્રશોષઃ ॥

વાતમાંથી જે ગલગંડ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, અને તે ગલગંડ કાળી નસોથી વ્યાપ્ત તથા રંગે આશ્ચર્યાની કે રાતો હોય છે. ગલગંડની ગાંઠો સ્પર્શ કરતાં ખડખડી લાગે છે. તે (ગાંઠો) ઘણી લાંબી મુદતે વૃદ્ધિ પામે છે અને પાકતી નથી, અથવા કદાચિત્ એની મેજ પાકે છે. આ ગલગંડના રોગીનું મોટું બેસ્વાદ રહે છે, અને તેનું તાળવું તથા ગળું સુકાય છે.

કફજ ગલગંડનાં લક્ષણો.

સ્થિરઃ સવર્ણો ગુરુરુગ્રકણ્ડૂઃ શીતો મહાંશ્ચાપિ કફાત્મકસ્તુ ॥ ૪ ॥

ચિરાભિવૃદ્ધિ ભજતે ચિરાદ્વા પ્રપચ્યતે મન્દરુજઃ કદાચિત્ ॥

માધુર્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તોર્ભવેત્તથા તાલુગલપ્રલેપઃ ॥ ૫ ॥

૨ થી ૫ હ. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૧૭ થી ૨૦.

૧ ગલગંડ=Goitre.

કહ્નનિત ગલગંડની ગાંઠો સ્થિર, થોડી પીડાવાળી, જડ, અત્યંત ખરજ્યુક્ત, શીતળ, મોટી અને રંગે ચામડીના જેવી હોય છે. તે બહુ દિવસે વધે છે, અને ઘણી વાર લાગ્યા પછી કદાચિત્ પાકે છે. તેના રોગીનું મોઢું સ્વાદમાં ગળચડું બને છે, અને તેનું તાળવું તથા ગળું કઠ્ઠી લેપાયડું રહે છે.

મેદજ ગલગંડનાં લક્ષણો.

સ્તિग्ધો ગુરુઃ પાણ્ડુરનિષ્ઠગન્ધો મેદોભવઃ સ્વલ્પરુજોઽતિકણ્ઠઃ ॥

પ્રલમ્બતેઽલાબુવદલ્પમૂલો દેહાનુરૂપક્ષયટ્વદ્વિયુક્તઃ ॥ ૬ ॥

સ્તિગ્ધાસ્યતા તસ્ય ભવેચ્ચ જન્તોર્ગલેઽનુશબ્દં કુરુતે ચ નિત્યમ્ ॥

જે ગલગંડની ગાંઠો મેદમાંથી થાય છે તે, તેલના જેવી ચીકણી, જડ, ઘોળા રંગની, બદબો ભારતી, મંદ પીડાયુક્ત અને ઘણી ખરજવાળી હોય છે. એ તુબડીની પેઠે ઝુલતી રહે છે અને મૂળમાં, એટલે જ્યાં તે થઈ હોય છે ત્યાં, નાની હોય છે. રોગીનું શરીર જેમ જડું કે પાતળું થતું જાય છે, તેમ આ ગાંઠો વૃદ્ધિ ક્રિયા ક્ષીણતા (શુષ્કતા) પામે છે. તેનાથી દર્દીનું મુખ તેલ ચોપડ્યાની પેઠે ચીકણું દેખાય છે, અને તેના ગળામાંથી હમેશાં અવાજ નીકળ્યા કરે છે.

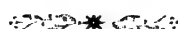
ગલગંડનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

કૃચ્છ્રાચ્છ્રસન્તં મૃદુસર્વગાત્રં સંવત્સરાતીતમરોચકાર્તમ્ ॥

ક્ષીણં ચ વૈદ્યો ગલગણ્ડજુષ્ટં ભિન્નસ્વરં ચાપિ વિવર્જયેત્તુ ॥ ૭ ॥

જે ગલગંડનો રોગી મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેતો હોય; જેનું સર્વ શરીર કામળ થઈ ગયું હોય; જે રોગીને ગલગંડ થયાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય; જે રોગી અરોચક અને સ્વર બેદથી પીડિત હોય અને જે સુકાઈને હાડપિંજર થયેલો હોય, તે ગલગંડથી પીડિત રોગીની પૈદ્યે આશા મૂકવી.

इति गलगण्डनिदानम्.

ગંડમાલાપચીનિદાન.

કર્કન્ધુકોલામલકપમાઘૈઃ કક્ષાંસમન્યાગલવદ્ધગ્નેષુ ॥

મેદઃકફાભ્યાં ચિરમન્દપાકૈઃ સ્યાદ્રઘ્નમાલા બહુભિસ્તુ ગઢૈઃ ૧

તે ગ્રન્થયઃ કેચિદવાત્પાકાઃ સ્ત્રવન્તિ નશ્યન્તિ ભવન્તિ ચાન્યે ॥

કાલાનુબન્ધં ચિરમાદધાતિ સૈવાપચીતિ પ્રવદન્તિ કેચિત્ ॥

મેદ અને કફથી, બગલ, ખમા, ઓડ, ગળું અને આડસંધિ (સાથ-
ળના મૂળમાં બદ થવાનું ઠેકાણું), એટલે ઠેકાણે નાના ચણીભોર જેવડી,
કિંચા મોટાં ભોર જેવડી કિંચા આંખળાં જેવડી, જે ઘણી ગાંઠો થાય છે,
અને જે બહુ દિવસે ધીરે ધીરે પાકે છે, તે ગાંઠોની હારને ગંડમાલા કહે છે.

તે ગાંઠોમાંથી થોડી પાકે છે, કેટલીકમાંથી રસી ઝરે છે, કેટલીક
મટી બાય છે અને ખીજ નવી ઉત્પન્ન પણ થાય છે, તથા તેની પીડા
ધણા દિવસ રહે છે; આ ગાંઠોને કેટલાક અપચીના નામથી ઓળખે છે.
(ગાંઠોની હાર હોય તો ગંડમાળા અને છૂટી છૂટી હોય તો એ અપચી
કહેવાય છે. જીવો માધવની ટીકા.)

અપચીનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

સાધ્યાઃસ્મૃતાઃ, પીનસપાર્શ્વશૂલકાસજ્વરચ્છર્દિયુતા ન સાધ્યાઃ૨

આ ગાંઠો સાધ્ય છે; પણ તે સાથે જો રોગીને પીનસ, પડખામાં શળ,
ખાંસી, તાવ અને ઉલટી હોય, તો તે અસાધ્ય થાય છે એમ સમજવું.

इति गण्डमालापचीनिदानम्.

ગ્રન્થિનિદાન.

વાતાદયો માંસમસ્ટકપદુષ્ટાઃ સન્દૂષ્ય મેદશ્ચ તથા શિરાશ્ચ ॥

વૃત્તોન્નતં વિગ્રથિતં તુ શોથં કુર્વન્ત્યતો ગ્રન્થિરિતિ પ્રદિષ્ટઃ॥૧॥

અત્યંત દુષ્ટ થયેલા વાતપિત્તાદિ દોષો, માંસ, રક્ત, મેદ અને
શિરાઓને દુષ્ટ કરીને (શરીરના કોઈપણ ભાગમાં) ગોળ, ઉચો, ગાંઠોવાળો
અને કઠણ જે સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેને ગ્રંથિનું નામ આપ્યું છે.

વાતજ અંથિનાં લક્ષણો.

આયમ્યતે વૃશ્ચ્યતિ તુચ્ચતે ચ પ્રત્યસ્યતે મથ્યતિ ભિચ્ચતે ચ ॥

કૃષ્ણો મૃદુર્બસ્તિરિવાતતશ્ચ ભિન્નઃ સ્વેચ્છાનિલજોઽસ્રમચ્છમ્ ॥૨॥

વાતજનિત અંથિમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. એ ગાંઠને ખેંચીને જાણે કોઈ લાંબી કરતું હોય, કોઈ કાપી નાંખતું હોય; કોઈ તેમાં સોયો ભેંકતું હોય, કોઈ તેને એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાપર બળથી ફેંકી દેતું હોય; તેનું કોઈ મંથન કરતું હોય અથવા કોઈ તોડી નાંખતું હોય એવી તેમાં વેદના થાય છે. તે (ગાંઠ) કાળા રંગની, પોચી અને બરતી જેવી પ્હોળી હોય છે—આ ગાંઠો ફૂટતાં તેમાંથી સ્વચ્છ લોહી ઝરે છે.

પિત્તજ અંથિનાં લક્ષણો.

દન્દહ્યતે ધૂપ્યતિ ચૂષ્યતે ચ પાપચ્યતે પ્રજ્વલતીવ ચાપિ ॥

રક્તઃ સપીતોઽપ્યથવાપિ પિત્તાદ્ભિન્નઃ સ્વેદુષ્ટમતીવ ચાસ્રમ્ ૩॥

પિત્તજન્ય અંથિ (ગાંઠ) માં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. ગાંઠમાં બળત્રા, સંતાપ, ચોષ અને પાક બહુ થાય છે. તથા એ ઠેકાણે જાણે શરીર બળતું હોય એવી વેદના થાય છે. ગાંઠ ઘણી પાકી જાય છે અને પાકતાં બહુ બળે છે. તે રંગે રાતી કિંવા લગાર પીળાશ પર હોય છે, અને જ્યારે તે ફૂટે છે ત્યારે તેમાંથી બગડેલું ઘણું લોહી વહી જાય છે.

કફજ અંથિનાં લક્ષણો.

શીતોઽવિવર્ગોઽલ્પરુજોઽતિકણ્ઠઃ પાષાણવત્સંહનનોપપન્નઃ ॥

ચિરાભિવૃદ્ધશ્ચ કફપ્રકોપાદ્ભિન્નઃ સ્વેચ્છુક્લ્બનં ચ પૂયમ્ ॥૪॥

કફજન્ય અંથિમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. એ ગાંઠો સ્પર્શ કરતાં શીતળ અને રંગે ચામડી જેવા રંગની હોય છે. આ અંથિથી દુઃખ થોડું થાય છે, અને તેમાં વજૂર ઘણી આવે છે. તે પથ્થરના જેવી કઠણુ અને મોટી હોય છે, અને લાંબી મુદતે તેના કંઠમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આ ગાંઠો ફૂટતાં સફેદ અને જાડું પર વહે છે.

મેદજ અંથિનાં લક્ષણો.

શરીરવૃદ્ધિસ્યવૃદ્ધિહાનિઃ સ્તિગ્ધો મહાન્કણ્ઠયુતોઽરુજશ્ચ ॥

મેદઃકૃતો ગચ્છતિ ચાત્ર ભિન્ને પિણ્યાકસર્પિઃ પ્રતિપંતુ મેદઃ ॥૫॥

જે ગ્રંથિ મેદમાંથી થાય છે, તે જમ શરીર વધે ઘટે તેમ વધે ઘટે છે. તે તેલના જેવી ચીકણી, મોટી અને ખંજવાળયુક્ત તથા પીડા રહિત હોય છે. આ ગાંઠો કુટતાં તેમાંથી તલના ખોળ જેવો કે ઠરેલા ધી જેવો મેદ (ચરખી) નીકળે છે.

શિરાજ ગ્રંથિની સંપ્રાપ્તિ.

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु शिराप्रतानम् ॥

सङ्कुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥

અત્યંત પરિશ્રમ પડે એવી મહેનત કે કસરત જે નિર્બળ શરીર-વાળો પુરુષ કરે તો તેથી કુપિત થયેલા વાયુ શિરાઓનાં જાળને ખેંચી, સંકોચી, દબાવી તથા પોતાના રક્ત ગુણથી સૂકાવી નાંખી, એક ઉંચી ગાંઠ કરે છે, જે શિરાજન્યગ્રંથિ કહેવાય છે.

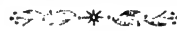
શિરાજ ગ્રંથિનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

ग्रन्थिः शिराजः स च कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चलश्च ॥

स चारुजश्चाप्यचलो महान्श्च मर्मोन्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥७॥

આ શિરાજગ્રંથિ જે પીડાયુક્ત અને ચંચળ હોય તો કષ્ટસાધ્ય સમજવી. પણ જે શિરાજગ્રંથિ શરીરમાંના એકાદા મર્મસ્થાનપર થઈ હોય, મોટી અને સ્થિર તથા પીડા વગરની હોય તો તે અસાધ્ય છે.

इति ग्रन्थिनिदानम्.

અર્બુદનિદાન.

અર્બુદની સંપ્રાપ્તિ.

गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः समूर्च्छिता मांसमसृक्प्रदूष्य ॥

वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धचपाकम् ॥ ૧ ॥

कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥

વિકારયુક્ત થયેલા દોષો માંસ અને લોહીને પણ અગાડી શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર ખોળ, સ્થિર, મંદ પીડાયુક્ત, મોટી, અંદરથી ઉડી

ગયેલી, લાંબી મુદ્દતે વધનારી તથા ન પાકનારી એવી જે માંસની ઉપ-
સેલી ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને આયુર્વેદને જાણનારાઓ અર્બુદવ્યાધિ કહે છે.

અર્બુદની સંખ્યા.

વાતેન પિત્તેન ક્ષેન ચાપિ રક્તેન માંસેન ચ મેદસા ચ ॥૨॥
તજ્જાયતે તસ્ય ચ લક્ષણાનિ ગ્રન્થેઃ સમાનાનિ સદા ભવન્તિ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, ક્ષયથી, રક્તથી, માંસથી અને મેદથી, એવો છ
પ્રકારનો અર્બુદરોગ થાય છે. તેમનાં લક્ષણો સાધારણ રીતે હમ્મેશ્વાં અંધિ
જેવાં હોય છે.

રક્તાર્બુદનાં લક્ષણો.

દોષઃ પ્રદુષ્ટો રુધિરં શિરાશ્ચ સઙ્કુચ્ય સંપીડ્ય તતસ્ત્વપાકમ્ ૩ ॥

સાસ્રાવમુન્નહતિ માંસપિંડં માંસાઙ્કુરૈરાચિતમાશુ વૃદ્ધમ્ ॥

કરોત્યજસં રુધિરપ્રવૃત્તિમસાધ્યમેતદ્રુધિરાત્મકં તુ ॥ ૪ ॥

રક્તક્ષયોપદ્રવપીડિતત્વાત્પાણ્ડુર્ભવેદર્બુદપીડિતસ્તુ ॥

વિકારયુક્ત થયેલો દોષ લોહીને તથા શિરાઓને ખેંચી તેને દબા-
વીને ન પાકે એવા, સાવવાળા, માંસના અંકુરોથી વીંટાયેલા, અને
તુરત વધે એવા માંસના પિંડને ઉચો કરે છે.—ઉપસાવે છે. તેમાંથી ખરાબ
લોહી નિરંતર વહ્યા કરે છે. આ રક્તાર્બુદ અસાધ્ય છે, અને તેનો રોગી
લોહીના ક્ષયથી થતા ઉપદ્રવોથી પીડાઈને શીઘ્રે પડી જાય છે.

માંસાર્બુદની સંપ્રાપ્તિ.

મુષ્ટિપ્રહારાદિભિરર્દિતૈઽઙ્ગે માંસં પ્રદુષ્ટં જનયેદ્દિ શોથમ્ ॥ ૫ ॥

અવેદનં સ્તિગ્ધમનન્યવર્ણમપાકમશ્મોપમમપ્રચાલ્યમ્ ॥

પ્રદુષ્ટમાંસસ્ય નરસ્ય ગાઢમેતદ્ભવેન્માંસપરાયણસ્ય ॥ ૬ ॥

માંસાર્બુદં ત્વેતદસાધ્યમુક્તં

મુષ્ટિપ્રહાર વગેરેથી શરીરને પીડા થવાથી ખગડેલું માંસ, સોજે
ઉત્પન્ન કરે છે. આ સોજે બીજા સોજનની માફક દુઃખતો નથી અને
તે રંગે ચળકતો, ન પાકે એવો આમડીના રંગનો પથ્થર જેવો કડખો

અને સ્થિર હોય છે. જે માણસનું માંસ બગડેલું હોય છે, તથા જે દરરોજ માંસાહાર કરે છે, તેને આ માંસાર્જુદ બાણુંકરી થાય છે. આ અર્જુદને અસાધ્ય કહ્યો છે.

સાધ્યાસાધ્ય પ્રકાર.

સાધ્યેષ્વપીમાનિ તુ વર્જયેચ્ચ ॥

સંપ્રસ્રુતં મર્મણિ યચ્ચ જાતં સ્રોતઃસુ વા યચ્ચ ભવેદચાલ્યમ્ ॥૭॥

અર્જુદોની સાધ્ય જાતોમાં પણ જે અર્જુદમાંથી રસી ઝરતી હોય, જે મસ્થાનપર થયો હોય, જે અંદરના કે બહારના સ્રોતમાં થયો હોય તથા જે સ્થિર હોય તેને અસાધ્ય ગણવો.

અધ્યર્જુદનાં લક્ષણો.

યજ્ઞાયતેઽન્યત્સ્વલુ પૂર્વજાતે જ્ઞેયં તદધ્યર્જુદમર્જુદજ્ઞૈઃ ॥

એક અર્જુદ રોગ ઉપર અર્જુદની બીજી ગાંઠ ઉપડે, તેને અધ્યર્જુદ કહે છે.

દ્વિર્અર્જુદ.

યદ્વન્દ્રજાતં યુગપત્ક્રમાદ્રા દ્વિર્અર્જુદં તચ્ચ ભવેદસાધ્યમ્ ॥ ૮ ॥

એક સમયે કિંવા એક પછી એક, એમ શરીરના એક જ ભાગપર પાસે પાસે જે બે અર્જુદ થાય તો તેને દ્વિર્અર્જુદ કહે છે; આ અસાધ્ય છે.

અર્જુદ રોગ પાકતો નથી તેનું કારણ.

ન પાકમાયાન્તિ કફાધિકત્વાત્ મેદોબહુત્વાચ્ચ વિશેષતસ્તુ ॥

દોષસ્થિરત્વાદ્રથનાચ્ચ તેષાં સર્વાર્જુદાન્યેવ નિસર્ગતસ્તુ ॥ ૯ ॥

કફ અધિક હોવાને લીધે, મેદોના ભાગ પુષ્કળ હોવાને લીધે, દોષ એક જગોપર સ્થિર રહેવાને લીધે, અને દોષની ગાંઠ પડી જવાને લીધે અર્જુદ જાતના અર્જુદ રોગો સ્વભાવથી પાકતા નથી.

इति अर्जुदनिदानम्.

શ્લીપદનિદાન.

શ્લીપદ (હાથીપગાં)ની સંપ્રાપ્તિ.

યઃ સજ્વરો વક્ષ્ણજો મૃશાર્તિઃ શોથો નૃણાં પાદગતઃ ક્રમેણ ॥
તચ્છ્લીપદં સ્યાત્કરકર્ણનેત્રશિશ્નૌષ્ઠનાસાસ્વાપિ કેચિદાહુઃ ॥૧॥

જે સોજને પહેલવહેલાં આડસંધિમાં ઉત્પન્ન થઈ, પછી ધીમે ધીમે પગ ઉપર નીચે ઉતરતો જાય છે, અને જેની સાથે રોગીને તાવ પણ આવે છે. તે સોજને શ્લીપદ-હાથીપગું કહે છે. (અહિં સોજને સાથળના મૂળમાં થાય છે એમ લખ્યું છે. પણ મૂળ દોષો સાથળના મૂળમાં ઉત્પન્ન થઈ નીચે ઉતરી પગમાં સોજે ઉત્પન્ન કરે છે; એમ આશય છે. જુઓ સુશ્રુત અ. ૧૧). કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે આ રોગ હાથ, કાન, નેત્ર, શિશ્ન, હોઠ અને નાક ઉપર પણ થાય છે.

વાતજ શ્લીપદનાં લક્ષણો.

વાતજં કૃષ્ણરૂક્ષં ચ સ્ફુટિતં તીવ્રવેદનમ્ ॥

અનિમિત્તરૂજં તસ્ય बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥

વાયુજન્ય જે હાથીપગું છે, તે રંગે કાળું તથા દેખાવે ખરખરડું, કાટું, તીવ્ર વેદનાયુક્ત અને કારણ વગર દુઃખાવાવાળું હોય છે. તેમાં ધણું કરી રોગીને તાવ આવે છે.

પિત્તજ શ્લીપદનાં લક્ષણો.

પિત્તજં પિત્તસક્કાશં દાહજ્વરયુતં મૃદુ ॥

પિત્તમાંથી થયેલું હાથીપગું પીળા રંગનું હોય છે અને તેમાં બળત્રા થાય છે, તથા તાવ આવે છે; સ્પર્શ કરતાં તે મૃદુ લાગે છે.

શ્લૈષ્મિક શ્લીપદનાં લક્ષણો.

શ્લૈષ્મિકં સ્તિગ્ધવર્ણં ચ શ્વેતં પાણ્ડુ ગુરુ સ્થિરમ્ ॥ ૩ ॥

કફજન્ય હાથીપગું, ચળકતું, સફેદ, કીકું, જડ અને કડક હોય છે.

શ્લીપદનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

વર્ત્મીકમિવ સજ્ઞાતં કણ્ટકૈરુપચીયતે ॥

અબ્દાત્મકં મહત્તત્ત્વ વર્જનીયં વિશેષતઃ ॥ ૪ ॥

રાફડા પેઠે કાણું કાણુંવાળું થઈ ગયેલું તથા માથે કાંટા પથરાઈ ગયા હોય એવું દેખાતું, એક વર્ષનું જૂનું તથા ઘણું મોટું થઈ ગયેલું હાથીપગું અસાધ્ય છે.

શ્લેષીપદમાં કફનું પ્રાધાન્ય.

ત્રીણ્યપ્યેતાનિ જાનીયાત્ શ્લેષીપદાનિ કફોચ્છ્રયાત્ ॥

ગુરુત્વં ચ મહત્ત્વં ચ યસ્માન્નાસ્તિ કફં વિના ॥ ૬ ॥

ઉપર વર્ણવેલા ત્રણે શ્લેષીપદોમાં કફનું બળ અધિક રહે છે. કારણ કે મોટાપણું અને જડપણું તેના વિના આવતું નથી.

કેવા દેશમાં શ્લેષીપદ વ્યાધિનું જોર વિશેષ હોય છે ?

પુરાણોદકભૂયિષ્ઠાઃ સર્વતુષુ ચ શીતલાઃ ॥

યે દેશાસ્તેષુ જાયન્તે શ્લેષીપદાનિ વિશેષતઃ ॥ ૬ ॥

જેમાં જૂનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવા તથા બધી ઋતુઓમાં કંડા દેશોમાં, ઘણું કરી આ શ્લેષીપદ વ્યાધિનો ઉદ્ભવ વિશેષ થાય છે.

શ્લેષીપદનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો.

યચ્છ્લેષ્મલાહારવિહારજાતં પુંસઃ પ્રકૃત્યા ચ કફાત્મકસ્ય ॥

સાસ્ત્રાવમત્યુન્નતસર્વલિઙ્ગં સકળ્દુરં શ્લેષ્મયુતં વિવર્જ્યમ્ ॥ ૭ ॥

કફપ્રકૃતિના માણુસને કફકારક આહારવિહારથી થયેલું, સાવવાળું, બહુ જાંચું થયેલું, અંજવાળવાળું તથા સર્વ દોષોનાં ચિહ્નોવાળું હાથીપગું સાગ કરવા યોગ્ય-અસાધ્ય-છે.

इति श्लेष्मिपदनिदानम्.

વિદ્રધિનિદાન.

‘વિદ્રધિની સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

ત્વગ્રક્તમાંસમેદાંસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાશ્રિતાઃ ॥

દોષાઃ શોથં શનૈર્ધોરં જનયન્ત્યુચ્છ્રિતા મૃશમ્ ॥ ૧ ॥

મહામૂલં રુજાવન્તં વૃત્તં વાપ્યથવાયતમ્ ॥

સ વિદ્રધિરિતિ રૂપાતો વિજ્ઞેયઃ ષડ્વિધશ્ચ સઃ ॥ ૨ ॥

પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ ક્ષતેનાપ્યસૃજા તથા ॥

ષણ્ણામપિ હિ તેષાં તુ લક્ષણં સંપ્રવક્ષ્યતે ॥ ૩ ॥

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા તથા હાડકાંનો આશ્રય કરી રહેલા વાતાદિ દોષો ત્વચા, લોહી, માંસ અને મેદને બગાડી, ધીમે ધીમે બપુંકર સોજી ઉત્પન્ન કરે છે. આ સોજનું મૂળ ઉંડું—અસ્થિ (હાડકાં) પર્યંત ગયેલું—હોય છે, આ સોજી, ઘણા પીડાકારક, ગોળ અથવા લાંબો હોય છે, અને તેને વિદ્રધિ કહે છે. આ વિદ્રધિ રોગ છ પ્રકારનો છે. વાતપિત્તાદિ ગ્રુદા ગ્રુદા દોષોથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, ક્ષતથી ૧ અને રક્તથી ૧. તેમનાં લક્ષણો ક્રમાનુસાર નીચે કહેવામાં આવ્યાં છે.

વાતજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો.

કૃષ્ણોઽરુણો વા વિષમો મૃશમત્યર્યવેદનઃ ॥

ચિત્રોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિર્વાતસમ્ભવઃ ॥ ૪ ॥

વાતજ વિદ્રધિ રંગે કાળી, રાત્રી અને વિષમ એટલે કદાપિ નાની અને કદાપિ મોટી હોય છે. વળી તે અત્યંત વેદનાયુક્ત હોય છે, અને તેનાં ઉત્પત્તિ તથા પાક (સોજી પાકવો તે) ઘણી જાતનાં થાય છે.

પિત્તજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો.

પક્વોદુમ્બરસક્કાશઃ શ્યાવો વા જ્વરદાહવાન્ ॥

ક્ષિપ્રોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ પિત્તસમ્ભવઃ ॥ ૫ ॥

પિત્તજ વિદ્રધિ પાકેલા ઊંચરા જેવી દેખાવમાં, તથા રંગે શ્યામ હોય છે. તે થતાં સાથે રોગીને તાવ આવે છે. વળી તેમાં ઉત્પત્તિ તથા પાક જલદીથી થાય છે.

કફજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો.

શરાવસદૃશઃ પાણ્ડુઃ શીતઃ સ્નિગ્ધોઽલ્પવેદનઃ ॥

ચિરોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ કફસમ્ભવઃ ॥ ૬ ॥

કફજ વિદ્રધિ કોડીઆ જેવી મોટી, ઘોળાશ પડતી, શીતળ, ચીકણી તથા થોડી વેદનાવાળી હોય છે, તેનાં ઉત્પત્તિ અને પાક લાંબે વખતે થાય છે.

પાક્યા પછી વિદ્રધિમાંથી થતો સ્ત્રાવ.

તનુપીતસિતાશ્વૈષામાસ્ત્રાવાઃ ક્રમશઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉપર જણાવેલી ત્રણ પ્રકારની વિદ્રધિ પાક્યા પછી તેમાંથી વાત, પિત્ત તથા કફને લીધે ક્રમથી પાતળું, પીળું તથા ઘોળું પડે આવે છે.

સન્નિપાતજ વિદ્રાધનાં લક્ષણો.

નાનાવર્ણરુજાસ્ત્રાવો ઘાટાલો વિષમો મહાન્ ॥ ૭ ॥

વિષમં પચ્યતે ચાપિ વિદ્રધિઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥

સન્નિપાતજ વિદ્રધિમાં ઘણી જાતની પીડા થાય છે, તેનો રંગ વિચિત્ર હોય છે તથા પાક્યા પછી તેમાંથી ઘણા પ્રકારનું પરુ વહે છે. આ વિદ્રધિ ઉંચી અણીવાળો, તથા અતિ મોટો હોય છે; તથા તે વખતે પાકે છે અને વખતે પાકતો પણ નથી.

અભિઘાતજ વિદ્રધિની સંપ્રાપ્તિ.

તૈસ્તૈર્ભાવૈરભિહતે ક્ષતે વાડપથ્યકારિણઃ ॥ ૮ ॥

ક્ષતોઽપ્મા વાયુવિસૃતઃ સરક્તં પિત્તમીરયેત્ ॥

જ્વરસ્તૃષ્ણા ચ દાહશ્ચ જાયતે તસ્ય દેહિનઃ ॥ ૯ ॥

આગન્તુર્વિદ્રધિર્જ્ઞેયઃ પિત્તવિદ્રધિલક્ષણઃ ॥

લાકડી, વગેરેનો શરીર ઉપર માર પડવાથી, અથવા શરીર ઉપર કોઈ ઠેકાણે જખમ થવાથી, એ વખતે પથ્ય સેવન ન કરનાર માણસના કુપિત થયેલા વાયુથી શરીરમાં ધાની ગરમી ફેલાય છે. તે (ગરમી) રક્ત સહિત પિત્તને કોપાયમાન કરી બળત્રા તથા તરશ સાથે તાવ લાવે છે. પિત્તજ વિદ્રધિનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે, તે આ અભિઘાતજન્ય આગંતુક વિદ્રધિમાં પણ થાય છે. આને આગંતુક વિદ્રધિ કહે છે.

રક્તજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો.

કૃષ્ણસ્ફોટાવૃતઃ શ્યાવસ્તીવ્રદાહરુજાકરઃ ॥ ૧૦ ॥

પિત્તવિદ્રધિલિઙ્ગસ્તુ રક્તવિદ્રધિરુચ્યતે ॥

રક્તજ વિદ્રધિ, કાળી ફેફ્ફીઓથી વ્યામ, શ્યામ રંગે હોય છે અને તેમાં બળત્રા, સણુકા તથા તાવ હોય છે. રક્તજ વિદ્રધિ, પિત્તજ વિદ્રધિનાં લક્ષણો ઉપરથી વેદે ઓળખી શકે.

અંતર્વિદ્રધિનાં લક્ષણો.

પૃથક્ સમ્ભૂય વા દોષાઃ કુપિતા ગુલ્મરૂપિણમ્ ॥૧૧॥

વલ્મીકવત્સમુન્નદમન્તઃ કુર્વન્તિ વિદ્રધિમ્ ॥

કુપિત થયેલા દોષો, ભિન્ન ભિન્ન કે એકત્ર થઇને શરીરની અંદર ગુલ્મની ગાંઠના જેવી તથા રાફડા જેવી ઉંચી વિદ્રધિ, ઉત્પન્ન કરે છે.

વિદ્રધિ થવાની જગ્યાઓ.

ગુદે વસ્તિમુખે નાભ્યાં કુક્ષૌ વઙ્ગણયોસ્તથા ॥ ૧૨ ॥

વૃક્કયોઃ પ્લીહિ યકૃતિ હૃદયે ક્ષોન્નિ ચાપ્યથ ॥

एषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ ૧૩ ॥

ગુદે વાતનિરોધસ્તુ વસ્તૌ કૃચ્છ્રાલ્પમૂત્રતા ॥

નાભ્યાં હિકા તથાઽટોપઃ કુક્ષૌ મારુતકોપનમ્ ॥ ૧૪ ॥

કટિપૃષ્ઠગ્રહસ્તીવ્રો વઙ્ગણોત્યે ચ વિદ્રધૌ ॥

વૃક્કયોઃ પાર્શ્વસઙ્કોચઃ પ્લીહ્યુચ્છ્વાસાવરોધનમ્ ॥ ૧૫ ॥

સર્વાઙ્ગગ્રહસ્તીવ્રો હૃદિ કમ્પથ જાયતે ॥

શ્વાસો યકૃતિ હિકા ચ ક્ષોન્નિ પેપીયતે પયઃ ॥ ૧૬ ॥

ગુદા, મૂત્રાશયનું મોઢું, નાભિ, કુખ, આડસંધિ, વૃક્ક (મૂત્રપિંડ), પ્લીહા, (તક્ષી), કલેજા, હૃદય અને કલોમ એટલે પિપાસાસ્થાન, એટલાં સ્થાનોમાં શરીરની અંદર વિદ્રધિ થાય છે. જેનાં ચિહ્નો બહારની વિદ્રધિને મળતાં હોય છે. તે ઉપરાંત નીચેનાં આસ લક્ષણો દેખાય છે. ગુદામાં વિદ્રધિ થતાં અપાન વાયુનો અટકાવ થાય છે, મૂત્રાશયમાં વિદ્રધિ થતાં પેશાબ મુશ્કેલીથી થોડો થોડો થાય છે. નાભિમાં થતાં, હેડકી સાથે પેડુમાં પીડા અને અકળામણ થાય છે. કુખમાં વિદ્રધિ થતાં વાયુનો કોપ થાય છે. વિદ્રધિ આડસંધિમાં થતાં કમ્પર અને બરડો મન્યૂત રીતે ઝલાઈ જાય છે, કિંવા સર્વાંગ રહી જાય છે. વૃક્ક (મૂત્રપિંડ) માં થતાં પાંસળીઓનો સંકોચ થાય છે. પ્લીહા એટલે તક્ષીમાં થતાં શ્વાસોર્ધ્વાસ રુંધાય છે. હૃદયમાં થતાં સર્વાંગ (શરીરના બધા અવયવો) રહી જાય છે અને ધ્રુજારી છૂટે છે. કલેજામાં થતાં શ્વાસ સાથે હેડકીઓ આવે છે અને કલોમ એટલે પિપાસા સ્થાનમાં વિદ્રધિ થતાં રોગીને વારંવાર પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે.

વિદ્રધિના સ્ત્રાવની ગતિ.

નાભેરુપરિજાઃ પક્ષા યાન્ત્યૂર્ધ્વમિતરે ત્વધઃ ॥

અધઃ સ્તુતેષુ જીવેત્તુ સ્તુતેષૂર્ધ્વં ન જીવતિ ॥ ૧૭ ॥

નાભિથી ઉપર વિદ્રધિ થાય છે, તે પાક્યા પછી ફૂટતાં તેનો સ્ત્રાવ (પરુ વહેવું, તે) મુખમાર્ગે થાય છે; અને જે વિદ્રધિ નાભિની નીચે થાય છે, તેનો સ્ત્રાવ પાક્યા પછી મલદ્વારને માર્ગે થાય છે. (પણ નાભિમાં જ થતારી વિદ્રધિનો સ્ત્રાવ ઉપલા બંને માર્ગે થાય છે.) જે ગુદમાર્ગે તેનો સ્ત્રાવ થાય તો રોગી ઉગરે છે, અને મુખમાર્ગે સ્ત્રાવ થતાં તે મરણ પામે છે.

વિદ્રધિનો સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

હૃન્નાભિવસ્તિવર્જ્યા યે તેષુ ભિન્નેષુ બાહ્યતઃ ॥

જીવેત્કદાચિત્પુરુષો નેતરેષુ કથञ્ચન ॥ ૧૮ ॥

સાધ્યા વિદ્રધયઃ પञ્ચ વિવર્જ્યઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥

આમપક્વિદગ્ધત્વં તેષાં શોથવદાદિશેત્ ॥ ૧૯ ॥

હૃદય, નાભિ અને અસ્થિ સિવાયનાં (તક્ષી, ક્ષોમાદિ) સ્થાનો પર થયેલી વિદ્રધિ જે બહાર ફૂટે છે તો કદાપિ રોગી ઉગરી નથી છે. પણ અન્ય સ્થાનોપર થયેલી વિદ્રધિ રોગીનો જીવ લે છે.

પહેલી પાંચ વિદ્રધિ સાધ્ય છે, પણ સન્નિપાતજ વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. વિદ્રધિની કાચી, પાકી, તથા અતિ પાકી ગયેલી એ ત્રણેય ત્રણે અવસ્થા સોજના જેવીજ હોય છે.

વિદ્રધિનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

આધ્માતં વદ્ધનિષ્યન્દં છર્દિહિકાતૃષાન્વિતમ્ ॥

રુજાશ્વાસસમાયુક્તં વિદ્રધિર્નાશયેન્નરમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે વિદ્રધિમાં રોગીનું પેટ ચઢે, પરુને નીકળવાનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો હોય, તથા દરદી ઉલટી, હેઝી, તૃષા, શ્વાસ અને સજીકાથી પીડાતો હોય તે રોગીની વિદ્રધિ અસાધ્ય છે.

इति विद्रधिनिदानम्.

વ્રણશોથનિદાન.

વ્રણની સંખ્યા.

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ॥

षड्विधः स्यात्पृथक् सर्वरक्तागन्तुनिमित्तजः ॥ १ ॥

शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ॥

विशेषः कथ्यते तेषां पक्षापકવિનિશ્ચયે ॥ ૨ ॥

એકજ જગ્યા પર સોજે થયો હોય અને ત્યાંથી પછી અન્ય સ્થાન પર ન ફેલાયો હોય, તો સમજવું કે, હવે વ્રણ થશે. વાતાદિ જુદા જુદા દોષોથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, રક્તથી ૧ અને આગંતુજ ૧, મળી છ પ્રકારના સોજા થાય છે. તેનાં લક્ષણો પહેલાં, સોજનાં લક્ષણો ક્યાં છે તેવાં જ છે. અહીં માત્ર સોજની કાચી કિંવા પાકી સ્થિતિ સમજવા માટે જે વિશેષ જાણવાની જરૂર છે તે કહેવામાં આવશે.

વ્રણપાકનાં લક્ષણો.

विषमं पच्यते वातात्पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम् ॥

कफजः पित्तवच्छोफो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ૩ ॥

વાયુજન્ય સોજે પાકતાં વિષમ થાય છે, એટલે તેનો થોડો ભાગ પાકે છે, અને થોડો પાકતો નથી. પિત્તજન્ય સોજે ધણી જલદીથી પાકી જાય છે. કફજન્ય વ્રણને પાકતાં વાર લાગે છે. રક્તજ અને આગંતુજ સોજા પિત્તજન્ય સોજા પેઠે ધણી ત્વરાથી પાકે છે

અપકવ વ્રણનાં લક્ષણો.

मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ॥

मन्दवेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ૪ ॥

અપકવ સોજે હાથથી સ્પર્શ કરતાં સહેજ ગરમ લાગે છે, સોજે થોડો તથા કંડણુ હોય છે, તેનો રંગ ચામડીના રંગ જેવો જ હોય છે; તથા તેમાં પીડા થોડી થાય છે.

પચ્યમાન સોજનાં લક્ષણો.

दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ॥

पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा ॥ ૫ ॥

મિચ્છતે ચૈવ શસ્ત્રેણ દણ્ડેનેવ ચ તાઢ્યતે ॥

પીઢ્યતે પાણિનેવાન્તઃ સૂચીભિરિવ તુઢ્યતે ॥ ૬ ॥

સોષાચોષો વિવર્ણઃ સ્યાદઙ્ગુલ્યેવાવર્પીઢ્યતે ॥

આસને જ્ઞયને સ્થાને શાન્તિ વૃથિકાવિદ્વત્ ॥ ૭ ॥

ન ગચ્છેદાતતઃ શોથો ભવેદાધ્માતકાસ્તિવત્ ॥

જ્વરસ્તૃષ્ણારુચિશ્ચૈવ પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૮ ॥

સોજ્ઞે પાકતાં તેમાં અગ્નિથી બળ્યા જેવી બળત્રા બળે છે અને તેના પર કોઈ ક્ષાર પદાર્થ લગાડ્યો હોય, તેવો ચણચણાટ થાય છે. વળી કીડી-ઝોના ડંખ પ્રમાણે તેમાં વેદના થાય છે અને જાણે શસ્ત્રથી કોઈ કાપતું હોય, લાકડીથી મારતું હોય, હાથથી દમાવતું હોય, અને સોયો ખોસતું હોય, તેવું અસહ્ય તીવ્ર દુઃખ થાય છે. વળી અગ્નિમાં શેકાતો, અથવા વાયુથી ચૂસાતો હોય, તેવી વેદના થાય છે. તેનો રંગ બદલાય છે. અને આંગળીથી જાણે કોઈ ચોળતું હોય એવું લાગે છે. ખેસતાં, સૂતાં કે ઉભા રહેતાં બિંહુના ડંખ પ્રમાણે તેમાંથી જે વેદના થયા કરે છે, તે લગારે ધીમી પડતી નથી. આ સોજ્ઞે દુષ્કેલી પખાલની પેઠે કરચલી બગરનો હોય છે. આ સોજ્ઞે પાકતો હોય છે ત્યારે રોગીને જ્વર, તૃષ્ણા અને અરુચિના ઉપદ્રવો ભોગવવા પડે છે.

પચ્ય પ્રણુનાં લક્ષણા.

વેદનોપશમઃ શોથો લોહિતોઽલ્પો ન ચોન્નતઃ ॥

પ્રાદુર્ભાવો બલીનાં ચ તોદઃ કણ્ઠ્ઠર્મુર્મુદુઃ ॥ ૯ ॥

ઉપદ્રવાણાં પ્રશમો નિન્નતા સ્ફુટનં ત્વચઃ ॥

વસ્તાવિવામ્બુસન્નારઃ સ્યાચ્છોથેઽઙ્ગુલિપીડિતે ॥ ૧૦ ॥

પૂયસ્ય પીડયત્યેકમન્તમન્તે ચ પીડિતે ॥

મક્તાકાઙ્ગા ભવેચ્ચૈતચ્છોયાનાં પક્લક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

પ્રણુ પાકી જતાં, વેદના જ્ઞાંત થાય છે અને સોજ્ઞે રાતા રંબનો થઈ થોડો ઉતરે છે, તેથી ત્વચાપર કરચલીઓ પડે છે. અંદર ચળવળાટ થઈ આવી વારંવાર વલૂર આવે છે, બળત્રા વગેરે ઉપદ્રવો તદ્દન મટી જાય છે. જે જગોપર સોજ્ઞે ખૂબ ચઢી આંખો હોય છે, ત્યાંની જમીન પોચી થઈ તેમાં લગાર ખાડો પડે છે, તથા તે ઉપરની ચામડીમાં ચીરા પડે છે.

સોજવાળા ભાગને આંગળીથી દાખતાં બસિતમાનું પાણી જેમ અહિં તહિં ખસી જાય છે, તેમ આમાં પણ પરુ આડું અવળું ખસતું જેવામાં આવે છે. સોજના એક છેડાને દાખતાં પરુ બીજે છેડે ઉતરી જાય છે. અને અન્નપર રોગીની રુચિ થાય છે.

સોજો પાકવામાં ત્રણે દાખનો સંબંધ.

नर्तेऽनिलाद्रुद्धविना च पित्तं पाकः कफं चापि विना न पूयः॥
तस्माद्धि सर्वे पारगच्छाले पचन्ति शोथान्त्रय एव दोषाः॥ १२॥

વાયુ વિના પીડા થતી નથી અને પિત્ત વિના પાક થતો નથી, તેમ જ કફ વગર પરુ થતું નથી. મતલબ કે ત્રણે દોષો એકઠા થઈ સર્વ પ્રકારના સોજાને પકવે છે.

પરૂ પૂરું ન નીકળે તો તેથી નુકસાન.

कसं समासाद्य यथैव बह्विर्वाय्वीरितः सन्दहति प्रसह्य ॥

तथैव पूयोप्यविनिःसृतो हि मांसं शिराः स्नायु च खादतीह १३

ધાસની ગંભીરે આગ લાગતાં વાયુની સહાયતાથી તે જેમ બળીને રાખોડી થાય છે, તેમ ત્રણમાંનું પરુ પૂરું ન નીકળી ગયું હોય તો તે માંસને, શિરાઓને તથા સ્નાયુને ખાઈ જાય છે. (બધે પરુ થઇને શરીરનો એ ભાગ ખવાઈ જાય છે.)

आमं विदह्यमानं च सम्यक् पक्वं च लक्षणैः ॥

जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १४ ॥

કાચા, પાકતા અને પૂરા પાકેલા ત્રણને જે વૈદ્ય બારીકાઈથી ઓળખી શકે છે, તે જ વૈદ્ય; તે જ્ઞાન વગરના બીજા (વૈદ્યાની) ચોરીનો બંધા કરનારા છે એમ સમજવું.

કાચું ત્રણ છદવાથી કિંવા પાકેલાં ત્રણની

ઉપેક્ષા કરવાથી વૈદ્યને માથે દાખ.

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥

श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १५ ॥

કાયાં વ્રણને પાકું સમજી અજ્ઞાનથી જે વૈધ ફાડે છે, કિંવા પકવ વ્રણને ફેડવામાં ખેદરકાર રહે છે. (એટલે નથી ફેડતો); એ એ નિશ્ચય વગર કામ કરનારા વૈદ્યોને ચાંડાલ જેવા જાણવા.

इति व्रणशोधनिदानम्.

શારીરવ્રણનિદાન.

વ્રણના ભેદો.

द्विधा व्रणः परिज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः ॥

दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादિક્ષતसम्भवः ॥ १ ॥

શારીરિક અને આગંતુક એવા વ્રણના બે ભેદ છે. શારીરવ્રણ વાત, પિનાદિ દોષથી થાય છે; અને શસ્ત્રાદિકના જખમથી ઉત્પન્ન થયેલો વ્રણ આગંતુક કહેવાય છે.

વાતિક વ્રણનાં લક્ષણો.

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावो महारुजः ॥

तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥ २ ॥

વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વ્રણ અઠકડ હોય છે, અને સ્પર્શ કરતાં ટકણ લાગે છે. વળી તેમાંથી થોડી રસી ઝરે છે અને પીડા વણી થાય છે. તેમાં સોયો ખોસી હોય તેવી પીડા થાય છે અને રકુરણા થાય છે. વાતજન્ય વ્રણ રંગે કાળું હોય છે.

પૈત્તિક વ્રણનાં લક્ષણો.

तृष्णामोहज्वरहृददाहदुष्टावदारणैः ॥

व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ ३ ॥

પિત્તજન્ય વ્રણમાં, તરશ લાગે છે, મૂચ્છા આવે છે, તાવ આવે છે, વ્રણમાં રસીની બીનાશ રહે છે, બળત્રા સાથે ચામડીમાં ફાટો પડે છે, તથા વ્રણમાંથી ખરાબ ગંધ અને ખરાબ રસી નીકળે છે.

કફળ પ્રણનાં લક્ષણો.

बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ॥

पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदी चिरपाकी कफोद्भवः ॥ ૪ ॥

કફળપ્રણ ધણી ચીકાશવાળો, ભારે, તેલીયા દેખાવનો, સ્થિર, ઓછી વેદનાવાળો, શીકા રંગનો, અને થોડી ભીનાશવાળો હોય છે તથા તેને પાકતાં ધણી વાર લાગે છે.

રક્તળ દ્વંદ્વળ અને ત્રિદોષળ પ્રણનાં લક્ષણો.

रक्तो रक्तस्रुती रक्ताद्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः ॥ ૫ ॥

રક્તળનિત પ્રણ લોહીના જેવા લાલ રંગનું હોય છે અને તેમાંથી લોહી ઝરે છે. એક કે બે દોષ અને રક્તથી થનારો પ્રણ, તે દ્વંદ્વળ અને ત્રણે દોષો અને રક્તના સંબંધથી થનારો પ્રણ, તે સત્રિપાતળ પ્રણ બાળવો.

સુખપ્રણનાં લક્ષણો.

त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥

धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखव्रणः ॥ ૬ ॥

જે પ્રણ હૃદયાદિ મર્મસ્થાનોપર નથી હોતો, ત્વચા અને માંસમાં થાય છે, જેમાં જ્વર, તૃષાદિ એકે ઉપદ્રવ હોતો નથી, અને જે હેમંત, શિશિર વગેરે સુખકારક ઋતુમાં યુદ્ધિમાન્ પુરુષને નવો જ થયેલો હોય છે, તે સુખપ્રણ સુખસાધ્ય છે. ('યુદ્ધિમાન્ પુરુષને' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, પોતાનું હિતાહિત બાળનાર માણસનો પ્રણ સહેલાઈથી મટે છે.)

કૃન્ધ્રસાધ્ય અને અસાધ્ય પ્રણનાં લક્ષણો.

गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ॥

सर्वैर्विहीनो विज्ञेयः सोऽसाध्यो निरुपक्रमः ॥ ૭ ॥

ઉપર સુખપ્રણના જે ગુણો વર્ણવ્યા, તેમાંથી ઓછા ગુણ જે પ્રણમાં હોય તે કૃટસાધ્ય અને જેમાં તેમાંનો એક પણ ગુણ ન હોય, તે પ્રણ અસાધ્ય છે; એટલે ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય નથી.

દુષ્ટપ્રણનાં લક્ષણો.

पूतिः पूयातिदुष्टासृक्साव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ॥

दुष्टो व्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥ ૮ ॥

જે દુર્ગંધી વ્રણમાંથી ગંધાતું પરુ અને બગડેલું લોહી વહે તથા જે ઉપર ઉપસેલો, તથા અંદરથી પોલો હોય અને જે ન મટતાં ઘણા દિવસ એમનો એમ રહે, તેને દુષ્ટવ્રણ ગણવો. આ વ્રણ શુદ્ધ વ્રણથી વિરુદ્ધ લક્ષણવાળો તથા અતિશય ગંધ વગેરેથી યુક્ત હોય છે.

શુદ્ધવ્રણનાં લક્ષણો.

જિહ્વાતલાભોઽતિમૃદુઃ શ્લેષ્મણઃ સ્તિગ્ધોઽલ્પવેદનઃ ॥

સુવ્યવસ્થો નિરાસ્રાવઃ શુદ્ધો વ્રણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૯ ॥

જે વ્રણ દેખાવમાં જીભના તળા જેવો, અત્યંત મૃદુ, લીસો, સ્તિગ્ધ, થોડી વેદનાયુક્ત તથા સરખો એટલો દેખાય અને જેમાંથી પરુનો કે રક્તનો સ્રાવ થતો નથી, તેને શુદ્ધવ્રણ ગણવો.

ભરાવાની હાલતમાં આવેલા વ્રણનાં લક્ષણો.

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્યાન્તાઃ ક્લેદવર્જિતાઃ ॥

સ્થિરાશ્ચ પિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે વ્રણની આજુબાજુની કાંર, પારેવાના (હોલાના) રંગના જેવી અને સ્થિર, (એટલે જે કાંર વધતી ઓછી ન થતાં, હોય તેટલી રહે છે.) હોય છે, તથા જેના પર કોઈકેઈ ફટી નિકળે છે, તેમજ જે વ્રણમાં બીનાશ હોતી નથી, તે વ્રણ ભરાવાની સ્થિતિ પર આવ્યો છે એમ સમજવું.

ભરાયેલા વ્રણનાં લક્ષણો.

સ્તુદવર્ત્માનમગ્રન્થિમશૂનમરુજં વ્રણમ્ ॥

ત્વક્સર્વર્ણં સમતલં સમ્યગ્રૂહં તમાદિશેત્ ॥ ૧૧ ॥

જે વ્રણનો માર્ગ ભરાઈ આવ્યો હોય, જેમાં ગાંઠ ન રહી હોય, સોજા ઉતરી ગયો હોય, સણકા બંધ પડ્યા હોય, ચામડીના જેવો વ્રણનો રંગ થયો હોય તથા ઉપરની જમીન સરખી થઈ ગઈ હોય, તે વ્રણ બરાબર ભરાયો છે-રક્તાયો છે એમ ગણવું.

વ્રણની સાધ્યાસાધ્યતા.

કુષ્ઠિનાં વિષજીઘ્નાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ॥

વ્રણાઃ કૃત્ચ્છ્રેણ સિધ્યન્તિ યેષાં ચાપિ વ્રણે વ્રણાઃ ॥ ૧૨ ॥

વસાં મેદોઽથ મજ્જાનં મસ્તુલુઙ્ગં ચ યઃ સ્વેત્ ॥

આગન્તુજો વ્રણઃ સિધ્યેન્ન સિધ્યેદોષસમ્ભવઃ ॥ ૧૧ ॥

કુષ્ઠરોગીને, ઝેર ખાનારને, ક્ષયના રોગીને, મધુમેહના દરદીને, તથા જેને એક વ્રણમાં બીજા વ્રણો થયા હોય તેના વ્રણ મુશ્કેલીથી મટે છે.

જે વ્રણમાંથી વસા, મેદ, મજ્જા કે મગજ વહેતું હોય, તે વ્રણ જો આગંતુજ હોય તો કદાચ મટે છે; પણ વાત, પિત્તાદિ એકાદ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો તે અસાધ્ય નીવડે છે.

અસાધ્ય વ્રણનાં લક્ષણો.

મદ્યાગુર્વાજ્યસુમનઃપદ્મચન્દનચમ્પકૈઃ ॥

સગન્ધા દિવ્યગન્ધાશ્ચ મુમૂર્ષૂणां વ્રણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪ ॥

ચ મર્મસ્વસમ્ભૂતા ભવન્ત્યત્યર્થવેદનાઃ ॥

દહન્તે ચાન્તરત્યર્થં બહિઃશિતાશ્ચ યે વ્રણાઃ ॥ ૧૫ ॥

દહન્તે બહિરત્યર્થં ભવન્ત્યન્તશ્ચ શીતલાઃ ॥

પ્રાણમાંસક્ષયશ્વાસકાસારોચકપીડિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રવૃદ્ધપૂયરુધિરા વ્રણા યેષાં ચ મર્મસુ ॥

ક્રિયાભિઃ સમ્યગારબ્ધા ન સિધ્યન્તિ ચ યે વ્રણાઃ ॥ ૧૭ ॥

વર્જયેદેવ તાન્વૈદ્યઃ સંરક્ષન્નાત્મનો યશઃ ॥

જે વ્રણની વાસ મદિરા, અગર, ઘી, પુષ્પ, કમળ, ચંદન તથા બીજા ચંપાના ફૂલ જેવી હોય, કિંવા જેમાંથી દિવ્ય ગંધ આવતી હોય, તેવાં વ્રણો રોગી મરવા પડ્યો છે એમ સમજવું.

જે વ્રણ મર્મસ્થાનપર ન થયેલો હોય છતાં અત્યંત પીડાકારક હોય, જે વ્રણમાં શરીરની અંદર બળત્રા થાય અને બહારથી ટાઢવાય, તેમજ જે વ્રણમાં અંદર ઠંડી લાગે તથા ઉપરથી બળત્રા થાય, જેમાં રોગીની શક્તિ અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તથા શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થયા હોય, મર્મસ્થાનપર થયેલાં જે વ્રણમાંથી પરુ અને લોહી ધણું વહ્યા કરે અને જે વ્રણનું ઓસડવેસડ ઘણી હુશિયારી તથા સંભાળથી કર્યા છતાં પણ મટવાનાં ચિહ્નો ન દેખાય તે વ્રણો મટાડવાની આશા, યશઃ ધૃષ્ટિનાર વૈદ્યે રાખવી નહિ.

પ્રણુના અપચાર.

વ્રણે શ્વયથુરાયાસાત્સ ચ રાગશ્ચ જાગરાત્ ॥

તૌ ચ રુક્ ચ દ્વિવાદ્યાપ્તશ્ચ મૃત્યુશ્ચ મૈથુનાત્ ॥૧૮॥

પ્રણુ થયા પછી જે રોગી પરિશ્રમ (મહેનત) લીધે, તે તેનાથી પ્રણુપર સોજે આવે છે અને જે ભગરણુ કરે તે પ્રણુપર સોજે આવી વળી તેનો રંગ લાલ થાય છે. જે પ્રણુનો રોગી દિવસે ઊઘે તે પ્રણુપર સોજે આવે છે અને પ્રણુ રક્તવર્ણનો થઈ તેમાં સણુકા આવે છે. પણુ જે સ્ત્રીસંગ કરે તે દિવસે ઊઘવાથી પ્રણુની જે દશા થાય છે, તે બધી થાય છે એટલું જ નહિ પણુ તેથી રોગી મરણુ પામે છે.

इति शारीरव्रणनिदानम्.

સંચોત્રણનિ નિ.

नानाधारमुखैः सस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ॥

भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥

ધણુ પ્રકારની ધાર તથા મુખવાળાં જીવધાતક હથિયારોના શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં થયેલા જખમોથી ધણી ભતના જે પ્રણુ થાય છે, તે સંબંધી કહું છું તે સાંભળો.

શસ્ત્રોથી થતા છ પ્રકારના જખમો.

छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेष च ॥

घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ૨ ॥

શસ્ત્રોથી જે છ પ્રકારના જખમો થાય છે, તે છિન્ન ભિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષત, પિચ્ચિત અને ઘૃષ્ટ કહેવાય છે. તેમનાં લક્ષણો અનુક્રમે કહેવામાં આવશે.

છિન્ન પ્રણુનાં લક્ષણો.

तिर्यक् छिन्नं ऋजुर्वापि यो व्रणस्त्वायतो भवेत् ॥

गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ૩ ॥

૧૮ છ. સુ. અ. ૧૧ શ્લો. ૮.

૨ સુ. ચિ. અ. ૨ શ્લો. ૬.

૩ છ. ચિ. અ. ૨ શ્લો. ૬.

૧ સંચોત્રણ=Wounds.

૨ છિન્નવ્રણ=Cut-wound.

શરીરનો કોઈ પણ ભાગ આડે કે સીધો કપાતાં અથવા તદન છૂટો પડી જતાં જે લાંબો પ્રભુ થાય તે છિન્ન પ્રભુ કહેવાય છે.

‘ચિન્ન પ્રભુનાં લક્ષણા.

શક્તિક્રુન્તેષુ સ્વદ્ગાય વિષાળૈરાશયો હ તઃ ॥

યત્કિચિત્સ્રવતે તદ્દિ ભિન્નલક્ષણમુચ્યતે ॥ ૪ ॥

અશ્લી, બાલો, બાણુ, તલવારની અણી અથવા કોઈ પ્રાણીના દાંત કે શોંગડાથી આશય (શરીરની અંદરના મૂત્રાશય, આમાશય વગેરે અવ-યવો) ભેદાઈ તેમાંથી કોઈ પણ જાતનો સ્ત્રાવ થવા લાગે ત્યારે આ જાતના પ્રભુને ચિન્ન કહે છે.

શરીરના કયા કયા ભાગોને આશય કહે છે, તેમનાં સ્પષ્ટ નામ.

સ્થાનાન્યામામિપકાનાં મૂત્રસ્ય રુધિરસ્ય ચ ॥

હૃદુણ્ડુકઃ ફુપ્ફુસશ્ચ કોષ્ઠ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૫ ॥

આમાશય (કાયાં અત્રનું સ્થાન=હોજરી) અગ્ન્યાશય (જઠરામિનું સ્થાન), પકવાશય (પાકેલાં અત્રનું સ્થાન-આંતરડાં) હૃદય, મલ્લાશય (પેટમાંનું ત્રીજું-છેલ્લું આંતરડું જેમાં મળ રહે છે, તે), અને ફેફસાં, આટલાં સ્થાનો, કોષ્ઠ-કોઠા-ની સાધારણ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

કોષ્ઠ અસ્ત્રાદિકથી વિંધાતાં થતા ઉપદ્રવો.

તસ્મિન્ ભિન્ને રક્તપૂર્ણે જ્વરો દાહશ્ચ જાયતે ॥

ગૃત્તમાર્ગગુદાસ્યેભ્યો રક્તં ઘ્રાણાન્ન ગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

મૂર્છા શ્વાસસ્તૃષાધ્માનમભક્તચ્છન્દ એવ ચ ॥

વિષમૂત્રવાતસક્કશ્ચ સ્વેદાસ્રાવોઽક્ષિરક્તતા ॥ ૭ ॥

લોહગન્ધિત્વમાસ્યસ્ય ગાત્રદૌર્ગન્ધ્યમેવ ચ ॥

હૃદ્દૂલં પાર્શ્વયોશ્વાપિ વિશેષં ચાત્ર મે શૃણુ ॥ ૮ ॥

કોઈ પણ જાતનાં હથીયારના ધાથી કોઠો (કોઠામાંનું કોઈ પણ સ્થાન) ત્યારે કપાય છે ત્યારે એ લોહીથી ભરાઈ જાય છે; પછી તાવ આવે છે, દાહ થાય છે; મળદ્વારે, પેસાબરસ્તે કે નાકમાંથી લોહી પડે છે;

તથા મૂર્છા, શ્વાસ, તૃષા, પેટ ચઢવું, અન્નની અરુચિ, મળ, મૂત્ર અને અપાન વાયુની કમજબત, પરસેવાના ઝેઝેઝે, આંખની લાલાશ, લોખંડના જેવી મુખની વાસ, શરીરમાંથી દુર્ગંધી છૂટવી તથા દૃઢ અને પાંસળામાં શ્લેષા કૂટવાં વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. હવે ગુદું ગુદું સ્થાન ભેદાતાં શું થાય છે તે સાંભળો.

આમાશયસ્થ રક્તનાં લક્ષણો.

આમાશયસ્થે રુધિરે રુધિરં છર્દયત્યપિ ॥

આધ્માનમતિમાત્રં ચ શૂલં ચ મૃશદારુણમ્ ॥ ૯ ॥

આમાશયમાં રક્તનો સંચય થતાં લોહીની ઉલટી થાય છે; પેટ ઘણું ચઢી આવે છે અને ઘણું બયંકર શ્વળ નીકળે છે.

પકવાશયસ્થ રક્તનાં લક્ષણો.

પકાશયગતે चापि रुजा गौरवमेव च ॥

अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ ૧૦ ॥

ત્યારે રક્ત પકવાશયમાં એકઠું થાય છે, ત્યારે શ્લેષા કૂટે છે; શરીર ભારે થઈ જાય છે; અને કમ્બરથી નીચેનો શરીરનો ભાગ ખાસ શીતળ લાગે છે.

વિદ્ધવ્રણનાં લક્ષણો.

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना ॥

उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥ ૧૧ ॥

ઝીણાં મોઢાંવાળા કોઈ હથિયારથી ત્યારે ઉપરોક્ત આશય વિના શરીરનો ખીજે કોઈ ભાગ ધવાયો હોય ત્યારે શલ્ય અંદર રહેવાથી એ ભાગ ઉંચો થઈ રહે છે, અથવા શલ્ય નીકળી જવાથી ખાડો પડી જાય છે, આ વિદ્ધવ્રણ કહેવાય છે.

ક્ષત વ્રણનાં લક્ષણો.

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ॥

विषमं व्रणमङ्गेषु तत्क्षतं त्वभिनिर्दिशेत् ॥ ૧૨ ॥

૧ થી ૧૨ સુ. ચિ. અ. ૨ સ્તો. ૭.

૧ વિદ્ધવ્રણ=Punctured-wound.

૨ ક્ષતવ્રણ=Contused-wound.

શરીરનું જે કોઈ અંગ ધણું કપાયું ન હોય, તેમજ ધણું બેદાયું ન હોય અને છિન્ન અને ભિન્ન બેય પ્રણુનાં લક્ષણોયુક્ત દષ્ટિએ પડે અને તે પ્રણુ વિષમ હોય-અર્થાત્ શરીરના પ્રણુવાળા ભાગને વાંકો ચુકો કરી દીધે એવો હોય તો તેને ક્ષતપ્રણુ જાણવો.

પિચ્ચિત પ્રણુનાં લક્ષણો.

મહારપીઢનાભ્યાં તુ યદઙ્ગં પૃથુતાં ગતમ્ ॥

સાસ્થિ તત્પિચ્ચિતં વિદ્યાન્મજ્જારક્તપરિપ્લુતમ્ ॥ ૧૩ ॥

વાગવાથી અને દબાવાથી હાડકાં સાથે શરીરનો કોઈ ભાગ ચપટો થઈ જાય અને એ ઠેકાણે મજ્જા અને લોહી મહાર નીકળી આવે તો તેને પિચ્ચિત પ્રણુ કહે છે.

ઘૃષ્ટ પ્રણુનાં લક્ષણો.

ઘર્ષણાદભિઘાતાદ્વા યદઙ્ગં વિગતત્વચમ્ ॥

ઉષાસ્ત્રાવાન્વિતં તદ્દિ ઘૃષ્ટમિત્યભિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૪ ॥

શરીરનો કોઈ ભાગ સખ રીતે છોલાયાથી, કિંવા તેનાપર કાંઈ લાગવાથી તે ભાગપરની ચામડી નીકળી જાય છે અને પછી તેમાં બળત્રા બળી થોડું થોડું રક્ત વહેવા લાગે છે, તેને ઘૃષ્ટપ્રણુ કહે છે.

સશલ્ય પ્રણુનાં લક્ષણો.

ઝ્યાવં સશોયં પિટિકાન્વિતં ચ મુહુર્મુહુઃ શોણિતવાહિનં ચ ॥

મૃદ્દ્રતં બુદ્ધતુલ્યમાસં વ્રણં સશલ્યં સરુજં વદન્તિ ॥ ૧૫ ॥

જે પ્રણુ રંગે આશમાની, સોજવાળો અને ફેલ્લીઓથી વ્યાપ્ત હોય અને જેમાંથી વારે ઘડીએ રક્ત વહ્યા કરે તેમ જ જે પ્રણુ પોચો છતાં લગાર ઉપસેલો હોય અને પરપોટાની પેઠે જેના પર માંસાંકુર આવી રહ્યા હોય અને જેમાં પીડા થતી હોય, તે પ્રણુમાં શલ્ય (પથ્થર, લોહું, લાકડું, કાચ વગેરે) રહી ગયેલ છે, એમ જાણવું.

કોષ્ટ ભેદનાં લક્ષણો.

ત્વચોઽતીત્ય શિરાદીનિ ભિત્ત્વા વા પરિહ્રસ વા ॥

કોષ્ઠે પ્રતિષ્ઠિતં શલ્યં કુર્યાદુક્તાનુપદ્રવાન્ ॥ ૧૬ ॥

આમડીની અંદર ગયા પછી શિરાઓ વગેરેને બેઠી નાંખીને કે બેઠા વગર જે શલ્ય કોષ્ટમાં પ્રવેશ કરે છે, તેનાથી સુશુત (સૂ. અ. ૨૬) માં વર્ણવેલા ઉપદ્રવો થાય છે.

અસાધ્ય કોષ્ટભેદનાં લક્ષણો.

તત્રાન્તર્લોહિતં પાણ્ડુશીતપાદકરાનનમ્ ॥

શીતોચ્છ્વાસં રક્તનેત્રમાનદ્દં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૭ ॥

જે રોગીનો કોઠો ભેદાતાં પ્રણુમાંથી નીકળેલું રક્ત અંદર એકઠું થયું હોય, રોગી શીકા પડી ગયો હોય, હાથ, પગ, મોઢું ટાઢાં પડી ગયાં હોય, જેનો આસ શીતળ લાગે, જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ આવ્યાં હોય, અને જેનું પેટ ચઢી આવ્યું હોય તે રોગીનાં જીવતરની આશા મૂકી દેવી.

માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ, અને સાંધાઓ પર થયેલા ઘાનાં સામાન્ય લક્ષણો.

ભ્રમઃ પ્રલાપઃ પતનં પ્રમોહો વિચેષ્ટનં ગ્લાનિરથોષ્ણતા ચ ॥

સસ્તાઙ્ગતા મૂર્ચ્છનમૂર્ધ્વવાતસ્તીવ્રા રુજો વાતકૃતાશ્ચ તાસ્તાઃ ૧૮

માંસોદકાર્ભં રુધિરં ચ ગચ્છેત્સર્વેન્દ્રિયાર્થોપરમસ્તથૈવ ॥

દશાર્ધસંખ્યેષ્વથ વિક્ષતેષુ સામાન્યતો મર્મસુ લિઙ્ગમુક્તઃ ॥૧૯॥

સુરેન્દ્રગોપપ્રતિમં પ્રભૂતં રક્તં સ્વેતત્ક્ષતજશ્ચ વાયુઃ ॥

કરોતિ રોગાન્વિધાન્યથોક્તાન્ શિરાસુ વિદ્વાસ્વથ વા ક્ષતાસુ ॥

કૌઙ્ગ્યં શરીરાવયવાવસાદઃ ક્રિયાસ્વશક્તિસ્તુમુલા રુજશ્ચ ॥

ચિરાદૂ વ્રણો રોહતિ યસ્ય ચાપિ તં સ્નાયુવિદ્ધં પુરુષં વ્યવસ્યેત્ ૨૧

શોફાભિવૃદ્ધિસ્તુમુલા રુજશ્ચ બલક્ષયઃ પર્વસુ ભેદશોથૌ ॥

ક્ષતેષુ સન્ધિષ્વચલાચલેષુ સ્યાત્સર્વકર્મોપરમશ્ચ લિઙ્ગમ્ ॥૨૨॥

ઘોરા રુજો યસ્ય નિશાદિનેષુ સર્વાસ્વવસ્થાષુ ચ નૈતિ શાન્તિમ્ ॥

ભિષગ્વિપશ્ચિદ્વિદિતાર્થમૂત્રસ્તમસ્થિવિદ્ધં પુરુષં વ્યવસ્યેત્ ॥૨૩॥

યથાસ્વમેતાનિ વિભાવયેત્તુ લિઙ્ગાનિ મર્મસ્વભિતાઢિતેષુ ॥

માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સાંધાઓ એ પાંચેના મર્મમાં ક્ષત થતાં સામાન્ય રીતે ભ્રમ, લવારો, તમ્મર ખાઈ નીચે પડવું, બેથુદ્ધિ, હાથ પગ હલાવવા, ઝ્લાનિ, ઉષ્ણતા, શરીર ગળવું, મૂચ્છા, શ્વાસ ચઢવો, બાતજનિત તીવ્ર પીડાઓ થવી, માંસ ધોયેલા પાણી જેવું શરીરમાંથી રક્ત વહેવું, અને બધી ઈંદ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરવામાં શક્તિહીન થઈ જવી વગેરે લક્ષણો થાય છે.

શિરાઓ મર્મ સિવાયની જગ્યામાં વીંધાતાં કે તેમાં ક્ષત થતાં, તેમાંથી આગિયા કીડાના રંગ જેવું લાલ અને પુષ્કળ રક્ત વહે છે અને એવી રીતે લોહીનો ક્ષય થવાથી વાયુ કુપિત થઈ આક્ષેપકાદિ ઘણી જાતના રોગો લાગુ પડે છે.

સ્નાયુમાં, મર્મસિવાયની જગ્યામાં ક્ષત થતાં કૂબડાપણું થાય છે; શરીરના અવયવો પાતળા થઈ જાય છે; કામ કરવામાં અશક્તિ થાય છે; ઘણી વેદના થાય છે; અને થયેલો જખમ ઘણા દિવસે ભરાય છે.

ફરતા કે સ્થિર સાંધાઓ કપાતાં કિંવા વીંધાતાં તે જખમ પર સોજો આવે છે; અસહ્ય તીવ્ર પીડા થાય છે. શરીરની શક્તિ નાશ પામે છે; સાંધાઓમાં સોયો ખોંસ્યા જેવી પીડા થાય છે તથા તેમાં સોજો આવે છે; અને સાંધાઓ ખીલકુલ ફરી શકતા નથી.

જે પુરુષને રાત દિવસ અત્યંત ભયંકર પીડા થાય અને જાગતાં કે ઉંઘતાં કોઈ પણ સ્થિતિમાં જેને લગારે શાંતિ ન વળે, તેનું હાડકું વીંધાયું છે, એમ સુર વૈદે જાણવું.

શિરા-સ્નાયુ વગેરેના મર્મ ઉપર શસ્ત્રાદિકથી પ્રહાર થતાં, મર્મરહિત તે તે ભાગમાં ક્ષતનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે, તે તથા ઉપર કહેલાં સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

માંસક્ષતનાં લક્ષણો.

પાણ્ડુર્વિવર્ણઃ સ્પૃશિતં ન વેત્તિ યો માંસમર્મસ્વભિતાહિતઃ સ્યાત્

માંસના મર્મમાં શસ્ત્ર વગેરેથી ક્ષત થતાં રોગીના શરીરનો રંગ પાંડુવર્ણ થાય છે અને તેને સ્પર્શની ખચર પડતી નથી.

સર્વ ઘ્રણના સામાન્ય ઉપદ્રવો.

વિસર્પઃ પક્ષઘાતશ્ચ શિરાસ્તમ્બોડપતાનકઃ ॥

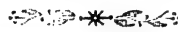
મોહોન્માદવ્રણરુજો જ્વરસ્તૃષ્ણા હનુગ્રહઃ ॥ ૨૫ ॥

કાસશ્છર્દિરતીસારો દિક્કા શ્વાસઃ સવેપથુઃ ॥

ષોડશોપદ્રવાઃ પ્રોક્તા વ્રણાનાં વ્રણચિન્તકૈઃ ॥ ૨૬ ॥

વિસર્પ (રતવા), પક્ષધાત, શિરાસ્તંભ (રગો જકડાવી), અપતાનક, મોહ, ઉન્માદ, જ્વર, વ્રણપીડા, તૃપા, હતુગ્રહ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, હેડકી, શ્વાસ અને ધ્રુજરી એ સોળ ઉપદ્રવો વ્રણમાં થાય છે, એમ વ્રણ સંબંધી વિચાર કરનારા વૈદ્યો કહે છે.

इति सद्योव्रणनिदानम्.

ભગ્નનિદાન.

ભગ્નના પ્રકાર.

ભગ્નં સમાસાદ્ધિવિધં તમાહુઃ કાળ્હેડ્ય સન્ધૌ ચ હિ તત્ર સન્ધૌ ॥
ઉત્પિષ્ટવિશ્લિષ્ટવિવર્તિતં ચ તિર્યગ્ગતં ક્ષિત્તમધશ્ચ ષટ્ ચ ॥ ૧ ॥

કાંડભંગ (હાડકું વચ્ચેથી ભાંગી જવું) અને સંધિભંગ (હાડકું સાંધામાંથી ખસી જવું) મળી ભગ્નના સંક્ષેપમાં બે પ્રકાર છે. (શરીરનાં હાડકાં ભાંગવાં કે એક બીજાથી છૂટવાં તે ભગ્ન કહેવાય છે.) તેમાં સંધિભગ્નના છ પ્રકાર છે. ઉત્પિષ્ટ, વિશ્લિષ્ટ, વિવર્તિત, તિર્યક્ગત, વિક્ષિત અને અધઃક્ષિત.

સંધિભગ્નનાં સામાન્ય લક્ષણો.

પ્રસારણાકુચ્ચનવર્તનોગ્રા રુક્સ્પર્શવિદ્વેષણમેતદુક્તમ્ ॥

સામાન્યતઃ સન્ધિગતસ્ય લિઙ્ગં—

સંધિભગ્નમાં સામાન્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે થાય છે. શરીરનાં હાડકાંને લાંબાં કરતાં, સંકોચતાં, કે હલાવતાં તેમાં ઘણી પીડા થાય છે; તથા એ ઠેકાણે લગાર પણ સ્પર્શ સહેવાતો નથી.

ઉત્પિષ્ટનાં લક્ષણો.

ઉત્પિષ્ટસન્ધેઃ શ્વયથુઃ સમન્તાત્ ॥ ૨ ॥

વિશેષતો રાત્રિભવા રુજા ચ ॥

એ હાડકાંઓ સાંધા આગળ સામસામાં ધસાવાથી, એક દબાઈ જતાં જે સંધિભંગ-હાડકાંનું પડી જવું-થાય છે, તેમાં આસપાસના અંગપર સોજો ચઢી આવે છે અને દિવસ કાંતાં રાત્રે વ્યાધિની પીડા વધારે થાય છે.

‘વિશ્લિષ્ટનાં લક્ષણો.

વિશ્લિષ્ટજે તૌ ચ રુજા ચ નિત્યમ્ ॥

સાંધા આગળનું હાડકું છૂટું પડી જતાં સાંધાની આસપાસ ફરતો થોડો સોજો ચઢી આવી, રાત દિવસ નિરંતર તેની વેદના થાય છે.

વિવર્તિતનાં લક્ષણો.

વિવર્તિતે પાર્શ્વરુજશ્ચ તીવ્રાઃ ॥

વિવર્તિત સંધિભ્રમમાં ખત્રે બાજુનાં હાડકાં સંધિમાંથી ખસી બીજી બાજુપર વાંકાં વળી જાય છે, અને પડખામાં દુઃખાવો ધણો થાય છે.

તિર્યગ્ગતનાં લક્ષણો.

તિર્યગ્ગતે તીવ્રરુજો ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

સાંધાનું એક હાડકું પોતાને સ્થાનકેથી ખસી જઈ પડખામાં આડું થઈ જાય ત્યારે પીડા ઘણી થાય છે.

અતિક્ષિપ્તનાં લક્ષણો.

ક્ષિપ્તેઽતિશૂલં વિષમા રુગસ્થોઃ ॥

સાંધાનું હાડકું ઉપર ચડી જતાં અત્યંત શૂલો ફૂટે છે અને હાડકામાં વિષમ રીતે એટલે વખતે થોડી તો વખતે ઘણી પીડા થાય છે.

અધઃક્ષિપ્તનાં લક્ષણો.

ક્ષિપ્તે ત્વધો રુગ્વિઘટશ્ચ સન્ધેઃ ॥

સાંધાનું હાડકું નીચે ઉતરી જાય તો સખત પીડા થાય છે અને સાંધો છૂટો પડી જાય છે.

કાંડભ્રમના પ્રકારો.

કાણ્ડે ત્વતઃ કર્કટકાશ્વકર્ણવિચૂર્ણિતં પિચ્છિતમસ્થિછલ્લિકા ॥૪॥

કાણ્ડેષુ ભગ્નં ત્વતિપાતિતં ચ મજ્જાગતં ચ સ્ફુટિતં ચ વક્રં ॥

છિન્નં દ્વિધા દ્વાદશધાપિ કાણ્ડે

કાંડભગ્ન (હાડકું વચ્ચેથી ભાંગી જવા) ના બાર પ્રકાર છે, ૧ કર્કટ, ૨ અશ્વકર્ણુ, ૩ વિચૂર્ણિત, ૪ પિચ્ચિત, ૫ અસ્થિછલ્લિકા, ૬ કાંડભગ્ન, ૭ અતિપાતિત, ૮ મન્નગત, ૯ સ્ફુટિત, ૧૦ વક્ર અને બે પ્રકારનાં છિન્નભગ્ન મળી કાંડભગ્નની બાર જાત છે. (જે હાડ, તેના બન્ને છેડા તરફથી દબાયલું અને વચ્ચેથી ઉંચું થયેલું હોય તે કર્કટક. ચગદાવાથી જે હાડકાંની આકૃતિ ઘોડાના કાન જેવી થાય તે અશ્વકર્ણુ. જે હાડકું ભાંગીને ચૂરા થઈ ગયેલું હોય તે વિચૂર્ણિત. હાડકું પેચાઈ જાય તે પિચ્ચિત. પડખામાં જરા હાડકું ઉંચું થઈ આવે તે અસ્થિછલ્લિકા. જેમાં હાડકાનાં સાંધાઓના ઢેકા ભાંગે તે કાંડભગ્ન. જેમાં હાડકું તદ્દન છૂટું પડી જાય તે અતિપાતિતભગ્ન જાણવો. હાડકાંનો ભાંગેલો કટકો જ્યારે હાડકાંની અંદરની મન્નજમાં પેસી જાય ત્યારે તે મન્નગતભગ્ન કહેવાય છે. હાડકું ફાટી જાય તે સ્ફુટિત. હાડકું વાંકું થઈ જાય તે વક્રભગ્ન. પ્રહાર ક્રિવા દબાણથી હાડકાંના ભાંગીને બારીક અનેક કટકા થાય તે છિન્નભગ્નનો એક પ્રકાર, અને જેમાં હાડકું એક બાજુથી આખું રહે અને બીજી બાજુએથી ચૂરા થઈ જાય તે છિન્નભગ્નનો બીજો પ્રકાર.)

કાંડભગ્નનાં સામાન્ય લક્ષણો.

સસ્તાઙ્ગતા શોથરુજાતિવૃદ્ધિઃ ॥ ૫ ॥

સમ્પીડ્યમાને ભવતીહ શબ્દઃ સ્પર્શસહં સ્પન્દનતોદશૂલાઃ ॥

સર્વાસ્થવસ્થાસુ ન શર્મલાભો ભગ્નસ્ય કાળે સ્વલુ ચિહ્નમેતત્ ॥૬

કાંડભગ્નમાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. શરીર મળે છે; સોજે ચઢે છે; બળી પીડા થાય છે; ભાંગેલાં હાડકો ઢેકો કે ગાંઠો જોરથી દાબતાં, તેમાંથી અવાજ નિકળે છે; હાથનો પણ સ્પર્શ વેઠાતો નથી; એ ઢેકાજી કમ્પ થયા કરે છે; શ્વેતો ફૂટે છે; સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં લગારે ચેન પડતું નથી.

કાંડભગ્નનાં નામાનુસાર લક્ષણો.

ભગ્નં તુ કાળે બહુધા પ્રયાતિ સમાસતો નામભિરેવ તુલ્યમ્ ॥૭॥

કાંડભગ્નના અનેક પ્રકારો થાય છે. માટે નામ ઉપરથી એનો પ્રકાર જાણખી લેવો.

કષ્ટસાધ્ય ભગ્નનાં લક્ષણો.

અલ્પાશિનોઽનાત્મવતો જન્તોર્વાતાત્મકસ્ય ચ ॥

ઉપદ્રવૈર્વા જુષ્ટસ્ય ભગ્નં કૃચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ॥ ૮ ॥

અલ્પાહાર કરનારનું; ઈદ્રિયો કમળમાં નહિ રાખનારનું; વાતપ્રકૃતિ-
વાળા પુરુષનું અને જ્યરાદિ ઉપદ્રવયુક્ત પુરુષનું; ભાંગેલું હાડકું મુશ્કે-
લીથી સાજું થાય છે.

ભગ્નનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

ભિન્નં કપાલં કઢ્યાં તુ સન્ધિમુક્તં તથા ચ્યુતમ્ ॥

જયનં પ્રતિપિષ્ટં ચ વર્જયેત્તુ વિચક્ષણઃ ॥ ૯ ॥

અસંશ્લિષ્ટકપાલં ચ લલાટે ચૂર્ણિતં ચ યત્ ॥

ભગ્નં સ્તનાન્તરે પૃષ્ઠે શલ્લે મૂર્ધ્નિ ચ વર્જયેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે કમ્બરનું કપાલાસ્થિ ભાંગ્યું હોય, સાંધામાંથી ખસ્યું હોય, વા તદન
છૂટું પડી ગયું હોય, તેમ જ જે જાંધનું હાડકું ભાંગીને ચૂરો થયું હોય, તો
તે અસ્થિઓને સમાં કરવાની આશા છોડી દેવી. ગોઠણ, નિતાંબ, ખભા,
વજેરેમાં રહેલાં કપાલઅસ્થિ છૂટાં પડી જાય, કપાળનું હાડકું ભાંગીને
ચૂરો થઈ જાય, તેમ જ સ્તનની વચ્ચેનું અસ્થિ અને કમ્બર, મસ્તક
તથા લમણાનું હાડકું ભાંગી જાય તો એ સાફ થવું મુશ્કેલ છે.

ઉતાવળ કરવાથી ભગ્નના સંબંધમાં થતું અસાધ્યત્વ.

સમ્યક્ સન્ધિતમપ્યસ્થિ દુર્નિક્ષેપનિબન્ધનાત્ ॥

સલ્લોભાદ્રાપિ યદ્રચ્છેદ્રિક્રિયાં તચ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

ભાંગેલાં કે ઉતરેલાં હાડકાંને સમું કરીને અગાઉની પેઠે તેના સ્થાનમાં
સારી રીતે ગોઠવ્યા પછી પણ જે બરાબર મૂકાયું ન હોય અથવા બરા-
બર બંધાયું ન હોય અને ખસી જાય અથવા એ ઉપર કાંઈ વાગવાથી
હલીને ખસી જાય તો એ અસાધ્ય થઈ જાય છે.

જુદા જુદા આકારનાં હાડકાં જુદી જુદી રીતે ભાંગે છે.

તરુણાસ્થીનિ નમ્યન્તે ભિદ્યન્તે નલકાનિ ચ ॥

કપાલાનિ વિભજ્યન્તે સ્ફુટન્તિ રુચકાણિ ચ ॥ ૧૨ ॥

૮ સુ. ચિ. અ. ૩ શ્લો. ૨. ૯ થી ૧૧ સુ. નિ. અ. ૧૫ શ્લો. ૧૦.

૧૨ સુ. નિ. અ. ૧૫ શ્લો. ૧૨.

જે તરુણુસ્થિ છે, તે વળી જાય છે. જે અસ્થિ નલક વર્ગનાં એટલે હાથ પગના જેવાં હાંખાં હોય છે, તે ભાંગે છે. કપાલાસ્થિ એટલે ચપટાં હાડકાંના કટકા થઈ જાય છે અને રુચકાસ્થિ એટલે દાંત, દાઢો વગેરેનાં હાડકાં તથા હાથ પગ વગેરેનાં વલયાકાર એટલે ગોળ વળેલાં હાડકાં ફાટી જાય છે.

इति भग्ननिदानम्.

નાડીવ્રણનિદાન.

નાડીવ્રણની સંપ્રાપ્તિ.

यः शोथमाममितिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो ॥

यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ॥

अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य ॥

स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः ॥ ૧ ॥

तस्यातिमात्रગમનાદ્રતિરિષ્યતે તુ ॥

નાડીવ્ર યદ્રહતિ તેન મતા તુ નાડી ॥

જે મૂર્ખ માણસ પાકેલા સોજાને કાચો સમજી તેની દરકાર કરતો નથી, કિંવા આહારવિહારની સંભાળ ન રાખનાર, જે માણસ પુષ્કળ પરથીભરાઈ આવેલા વ્રણની પરવા કરતો નથી, એટલે તેનું ત્વરાથી ઓસડ વેસડ ન કરતાં એમનું એમ પડ્યું રહેવા દે છે, તેવા માણસનું તે પર ત્વચા, માંસ, શિરા, રનાયુ, સંધિ, હાડકાં વગેરે સ્થાનોમાં માર્ગ કરી તેમાં ઊંડું ઉતરી જાય છે. આ રીતે ૫૩ ઊંડું ઉતરવાથી એની ગતિ માટે એક માર્ગ થાય છે જે નાળની પેઠે ૫૩ને બહે છે માટે નાડી-(નાળ-નાસુર) નામથી ઓળખાય છે.

નાડીવ્રણની સંખ્યા.

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च ॥

सम्पूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ ૨ ॥

વાત, પિત્તાદિ ગુદા ગુદા દોષોથી ૩, સન્નિપાતથી ૧ અને શ્લેષથી એક મળી પાંચ પ્રકારનાં નાડીપ્રણુ થાય છે.

વાતજ નાડીપ્રણુનાં લક્ષણો.

તત્રાનિલાત્પરુષસૂક્ષ્મમુખી સશૂલ ॥

ફેનાન્નિદ્રમધિકં સ્રવતિ ક્ષપાસુ ॥

વાતજનિત નાડીપ્રણુમાં પ્રણુનું મોટું કરકરું અને ઝીણું હોય છે, અને તે વાટે શીણુચુક્ત રસી ઝરે છે. આ પ્રણુમાં શ્લેષ કૂટે છે, તથા પરુનો સ્ત્રાવ રાત્રે વિશેષ થાય છે.

પિત્તજ નાડીપ્રણુનાં લક્ષણો.

પિત્તાત્તુ ત્વદ્જ્વરકરી પરિદાહયુક્તા ॥

પીતં સ્રવત્યધિકમુષ્ણમહઃસુ ચાપિ ॥ ૩ ॥

પિત્તજન્ય નાડીપ્રણુ થતાં તૃષા લાગે છે; તાવ આવે છે અને બળતરા થાય છે. આ નાસુરમાંથી પીળા રંગનું, અને ગરમ પરુ દિવસે વધારે નીકળે છે.

કફજ નાડીપ્રણુનાં લક્ષણો.

જ્ઞેયા કફાદ્બ્રહ્મધનાર્જુનપિચ્છિલાસ્રા ॥

સ્તબ્ધા સકણ્ડુરરુજા રજનીપ્રવૃદ્ધા ॥

કફજન્ય નાડીપ્રણુમાં નાસુરના મુખમાંથી જે પરુ ઝરે છે, તે સફેદ રંગનું, જાડું અને ચીકણું હોય છે. આ પ્રણુ કઠણું હોય છે, તેમાં વલૂર આવે છે, અને તેમાંથી પરુનો સ્ત્રાવ દિવસ કરતાં રાત્રે વિશેષ થાય છે.

સન્નિપાતજ નાડીપ્રણુનાં લક્ષણો.

દાહજ્વરશ્વસનમૂર્ચ્છનવક્રશોષા ॥

યસ્યાં ભવન્તિ વિદિતાનિ ચ લક્ષણાનિ ॥ ૪ ॥

તામાદિશેત્પવનપિત્તકફપ્રકોપાત્ ॥

ઘોરામસુક્ષયકરીમિવ કાલરાત્રિમ્ ॥

જે નાડીપ્રણુમાં દાહ, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, અને મોઢામાં શોષ વગેરે

ઉપદ્રવો થાય, તથા જુદા જુદા પ્રણાનાં બધાં લક્ષણો થાય. તે પ્રણુને ત્રિદોષ જનિત જાણવો. આ બચાંકર પ્રણુ કાળરાત્રીની પેઠે પ્રાણુનો નાશ કરે છે.

શલ્યજ નાડીપ્રણુનાં લક્ષણો.

નષ્ટં કથંચિદનુમાર્ગમુદીરિતેષુ ॥

સ્થાનેષુ શલ્યમચિરેણ ગતિં કરોતિ ॥ ૫ ॥

સા ફેનિલં મથિતમુષ્ણમસૃગ્વિમિશ્રમ્ ॥

સ્રાવં કરોતિ સહસા સરુજા ચ નિત્યમ્ ॥

કોઈ પણ જાતનું શલ્ય શરીરમાં પેસી જઈ માંસ, આયુ, શિરા વગેરે સ્થાનમાં ધુસી જાય તો ત્યાં શલ્યજ નાડીપ્રણુ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રણુના મુખમાંથી એકાએક શીણવાળું, ઉષ્ણ અને ડહોળાયલું પરુ ઝરે છે, અને તેમાં વેદના થાય છે.

પ્રણુનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

નાડી ત્રિદોષપ્રભવા ન સિધ્યે- ॥

ચ્છેષાશ્વતસ્રઃ સ્વલુ યત્રસાધ્યાઃ ॥ ૬ ॥

ત્રિદોષજ નાડીપ્રણુ અસાધ્ય છે. પણ તે સિવાય બાકીનાં ચાર પ્રકારનાં નાડીપ્રણુ યત્ર કરતાં મટી શકે છે.

इति नाडीव्रणनिदानम्.

भगन्दरनिदान.

गुदस्य द्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्तिकृत् ॥

भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

મળદ્વારની આસપાસ બે આંગળની અંદર એક બાજુએ બહુ પીડા કરનારી એક ફેણી થાય છે, આ ફેણી ફૂટે, ત્યારે આસપાસનો ગુદનો ભાગ ફાટી જતો હોવાથી એ ભગંદર કહેવાય છે. આ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ભગંદરનાં પૂર્વરૂપો.

કટીકપાલનિસ્તોદદાહકણ્ડરુજાદયઃ ॥

भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ ૨ ॥

ભગંદર થયા પહેલાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. કમ્બરના કપાલાસ્થિમાં સોયો ખેંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; બળત્રા બળે છે; વલૂર છૂટે છે અને પીડા થાય છે.

શતપોનકભગંદરનાં લક્ષણો.

कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडकां करोति यां ॥

उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी ॥૩॥

तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥

તુરા અને સુકા પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી અત્યંત કુપિત થએલો વાયુ મળદ્વારની જગ્યાએ જે ફેણી ઉત્પન્ન કરે છે, તે ફેણીનું ઓસડ વેસડ વખતસર ન કરવામાં આવે તો પછી તે પાકીને ફૂટે છે. ફૂટ્યા પછી તેમાંથી પીડા સાથે લાલ રંગનું શીણવાળું પરુ વહે છે અને ત્યાં આગળ ધણું આરીક છિદ્રો પડે છે. આ છિદ્રોમાંથી મૂત્ર, મળ અને વીર્ય પણ વહે છે. આમાં ચાલણીનાં જેવાં ધણું છિદ્રો હોવાથી આ રોગને શત-પોનક ભગંદર નામ આપ્યું છે.

ઉષ્ણશિરોધરનાં લક્ષણો.

प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदाश्रिताम् ॥

तदाशुपाकाहिमपूयवाहिनीं भगन्दरं तूष्णशिरોधरं वदेत् ॥ ૪ ॥

પિત્તકારક પદાર્થોથી પિત્ત કોપાયમાન થઈ મળદ્વારની જગ્યાપર લાલ ફેણી ઉત્પન્ન કરે છે. આ ફેણી જલદીથી પાકી તેમાંથી ઉનું પરુ ઝરવા માંડે છે. ઉઠના ડોક જેવી આ ફેણી આકૃતિમાં હોવાથી તેને ઉષ્ણશિરોધરની સંજ્ઞા આપી છે.

પરિસ્ત્રાવી ભગંદરનાં લક્ષણો.

कण्डूयनो घनस्त्रावी कठिनो मन्दवेदनः ॥

श्वेतावभासः कफजः परिस्त्रावी भगन्दरः ॥ ૫ ॥

કઠ્ઠનિત ભગંદરમાં વલૂર ધણી આવે છે, અને તેમાંથી ઘટ્ટ (કઠણ) પરુ વહે છે. આ ભગંદરની ફેણીઓ કઠણ હોય છે અને તેમાં થોડી વેદના થાય છે, રંગમાં આ ફેણીઓ ધોળી હોય છે.

શંખૂકાવર્ત ભગંદરનાં લક્ષણો.

बहुवर्णरुजास्त्रावा पिडका गोस्तनोपमा ॥

શમ્બૂકાવર્તવન્નાડી શમ્બૂકાવર્તકો મતઃ ॥ ૬ ॥

શંખૂકાવર્ત ભગંદરની જે ફેદીઓ થાય છે, તે આકૃતિમાં ગાયના આંચળ જેવી હોય છે. આ ફેદીનો રંગ, તેમાં થતી વેદના અને તેમાંથી ઝરતું પરુ, એ ત્રણે વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે. આ પિટિકાઓનું નાસુર નદીમાં પડતી ભમરીની પેઠે ગોળ, ફરતું અને ઊંડું હોય છે, માટે આ ભગંદરને શંખૂકાવર્તની સંજ્ઞા વેદ્યોએ આપી છે.

ઉન્માર્ગી ભગંદરનાં લક્ષણો.

क्षताद्रतिः पायुगता विवर्धते ॥

શુપેક્ષણાત્સ્યુઃ ક્રિમયો વિદાર્ય તે ॥

પ્રકુર્વતે માર્ગમનેકથા મુર્ચ્ચ- ॥

व्रणैस्तदुन्मार्गि भगन्दरं वदेत् ॥ ७ ॥

કાંટા જેવી તીક્ષ્ણ વસ્તુ વાગવાથી ગુદના સ્થાનપર જે જખમ થાય છે તેની દરકાર ન કરવાથી તે જખમ ફેલાતો ફેલાતો મળદ્વાર પર્યંત પહોંચે છે, અને પછી તેમાં કીડા પડે છે. જખમમાં પડેલા કીડાઓ એ ભાગને કાતરીને ઘણું મુખ (છિદ્ર, કાણું) પાડે છે, (જેમાંથી ઝાડો નીકળે છે). આ ભગંદરને ઉન્માર્ગી ભગંદર કહે છે.

ભગંદરનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

घोराः साधयितुं दुःखा सर्व एव भगन्दराः ॥

તેષ્વસાધ્યસ્ત્રિદોષોત્થઃ ક્ષતજશ્ચ વિશેષતઃ ॥ ૮ ॥

અધી જાતના ભગંદર મુશ્કેલીથી મટે એવા છે. તેમાં પણ ત્રિદોષજ ભગંદર અને ક્ષતજ ભગંદર તો ખાસ અસાધ્ય છે.

બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો.

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ॥

ભગન્દરાત્પ્રસ્રવન્તિ નાશયન્તિ તમાતુરમ્ ॥ ૯ ॥

જે ભગંદરમાંથી મૂત્ર, મળ, વીર્ય, શુવડા અને વાયુ નીકળે છે, તે ભગંદર દરદીનો શુભ લે છે.

इति भगन्दरनिदानम्.

ઉપદંશનિદાન.

ઉપદંશનાં કારણો.

હસ્તાભિગત્ત્રાણદન્તપાતાદધાવનાદ્રત્યતિસેવનાદ્વા ॥

યોનિપ્રદોષાન્ન ભવન્તિ શિશ્ને પञ્ચોપદંશા વિવિધાપચારૈઃ ॥૧॥

શિશ્ન (પુરુષની ગુહ્યેન્દ્રિય) ઉપર હાથનો પ્રહાર થવાથી, નખ કે દાંત લાગવાથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગ કરવાથી, યોનિ (સ્ત્રીની ગુહ્યેન્દ્રિય) દોષથી, કિંવા મેલાં બગડેલાં પાણીએ શિશ્નને ધોવાથી અથવા ખીલકુલ ન ધોવાથી, શિશ્નમાં ઉપદંશ વ્યાધિ થાય છે; તે પાંચ પ્રકારનો છે.

વાતોપદંશનાં લક્ષણો.

સતોદભેદસ્ફુરણૈઃ સકૃષ્ણૈઃ સ્ફોટૈર્વ્યવસ્યેત્પવનોપદંશમ્ ॥

જે ઉપદંશ વાતજન્ય છે, તેમાં શિશ્નપર કાળી ફેફ્ફીઓ ઉઠી આવી તેમાં સોથો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, તે ફેફ્ફીઓ ફુટે છે તથા તેમાં સ્ફુરણા થાય છે.

પિત્તોપદંશ અને રક્તોપદંશનાં લક્ષણો.

પીતૈર્બહુક્લેદયુતૈઃ સદાહૈઃ પિત્તેન ક્તાત્પિાશેતાવમાસૈઃ ॥ ૨ ॥

પિત્તજન્ય ઉપદંશની ફેફ્ફીઓ રંગે પીળી થાય છે, અને બળત્રા બળી તેમાંથી ઘણું પાણી ઝરે છે. રક્તજનિત ઉપદંશની ફેફ્ફીઓ માંસના જેવી લાલ રંગની થાય છે.

કફોપદંશનાં લક્ષણો.

સકણ્ડુરૈઃ શોથયુતૈર્મહદ્દિઃ શુક્લૈર્ધનસ્રાવયુતૈઃ કફેન ॥

જે ઉપદંશ કફમાંથી થાય છે, તેમાં સફેદ રંગની મોટી ફેફ્ફીઓ હોય છે; વલૂર છૂટે છે; સોજો આવે છે; અને ઘટ પર વહે છે.

સન્નિપાતોપદંશનાં લક્ષણો.

નાનાવિધસ્રાવરુજોપપન્નમસાધ્યમાહુસ્ત્રિમલોપદંશમ્ ॥ ૩ ॥

ત્રિદોષજનિત ઉપદંશમાં જુદી જુદી જાતના ઉપદંશમાં કહેલા જુદી જુદી જાતના સ્રાવો તથા પીડાઓ થાય છે. આ અસાધ્ય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો.

વિશીર્ણમાંસં કૃમિભિઃ પ્રજગ્ધં મુષ્કાવશેષં પરિવર્જયેતુ ॥
સંજાતમાત્રે ન કરોતિ મૂઢઃ ક્રિયાં નરો યો વિષયે પ્રસક્તઃ
કાલેન શોથકૃમિદાહપાકૈર્વિશીર્ણશિશ્નો મ્રિયતે સ તેન ॥ ૪ ॥

જે ઉપદંશ વ્યાધિમાં માંસ ઘૂટું પડી જવાથી અને શિશ્નનો બધો ભાગ કીડાઓથી ખવાઈ જતાં છેવટ વૃષણ બાકી રહ્યાં હોય તે ઉપદંશના રોગીને છોડી દેવો.

ઉપદંશ થતાં જ જે મૂર્ખ પુરુષ તેના પર ઔષધોપચાર ન કરતાં વિષ-યાસક્ત બની, સ્ત્રીસંગ ચાલુ રાખે છે, તેનું શિશ્ન કેટલાક દિવસ પછી સૂજી આવી તેમાં બળત્રા અને પાક સાથે કીડા પડી, પછી ખત્રાઈ જાય છે, અને પરિણામે તે માણસ તેનાથી મરણ પામે છે.

લિંગવર્તિનાં લક્ષણો.

અદ્ભુરૈરિવ સદ્ગતૈરુપર્યુપરિ સંસ્થિતૈઃ ॥

ક્રમેણ જાયતે વર્તિસ્તાન્નચૂડશિખોપમા ॥ ૫ ॥

કોશસ્યાભ્યન્તરે સન્ધૌ સર્વસન્ધિગતાપિ વા ॥

લિઙ્ગવર્તિરિતિ રૂપાતા લિઙ્ગાર્શ્વેતિ ચાપરે ॥ ૬ ॥

શિશ્નપર માંસના થરો ચડીને ફૂકડાની કલગી જેવા અંકુરો ચામડીના અંદરના ભાગમાં એટલે પોપચાંમાં ઢંકાયલી મણી (મદનછત્ર) પર કિંવા લિંગના સાંધા ઉપર થાય છે. આ રોગને લિંગવર્તિ કહે છે. કેટલાક તેને લિંગાર્શ્વે પણ કહે છે. (આ વ્યાધિ ત્રિદોષજનિત હોવાથી વેદનાયુક્ત હોય છે. અને દેખાવમાં આ વર્તિ ચીકણા કિંવા તેલિયો હોય છે.)

इति उपदंशनिदानम्.

શૂકદોષનિદાન.

અક્રમાચ્છેફસો વૃદ્ધિં યોઽભિવાજ્જતિ મૂઢધીઃ ॥

વ્યાધયસ્તસ્ય જાયન્તે દશ ચાષ્ઠૌ ચ શૂકજાઃ ॥ ૧ ॥

જે અલ્પમતિ પુરુષ પોતાની ગુહ્યેન્દ્રિય (શિશ્ન) એકદમ મોટી કરવાની ઇચ્છાથી તેના પર કેટલીક જાતના ઝેરી જીવડા અને ઝાડપાલાનો લેપ કરે છે, તેને ધણીવાર ૧૮ જાતનો શૂકજા વ્યાધિ થાય છે.

સર્પપિકાનાં લક્ષણો.

ગૌરસર્પપસંસ્થાના શૂકદુર્મુગ્રહેતુકા ॥

પિડકા શ્લેષ્મવાતાભ્યાં જ્ઞેયા સર્પપિકા ચ સા ॥ ૨ ॥

શૂક જંતુનો ઈદ્રિયપર ખરાબ રીતે લેપ કરવાથી કફ, વાત કુપિત થઈ, તેનાથી ઘોળા સરસવના જેવડી સફેદ ફેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને સર્પપિકા કહે છે.

અષ્ઠીલિકાનાં લક્ષણો.

કઠિના વિષમૈર્મુગ્રૈર્વાયુનાષ્ઠીલિકા ભવેત્ ॥

ઝેરી શૂકજંતુના લેપથી વાયુ કુપિત થઈ જે કઠણુ ફેલી થાય છે, તેને અષ્ઠીલિકા કહે છે.

અથિતનાં લક્ષણો.

શૂકૈર્યત્પૂરિતં શશ્વત્ ગ્રથિતં નામ તત્કફાત્ ॥ ૩ ॥

શૂકનો હમેશાં એક સરખો ઈદ્રિયપર લેપ કરતા રહેવાથી, કફથી શિશ્ન પર એક ગાંઠ ઉઠે છે, તેને અથિત કહે છે.

કુંભિકાનાં લક્ષણો.

કુમ્ભિકા રક્તપિત્તોત્થા જામ્બવાસ્થિનિભાઽશુભા ॥

શૂકદોષને લીધે રક્ત અને પિત્ત કુપિત થઈને જાંખૂના ઠણાઆ જેવડી જે કાળા ફેલી ઉઠે છે તેને કુંભિકા કહે છે.

અલળનાં લક્ષણો.

તુલ્યજાં ત્વલર્જીં વિદ્યાઘયાપ્રોક્તાં વિવક્ષણૈઃ ॥ ૪ ॥

શૂકદોષને લીધે થનારી આ અલળ પિટિકા, પ્રમેહપિટિકામાં જે અલળ પિટિકા વર્ણવી છે, તેના જેવી, રાત્રી અને કાળા ફેલીઓથી વ્યાપ્ત, હોય છે.

મૃદિતનાં લક્ષણો.

મૃદિતં પીઢિતં યત્તુ સંરન્ધં વાતકોપતઃ ॥

શૂકદોષથી થતી પીડા થયા પછી, શિશ્નને ચોળવાથી વાયુના કોપથી ઈદ્રિય સૂણે જાય છે, તે મૃદિત કહેવાય છે.

સંમૂઢપિડકાનાં લક્ષણો.

પાણિભ્યાં મૃશસંમૂઢે સંમૂઢપિડકા ભવેત્ ॥ ૫ ॥

લેપ કરી રહ્યા પછી, શિશ્ર અને હથેળીમાં રાખી પુષ્કળ દબાવવાથી, મોઢા વગરની જે ફેડલી ઉપડે છે, તેને સંમૂઢ પિડકા કહે છે.

અવમંથનાં લક્ષણો.

દીર્ઘાં બદ્ધવ્યશ્ચ પિડકા દીર્યન્તે મધ્યતસ્તુ યાઃ ॥

સોડવમન્થઃ કફાસ્ટગ્ભ્યાં વેદનારોમહર્ષકૃત્ ॥ ૬ ॥

શુક્રનો ઉપયોગ કરવાથી કફ અને લોહીનો પ્રકોપ થઇને લાંબી અને વચ્ચેથી ફાટતી, જે ધણી ફેડલીઓ થાય છે તેથી વેદના સાથે રવાડાં ઉભા થાય છે. આ ફેડલીઓને અવમંથ કહે છે.

પુષ્કરિકાનાં લક્ષણો.

પિત્તશોણિતસમ્ભૂતા પિડકા પિડકાચિતા ॥

પદ્મકર્ણિકસંસ્થાના જ્ઞેયા પુષ્કરિકા ચ સા ॥ ૭ ॥

પિત્તરક્તના પ્રકોપથી થયેલી ફેડલી વચ્ચેમાં હોય છે, અને તેની આસપાસ બીજી નાની ફેડલિઓ ઉઠે છે, જે દેખાવ કમળના ફૂલની બેસણી જેવા લાગે છે. આ ઉપરથી એનું નામ પુષ્કરિકા રાખ્યું છે.

સ્પર્શહાનિનાં લક્ષણો.

સ્પર્શહાનં તુ જનયેચ્છોણિતં શૂકદૂષિતમ્ ॥

શુકના લેપથી દુષ્ટ થયેલું રક્ત, આમડીને બેહેરી કરી નાખે છે.

ઉત્તમાનાં લક્ષણો.

મુદ્ગમાષોપમા રક્તા રક્તપિત્તોદ્ભવા ચ યા ॥ ૮ ॥

વ્યાધિરેષોત્તમા નામ શૂકાજીર્ણનિમિત્તજા ॥

શુકનો વારંવાર ખોટી રીતે લેપ કરવાથી લોહી અને પિત્ત કુપિત થઇને મગના કે અડદના દાણા જેવડી રાતી ફેડલીઓ ઘડિયપર ઉઠે છે, તેમને ઉત્તમા કહે છે.

શતપોનકનાં લક્ષણો.

છિદ્રૈરણુમુસ્વૈર્લિङ्ગं ચિતં यस્ય સમન્તતઃ ॥ ૯ ॥

વાતશોણિતજો વ્યાધિર્વિજ્ઞેયઃ શતપોનકઃ ॥

શ્લકના દુરૂપયોગથી વાયુ અને લોહી કુપિત થઇને ઇન્દ્રિયપર જે ધણું ઝીણું છિદ્રો પડે છે, તેને શતપોનક કહે છે.

ત્વક્પાકનાં લક્ષણો.

રક્તપિત્તકૃતો જ્ઞેયસ્ત્વકૂપાકો જ્વરદાહકૃત્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લક દોષથી લોહી અને પિત્ત કુપિત થઇને શિશ્નની આમડી પાકી જાય છે; વળી તેથી જ્વર આવી જાય છે અને દાહ થાય છે. આને ત્વક્પાક કહે છે.

શોણિતાર્થુદનાં લક્ષણો.

કૃષ્ણૈઃ સ્ફોટૈઃ સરક્તાભિઃ પિડકાભિર્નિપીડિતમ્ ॥

યસ્ય વસ્તિરુજશ્ચોગ્રા જ્ઞેયં તચ્છોણિતાર્થુદમ્ ॥ ૧૧ ॥

જે શ્લકદોષથી ઇન્દ્રિયપર લાલ અને કાળા ન્હાના મોટા ફેલાયા ઉડી આવે અને પેડુમાં ઘણી પીડા થાય તો એ વ્યાધિને શોણિતાર્થુદ જાણવો.

માંસાર્થુદનાં લક્ષણો.

માંસદોષેણ જાનીયાદર્થુદં માંસસમ્ભવમ્ ॥

શ્લકદોષને લીધે માંસ દુષ્ટ થવાથી (અગડવાથી), માંસની ગાંઠ થાય છે. એને માંસાર્થુદ કહે છે.

માંસપાકનાં લક્ષણો.

શીર્યન્તે यस્ય માંસાનિ यस્ય સર્વાશ્ચ વેદનાઃ ॥ ૧૨ ॥

વિદ્યાત્તં માંસપાકં તુ સર્વદોષકૃતં મિષક્ ॥

શ્લકદોષથી જેમાં પુરૂષની ઇન્દ્રિયનું માંસ સડીને ખરી પડે છે, અને જેમાં ઘણી જાતની પીડા ભોગવવી પડે છે, તે વ્યાધિને માંસપાક કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષજનિત છે.

વિદ્રાધનાં લક્ષણો.

વિદ્રધિં સન્નિપાતેન યથોક્તમભિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૩ ॥

શૂક દોષને લીધે લિંગ ઉપર વિદ્રધિ-ગડ-થાય છે. સન્નિપાતજ વિદ્ર-ધિનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે, તેવાંજ આ વિદ્રધિનાં પણ જાણવાં.

તિલકાલકનાં લક્ષણો.

કૃષ્ણાનિ ચિત્રાણ્યથવા શૂકાનિ સવિષાણિ વા ॥

પાતિતાનિ પચન્ત્યાશુ મેઢં નિરવશેષતઃ ॥ ૧૪ ॥

કાલાનિ ભૂત્વા માંસાનિ શીર્યન્તે यस્ય દેહિનઃ ॥

સન્નિપાતસમુત્થાંસ્તુ તાન્વિદ્યાત્તિલકાલકાન્ ॥ ૧૫ ॥

કાળા કાચરચિત્રા કે જેરી શૂક જીવડાનો લેપ કરવાથી, તરતજ આખી ઈંદ્રિય પાકી જાય છે, અને શિશુનું બધું માંસ તલના જેવું કાળા રંગનું થઈ, તૂટીને ખરી પડતું જાય છે. આને ત્રિદોષજનિત તિલકાલક રોગ કહે છે.

અસાધ્ય શૂકદોષ.

તત્ર માંસાર્બુદં યચ્ચ માંસપાકશ્ચ યઃ સ્મૃતઃ ॥

વિદ્રધિશ્ચ ન સિધ્યન્તિ યે ચ સ્યુસ્તિલકાલકાઃ ॥૧૬॥

ઉપર જણાવેલા શૂકવ્યાધિઓમાં માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે.

इति शूकदोषनिदानम्.

કુષ્ઠનિદાન.

કુષ્ઠ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો.

વિરોધીન્યન્નપાનાનિ દ્રવસ્તિગ્ધગુરુણિ ચ ॥

ભજતામાગતાં છર્દિં વેગાંશ્ચાન્યાન્ પ્રતિઘ્રતામ્ ॥ ૧ ॥

વ્યાયામમતિસન્તાપમતિશુક્ત્વા નિષેવિણામ્ ॥

શીતોષ્ણલઙ્ઘનાહારાન્ ક્રમં મુક્ત્વા નિષેવિણામ્ ॥ ૨ ॥

૧૪ થી ૧૬ સુ. નિ. અ. ૧૪ શ્લો. ૧૮ થી ૨૧.

કુષ્ઠ=ચામડીના રોગો=Skin diseases.

૧, ૨ ચ. ચિ. અ. ૭ શ્લો. ૨-૩.

ધર્મશ્રમભયાર્તાનાં દ્રુતં શીતામ્બુસેવિનામ્ ॥
 અજીર્ણાધ્યશિનાં ચૈવ પञ્ચકર્માપચારિણામ્ ॥ ૩ ॥
 નવાન્નદધિમત્સ્યાતિલવણામ્લનિષેવિણામ્ ॥
 માષમૂલકપિષ્ઠાન્નતિલક્ષીરગુડાશિનામ્ ॥ ૪ ॥
 વ્યવાયં ચાપ્યજીર્ણેઽન્ને નિદ્રાં ચ ભજતાં દિવા ॥
 વિપ્રાન્ ગુરૂન્ધર્ષયતાં પાપં કર્મ ચ કુર્વતામ્ ॥ ૫ ॥
 વાતાદયસ્ત્રયો દુષ્ટાસ્ત્વગ્રક્તં માંસમમ્બુ ચ ॥
 દૂષયન્તિ સ કુષ્ઠાનાં સપ્તકો દ્રવ્યસન્નહઃ ॥ ૬ ॥
 અતઃ કુષ્ઠાનિ જાયન્તે સપ્ત ચૈકાદશૈવ ચ ॥

પ્રવાહી, સ્નિગ્ધ, ભારે તથા પરસ્પર (જેમકે માછલાં અને દૂધ) વિરુદ્ધ
 અન્ન પાન સેવનારના, ઉલટી કિંવા ઉખટા આવ્યા છતાં દાખી રાખનારના
 તથા ખીબ્બ-ઝાડો પેસાળ વગેરેના વેગોને-રોકી રાખનારના, જમ્યા પછી
 અત્યંત કસરત કરનારના, ઘણા તડકામાં રખડનારના, શીત, ઉષ્ણ,
 લંધન અને આહારનું નિયમવિરુદ્ધ સેવન રાખનારના, ગરમી, થાક અને
 ભયથી વ્યાકુળ થયા પછી તરતજ તેપર શીતળ પાણી પીનારના, ન પચે
 એવું ભારે અન્ન ભક્ષણ કરનારના, જમ્યાપર તરતજ પાછું ફરીથી જમ-
 નારના, ઉલટી, ગુલાબ, અસ્તિ વગેરે પંચકર્મમાં ભૂલ કરનારના, નવું અન્ન,
 દહીં, માછલાં તથા ખાંડ, ખાટું, ઘણું ખાનારના, અડદ, મૂળા, પીઠાં, તલ,
 દૂધ અને ગોળ ખાનારના, અન્નનું પાચન ન થયા છતાં મૈથુન કરનારના,
 દિવસે ભિંધનારના, બ્રાહ્મણ તથા ગુરૂજનોનો તિરસ્કાર કરનારના અને
 પાપકર્મો આચરનારના, ખગડેલા વાતપિતાદિ ત્રણ દોષો, ચામડી, રક્ત,
 માંસ અને પાણીને દુષ્ટ કરી, કુષ્ઠરોગ ઉત્પન્ન કરે છે, કુષ્ઠ થવામાં આ
 રીતે, વાતાદિ ત્રણ દોષો અને રક્ત, ચામડી, માંસ અને પાણી એ ચારે
 દૂષ્યો મળી, સાત પદાર્થ અવશ્ય કારણભૂત છે અને તેથી અઢાર પ્રકારનાં
 કુષ્ઠ થાય છે. આ અઢારમાં સાત મહા કુષ્ઠ અને અગ્નીઆર ક્ષુદ્ર કુષ્ઠ છે.

મહાકુષ્ઠ વ્યાધિના સાત પ્રકાર.

કુષ્ઠાનિ સપ્તધા દોષૈઃ પૃથગ્દ્વન્દ્વૈઃ સમાગતૈઃ ॥ ૭ ॥
 સર્વેષ્વપિ ત્રિદોષેષુ વ્યપદેશોઽધિકત્વતઃ ॥

પૃથક્ દોષોથી ૩, અખ્ખે દોષોથી કિંવા દ્વંદ્વજ ૪ અને સન્નિપાતમાંથી ૧ મળી ૭ દોષજનિત કુષ્ઠ થાય છે. જે કે ઉપર કહ્યું તેમ અર્ધા કુષ્ઠે ત્રિદોષ-જનિત છે છતાં જે કુષ્ઠમાં જે દોષનું પ્રાપ્ત્ય વધારે હોય તેના નામથી તેને પ્રાણખતું.

કુષ્ઠનાં પૂર્વશ્ચો.

અતિશ્લક્ષ્ણશ્વરસ્પર્શસ્વેદાસ્વેદવિવર્ણતાઃ ॥ ૮ ॥

દાહઃ કણ્ઠસ્ત્વચિ સ્વાપસ્તોદઃ કોઠોન્નતિઃ ક્લમઃ ॥

વ્રણાનામધિકં શૂલં શીઘ્રોત્પત્તિશ્ચિરસ્થિતિઃ ॥ ૯ ॥

રૂઢાનામપિ રૂક્ષત્વં નિમિત્તેડલ્પેડપિ કોપનમ્ ॥

રોમહર્ષોડસૃજઃ કાષ્ઠ્યં કુષ્ઠલક્ષણમગ્રજમ્ ॥ ૧૦ ॥

જ્યારે ચામડી, અહુ સુવાળી લાગે કે અહુ ખરખચડી લાગે, શરીરે અહુ પરશેવો વળે, કિંવા પરશેવો નજ વળે, ચામડીનો રંગ ફરી જાય, અળત્રા થાય; વલૂર આવે, ચામડી અહેરી થઈ જાય, સોથો ખોંચ્યા જેવું દુઃખ થાય, મચ્છરના કરડ જેવાં ઢીંમણાં થઈ આવે, મેહેનત કર્યા વિના થાક લાગે, ધારામાં વેદના અહુ થાય, ધારાંની ઉત્પત્તિ જલદીથી થાય, પછી તે ધણા દિવસ સૂધી રહે, વળી તે ભરાઈ આવે તોપણ શુષ્ક રહે અને કંઈ નિમિત્ત મળતાં ફરી થાય, ફંવાડાં ઉભાં રહે અને લોહી કાળું પડી જાય ત્યારે કુષ્ઠ થવાનું છે એમ સમજવું.

સાત 'મહાકુષ્ઠમાંનાં કાપાલ કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

કૃષ્ણારુણકપાલાભં યદ્રૂક્ષં પરુષં તનુ ॥

કાપાલં તોદબહુલં તત્કુષ્ઠં વિષમં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥

કાપાલકુષ્ઠ કાળા અને રાતા રંગની ભાંગેલી ઠીપ જેવો, રૂક્ષ (સુએ-લુખો), ખરખચડો, પાતળા ત્વચાવાળો અને સોથો ખોંચ્યા જેવી પીડાયુક્ત હોય છે. આ કુષ્ઠની ચિકિત્સા મુશ્કેલ છે.

ઔદુંબરકુષ્ઠનાં લક્ષણો.

રુદાહરાગકણ્ઠૂભિઃ પરીતં લોમપિઞ્જરમ્ ॥

ઉદુમ્બરફલાભાસં કુષ્ઠમૌદુમ્બરં વદેત્ ॥ ૧૨ ॥

૮ થી ૧૦ વા. નિ. અ. ૧૪ સ્તો. ૧૧, ૧૨, ૧૩.

૧૧, ૧૨ ચ. ચિ. અ. ૭ સ્તો. ૧૨, ૧૩.

૧ મહાકુષ્ઠ=Leprosy=ચગતપિત.

ઔદુંબર નામના કુષ્માં બળત્રા થાય છે; શ્લો કૂટે છે; ત્વચા લાલ-ચોળ થાય છે; અને તેમાં ખંજવાળ ધણી આવે છે. એ ભાગપરના વાળ કાળા શાહી જેવા રંગના હોય છે, આ કુષ દેખાવમાં હૃંબરાના ફળ જેવું હોય છે.

મંડલ કુષ્માં લક્ષણો.

શ્વેતં રક્તં સ્થિરં સ્ત્યાનં સ્તિગ્ધમુત્સન્નમ્પલમ્ ॥

કૃત્સ્નમન્યોન્યસંયુક્તં કુષ્ટં મ્પલમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

મંડળ કુષ્માં ઘોળાં, રાતાં, કઠણુ, ભીનાં, સુવાળાં, ઉપસેલાં અને એક બીજાની પાસે આવેલાં ચકરડાં થાય છે. આ કુષ મટવું મુશ્કેલ છે.

ઋષ્યજિહ્વા કુષ્માં લક્ષણો.

કર્કશં રક્તપર્યન્તમન્તઃશ્યાવં સવેદનમ્ ॥

યદ્દષ્યજિહ્વસંસ્થાનમૃષ્યજિહ્વં તદુચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

ઋષ્યજિહ્વા કુષ ખરખચડું, ચોમેર રાતું, વચ્ચે કાળું અને વેદનાયુક્ત હોય છે. આ કુષ હરણુની જીભ જેવું દેખાવમાં હોવાથી તેને ઋષ્યજિહ્વનું નામ આપ્યું છે.

પુંડરીક કુષ્માં લક્ષણો.

સશ્વેતં રક્તપર્યન્તં પુણ્ડરીકદલોપમમ્ ॥

સોત્સેધં ચ સરાગં ચ પુણ્ડરીકં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૫ ॥

જે કુષ વચ્ચે ઘોળું, કોર ઉપર રાતું, રાતાં કમળની પાંખડી જેવું, કંઈકે જિયું અને રતાશવાળું હોય છે, તે પુંડરીક કુષ કહેવાય છે.

સિધ્ધ કુષ્માં લક્ષણો.

શ્વેતં તામ્રં ચ તનુ યદ્રજો ઘૃષ્ટં વિમુઞ્ચતિ ॥

પ્રાયેણોરસિ તત્તિસધ્ધમલાબુકુસુમોપમમ્ ॥ ૧૬ ॥

સિધ્ધકુષ રતાશ પડતું સફેદ, અને પાતળું હોય છે તથા વલૂરતાં એમાંથી રજા ઝરે છે. આ કુષ ધણું ઠરી છાતીપર થાય છે, અને તે દેખાવમાં તુંબડાનાં ફૂલ જેવું હોય છે.

કાકણ કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

યત્કાકણન્તિકાવર્ણં સપાકં તીવ્રવેદનમ્ ॥

ત્રિદોષલિઙ્ગં તત્કુષ્ઠં કાકણં નૈવ સિધ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

કાકણકુષ્ઠ ચણાડીની પેઠે વચ્ચે કાણું અને આસપાસ લાલ અથવા વચમાં લાલ અને ફરતું કાણું, જરા પાકેલું અને તીવ્ર વેદનાયુક્ત હોય છે, તથા તેમાં ત્રણ દોષનાં લક્ષણો રહેલાં હોવાથી તે અસાધ્ય છે.

૧૧ ક્ષુદ્ર કુષ્ઠમાંનાં ચર્મકુષ્ઠનાં લક્ષણો.

અસ્વેદનં મહાવાસ્તુ યન્મત્સ્યશકલોપમમ્ ॥

તદેકકુષ્ઠં ચર્માશયં બહુલં હસ્તિચર્મવત્ ॥ ૧૮ ॥

ચર્મકુષ્ઠપર પરસેવો વળતો નથી, અને તે ઘણી જગ્યા ઘેરે છે. વળી તે માછલીની પીઠ ઉપરનાં ભીંગડાં જેવું, અને હાથીની ચામડી જેવું જાડું હોય છે.

૧ કિટિભ કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

શ્યાવં કિણસ્વરસ્પર્શં પરુષં કિટિભં સ્મૃતમ્ ॥

કિટિભ નામે કુષ્ઠ કાળા રંગનું તથા આંટણુવાળું, હોય છે અને એ જગ્યાની ચામડી કઠોર તથા ખરબચડી થઈ જાય છે.

૨ વૈપાદિક કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

વૈપાદિકં પાણિપાદસ્ફોટનં તીવ્રવેદનમ્ ॥ ૧૯ ॥

વૈપાદિક કુષ્ઠ થવાથી તે રોગીના હાથ પગ ફાટીને તેમાં ચીરા પડે છે, અને ઘણી વેદના થાય છે.

૩ અલસક કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

કણ્ઠમદ્ધિઃ સરાગૈશ્ચ ગઢૈરલસકં ચિતમ્ ॥

અલસક કુષ્ઠ ઘણી વજુર આવે એવાં, અને રાતાં ગુમડાંઓવાળું હોય છે.

૪ દદ્રુમંડલ કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

સકણ્ઠૂરાગપિઢકં દદ્રુમણ્ડલમુદ્રતમ્ ॥ ૨૦ ॥

૧૭ થી ૨૦ ચ. ચિ. અ. ૭ સ્તો. ૧૮ થી ૨૧.

૧ કિટિભ=ખરબચડું=Eczema.

૨ વૈપાદિક=ચાફાટવી=Rhajades.

૩ અલસક=લપસ=Prurigo.

૪ દદ્રુમંડલ=દાદર=Ringworm.

દદુમંડલ કુષ્ટ રંગે લાલ હોય છે, તેમાં ફેણીઓ થાય છે, અને ખંજવાળ આવે છે. તેની ફેણીઓ મુખ આગળથી લગાર ઉપસેલી હોય છે, આ કુષ્ટ ગોળાકાર હોવાથી તેને દદુ મંડળ (દાદર)ની સંજ્ઞા આપી છે.

ચર્મદળ કુષ્ટનાં લક્ષણો.

રક્તં સશૂલં કણ્ડૂમત્સસ્ફોટં યદ્ગલસપિ ॥

તત્ત્વર્મદલમાલ્બ્યાતં સંસ્પર્શસહમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

જે કુષ્ટમાં શળો ફૂટે છે, વલુર આવે છે તથા જે રંગે લાલ હોય છે, તેમ જેમાં ફેણીઓ થઈ તેમાંથી રસી ગળે છે, તે ચર્મદળ કુષ્ટ કહેવાય છે. આ કુષ્ટપર હાથનો સ્પર્શ પણ સહેવાતો નથી. આમાં ત્વચ્ચા ફાટે છે, તેથી આ કુષ્ટને ચર્મદળની સંજ્ઞા આપી છે.

પામા કુષ્ટનાં લક્ષણો.

સૂક્ષ્મા બદ્ધયઃ પીડકાઃ સ્નાવત્યઃ પામેત્યુક્તાઃ કણ્ડૂમત્યઃ સદાહાઃ ॥

જેમાં ઝીણી ઝીણી ધણી ફેણીઓ થાય છે, તેમાંથી રસી ઝરે છે, સાથે વલુર ધણી આવે છે, અને બળતરા થાય છે, તેને પામા કુષ્ટ કહે છે.

કચ્છુ કુષ્ટનાં લક્ષણો.

સૈવ સ્ફોટૈસ્ત્રિવિદાઃ રૂપેતા જ્ઞેયા પાણ્યોઃ કચ્છુરુગ્રા સ્ફિચોશ્ચ ૨૨

જે ઝીણી ફેણીઓને બદલે તીવ્ર દાહ સાથે મોટા ફેણીઓ હાથમાં અને ફૂલા ઉપર થાય તો એજ (પામા) કચ્છૂ કહેવાય છે. એ દરદ ઉગ્ર છે.

વિસ્ફોટક કુષ્ટનાં લક્ષણો.

સ્ફોટાઃ શ્યાવારુનાભાસા વિસ્ફોટાઃ સ્યુસ્તનુત્વચઃ ॥

આશ્વમાની કે રતાશ પડતા રંગના અને પાતળી ચામડીવાળા ફેણીઓ વિસ્ફોટક કહેવાય છે.

શતારુ કુષ્ટનાં લક્ષણો.

રક્તં શ્યાવં સદાહાર્તિ શતારુઃ સ્યાદ્બ્રહ્મવ્રણમ્ ॥ ૨૩ ॥

શતારુ કુષ્ટ રંગે લાલ હોય છે, તેમાં શળો ફૂટે છે, બળત્રાથાય છે, અને તેમાં ધણાં વ્રણ પડે છે.

૨૧ ચ. ચિ. અ. ૭ શ્લો. ૨૨.

૨૩ ચ. ચિ. અ. ૭ શ્લો. ૨૩.

પામા } = ખસ = Scabies.
કચ્છુ }

૨ વિસ્ફોટક = Impetigo.

૩ શતારુ = Rupia.

વિચરિચિકાનાં લક્ષણો.

સકણ્ડૂપિડકા શ્યાવા बहुस्रावा विचर्चिका ॥

વિચરિચિકા કુષ્ઠમાં ખંજવાળ સાથે શ્યામ રંગની ફેલ્લીઓ ઉઠે છે, અને તેમાંથી ઘણી રસી ઝરે છે.

વાતજ્વલિ કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात्कुष्ठं सवेदनम् ॥ ૨૪ ॥

પિત્તાત્મકુથિતં દાહરાગસ્રાવાન્વિતં સ્મૃતમ્ ॥

કફાત્કેદિ ઘનં સ્તિગ્ધં સકણ્ડૂશૈત્યગૌરવમ્ ॥ ૨૫ ॥

દ્વિલિઙ્ગં દ્વંદ્વજં કુષ્ઠં ત્રિલિઙ્ગં સાન્નિપાતિકમ્ ॥

વાયુના સંબંધથી જે કુષ્ઠ થાય છે, તે ખરબચડું આસમાની કે રાતા રંગનું, રૂક્ષ અને વેદનાયુક્ત હોય છે. પિત્તથી થયેલું કુષ્ઠ સડાવાળું, દાહ-યુક્ત, લાલ અને રસી ઝરતું હોય છે. જે કુષ્ઠ ભીનાશવાળું, જડું, ચીકણું, ખંજવાળવાળું, શીતળ અને ભારે હોય છે, તે કફજન્ય જાણવું. જે કુષ્ઠમાં બબ્બે દોષનાં લક્ષણો જોવામાં આવે તે દ્વંદ્વજ અને જે કુષ્ઠમાં ત્રણ દોષોનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે તે સાન્નિપાતિક જાણવું.

રસાદિ ધાતુસુધી પહોંચેલા કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

રસગત કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते ॥ ૨૬ ॥

ત્વક્સ્વાપો રોમહર્ષશ્ચ સ્વેદસ્યાતિપ્રવર્તનમ્ ॥

કુષ્ઠ બ્યાધિ જ્યારે રસ ધાતુ સુધી પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે રોગીના શરીરનો રંગ બદલાય છે; શરીર લુપ્ત લાગે છે; ચામડી ખોટી પડી જાય છે; શ્વાસાં ઉભાં થાય છે; અને પરસેવો ઘણા વળે છે.

રક્તગત કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रये ॥ ૨૭ ॥

રક્તમાં કુષ્ઠનો સંચાર થતાં ખંજવાળ ઘણી આવે છે, તેમ પડ બહુ થાય છે.

માંસગત કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

બાહુલ્યં વક્ત્રશોષશ્ચ કાર્કશ્યં પિઢકોદ્ગમઃ ॥

તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુષ્ઠે માંસસમાશ્રિતે ॥ ૨૮ ॥

માંસમાં કુષ્ઠની ગતિ પહોંચતાં કુષ્ઠ વધી જાય છે, મોઢું સુકાય છે, શરીર ખરખરકુ યને છે, ફેલીઓ ઉઠે છે, સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે, ફેલા ઉઠી આવે છે, તથા ચામડી કઠણ થઈ જાય છે.

મેદાગત કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

કૌણ્યં ગતિક્ષયોઽજ્ઞાનાં સંમેદઃ ક્ષત્સર્પણમ્ ॥

મેદઃસ્થાનગતે લિઙ્ગં ગગુક્તાને તથૈવ ચ ॥ ૨૯ ॥

જ્યારે કુષ્ઠનો સંચાર મેદમાં થાય છે, ત્યારે હાથ તથા ખીજ અવયવોની હાલચાલ અટકી પડે છે. શરીરમાં વેદના થઈ, ચીરા પડે છે, જે પછી પ્રસરે છે એટલે કચકચી મોટા થાય છે; તથા રસ, રક્ત અને માંસગત કુષ્ઠનાં ઉપર વર્ણવેલાં લક્ષણો પણ આમાં દેખાય છે.

અસ્થિ મજ્જાગત કુષ્ઠનાં લક્ષણો.

નાસામઙ્ગોઽક્ષિરાગશ્ચ ક્ષતેષુ કૃમિસંભવઃ ॥

સ્વરોપઘાતશ્ચ ભવેદસ્થિમજ્જાસમાશ્રિતે ॥ ૩૦ ॥

અસ્થિમાં તથા મજ્જામાં કુષ્ઠ જતાં નાક ગળી જાય છે; નેત્ર લાલ થાય છે; ધારામાં (ચીરામાં) કીડા પડે છે; અને ગળું ખેસી જાય છે.

રજમાં અને શુક્રમાં ગયેલું કુષ્ઠ તેનાં સંતાનોને

પણ લાગુ પડે છે.

દમ્પત્યોઃ કુષ્ઠબાહુલ્યાદુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ ॥

યદપત્યં તયોર્જાતં જ્ઞેયં તદપિ કુષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

જે દંપતીના શરીરમાં કુષ્ઠનું જોર વધી જવાથી શુક્ર કિંવા આર્તવ દુષ્ટ થાય છે, તેમનાં જે સંતાનો થાય છે તે પણ કુષ્ઠ રોગી જન્મે છે. (કુષ્ઠ રોગીનાં બગડેલાં રજ કે વીર્યમાં ખીજનો સંપૂર્ણ નાશ થતો ન હોવાથી પ્રજા થઈ શકે છે પણ તે કુષ્ઠરોગી થાય છે—ટીકાકાર).

કુષ્ઠનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

સાધ્યં ત્વગ્રક્તમાંસસ્થં વાતશ્લેષ્માધિકં ચ યત્ ॥

મેદસિ દ્વન્દ્વજં યાપ્યં વર્જ્યં મજ્જાસ્થિસંશ્રિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

કૃમિતૃડ્ઢાહમન્દાગ્રિસંયુક્તં યત્રિદોષજમ્ ॥

પ્રભિન્નં પ્રસ્રુતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં હૃતસ્વરમ્ ॥ ૩૩ ॥

પન્નકર્મગુણાતીતં કુષ્ઠં હન્તીહ કુષ્ઠિનમ્ ॥

ચામડી, રક્ત અને માંસસુધી પહોંચેલું કુષ્ઠ સાધ્ય છે. જે કુષ્ઠમાં વાયુ અને કફ પ્રધાન હોય છે, તે સાધ્ય છે. મેદસુધી પ્રવેશ કરી ગમેલું કુષ્ઠ, તેમ દ્રાંઢજ કુષ્ઠ દુઃસાધ્ય છે. જે કુષ્ઠ મળ્મળ, અસ્થિ અને વીર્યસુધી પહોંચી ગયું છે, તે જેમ અસાધ્ય છે, તેમ જે કુષ્ઠમાં કીડા પડી ગયા છે, જેમાં તરશ બહુ લાગે છે, દાહ થાય છે તથા જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો છે, તે પણ અસાધ્ય છે, વળી જે કુષ્ઠ ત્રિદોષજનિત છે, તે અસાધ્ય ગણાય છે, વળી જેમાં ચામડી ફાટી, અંદરથી ગંધાતી રસી ઝરે છે અને રોગીનાં નેત્ર લાલ થયાં હોય છે, ગળું ખેસી મયું હોય છે, અને ઉલટી, જીલાખ, રવેદ વગેરે પાંચ કર્મની જેનાપર કંઈ અસર નથી થતી તે કુષ્ઠ પ્રાણુધાતક નીવડે છે.

મહાકુષ્ઠમાં દોષનો સંબંધ.

વાતેન કુષ્ઠં કાપાલં પિત્તેનૌદુમ્બરં કફાત્ ॥ ૩૪ ॥

મળ્ડલાખ્યં વિચર્ચીં ચ ઋષ્યાખ્યં વાતપિત્તજમ્ ॥

ચર્મૈકકુષ્ઠં કિટિભં સિધ્ધપાલસવિપાદિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

વાતશ્લેષ્મોદ્ભવાઃ શ્લેષ્મપિત્તાદ્દુશતારુષી ॥

પુળ્ડરીકં સવિસ્ફોટં પામા ચર્મદલં તથા ॥ ૩૬ ॥

સર્વૈઃ સ્યાત્કાકળં પૂર્વે ત્રિકં સિધ્ધં સકાકળં ॥

પુળ્ડરીકર્ષ્યજિહ્વે ચ મહાકુષ્ઠાનિ સપ્ત તુ ॥ ૩૭ ॥

વાયુથી કાપાલ દુષ્ઠ; પિત્તથી ઔદુંબર; કફથી મંડળ અને વિચર્યિકા; વાતપિત્તથી ઋષ્યજિહ્વ; વાતકફથી ચર્મકુષ્ઠ, કિટિભ, સિધ્ધ, અલસ અને વિપાદિકા; કફપિત્તથી દદુ (દરાજ), શતાશ, પુંડરીક, વિસ્ફોટક, પામા (ખસ) અને ચર્મદળ; અને ત્રિદોષમાંથી કાકળુકુષ્ઠ થાય છે. તેમાં કાપાલ, ઉદુંબર, મંડળ, દદુ, કાકળુ. પુંડરીક અને ઋષ્યજિહ્વ, એ સાત મહાકુષ્ઠ છે, બાકીનાં દુષ્ક કુષ્ઠ સમજવાં. (અહિં વાયુથી કહ્યું છે ત્યાં અધિક વાયુવાળા ત્રિદોષથી એમ સમજવું એ રીતે સર્વત્ર કારણ કે બધાં કુષ્ઠ ત્રિદોષથી થાય છે.)

કિલાસનાં લક્ષણો.

કુષ્ઠૈકસંભવં શ્વિત્રં કિલાસં દારુણં ભવેત્ ॥

નિર્દિષ્ટમપરિસ્ત્રાવી ત્રિધાતૂદ્રવસંશ્રયમ્ ॥ ૩૮ ॥

કુષ્ઠ થવાનાં જે કારણો આગળ દર્શાવ્યાં છે, તેજ કારણોથી શ્વિત્ર (ધોળો કોઢ) પણ થાય છે. શ્વિત્રનેજ કિલાસ તથા દારુણ કહે છે. શ્વિત્રમાંથી રસી કે પૃષ્ઠ ઝરતું નથી, અને તે બાંને, ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રક્ત, માંસ, મેદ એ ત્રણ ધાતુનો આશ્રય કરી રહે છે.

વાતાદિ ભેદથી કિલાસનાં લક્ષણો.

વાતાદ્રૂક્ષારુણં પિત્તાત્તામ્રં કમલપત્રવત્ ॥

સદાહં રોમવિધ્વંસિ કફાદ્યેતં ઘનં ગુરુ ॥ ૩૯ ॥

સકણ્ડુરં ક્રમાદ્રક્તવાંસમેદસ્સુ ચાદિશેત્ ॥

વર્ણેનૈવેદગુભયં કૃચ્છ્રં તત્ત્વોત્તરોત્તરમ્ ॥ ૪૦ ॥

વાયુજન્ય કિલાસ શુષ્ક અને લાલ હોય છે; પિત્તજન્ય કિલાસ કમળના પત્ર જેવા આકારનું અને લાલ હોય છે, અને તેમાં બળત્રા બળે છે, તથા કોઢ થયેલા ભાગપરના ક્રેશ ખરી પડે છે; કફજન્ય કિલાસ સફેદ, જાડો અને ભારે હોય છે, અને તેમાં વલુર આવે છે. કૃમયી રક્ત, માંસ અને મેદનો આશ્રય કરી આ કોઢ રહે છે, એટલે દોષ જે રક્તાશ્રિત હોય છે, તો લાલ; માંસાશ્રિત હોય છે, તો લાલાસ પડતો; અને મેદાશ્રિત હોય તો સફેદ હોય છે. વળી આ કોઢ ઉત્તરોત્તર કટ્ટસાધ્ય છે. (રસાશ્રિતથી રક્તાશ્રિત અને તેથી માંસાશ્રિત વધારે કટ્ટસાધ્ય છે.)

શ્વિત્રનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

અશુક્રોમાવહુલમસંશ્લિષ્ટમથો નવમ્ ॥

અનગ્નિદગ્ધજં સાધ્યં શ્વિત્રં વર્જ્યમતોડન્યથા ॥ ૪૧ ॥

જે શ્વિત્રપરનાં રોમ સફેદ થયાં નથી તથા જે પાતળું છે, એટલું જ નહિ પણ જેનાં ચાદાં, એક બીજા સાથે એકઠાં ન થતાં છૂટાં રહેલાં હોય, જે નવું થતું હોય તથા જે દાઢમાંથી ન ઉત્પન્ન થયું હોય તે મટે છે; બીજાં મટતાં નથી.

૧ કિલાસ.) =કોઢ=Lencoderma.
૨ શ્વિત્ર.)

ગુહ્યપાણિતલોષ્ટ્રેષુ જાતમપ્યચિરન્તનમ્ ॥

વર્જનીયં વિશેષેણ કિલાસં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥ ૪૨ ॥

મળદ્વાર, હાથ પગનાં તળિયાં તથા હોઠપર થયેલા કિલાસને થયાને ધણી દિવસ થયા ન હોય, તોપણ યશની ઇચ્છા રાખનાર વૈદે, તેનું આસડ કરવું નહિ.

સાંસર્ગિક રોગ.

પ્રસજ્ઞાદ્ગાત્રસંસ્પર્શાન્નિઃશ્વાસાત્સહભોજનાત્ ॥

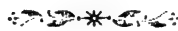
સહશય્યાસનાચ્ચાપિ વસ્ત્રમાલ્યાનુલેપનાત્ ॥ ૪૩ ॥

કુષ્ઠં જ્વરશ્ચ શોષશ્ચ નેત્રાભિવ્યન્દ એવ ચ ॥

ઔપસર્ગિકરોગાશ્ચ સંક્રામન્તિ નરાન્નરમ્ ॥ ૪૪ ॥

રતિસંગથી, રોગી અંગના સ્પર્શથી, એકનાં મુખનો શ્વાસોચ્છ્વાસ ખીજના મુખપર જવાથી, સાથે જમવાથી, સાથે ખેસવાથી, એકનું વાપ-રેલ વસ્ત્ર ખીજના અપમાં લેવાથી, એકડાં સુવાથી, એકે સુંઘેલું પુષ્પ ખીજાએ સુંઘવાથી, ખીજનું અણુનું ચંદન શરીરપર ચોપડવાથી, કુષ્ઠ, તાવ, ક્ષય અને નેત્રરોગ (આંખો દુખવા આવવી વગેરે) વગેરે કેટલાક રોગો એકના પરથી હોડી ખીજને વળગે છે અને તેથી આવા રોગોને ચેપી રોગ કહે છે.

इति कुष्ठनिदानम्.

શીતપિત્તોદર્દકોઠનિદાન.

‘શીતપિત્ત (શીળસ)ની સંપ્રાપ્તિ.

શીતમારુતસંસ્પર્શાત્પ્રદુષ્ટૌ કફમારુતૌ ॥

પિત્તેન સહ સંભૂય બહિરન્તર્વિસર્પતઃ ॥ ૧ ॥

શીતળ વાયુ લાગવાથી કફ અને વાયુ દુષ્ટ થઈ, પછી તેઓ પિત્ત સાથે મળી જઈ અંદર અને બહાર ચામડીપર ફેલાય છે.

૪૨ વા. નિ. અ. ૧૪ શ્લો. ૪૧. ૪૩, ૪૪ સુ. નિ. અ. ૬ શ્લો. ૧૭.

૧ શીતપિત્ત=શીળસ=Urticaria.

શીતપિત્તનાં પૂર્વરૂપો.

પિપાસારુચિહૃલ્લાસદેહસાદાઙ્ગૌરવમ્ ॥

રક્તલોચનતા તેષાં પૂર્વરૂપસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

તરશ્ચ, અરુચિ, મોળ, ગ્લાનિ, ભારેપણું તથા આંખ લાલ થવી, વગેરે ચિહ્નો શીતપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે દેખાય છે.

શીતપિત્તનાં લક્ષણો.

વરટીદષ્ટસંસ્થાનઃ શોથઃ સંજાયતે બહિઃ ॥

સકણ્ડૂસ્તોદબહુલશ્છર્દિજ્વરવિદાહવાન્ ॥ ૩ ॥

ઉદર્દમિતિ તં વિદ્યાચ્છીતપિત્તમથાપરે ॥

વાતાધિકં શીતપિત્તમુદર્દસ્તુ કફાધિકઃ ॥ ૪ ॥

જે રોગમાં ડાંસ ડર્યા જેવો ચામડીપર સોજે આવે, વલૂર છૂટે, સોથો ટાંચ્યા જેવી પીડા થાય, તથા ઉલટી, સંતાપ અને બળત્રા થાય. તે વ્યાધિને કેટલાક ઉદર્દ કહે છે; તે કેટલાક શીતપિત્ત કહે છે. પણ શીતપિત્તમાં વાયુ પ્રધાન હોય છે અને ઉદર્દમાં કફ પ્રધાન રહે છે. (આ રીતે કેટલાક શીતપિત્ત અને ઉદર્દને એક ગણે છે તે બીજાઓ બિન્ન ગણે છે.)

ઉદર્દનાં લક્ષણો.

સોત્સઙ્ગૈશ્ચ સરાગૈશ્ચ કણ્ડૂમઙ્ગિશ્ચ મળ્ડલૈઃ ॥

શૈશિરઃ કફજો વ્યાધિરુદર્દઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૫ ॥

ટાઢથી, ઠંડી ઋતુમાં કફ કુપિત થઈને, લાલ રંગનાં શરીરપર જે ચાકાં ઉઠે છે, જેમાં વલૂર ધણી આવે છે અને જે વચમાંથી ઊંડાં અને કારપર લગાર ઉપસેલાં કે ઊંચાં હોય છે, તેને ઉદર્દ કહે છે.

કોઠનાં લક્ષણો.

અસમ્યગ્વમનોદીર્ઘપિત્તશ્લેષ્માન્નનિગ્રહૈઃ ॥

મળ્ડલાનિ સકણ્ડૂનિ રાગવન્તિ બહૂનિ ચ ॥

ઉત્કોઠઃ સાનુબન્ધશ્ચ કોઠ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૬ ॥

વમન માટે આપેલાં ઓસડના ખોટા ઉપયોગથી, બરાબર ઉલટી ન થવાથી, કે ઉછળી આવેલાં પિત્ત, કફ અને અત્રને રોકી રાખવાથી, શરીર પર ધણું લાલ રંગનાં ગોળ, ચાકાં ઉઠે છે; જેમાં વલૂર આવે છે. આ રોગને ઉત્કોઠ કહે છે, પણ ક્ષણમાં થાય અને ક્ષણમાં મટી જાય તે આ ચાકાં કોઠ કહેવાય છે.

इति शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम्.

અમ્લપિત્તનિદાન.

નિદાનપૂર્વક અમ્લપિત્તનું સ્વરૂપ.

વિરુદ્ધદુષ્ટામ્લવિદાહિપિત્તપ્રકોપિપાનાન્નભુજો વિદગ્ધમ્ ॥

પિત્તં સ્વદેતૂપચિતં પુરા યત્તદમ્લપિત્તં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૧ ॥

ક્ષીર, મત્સ્યાદિ વિરુદ્ધ આહાર કરવાથી, બગડેલું કે ખાડું અન્ન સેવવાથી, તથા બળત્રા કરવાવાળાં અને પિત્તને વધારનારાં અન્નપાનનું સેવન રાખવાથી વર્ષાઋતુમાં સ્વકારણથી સંચિત થઈ રહેલું પિત્ત દુષ્ટ થાય છે તેને અમ્લપિત્ત કહે છે.

અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો.

અવિપાકક્રમોત્કેશતિક્તામ્લોદ્વારગૌરવૈઃ ॥

હૃત્કણ્ઠદાહારુચિભિશ્ચામ્લપિત્તં વદેદ્વિષક ॥ ૨ ॥

અન્ન પાચન ન થવું, મહેનત વગર થાક લાગવો, ઉલટીના ઉછાળા આવવા, કડવા અને ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીર જડ (ભારે) થવું, છાતીમાં અને ગળામાં બળત્રા થવી અને અન્નપર અપ્રીતિ થવી આટલાં લક્ષણોથી અમ્લપિત્ત થયું છે, એમ જાણવું.

ઉર્ધ્વગત અને અધોગત એવાં બે પ્રકારનાં અમ્લપિત્ત

થાય છે, તેમાંથી અધોગતનાં લક્ષણો.

તૃદ્દાહમૂર્છાભ્રમમોહકારિ પ્રયાત્યધો વા વિવિધપ્રકારમ્ ॥

હૃલ્લાસકોઠાનલસાદર્હર્ષસ્વેદાઙ્ગપીતત્વકરં કદાચિત્ ॥ ૩ ॥

અધોગત અમ્લપિત્ત થતાં તરશ, ઢાહ, મૂર્છા, ચકરી, મોહ, મેળ શરીરપર ઢીમડાં, મંદ જડશક્તિ, રવાડાં ઉભાં થવાં, પરસેવો અને શરીરના કાંતિ પીળાશ પડતી થવી, વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ લક્ષણો થવાની સાથે મળદ્વારેથી કાળું, રાતું, લીલું, વિવિધ રંગવાળું તથા દુર્ગંધીયુક્ત પિત્ત કોઈ કોઈ વખતે પડે છે.

ઉર્ધ્વગતનાં લક્ષણો.

વાન્તં હરિત્પીતકનીલકૃષ્ણમારક્તરક્તાભમતીવ ચામ્લમ્ ॥

માંસોદકામં ત્વતિપિચ્છિલાચ્છં શ્લેષ્માનુયાતં વિવિધં રસેન ૪

મુક્તે વિદગ્ધે ત્વથવાપ્યમુક્તે કરોતિ તિક્તામ્લવર્મિ કદાચિત્ ॥
 ઉદ્ગારમેવંવિધમેવ કળ્થે હૃત્કુક્ષિદાહં શિરસો રુજં ચ ॥ ૫ ॥

કરચરણદાહમૌળ્યં મહતીમરુચિં જ્વરં ચ કફપિત્તમ્ ॥
 જનયતિ કળ્ઠમ્હમ્હલપિટિકાશતનિચિતગાત્રરોગચયમ્ ॥ ૬ ॥

ઊર્ધ્વગત અમ્લપિત્તથી લીલું, પીળું, આશમાની, કાળું, રતાશ પડતું, લાલ, અત્યંત ખાદું, માંસ ઘોષેલા પાણી જેવું, અત્યંત ચીકણું કિંવા તેલિયું, સ્વચ્છ, કઠ્ઠમિશ્રિત અને ખાંડ, તુરં વગેરે રસયુક્ત એવું પિત્ત પડે છે. વળી કોઈ કોઈ વખત જમેલું અન્ન અરધું પાચન થયા પછી કડવી તથા ખાટી ઉલટી થાય છે અને ઓડકાર પણ તેવા જ આવે છે. આ રોગથી ગળું, કુખો અને છાતી બળે છે, તથા માથું દુખે છે. વળી અમ્લપિત્તમાં કફપિત્તના પ્રકોપથી હાથ, પગમાં બળત્રા બળે છે, શરીર તપી ઉઠે છે, ઘણી અરુચિ રહે છે, તાવ આવે છે, ખંજવાળવાળાં ચકરડાંઓથી તથા ફેડલીઓથી શરીર વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. અને અપચો, મોળ વગેરે ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

રોગોડયમમ્લપિત્તારુયો યત્નાત્સંસાધ્યતે નવઃ ॥

ચિરોત્થિતો ભવેદ્યાપ્યઃ કૃચ્છ્રસાધ્યઃ સ કસ્યચિત્ ॥૭॥

અમ્લપિત્ત વ્યાધિ નવોહાય તો તે યતન કરવાથી મટી જાય છે. તે જૂનો થતાં યાપ્ય-એમને એમ ચાલ્યા કરે એવો થઈ જાય છે. ઓસડ વગેરેની સંભાળ રાખનાર કોઈકનો જૂનો વ્યાધિ મુશ્કેલીથી મટે પણ છે.

અમ્લપિત્તમાં વાયુ અને વાતકફનો સંબંધ.

સાનિલં સાનિલકફં સકફં તચ્ચ લક્ષયેત્ ॥

દોષલિङ્ગેન મતિમાન્ ભિષ્કૃમ્મોહકરં હિ તત્ ॥ ૮ ॥

વાતયુક્ત અમ્લપિત્ત, વાતકફયુક્ત અમ્લપિત્ત અને કફયુક્ત અમ્લપિત્ત એવાં ત્રણ પ્રકારનાં અમ્લપિત્ત છે. બુદ્ધિમાન વૈદે તે પ્રત્યેકના સંબંધમાં આવેલા દોષ કે દોષોનાં લક્ષણોપરથી ઓળખી લેવાં કેમ કે, એ વૈદને પણ મુંઝવી દીધે એવું છે. ઊર્ધ્વગત અમ્લપિત્તમાં ઉલટીનું પ્રયત્ન રહે છે, અને અધોગતમાં અતિસાર થાય છે. આ માટે વૈદે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી રોગની પરીક્ષા કરવી.

વાતયુક્ત અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો.

કમ્પપ્રલાપમૂર્છાચિમિચિમિગાત્રાવસાદશૂલાનિ ॥

તમસો દર્શનવિભ્રમવિમોહહર્ષાણ્યનિલયુતે ॥ ૯ ॥

વાતયુક્ત અમ્લપિત્તમાં ધ્રુવરી, બડબડાટ તથા મૂર્છા થાય છે; શરીર ખેહેર મારી જઈ તેમાં ઝણઝણાટ છૂટે છે; અંગ સુસ્ત બને છે; પેટમાં દુઃખે છે; આંખો આગળ અંધારાં આવે છે; ચકરી આવે છે; મન અને ઈંદ્રિયો ખેમાન બને છે અને રુંવાડાં ઉભાં થાય છે.

કફયુક્ત અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો.

કફનિષ્ઠીવનગૌરવજડતારુચિશીતસાદવમિલેપાઃ ॥

દહનબલસાદકણ્ડૂર્નિદ્રાતન્દ્રાકફાનુગતે ॥ ૧૦ ॥

કફયુક્ત અમ્લપિત્તમાં કફના ગળફા પડે છે; શરીર ધણું બારે તથા જડ થાય છે; અન્ન જોવું ગમતું નથી; ઠાઠ વાય છે; અંગ સુસ્ત બને છે; ઉલટી થાય છે; મુખ ચીકણું બને છે; જડશાન્તિ મંદ પડી જાય છે; શરીરમાં અશક્તિ જણાય છે; વલૂર આવે છે; ઉધ આવે છે; તથા આંખમાં ઘેન રહે છે.

વાતકફયુક્ત અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો.

ઉભયમિદમેવ ચિહ્નં મારુતકફસંભવે ભવત્યમ્લે ॥

વાતકફયુક્ત અમ્લપિત્તમાં ઉપર જણાવેલાં બંને પ્રકારનાં લક્ષણો થાય છે.

કફપિત્તયુક્ત અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો.

ભ્રમો મૂર્છારુચિશ્છર્દિરાલસ્યં ચ શિરોરુજા ॥

પ્રસેકો મુખમાધુર્યં શ્લેષ્મપિત્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

ફેર, મૂર્છા, અરુચિ, ઉલટી, આગસ, માથું દુઃખવું, મુખમાંથી લાળ છૂટવી અને મુખનો સ્વાદ ગળયટો બનવો આટલાં લક્ષણો કફપિત્તયુક્ત અમ્લપિત્તમાં થાય છે.

इति अम्लपित्तनिदानम्.

વિસર્પનિદાન.

વિસર્પની સંખ્યા અને તેનાં કારણો.

લવણામ્લકટૂણાદિસંસેવાદોષકોપતઃ ॥

વિસર્પઃ સપ્તધા જ્ઞેયઃ સર્વતઃ પરિસર્પણાત્ ॥

ખારા, ખાટા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, સાત જાતનો વિસર્પ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગ શરીરમાં ચારે બાજુએ ફેલાય છે, તેથી તેને વિસર્પ (રતવા) કહે છે.

વિસર્પના ભેદો.

પૃથક્ ત્રયસ્ત્રિભિશ્ચૈકો વિસર્પો દ્વન્દ્વજાત્ત્રયઃ ।

અગ્ન્યાખ્યો વાતૃત્તાભ્યાં ગ્રન્થ્યાખ્યઃ કફવાતજઃ ॥

યસ્તુ કર્દમકો ધોરઃ સ પિત્તકફસંભવઃ ॥ ૨ ॥

વિસર્પ રોગ વાતાદિક જૂદા જૂદા દોષોથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. ત્રણ દોષો એકઠા મળવાથી એક પ્રકારનો થાય છે. વળી બે બે દોષ એકઠા મળવાથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. એમ આઠ પ્રકારનો વિસર્પ રોગ થાય છે. જે બે બે દોષથી વિસર્પ થાય છે તેમાં વાયુ અને પિત્તથી થયેલા વિસર્પને અગ્નિવિસર્પ કહે છે; કફ અને વાયુથી થયેલા વિસર્પને ગ્રન્થિવિસર્પ કહે છે અને કફ તથા પિત્તથી બંધાઈ કર્દમવિસર્પ થાય છે.

વિસર્પનાં દૂષ્ય અને દોષો.

રક્તં લસીકાત્વદ્દમાંસં દૂષ્યં દોષાત્ત્રયો મલાઃ ॥

વિસર્પાણાં સમુત્પત્તૌ વિજ્ઞેયાઃ સપ્ત ધાતવઃ ॥ ૩ ॥

લોહી, લસીકા, ચામડી અને માંસ એ ચાર વિસર્પનાં દૂષ્યો (વિસર્પથી બગડતાં સ્થાનો) અને વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો મળી સાત કારણથી વિસર્પ થાય છે.

વાતજ વિસર્પનાં લક્ષણો.

તત્ર વાતાત્પરીસર્પો વાતજ્વરસમાકૃતિઃ ॥

શોફસ્ફુરણનિસ્તોદભેદાયમાર્તિર્હર્ષવાન્ ॥ ૪ ॥

૧ વિસર્પ=Erysipelas=રતવા.

૨ ચ. ચિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૧૦, ૧૨.

૩, ૪ ચ. ચિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૧૩.

વાયુમાંથી જે વિસર્પ થાય છે, તેનાં લક્ષણ વાતજ્વરનાં જેવાં હોય છે, અને તેમાં સોજો, સ્ફુરણ થવું, કાંટા ખુંચ્યા જેવી વેદના, ફાટ, ઠણકા અને રોમાંચ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ વિસર્પમાં રોગીનું શરીર ખેંચાય છે.

પિત્તજ વિસર્પનાં લક્ષણો.

પિત્તાદ દ્રુતગતિઃ પિત્તજ્વરલિङ્ગોઽતિલોહિતઃ ॥

પિત્તજ વિસર્પની ગતિ ઉતાવળી હોય છે, એટલે તે થતાં જ શરીર પર ફેલાય છે. આ વિસર્પ રંગે અત્યંત લાલ હોય છે, અને પિત્તજ્વરનાં જે લક્ષણો છે, તેવાં તેનાં પણ લક્ષણો દેખાય છે.

કફજ વિસર્પનાં લક્ષણો.

કફકण्डूयुतઃ સ્નિગ્ધઃ કફજ્વરસમાનરુક્ ॥ ૫ ॥

કફજન્ય વિસર્પમાં વલૂર ઘણી આવી છે, અને દેખાવમાં તે ચળકતો હોય છે. આ વિસર્પથી કફજ્વરના જેવી પીડા થાય છે.

સન્નિપાતજ વિસર્પનાં લક્ષણો.

સન્નિપાતસમુત્થશ્ચ સર્વરૂપસમન્વિતઃ ॥

સન્નિપાતજ વિસર્પમાં ઉપર વર્ણવેલાં બધાં લક્ષણ થાય છે.

અભિવિસર્પનાં લક્ષણો.

વાતપિત્તાજ્વરચ્છર્દિમૂર્ચ્છાતીસારત્વદ્ભ્રમૈઃ ॥ ૬ ॥

અસ્થિભેદાગ્નિસદનતમકારોચકૈર્યુતઃ ॥

કરોતિ સર્વમङ્ગં ચ દીપ્તાઙ્ગારાવકીર્ણવત્ ॥ ૭ ॥

યં યં દેશં વિસર્પશ્ચ વિસર્પતિ ભવેચ્ચ સઃ ॥

શાન્તાગારાસિતો નીલો રક્તો વાશુ ચ ચીયતે ॥ ૮ ॥

અગ્નિદગ્ધ ઇવ સ્ફોટૈઃ શીઘ્રગત્વાદ્ દ્રુતં ચ સઃ ॥

મર્માનુસારી વીસર્પઃ સ્યાદ્વાતોઽતિબલસ્તતઃ ॥ ૯ ॥

વ્યથેતાઙ્ગં હરેત્સંજ્ઞાં નિદ્રાં ચ શ્વાસમીરયેત્ ॥

હિકાં ચ સ ગતોઽવસ્થામીદૃશીં લભતે ન ના ॥ ૧૦ ॥

કચિચ્છર્મારતિગ્રસ્તો ભૂમિશય્યાસનાદિષુ ॥

ચેષ્ટમાનસ્તતઃ ક્ષિપ્તો મનોદેહશ્રમોદ્ભવામ્ ॥ ૧૧ ॥

દુર્બોધામશ્નુતે નિદ્રાં સોઽગ્નિવિસર્પ ઉચ્યતે ॥

વાતપિત્તથી થયેલા વિસર્પમાં તાવ, ઉલટી, મૂત્રાંશ, અતિસાર, તૃષા, ફેર, હાડકામાં દુઃખાવો, મંદ જઠરાગ્નિ, દમ અને અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તેથી કરીને આખું શરીર ઉપર ધગધગતા અંગારા નાખ્યા હોય એવું લાગે છે. શરીરના જે જે ભાગપર તે વિસર્પ ફેલાતો જાય છે, તે તે ભાગ કોયલા પ્રમાણે કાળો, આશમાની કિંવા રાતા રંગનો થઈ જાય છે, અને આ વિસર્પની ગતિ એટલી ઉતાવળી હોય છે કે દેવતાથી દાઝ્યા પ્રમાણે તે ભાગપર તરત ફેલા ઉપસી નિકળે છે અને મર્મસ્થ ન સૂધી જલદી પહોંચી જાય છે, પછી તેમાં વાયુ ધણા બળવાન થાય છે, અને તે શરીરને ખીડા કરે છે. આ વિસર્પથી શુદ્ધિ અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે; શ્વાસ વધે છે અને હેડકિયો આવે છે. દરદીને અત્યંત બેચેનીને લીધે બોંયપર, આસન ઉપર કે બીજાનાપર બેસતાં કે સૂતાં ધડી પણ સુખ મળતું નથી, અને આ પ્રમાણે તરફડતો રોગી મન અને શરીરના અતિ થાકથી ઉંધી જાય છે. જે જીવમાંથી એને ઉડાડવો મુશ્કેલ પડે છે (અર્થાત મરી જાય છે). આવાં લક્ષણાયુક્ત વિસર્પને અગ્નિવિસર્પ કહે છે.

અગ્નિવિસર્પનાં લક્ષણા.

કફન રુદ્ધઃ પવનો ભિત્ત્વા તં बहुधा कफम् ॥ ૧૨ ॥

रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम् ॥

दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ૧૩ ॥

ग्रन्थीनां कुरुते मालां सरक्तां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥

श्वासकासातिसારास्यशोषहृक्काવમિશ્રમૈઃ ॥ ૧૪ ॥

मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥

इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ૧૫ ॥

કુપિત થયેલા કફથી વાયુનો અટકાવ થતાં તે અટકેલો વાયુ કફનો બેદ કરીને કિંવા જેના શરીરમાં લોહી બહુ વધી ગયું હોય એવા માણસનાં ચામડી, શિરાઓ, સ્નાયુઓ અને માંસમાં રહેલાં લોહીને બગાડીને તેની

લાંબી, ઝીણી, ગોળ, જડી, ખરબચડી અને લાલ (રંગની) ગાંઠોની હાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠોમાં ઠણુકા ધણા થાય છે અને તેનાથી શરીરમાં તાવ બરાય છે, તથા શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મોઢાનો શોષ, હેડકી, ઉલટી, ફેર, બ્રમ, શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, મૂચ્છા, શરીરમાં કળતર, મંદ જડરાશિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ ગ્રંથિ વિસર્પ વ્યાધિ કફવાયુના વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૬૬મ વિસર્પનાં લક્ષણા.

કફપિત્તાજ્વરઃ સ્તમ્ભો નિદ્રાતન્દ્રાશિરોરુજા ॥

અજ્ઞાવસાદવિક્ષેપમલાપારોચકન્નમાઃ ॥ ૧૬ ॥

મૂચ્છાગ્રિહાનિર્ભેદોઽસ્થનાં પિપાસેન્દ્રિયગૌરવમ્ ॥

આમોપવેશનં લેપઃ સ્રોતસાં સ વિસર્પતિ ॥ ૧૭ ॥

પ્રાયેણામાશયં ગૃહ્ણન્નૈકદેશં ન ચાતિરુક્ ॥

પિષ્ઠકૈરવકીર્ણોઽતિપીતલોહિતપાણ્ડુરૈઃ ॥ ૧૮ ॥

સ્નિગ્ધોઽસિતો મેચકામો મલિનઃ શોફવાન્ ગુરુઃ ॥

ગમ્भीરપાકઃ પ્રાજ્યોષ્મા સ્પૃષ્ઠઃ ક્લિન્નોઽવદીર્યતે ॥ ૧૯ ॥

પક્કવચ્છીર્ણમાંસશ્ચ સ્પૃષ્ણાયુશિરાગણઃ ॥

શવગન્ધી ચ વીસર્પઃ કર્દમારુયમુશન્તિ તમ્ ॥ ૨૦ ॥

કફપિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કર્દમ વિસર્પમાં શરીર ભારે થઈ અકડાઈ જાય છે, તથા તાવ, નિદ્રા, તંદ્રા, મસ્તકશ્વળ, સુસ્તી, બેચેની, લવારો, અરુચિ, ફેર, મૂચ્છા, મંદ જડરાશિ, હાડકાં દુઃખવાં, ઈંદ્રિયો ભારે થવી, નરશ, દસ્તવાટે આમ પડવું અને મુખાદિ સ્રોતો કફથી લિપ્ત થવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિસર્પ પહેલવેહેલાં નાભિ અને સ્તનની વચ્ચેના પ્રદેશના એક ભાગમાં થાય છે અને પછી ચારે તરફ ફેલાય છે. તે ધણા દુઃખનો નથી, અને તેનાપર પીળી, લાલ, અને સફેદ ફોલીઓ ઉઠે છે. રંગે આ વિસર્પ ચળકતી શાદી જેવો કાળો, લગાર મલિન, સૂજેલો, જડ, અંદરથી ઉંડો, પાકેલો અને ઘણી ગરમીવાળો હોય છે, આંગળીથી તેને દાખતાં

૧૯ થી ૧૧ વા નિ. અ. ૧૨ શ્લો. ૬૦ થી ૬૪.

૨૦, ૨૧ (પ્રથમ પંક્તિ) વા. નિ. અ. ૧૩ શ્લો. ૬૫, ૬૬.

૧ કર્દમવિસર્પ=Phlegmonous Erysipelas.

અંદરથી બીનો થઇને ફાટે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેનું માંસ કાઢવ પ્ર-
માણે ગળેછે, અને તેથી નસો સ્નાયુ બગેરે ઉધાડાં પડે છે. એવી સ્થિતિએ
જતાં તેની વાસ શબ જેવી આવે છે. આ વિસર્પને કર્દમ વિસર્પ કહે છે.

ક્ષતજ વિસર્પનાં લક્ષણો.

बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥

विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ॥ ૨૧ ॥

स्फोटैः शोथज्वररूजादाहाढ्यं श्यावशोणितम् ॥

બહારનાં કારણોથી અંગપર જખમ (ક્ષત) પડતાં, તેનાથી કુપિત
થયેલો વાયુ રક્તસહિત પિત્તનો પ્રક્રોષ કરી, વિસર્પને ઉત્પન્ન કરે છે. આ
વિસર્પની જે ફાદલીઓ થાયછે તે કળથીના દાણા જેવડી, શ્યામ રંગની હોય
છે. આ વ્યાધિમાં સોજો થાય છે, સણુકા આવે છે, તાવ આવે છે, અને
અળત્રા થાય છે. આ વિસર્પનું રક્ત કાળાશ પડતું હોય છે.

વિસર્પના ઉપદ્રવો.

ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वद्भ्रांसदरणं क्लमः ॥ ૨૨ ॥

अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥

તાવ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, ચામડી અને માંસનું ફાટી જવું, વગર
મહેનતે થાક ચઢવો, અરુચિ અને અન્નનું પચન ન થવું, એટલા ઉપદ્રવો
વિસર્પમાં થાય છે.

વિસર્પનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः ।

सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।

पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः ।

कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ ૨૩ ॥

વાત, પિત્ત, અને કફ ત્રણે વિસર્પ સાધ્ય છે; પણ સન્નિપાતજ અને
ક્ષતજ વિસર્પ સાધ્ય નથી. જે પિત્તજનિત વિસર્પમાં શરીર કાળજના
(મેસ) જેવું કાળું પડી જાયછે, તે પણ અસાધ્ય છે. અને મર્મસ્થાનોપર
થયેલા સઘળા વિસર્પો મટવા મુશ્કેલ છે.

इति विसर्पानेदानम्.

વિસ્ફોટકનિદાન.

કટુમ્લતીક્ષ્ણોષ્ણવિદાહિન્નક્ષારૈરજીર્ણાધ્યશ્નનાતપૈશ્વ ॥

તથર્તુદોષેણ વિપર્યયેણ કુપ્યન્તિ દોષાઃ પવનાદયસ્તુ ॥ ૧ ॥

ત્વચમાશ્રિત્ય તે રક્તમાંસાસ્થીનિ પ્રદૂષ્ય ચ ॥

ઘોરાન્ કુર્વન્તિ વિસ્ફોટાન્ સર્વાન્ જ્વરપુરઃસરાન્ ॥ ૨ ॥

તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (સાર્ધ જોવા ગુણના), ઉષ્ણ, દાહકારક, સુક્રા અને ક્ષારવાળા પદાર્થોના સંવનથી, અગ્નિથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી અને ઋતુ બદલાવાથી, વાતાદિ દોષો કુપિત થઈ પછી તે રક્ત, માંસ અને અસ્થિનો બગાડો કરી, આમડીમાં બચકર વિસ્ફોટકના ફેલા ઉત્પન્ન કરે છે. આ ફેલા થવાની અગાઉ જ્વરથી તાવ આવે છે.

વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

અગ્નિદગ્ધનિમા સ્ફોટાઃ સજ્વરા રક્તપિત્તજાઃ ॥

કચિત્સર્વત્ર વા દેહે વિસ્ફોટા इति ते स्मृताः ॥ ૩ ॥

વિસ્ફોટકમાં રક્ત અને પિત્તના પ્રકોપથી અગ્નિથી બળતાં જેવા ફેલા થાય તેવા ફેલા શરીરના કાષ્ઠભાગપર કિંવા આખા શરીરપર થાય છે, અને તેથી તાવ આવે છે.

વાતજ વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

શિરોરુક્ શૂલભૂયિષ્ઠં જ્વરસ્તદ્ પર્વભેદનમ્ ॥

સકૃષ્ણવર્ણતા ચેતિ વાતવિસ્ફોટલક્ષણમ્ ॥ ૪ ॥

વાતજ વિસ્ફોટકમાં મસ્તકશ્લેષ, બહુશ્લેષ, તાવ, તૂષા, સાંધા દુઃખતા, અને ફેલાનો રંગ કાળાશ પડતો થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે.

પિત્તજ વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

જ્વરદાહરુજાસ્રાવપાકતૃષ્ણાભિરન્વિતમ્ ॥

પીતલોહિતવર્ણ ચ પિત્તવિસ્ફોટલક્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

પિત્તવિસ્ફોટકમાં તાવ, પીડા, ફેલામાંથી રસી ગળવી, ફેલા પાકવા, તૂષા અને શરીરનો રંગ રાતો પીળો થવો વગેરે લક્ષણો થાય છે.

કફજ વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

છર્ધરોચકજાડ્યાનિ કણ્ડૂકાઠિન્યપાણ્ડુતાઃ ॥

અવેદનશ્ચિરાત્પાકી સ વિસ્ફોટઃ કફાત્મકઃ ॥ ૬ ॥

કફવિસ્ફોટકમાં ઉલટી, અરુચિ, જડત્વ, ખંજવાળ, કંઠશુષ્કતા, વેદના ઓછી અને પાકવામાં વાર લાગવી વગેરે લક્ષણો દેખાય છે.

કફપિતાત્મક વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

કણ્ડૂર્દાહ જ્વરશ્છર્દિરેતૈસ્તુ કફપૈત્તિકઃ ॥

ખંજવાળ, દાહ, જ્વર અને ઉલટી એ ઉપદ્રવોથી કફપિતાત્મક વિસ્ફોટક જાણવો.

વાતપિતાત્મક વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

વાતપિત્તકૃતો યસ્તુ કુરુતે તીવ્રવેદમામ્ ॥ ૭ ॥

વાતપિતાત્મક વિસ્ફોટકમાં તીવ્ર વેદના થાય છે.

કફવાતાત્મકનાં લક્ષણો.

કણ્ડૂસ્તૈમિત્યગુરુભિર્જાનીયાત્કફવાતિકમ્ ॥

કફવાતિક વિસ્ફોટકમાં ખંજવાળ, સ્તબ્ધતા અને ભારેપણું એટલાં લક્ષણો થાય છે.

સાન્નિપાતિક વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

મધ્યે નિમ્નોન્નતોડન્તે ચ કઠિનોડલ્યપ્રપાકવાન્ ॥ ૮ ॥

દાહરાગતૃષામોહશ્છર્દિમૂર્ચ્છારુજાજ્વરાઃ ॥

પ્રલાપો વેપથુસ્તન્દ્રા સોડસાધ્યશ્ચ ત્રિદોષજઃ ॥ ૯ ॥

જે ક્ષણ વચ્ચેથી ઉડા અને આસપાસ ગોળાકારમાં ઉંચા, કંઠશુ તથા થોડા પાકે એવા હોય છે તથા જેથી બળત્રા, લાલાશ, તૃષા, મોહ, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, પીડા, તાવ, લવારો, ધ્રુજરી અને તંદ્રા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે, તે સાન્નિપાતિક વિસ્ફોટક જાણવો. આ વિસ્ફોટક અસાધ્ય છે.

રક્તજ વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.

રક્તા રક્તસમુત્થાના ગુઆફલનિમાસ્તથા ॥

વેદિતવ્યાસ્તુ રક્તેન પૈત્તિકેન ચ હેતુના ॥ ૧૦ ॥

ન તે સિદ્ધિં સમાયાન્તિ સિદ્ધૈર્યોગશતૈરપિ ॥

લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વિસ્ફોટક લાલ રંગના, ચણાદી જેવડા હોય છે. આ ફેફસા રક્ત અને પિત્ત દુષ્ટ થવાથી થાય છે. તેમનાપર સેંકડો અનુભવસિદ્ધ દવાઓ કરતાં પણ તે મટતા નથી.

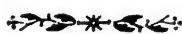
સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥१.१॥

सर्वदोषोत्थितः घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥

એક દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વિસ્ફોટક સાધ્ય અને દ્વિદોષજ કષ્ટ-સાધ્ય છે. પણ સત્તિપાતળ તથા ધણા ઉપદ્રવોવાળો વિસ્ફોટક અસાધ્ય છે. (વિસર્પમાં કહેલા ઉપદ્રવો આમાં પણ થાય છે).

इति विस्फोटकनिदानम्.

मसूररक्तानिदान.

મસૂરિકાનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ.

कटुम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः ॥

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ ૧ ॥

क्रूरग्रहेक्षणाद्वापि देहे दोषाः समुद्धताः ॥

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन संगताः ॥ ૨ ॥

मसूराकृतिसंस्थानाः पिडिकाः स्युर्मसूरिकाः ॥

તીખા, ખટાશવાળા, ખારા અને ક્ષાર પદાર્થો ખાવામાં આવ્યાથી, પ્રકૃતિને માફક ન આવે એવું વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી, જમ્યાપર ફરીને જમવાથી બગડેલાં અન્નનો આહાર કરવાથી, વાલ, વટાણા, અડદ, ઇંચાદિ કઠોળના અત્યંત સેવનથી, બગડેલાં પવન અને પાણીનો ઉપયોગ કરવાથી કે શનિ આદિ કૂર ગ્રહને જેવાથી, શરીરમાંના વાતાદિ દોષો કુપિત થઈ, તે બગડેલા રક્તમાં મળી મસૂરના દાળ જેવડી તથા તેના જેવી જે ફેફસીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમને મસૂરિકા-કિંવા શીતળા કહે છે.

મસૂરિકાનાં પૂર્વરૂપો.

તાસાં પૂર્વ જ્વરઃ કણ્ઠ્ઠર્ગાત્રમજ્જોડરુચિર્ન્રમઃ ॥ ૩ ॥

ત્વચિ શોફઃ સર્વૈવર્ણ્યો નેત્રરાગસ્તથૈવ ચ ॥

શીતળા જ્યારે નીકળવાનાં હોય છે, ત્યારે પહેલવહેલાં તાવ આવે છે; શરીરમાં ખંજવાળ આવે છે; કળતર થાય છે; અન્નનો અભાવો થાય છે; ફેર આવે છે; શરીરપરની ચામડી સૂજી જાય છે; તેનો રંગ ફેરે છે અને નેત્ર લાલ થાય છે.

વાતજ મસૂરિકાનાં લક્ષણો.

સ્ફોટાઃ કૃષ્ણારુણા રૂક્ષાસ્તીત્રવેદનયાન્વિતાઃ ॥ ૪ ॥

કઠિનાશ્ચિરપાકાશ્ચ ભવન્ત્યનિલસંભવાઃ ॥

સન્ધ્યસ્થિપર્વણાં ભેદઃ કાસઃ કમ્પોડરતિઃ ક્લમઃ ॥ ૫ ॥

શોષસ્તાલ્વોષ્ઠજિહ્વાનાં તૃષ્ણા ચારુચિસંયુતા ॥

વાત મસૂરિકાના ફેલાવા કિંવા દાણા કાળા, લાલાશ પડતા અને સુકા હોય છે. તેમાં તીવ્ર વેદના થાય છે. તે કડક રહે છે, અને જલદીથી પાકતા નથી. તેમના સંયોગથી સાંધાઓ, હાડકાં અને હાડકાના અવયવો તૂટી જતા હોય એવી વેદના થાય છે. વળી ઉધરસ, ધુનરી, અસ્વસ્થતા, મહેનત વિના થાક, તાળવું, હોઠ અને જીભમાં શોષ, તૃષ્ણા અને અરુચિ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

પિત્તજ મસૂરિકાનાં લક્ષણો.

રક્તાઃ પીતાઃ સિતાઃ સ્ફોટાઃ સદાહાસ્તીત્રવેદનાઃ ॥ ૬ ॥

ભવન્ત્યચિરપાકાશ્ચ પિત્તકોપસમુદ્ભવાઃ ॥

વિદ્ભેદશ્ચાદ્ગ્નમર્દશ્ચ દાહસ્તૃષ્ણારુચિસ્તથા ॥ ૭ ॥

મુખપાકોડક્ષિરાગશ્ચ જ્વરસ્તીત્રઃ સુદારુણઃ ॥

પિત્તજનિત મસૂરિકાના દાણા લાલ, પીળા અને ઘોળા હોય છે અને તેમાં બળત્રા તથા તીવ્ર વેદના થાય છે. આ દાણા જલદીથી પાકે છે અને તેને લીધે દસ્ત પાતળો થાય છે; શરીર કળે છે અને દાહ, તૃષ્ણા, અરુચિ, મુખ પાક, નેત્રમાં લાલાશ તથા સખત તાવ વગેરે ઉપદ્રવો જણાય છે.

રક્તજ્ઞ મસૂરિકાનાં લક્ષણો.

રક્તજાયાં ભવન્ત્યેતે વિકારાઃ પિત્તલક્ષણાઃ ॥ ૮ ॥

રક્તજ્ઞ મસૂરિકામાં પિત્તજ્ઞ મસૂરિકા જેવા ઉપદ્રવો થાય છે.

કફજ્ઞ મસૂરિકાનાં લક્ષણો.

કફપ્રસેકઃ સ્તૈમિત્યં શિરોરુગ્ગાત્રગૌરવમ્ ॥

દૃષ્ટાસઃ સારુચિર્નિદ્રા તન્દ્રાલસ્યસમન્વિતા ॥ ૯ ॥

શ્વેતાઃ સ્તિગ્ધા મૃશં સ્થૂલાઃ કણ્ઠૂરા મન્દવેદનાઃ ॥

મસૂરિકાઃ કફોત્યાશ્ચ ચિરપાકાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

કફજ્ઞ મસૂરિકામાં મોઢામાંથી કફનો સ્રાવ થાય છે, આખા શરીર પર ચીકણ જેવામાં આવે છે, માથું દુખે છે, ડીલભારે થઈ જાય છે, મોળ આવે છે, અશ્વિ રહે છે, તથા ઉંઘ, આળસ, અને તાંદ્રા આવે છે. આ મસૂરિકાના દાણા સફેદ, ચળકતા, ઘણા મોટા અને અત્યંત કંડૂયુક્ત હોય છે. આ દાણા ઘણી મુદતે પાકે છે, અને તેમાં વેદના ઘણી થોડી થાય છે.

ત્રિદોષજ્ઞ મસૂરિકાનાં લક્ષણો.

નીલાશ્વિપિટવિસ્તીર્ણા મધ્યે નિમ્ના મહારુજાઃ ॥ ૧૧ ॥

ચિરપાકાઃ પૂતિસ્રાવાઃ પ્રભૂતાઃ સર્વદોષજાઃ ॥

ત્રિદોષજ્ઞ મસૂરિકાના દાણા આશમાની રંગના, ચપટા, ફેલાયલા તથા વચમાંથી ઊંડા હોય છે. તેમાં પીડા ઘણી થાય છે અને ઘણા દિવસે પાકી તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત રસી ઝરે છે. આ દાણા (ફેલા) સાથે સાથે બેડાઈ જઈને અત્યંત ઉભરાઈ નિકળે છે.

કઠરોધારુચિતન્દ્રાપ્રલાપારતિસંયુતાઃ ॥ ૧૨ ॥

દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ સમુદિષ્ટાઃ પિડકાશ્ચર્મસંજ્ઞિતાઃ ॥

જે શીતળામાં ફેલાઓથી ગળું ફંધાઈ જાય છે, તથા અશ્વિ, લવારો, અને અસ્વસ્થતા વગેરે પીડાકારક ઉપદ્રવો થાય છે, તે શીતળા દુશ્ચિકિત્સ્ય છે. આ પ્રકારને ચર્મપિડકા પણ કહે છે.

૧રોમાંતિકાનાં લક્ષણો.

રોમકૂપોન્નતિસમા રાગિણ્યઃ કફપિત્તજાઃ ॥ ૧૩ ॥

કાસારોચકસંયુક્તા રોમાન્ત્યો જ્વરપૂર્વિકાઃ ॥

કદ્ધ પિત્તથી, ઉભાં થયેલાં રૂવાડાં જેવી બારીક અને લાલ રંગની જે ધણી ફેલિઓ ફૂટી નિકળે છે, તથા જે સાથે ઉધરસ અને અશ્વિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રોમાંતિકા (ઓરી) કહે છે. આ ઝીણી ફેલિઓ ફુટવાની અગાઉ તાવ આવે છે.

રસાદિક સપ્ત ધાતુ સૂધી પહોંચેલી મસૂરિકાનાં લક્ષણો.

તોયબુદ્ધદસંકાશસ્ત્વગ્ગતાશ્ચ મસૂરિકાઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્વલ્પદોષાઃ પ્રજાયન્તે ભિન્નાસ્તોયં સ્ત્રવન્તિ ચ ॥

રક્તસ્થા લોહિતાકારાઃ શીઘ્રપાકાસ્તનુત્વચઃ ॥ ૧૫ ॥

સાધ્યા નાત્યર્થદુષ્ટાશ્ચ ભિન્ના રક્તં સ્ત્રવન્તિ ચ ॥

માંસસ્થાઃ કઠિનાઃ સ્ત્રિગ્ધાશ્ચિરપાકઘનત્વચઃ ॥ ૧૬ ॥

ગાત્રશૂલતૃષાકણ્ઠમૂર્ચ્છાદાહસમન્વિતાઃ ॥

મેદોજા મળ્ડલાકારા મૃદવઃ કિશ્ચિદુન્નતાઃ ॥ ૧૭ ॥

ઘોરજ્વરપરીતાશ્ચ સ્થૂલાઃ કૃષ્ણાઃ સવેદનાઃ ॥

સંમોહારતિસંતાપાઃ કશ્ચિદાભ્યો વિનિસ્તરેત્ ॥ ૧૮ ॥

શુદ્રા ગાત્રસમા રૂક્ષાશ્ચિપિટાઃ કિશ્ચિદુન્નતાઃ ॥

મજ્જસ્થા મૃશસંમોહવેદનારતિસંયુતાઃ ॥ ૧૯ ॥

છિન્દન્તિ મર્મધામાનિ પ્રાણાનાશુ હરન્તિ તાઃ ॥

અમરેણેવ વિદ્ધાનિ ભવન્ત્યસ્થાનિ સર્વતઃ ॥ ૨૦ ॥

રસ સૂધી પહોંચેલી મસૂરિકાના દાણા પાણીના પરપોટા જેવા હોય છે, અને તે ફૂટતાં તેમાંથી પાણી ઝરે છે. આ મસૂરિકા સાધ્ય છે, કારણ કે તેમાં દોષનો ભાગ અલ્પ હોય છે.

રક્ત સૂધી પહોંચેલી મસૂરિકાના ફેલા લાલ રંગના હોય છે અને જલદીથી પાકે છે, તે દાણા ઉપરની ચામડી ધણી પાતળી થયેલી હોય છે. આ ફેલા ફૂટ્યા પછી દાણામાંથી લોહી ઝરે છે. આ પ્રકાર પણ બહુ દોષયુક્ત ન હોવાથી સાધ્ય છે.

માંસ સૂધી પહોંચેલી મસૂરિકાના ફેલા કઠણ અને ચળકતા હોય છે. તે ધણી દિવસ રહીને પછી પાકે છે અને તેમનાપરની ચામડી જાડી હોય છે. તેનાથી ગાત્રોમાં વેદના અંજવાળ મૂર્ચ્છા, બળત્રા, અને તૃષા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

મેદમાં મસૂરિકાનો સંચાર થતાં તેના દાણા ગોળ, પોચા, લગાર ઉપ-
સેલા, ભરાયલા અને રંગે કાળા હોય છે. તેનાથી ભયંકર તાવ આવે છે;
વેદના થાય છે; ધન્દ્રિયો અને મન, મોહ પામે છે; બેચેની થાય છે; અને
સંતાપ થાય છે. આ વ્યાધિથી ભાગ્યે કોઈ બચે છે.

અસ્થિ (હાડકાં) મળ્લસૂધી પહેંચેલી મસૂરિકાના દાણા, ઝીણા,
ચામડી સરસા ચપટા, અને ક્રિયિત્ ઉપસેલા હોય છે. તેનાથી મન
બેશુદ્ધ થાય છે, વેદના થાય છે, અને રોગી અસ્વસ્થ બને છે. આ ફેલા
મર્મસ્થાનોને કાપી નાખે છે, અને તરજ પ્રાણ હરી લીધે છે. આ મસૂ-
રિકાથી કાળા બ્રમરી શરીરને ચટકાવી ખાતી હોય, તેવી પીડા હાડ-
કામાં થાય છે.

પક્ષાભાઃ પિડકાઃ સ્નિગ્ધાઃ શ્લેષ્મણાશ્ચાત્યર્થવેદનાઃ ॥

સ્તૈમિત્યારતિસંમોહદાહોન્માદસમન્વિતાઃ ॥ ૨૧ ॥

શુક્રજાયાં મસૂર્યાં તુ લક્ષણાનિ ભવન્તિ ચ ॥

નિર્દિષ્ટં કેવલં ચિહ્નં દૃશ્યતે ન તુ જીવિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

દોષમિશ્રાસ્તુ સમૈતા દ્રષ્ટવ્યા દોષલક્ષણૈઃ ॥

વીર્યસૂધી પહેંચેલી મસૂરિકાના દાણા પાક્યા જેવા, ચળકતા અને
સુંવાળા હોય છે. તેમાં ઘણી પીડા થાય છે. તેનાથી સુરતી, અસ્વસ્થતા,
બેશુદ્ધિ, બળત્રા, અને ઉન્માદ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ રોગમાં ઉપર
કહેલાં ચિહ્નો દેખાય છે; પણ રોગીનું જીવિત દેખાતું નથી. (મતલબ કે
રોગ અસાધ્ય છે.)

ઉપર વર્ણવેલી સપ્ત ધાતુગત મસૂરિકામાં વાત, પિત્તાદિ જે જે દોષનાં
લક્ષણો જોવામાં આવે તે તે દોષ મિશ્રિત તે થયેલી છે, એમ જાણવું.

મસૂરિકાનો સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

ત્વગ્ગતા રક્તજાશ્ચૈવ પિત્તજાઃ શ્લેષ્મજાસ્તથા ॥ ૨૩ ॥

પિત્તશ્લેષ્મકૃતાશ્ચૈવ સુખસાધ્યા મસૂરિકાઃ ॥

एता विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरेणाऽऽ ॥ ૨૪ ॥

રસગત, રક્તગત, પિત્તજ, કફજ અને પિત્તકફજ, મસૂરિકાઓ સેહે-
લાઈથી મટે એવી છે. ઓપડ વેશડ ઠયા વગર પણ તેના દાણા પોતાની
મેળે જામી જાય છે.

કષ્ટસાધ્ય મસૂરિકા.

વાતજા વાતપિત્તોત્થા વાતશ્લેષ્મકૃતાશ્ચ યાઃ ॥

કૃચ્છ્રસાધ્યા મતાસ્તાસ્તુ યત્નાદેતા ઉપાચરેત્ ॥ ૨૫ ॥

વાતજ, વાતપિત્તજ અને વાતશ્લેષ્મજ, મસૂરિકાઓ મુશ્કેલીથી મટે એવી છે. માટે એની સારવાર સંભાળથી કરવી.

અસાધ્ય મસૂરિકાનાં લક્ષણો.

અસાધ્યાઃ સન્નિપાતોત્થાસ્તાસાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

પ્રવાલસદૃશાઃ કાશ્ચિત્ કાશ્ચિજ્જમ્બૂફલોપમાઃ ॥ ૨૬ ॥

લોહજાલસમાઃ કાશ્ચિદતસીફલસન્નિભાઃ ॥

આસાં બહુવિધા વર્ણા જાયન્તે દોષભેદતઃ ॥ ૨૭ ॥

કાસો હિકાથ મોહશ્ચ જ્વરસ્તીવ્રઃ સુદારુણઃ ॥

પ્રલાપારતિમૂર્છાશ્ચ તૃષ્ણા દાહોઽતિઘૂર્ણતા ॥ ૨૮ ॥

મુખેન પ્રસ્રવેદ્રક્તં તથા ગ્રાણેન ચક્ષુષા ॥

કળ્થે ઘુર્ધુરકં કૃત્વા શ્વસિત્યત્યર્થદારુણમ્ ॥ ૨૯ ॥

મસૂરિકાભિભૂતો યો મૃશં ગ્રાણેન નિઃશ્વસેત્ ॥

સ મૃશં ત્યજતિ પ્રાણાન્ તૃષ્ણાર્તો વાયુદૂષિતઃ ॥ ૩૦ ॥

સન્નિપાતજ મસૂરિકા અસાધ્ય છે. એમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણો દેખાય છે. આ મસૂરિકાની કેટલીક ફેલ્લી પરવાળા જેવી લાલ કેટલીક ગ્રંખૂના ફળના જેવી; તો કેટલીક લોખંડની ગોળીના સરખી અને કેટલીક અળ-શીનાં ફળ જેવી હોય છે. દોષના તદ્વાવતથી તેના રંગ પણ વિવિધ થાય છે.

જે મસૂરિકાના દરદીમાં ઉધરસ, હેડકી, બેશુદ્ધિ, તીવ્રજ્વર, લવારો, બેચેની, મૂર્છા, તરશ, ખળત્રા, નેત્રવાંકાં થઈ જવાં, વગેરે લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે વળી મુખ, નાક અને નેત્ર માર્ગે રક્ત વહે, ગળામાં ધરધર અવાજ સાથે ભયંકર શ્વાસ ચાલે, અને જે રોગી નાકમાંથી નેરથી શ્વાસ મૂકે તે રોગી, વાયુ અને તૃષ્ણાથી પીડિત થઈને તત્કાળ મૃત્યુ પામે છે.

મસૂરિકાના ઉપદ્રવો.

મસૂરિકાન્તે શોથઃ સ્યાત્કૂર્પરે મણિબન્ધકે ॥

તથાંસફલકે વાપિ દુશ્ચિકિત્સ્યઃ સુદારુણઃ ॥ ૩૧ ॥

મસૂરિકાની આખર અવસ્થામાં હાથના કાંડાપર, હાથની ધુંટી પર, કિંવા ખભા પર જ્યારે સોજે ચઢે ત્યારે જાણવું કે, હવે આ દાણુ બ્યાધિ હવા કરવા યોગ્ય નથી.

इति मसूरिकानिदानम्.

ક્ષુદ્રરોગનિદાન.

અજગલ્લિકાનાં લક્ષણો.

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः ॥

કફવાતોત્થિતા જ્ઞેયા બાલાનામજગલ્લિકાઃ ॥ ૧ ॥

બાળકોને કફવાતમાંથી ચળકતી, ચામડીના રંગ જેવી (એટલે ચામડીનો જેવો રંગ હોય તેવા રંગની) ગાંઠોવાળી, વેદના રહિત તથા મગના દાણા જેવડી જે પિટિકાઓ થાય છે, તે અજગલ્લિકા કહેવાય છે.

યવપ્રખ્યાનાં લક્ષણો.

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ॥

પિડકા શ્લેષ્મવાતાભ્યાં યવપ્રખ્યેતિ ચોચ્યતે ॥ ૨ ॥

કફવાતમાંથી જવ સરખી, કઠણુ, ગાંઠોવાળી તથા માંસના આશ્રયે રહેલી જે પિટિકા થાય છે, તે યવપ્રખ્યા કહેવાય છે.

અંધાલજીનાં લક્ષણો.

घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् ॥

અન્ધાલજીમલ્પપૂર્વાં તાં વિદ્યાત્કફવાતજામ્ ॥ ૩ ॥

કફવાતમાંથી કઠણુ, વગર મુખની (એટલે ફાટવાને જેનું મોઢું થયેલું ન હોય) તથા લગાર ઉપર કિંવા ઉપસેલી જે પિટિકા થાય છે અને જેની આસપાસ ચાદાં પડે છે, તથા જેમાં ૫૩ થોડું હોય છે, તેને અંધાલજી કહે છે.

વિવૃતાપિટિકાનાં લક્ષણો.

विवृतास्यां महादाहं पकोदुम्बरसन्निभाम् ॥

વિવૃતામિતિ તાં વિદ્યાત્ પિત્તોત્થાં પરિમણ્ડલાઃ ॥ ૪ ॥

પિત્તના સંબંધથી મોટાં મોઢાની, અત્યંત બળત્રા કરવાવાળી, પાકેલા ઉપરા જેવી, અને જોળ જે પિટિકા થાય છે, તે વિવૃતા કહેવાય છે.

કચ્છપિકાનાં લક્ષણો.

પ્રથિતાઃ પશ્ચ વા ષટ્ વા દારુણાઃ કચ્છપોપમાઃ ॥

કફાનિલાભ્યાં પિડકા જ્ઞેયા કચ્છપિકા બુધૈઃ ॥ ૫ ॥

કફ અને વાયુથી ગાંઠો પડેલી, સંખ્યામાં પાંચ કે છ, કઠણુ અને કાચખાની પીઠ જેવી ઉચ્ચી જે પિટિકા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નામ કચ્છપિકા છે.

વલ્મીકાપિટિકાનાં લક્ષણો.

ગ્રીવાંસકક્ષાકરપાદદેશે સન્ધૌ ગલે વા ત્રિભિરેવ દોષૈઃ ॥

ગ્રન્થિઃ સ વલ્મીકવદક્રિયાણાં જાતઃ ક્રમેનૈવ ગતઃ પ્રવૃદ્ધિમ્ ॥ ૬ ॥

મુસ્તૈરનેકૈઃ સ્તુતિતોદવદ્ધિર્વિસર્પવત્સર્પતિ ચોન્નતાગ્રૈઃ ॥

વલ્મીકમાહુર્ભિષજો વિકારં નિષ્પ્રત્યનીકં ચિરજં વિશેષાત્ ॥ ૭ ॥

ગરદન, ખભો, બગલ, હાથ, પગ, સાંધાઓ તથા ગળું આ સ્થાનોપર એક જાતની ત્રિદોષજનિત ગાંઠ થાય છે, તેનો ઉપાય જે વખતસર કરવામાં નથી આવતો, તો તે (ગાંઠ) વૃદ્ધિ પામી, રાફડા જેવી થઈ જાય છે. આ ગાંઠને ઘણું મુખ થાય છે, જેમાંથી રસીનો સ્રાવ થાય છે, તથા કોઈ ટાયણીઓ ખોસતું હોય તેવી તેમાં પીડા થાય છે. આ ગાંઠનાં મુખ ઉપર ઉંચાં થયેલાં હોય છે અને તે (ગાંઠ) વિસર્પ રોગની માફક ફેલાય છે. આ વ્યાધિને વૈદ્યો વલ્મીક (રાશી) કહે છે, આ રોગ જીનો થયા પછી તેનો ઉપાય મળવો મુશ્કેલ છે.

ઈન્દ્રવૃદ્ધાનાં લક્ષણો.

પદ્મકર્ણિકવન્મધ્યે પિડકાભિઃ સમાચિતામ્ ॥

ઈન્દ્રવૃદ્ધાં તુ તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તોત્થિતાં ભિષક્ ॥ ૮ ॥

કમળના ફલની ખેસણી જેવી એક પિટિકા વચમાં થઈ, તેની આસપાસ નાની નાની ફેડલીઓથી ઘેરાએલી જે ફેડલી થાય છે તે ઈન્દ્રવૃદ્ધા પિડકાના નામથી ઓળખાય છે. આ પિડકા વાત પિત્તથી થાય છે.

ગર્દભિકાનાં લક્ષણો.

મળ્ડલં વૃત્તમુત્સન્નં સરક્તં પિડકાચિત્તમ્ ॥

રુજાકરીં ગર્દભિકાં તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તજામ્ ॥ ૯ ॥

વાતપિત્તમાંથી ગોળ, ઉપસી આવેલું, લાલ રંગનું, બહુ પીડાકારી ફેલીઓથી ઘેરાયલું જે ગોળાકાર ચાતું ઉઠે છે, તેને ગર્દભિકા કહે છે.

પાપાણુગર્દભનાં લક્ષણો.

વાતશ્લેષ્મસમુદ્ભૂતઃ શ્વયથુર્હનુસન્ધિજઃ ॥

સ્થિરો મન્દરુજઃ સ્ત્રિગ્ધો જ્ઞેયઃ પાપાણગર્દભઃ ॥ ૧૦ ॥

વાતકફથી હડપચીના સાંધાપર કઠણ, થોડી પીડાવાળો તથા ચળકતો એવો જે સોળે આવે છે, તે પાપાણુગર્દભ કહેવાય છે.

પનસિકાનાં લક્ષણો.

કર્ણસ્યામ્યન્તરે જાતાં પિડકામુગ્રવેદનામ્ ॥

સ્થિરાં પનસિકાં તાં તુ વિદ્યાદ્વાતકફોત્થિતામ્ ॥ ૧૧ ॥

કાનની અંદર વાત કફથી ફેલુસની ગોડલી સરખી અને ઘણી પીડા વાળી જે કઠણ ફેડલી થાય છે, તે પનસિકા કહેવાય છે. (ભોજનો અભિ-પ્રાય છે કે, આ પિટિકા કાનની બહાર પણ તેની આસપાસ થાય છે. ટીકાકાર)

બલગર્દભનાં લક્ષણો.

વિસર્પવત્ સર્પતિ યઃ શોથસ્તનુરપાકવાન્ ॥

દાહજ્વરકરઃ પિત્તાત્ સ જ્ઞેયો જાલગર્દભઃ ॥ ૧૨ ॥

પિત્તથી વિસર્પની પેઠે શરીરમાં અહિં તહિં પ્રસરે એવો, પાતળો તથા ન પાકતો જે સોળે બળત્રા તથા તાવ સાથે આવે છે, તેને બલગર્દભ કહે છે.

ધરિવેલ્લિકાનાં લક્ષણો.

પિડકામુત્તમાઙ્ગસ્થાં વૃત્તામુગ્રરુજાજ્વરામ્ ॥

સર્વાત્મિકાં સર્વલિઙ્ગાં જાનીયાદિરિવેલ્લિકામ્ ॥ ૧૩ ॥

વાત કફાદિ ત્રણ દોષથી મસ્તકપર ગોળ, અત્યંત પીડા સાથે તાલ લાવનારી અને ત્રિદોષનાં લક્ષણાયુક્ત એવી જે ફેલી થાય છે, તે ધરિવેલ્લિકા કહેવાય છે.

‘કક્ષાનાં લક્ષણો.

बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ॥

पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥ ૧૪ ॥

બાહુ (આખો હાથ), બગલ, ખભા અને પાંસળાં, એ સ્થાનોપર પિત્ત કુપિત થવાથી, જે વેદના યુક્ત કાળી ફેલ્કીઓ થાય છે તેને કક્ષા કહે છે.

गंधभागानां लक्षणो.

एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ॥

त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रचक्षते ॥ ૧૫ ॥

પિત્ત, વિકારયુક્ત (કુપિત) થવાથી જે ઉપર કઢી તેવી એકજ મોટી ફેલ્કી આમડીપર થાય તો તેને ગંધમાલા કહે છે.

આમરોહિણીનાં લક્ષણો.

कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ॥

अन्तर्दाहञ्चरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ ૧૬ ॥

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवम् ॥

तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपाતિકીम् ॥ ૧૭ ॥

બગલની આસપાસ માંસ કાઢી નાખનારા જે અગ્નિ જેવા લાલ ચોળ ફેલ્કા થાય છે. જેથી શરીરની અંદર બળત્રા બળે છે અને તાવ આવે છે, તેને ત્રિદોષજનિત અગ્નિ રોહિણી પિડકા ગણાવી. જે આમાં વાયુનો ભાગ વિશેષ હોય તો, છ દિવસે, પિત્તનો ભાગ વિશેષ હોય તો આર દિવસે, અને કફનો ભાગ અધિક હોય તો પત્રર દિવસે, રોગી તેનાથી મૃત્યુ પામે છે. આ ત્રિદોષજનિત અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે.

ચિપ્ચનાં તથા કુનખનાં લક્ષણો.

नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तं च देहिनाम् ॥

कुर्वते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥

तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं परुषं वदेत् ॥ ૧૮ ॥

નખોના માંસમાં રહેલા વાયુ અને પિત્ત બળત્રા કરી માંસને પકવે છે. આ વ્યાધિને ચિપ્પ કહેવો. અને જો દોષ થોડો હોવાને લીધે નખ ખરબચોડો થઈ જાય તો એને કુનખ કહે છે.

અનુશયીનાં લક્ષણો.

ગમ્भीરામલ્પસંરમ્ભાં સવર્ણામુપરિ સ્થિતામ્ ॥

પાદસ્યાનુશયીં તાં તુ વિદ્યાદન્તઃપ્રપાકિનીમ્ ॥ ૧૯ ॥

પગપર ચામડીના રંગની થોડા સોજા વાળી હડી અને અંદરથી પાકેલી એવી જે પિટિકા થાય છે, તેને અનુશયી કહે છે.

વિદારિકાનાં લક્ષણો.

વિદારીકન્દવદૃત્તાં કક્ષાવદ્ભ્રુણસન્ધિષુ ॥

વિદારિકા ભવેદ્રક્તા સર્વજા સર્વલક્ષણા ॥ ૨૦ ॥

અગલમાં કિંવા સાથળના મૂળમાં, રાતા રંગની વિદારીના કંદ જેવી જે જોળ, ગાંઠ આજે છે, તે વિદારિકા કહેવાય છે. આ પિટિકા સન્નિપાતથી થાય છે, તેથી તેમાં બધા દોષનાં લક્ષણો દ્રષ્ટિએ પડે છે.

શર્કરાનાં લક્ષણો.

પ્રાપ્ય માંસશિરાસ્નાયૂઃ શ્લેષ્મા મેદસ્તથાનિલઃ ॥

ગ્રન્થિ કરોસસૌ મિત્રો મધુસર્પિર્વસાનિભમ્ ॥ ૨૧ ॥

સ્રવત્યાસ્રાવમાનિલસ્ત્ર વૃદ્ધિ ગતઃ પુનઃ ॥

માંસં વિશોષ્ય ગ્રથિતાં શર્કરાં જનયેત્તતઃ ॥ ૨૨ ॥

કંક, મેદ અને વાયુ ત્રણે માંસ, નસો અને સ્નાયુમાં પ્રવેશી ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠ ફૂટ્યા પછી, તેમાંથી મધ, ધી કે ચરબીના જેવી રસી ઝરે છે. તેથી વાયુ પાછો કુપિત થઈ માંસને સૂકવી નાંખી, માંસની ઝીણી ઝીણી ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમને શર્કરા કહે છે.

શર્કરાર્બુદનાં લક્ષણો.

દુર્ગન્ધિ ક્લિન્નમત્યર્થે નાનાવર્ણે તતઃ શિરાઃ ॥

સ્રવન્તિ રક્તં સહસા તદ્વિદ્યાચ્છર્કરાર્બુદમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉપલા શ્લોકમાં વર્ણવેલી શર્કરા થયા પછી, જ્યાં તે થઈ હોય, ત્યાંની રંગોમાંથી દુર્ગંધયુક્ત; ક્ષેદ્રયુક્ત, -ધૂત, મેદ અને વસાના જેવું વિવિધ રંગનું બોહી એકદમ ઝરવા માંડે છે, તેને શર્કરાયુદ્ધ કહે છે.

પાદદારીનાં લક્ષણાં.

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ॥

पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ ૨૪ ॥

જે માણસને પગે ધણી મજલ કરવી પડે છે, તેના પગ વાયુના સંબંધથી અત્યંત લુપ્ત પડી જઈ, પછી તેના પગના તળીયામાં ચીરા પડે છે, જે ધણા દુઃખે છે. આ પીડાને પાદદારી (વ્યાક્રાટવી) ની સંજ્ઞા આપી છે.

કદરનાં લક્ષણાં.

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ॥

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ ૨૫ ॥

ચાલતાં, પગમાં પથ્થરની અણી ખુંચવાથી કે તેમાં વાગેલો કાંટો ભાંગી બરાઈ રહેવાથી, થોડા દિવસ પછી ચણી ખોરના ઠગિયા જેવડી જે ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને કદર (ખણ અથવા કપાસી) કહે છે.

અલસનાં લક્ષણાં.

क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ ॥

दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ ૨૬ ॥

સડેલો કાદવ, આંગળાંની વચ્ચે બરાઈ રહેવાથી આંગળાંની વચ્ચેની ચામડી કોહી જાય છે, આ કોહેલી ચામડીમાં ખંજવાળ આવે છે અને ખંજવાળ્યા પછી તેમાંથી પાણી ઝરે છે, તેમજ બળત્રા તથા પીડા થાય છે. આ વ્યાધિને અલસ કહે છે. ચોમાસામાં કાદવમાં ઉધાડે પગે ધણું ફરવાથી આ વ્યાધિ થતો જોવામાં આવે છે.

ઘંદ્રલુપ્તનાં લક્ષણાં.

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ ૨૭ ॥

રુણદ્વિ રોમકૂપાંસ્તુ તતોઽન્યેષામસંભવઃ ॥

તદિન્દ્રલુપ્તં સ્વાલિત્યં રુહોતિ ચ વિભાવ્યતે ॥ ૨૮ ॥

વાયુ સાથે પિત્ત કુપિત થઈ માથાનાં છિદ્રોમાં જઘને વાળને ખેરે છે. પછી કંઈ અને રક્ત કેશનાં છિદ્રોને પૂરી નાંખે છે, અને તેથી ટાલ પડેલા માથાના તેટલા ભાગપર ફરીથી વાળ ઉગવા પામતા નથી. આ રોગને ઇન્દ્રલુપ્ત કે ખાલિત્ય કહે છે, અને કેડલાક તેને રૂહા કહે છે.

દાર્શણનાં લક્ષણો.

દારુણા કણ્ડુરા રૂક્ષા કેશભૂમિઃ પ્રપચ્યતે ॥

કફમારુતકોપેન વિદ્યાદારુણકં તુ તમ્ ॥ ૨૯ ॥

કંઈ વાયુના કોપથી વાળની જમીન (માથા પરનો ભાગ) રૂક્ષ અને અતિ કઠણ થઈ, તેમાં વલૂર આવે છે, અને પછી એ ભાગ પાકે છે. આ વ્યાધિને દાર્શણ કહે છે.

અરૂંધિકાનાં લક્ષણો.

અરૂંધિ બહુવક્ત્રાણિ બહુલેદીનિ મૂર્ધ્નિ તુ ॥

કફાસૃક્ષ્મિકોપેન નૃણાં વિદ્યાદરૂંધિકામ્ ॥ ૩૦ ॥

રક્ત, કંઈ અને કૃમિના સંબંધથી માથાપર જે ધારાઓ પડે છે; તેને મોઢાં પુષ્કળ હોય છે. અને એમાંથી રસી ધણી ઝરે છે. આ રોગને અરૂંધિકા કહે છે.

પલિતનાં લક્ષણો.

ક્રોધશોકશ્રમકૃતઃ શરીરોષ્મા શિરોગતઃ ॥

પિત્તં ચ કેશાન્પચલિ પલિતં તેન જાયતે ॥ ૩૧ ॥

ક્રોધ, શોક અને શ્રમથી થયેલી શરીરની ગરમી અને પિત્ત, મસ્તકમાં જઈ માથાના વાળને પકવે છે, એટલે જુરા રંગના બનાવે છે. જે પલિત (ધડપણ વિનાં આવેલાં પળી-ધોળાવાળાં) કહેવાય છે.

મુખ્ય દૂષિકાનાં લક્ષણો.

શાલ્મલીકણ્ટકપ્રચ્યાઃ કફમારુતકોપજાઃ ॥

જાયન્તે પિડકા યૂનાં વિજ્ઞેયા મુલ્લદૂષિકાઃ ॥ ૩૨ ॥

૨૯ થી ૩૧ સુ. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૨૬ થી ૨૮. ૩૨ સુ. નિ. અ. ૧૧ શ્લો. ૧૦.

૧ પલિત=પળીયાં=Premature gray hair. ૨ મુલ્લદૂષિકા=Aone.

કદ વાયુના કોપથી શેમળાના ઝાડના કાંટા જેવી જીવાન માણસના મુખપર જે ફેલિઓ ઉઠે છે, તેમને મુખફૂષિકા (મુખની શોભા ભગાડનાર) -ખીલ કહે છે.

પદ્મિનીકંટકનાં લક્ષણો.

કણ્ટકૈરાચિતં વૃત્તં મण्डलं पाण्डु कण्डुरम् ॥

पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ૩૩ ॥

કમળના નાળ ઉપરના કાંટા જેવા કાંટાથી ભરેલું ઘોળું અને ખર-જવાળું જે મંડળ ઉઠે છે, તેને પદ્મિનીકંટક કહે છે. આ રોગ કદ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.

જતુમણિ (લાખાં) નાં લક્ષણો.

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ॥

सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिः स्मृतः ॥ ૩૪ ॥

કદ રક્તથી જન્મની સાથે જ થયેલું, એક સરખું, લગાર ઉપસેલું અને ન દુઃખે એતું જે શરીરપર મંડળ થાય છે, તેને કોઈ લક્ષ્મ (લાખું) તો કેટલાક જતુમણિ પણ કહે છે. (સ્ત્રી, પુરૂષનાં અંગના તદ્વાવતથી આ વ્યાધિ શુભાશુભ ફળદાયક મનાય છે.)

૧ મષક લક્ષણો.

अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ॥

माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मषकं तु तत् ॥ ૩૫ ॥

વાયુથી, અંગપર અડદના દાણા જેવડી, કાળી, વેદના રહિત, સ્થિર, કંઠથી અને લગાર ઉપસેલી એવી જે માંસની ગાંઠ બંધાય છે, તે મષક કહેવાય છે.

૨ તિલકાલકનાં લક્ષણો.

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ॥

वातपित्तकफोत्सेकात् तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ ૩૬ ॥

વાત, પિત્ત અને કફના કોપથી તલ જેવડા, કાળા રંગના, ન દુઃખે એવા તથા ચામડીની લગોલગ જે ડાઘા દેખાય છે. તે તિલકાલક (તલ) કહેવાય છે.

૩૬ થી ૩૬ સુ. નિ. અ. ૧૩ શ્લો. ૩૧ થી ૩૪.

૧ મષક=મસા=Warts.

૨ તિલકાલક=તલ=Mole.

ન્યઃછનાં લક્ષણો.

મહદ્રા યદિ વા ચાલ્પં શ્યાવં વા યદિ વા ઽસિતમ્ ॥

નીરુજં મળ્ડલં ગાત્રે ન્યચ્છમિત્યભિધીયતે ॥ ૩૭ ॥

શરીરપર મોટાં કે નાનાં, આસમાની કે કાળા રંગનાં અને વેદના રહિત જે આઠાં પડે છે, તેને ન્યઃછ કહે છે.

વ્યંગનાં લક્ષણો.

ક્રોધાયાસપ્રકુપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ ॥

મુખમાગત્ય સહસા મળ્ડલં વિસૃજત્યતઃ ॥ ૩૮ ॥

નીરુજં તનુકં શ્યાવં મુખે વ્યઙ્ગં તમાદિશેત્ ॥

ક્રોધ અને શ્રમથી કુપિત થયેલો વાયુ, પિત્તસાથે મળી જઈ, મુખપર આવી, જે પાતળું અને આસમાની રંગનું એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વ્યંગ કહે છે. આ વ્યાધિથી લગાર પછુ દુઃખ દર્દીને થતું નથી.

નીલિકાનાં લક્ષણો.

કૃષ્ણમેવંગુણં ગાત્રે મુખે વા નીલિકાં વિદુઃ ॥ ૩૯ ॥

મોઢા ઉપર કે શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર આવુંજ કાળું આઠું પડે તો તેને નીલિકા કહે છે.

૧ પરિવર્તિકાનાં લક્ષણો.

મર્દનાત્પીડનાદ્વાપિ તથૈવાપ્યભિઘાતતઃ ॥

મેદૂર્ચર્મ યદા વાયુર્ભજતે સર્વતશ્ચરન્ ॥ ૪૦ ॥

તદા વાતોપસૃષ્ટત્વાત્તચ્ચર્મ પરિવર્તતે ॥

મળેરધસ્તાત્કોશસ્તુ ગ્રન્થિરૂપેણ લમ્બતે ॥ ૪૧ ॥

સવેદનં સદાહં ચ પાકં ચ વ્રજતિ કચિત્ ॥

પરિવર્તિકેતિ તાં વિદ્યાત્સરુજાં વાતસંભવામ્ ॥ ૪૨ ॥

સકણ્ડૂઃ કઠિના વાપિ સૈવ શ્લેષ્મસમુત્થિતા ॥

શિશ્ર યોગવાથી, દબાવવાથી કિવા તેનાપર કંઈ વાગવાથી વ્યાનવાયુ કુપિત થઈ, ઇદ્રિયની આમડીમાં ભરાય છે, ત્યારે તે વાત યુક્ત આમડી

ઉપર ચડી જાય છે. વળી તેનાથી (કુપિત વાયુથી) ઈદ્રિયકોશ મણીની નીચે એક ગાંઠ પેઠે લટકે છે. તેમાં બળત્રા થઈ ઠણકા લાગે છે અને કોઈ વખતે તે (ગાંઠ) પાકે છે. આ વ્યાધિને પરિવર્તિકા કહે છે અને તે વાતજન્ય છે. તે કફજન્ય હોય તો કફથી થાય છે, અને તેમાં વલૂર આવે છે.

અવપાટિકાનાં લક્ષણો.

અત્પીયસીં યદા હર્ષાદ્વલાદ્ગચ્છેત્ત્વિયં નરઃ ॥ ૪૩ ॥

હસ્તાભિઘાતાદથવા ચર્મણ્યુદ્વર્તિતે બલાત્ ॥

મર્દનાત્પીડનાદ્વાપિ શુક્રવેગવિઘાતતઃ ॥ ૪૪ ॥

યસ્યાવપાઢ્યતે ચર્મ તાં વિદ્યાદવપાટિકામ્ ॥

જે સ્ત્રીની ચોનિતું છિદ્ર નાનું હોય, તેવી સ્ત્રી સાથે પરાણ સંબોગ કરવાથી, શિશ્રની કોથળીની ચામડીને બળથી હાથે કરી ઉપર ચઢાવવાથી શિશ્રને ચોળવાથી કે દબાવવાથી અથવા શુક્રની ગતિને પરાણ રોકવાથી, તે પુરુષના શિશ્રપરની ત્વચા ફાટી જાય છે, આને અવપાટિકા કહે છે.

નિરુદ્ધપ્રકશનાં લક્ષણો.

વાતોપસૃષ્ટે મેદૂં તુ ચર્મ સંશ્રયતે મણિમ્ ॥ ૪૫ ॥

મણિશ્ચર્મોપનદ્વસ્તુ મૂત્રસ્રોતો રુણદ્ધિ ચ ॥

નિરુદ્ધપ્રકશે તસ્મિન્ મન્દધારમવેદનમ્ ॥ ૪૬ ॥

મૂત્રં પ્રવર્તતે જન્તોર્મણિર્વિવ્રીયતે ન ચ ॥

નિરુદ્ધપ્રકશં વિદ્યાત્સહજં વાતસંભવમ્ ॥ ૪૭ ॥

શિશ્રમાં વાયુનો પ્રકોપ થતાં, ઈદ્રિય પરની ત્વચા નીચે ઉતરી મણિને (મદન છત્રને) ઢાંકી દે છે, મણિ ચામડીમાં ઢંકાઈ ગયાથી પેશાબના માર્ગનો અટકાવ થાય છે અને તેથી પેશાબની ધાર ન થતાં તેનાં ટીપાં ગળે છે. તેમ છતાં મૂત્ર ટપકતાં તણખા ઉઠતા નથી અને ઢંકાયેલો મણિ ખુલ્લો થતો નથી. આ વેદના રહિત વાતજન્ય વ્યાધિ નિરુદ્ધપ્રકશ કહેવાય છે. આ વ્યાધિ જન્મની સાથે થયેલો પણ હોય છે.

૧ સન્નિરુદ્ધગુદનાં લક્ષણો.

વેગસંધારણાદ્યાયુર્વિહનો ગુદસંસ્થિતઃ ॥

નિરુણદ્ધિ મહાસ્રોતઃ સૂક્ષ્મદ્વારં કરોતિ ચ ॥ ૪૮ ॥

માર્ગસ્ય સૌક્ષ્મ્યાત્કૃચ્છ્રેણ પુરીષં તસ્ય ગચ્છતિ ॥

સન્નિરુદ્ધગુદં વ્યાધિમેનં વિદ્યાત્સુદારુણમ્ ॥ ૪૯ ॥

મળ મૂત્રાદિકની ગતિને પરાણે દાખી રાખવાથી બંધાઈ ગયેલો ગુદ-શ્રિત વાયુ મળના રસ્તાનો અવરોધ (અટકાવ) કરી તેનો (મળદ્વારનો) માર્ગ ઝીણા કરી નાખે છે. મળદ્વારનો રસ્તો એવી રીતે સંકોચાવાથી રોગીને અત્યંત કષ્ટથી ઝાડો આવે છે. આ બયંકર વ્યાધિને સન્નિરુદ્ધ ગુદના નામથી સુર વેદો ઓળખે છે.

૨ અહિપૂતનનાં લક્ષણો.

શકુન્મૂત્રસમાયુક્તેઽર્થોત્તેઽપાને શિશોર્ભવેત્ ॥

સ્વિન્ને વાસ્ત્રાપ્યમાને વા કણ્ઠૂ રક્તકફોદ્ભવા ॥ ૫૦ ॥

તતઃ કણ્ઠૂયનાત્ક્ષિપ્રં સ્ફોટાઃ સ્ત્રાવશ્ચ જાયતે ॥

એકીભૂતં વ્રણૈર્ઘોરં તં વિદ્યાદહિપૂતનમ્ ॥ ૫૧ ॥

ઝાડે ગયા પછી બાળકની ગુદા જે ધોવામાં નથી આવતી, કિંવા તે પર પરશેલો વળ્યા પછી બાળકને નવરાવવામાં નથી આવતું, તો એ જગ્યાએ લોહી અને કફના પ્રકોપને લીધે વલૂર છૂટે છે. પછી ખજવાળતાં તેના પર ફેલાઓ ફૂટી નિકળે છે, જે ઝરવા લાગે છે, પછી આ ફેલામાંથી પડેલાં ધારાં ગુદા સાથે જોડાઈ જાય છે. આ બયંકર વ્યાધિને અહિપૂતન કહે છે, અને તે ધણુંકરી બાળકોને થાય છે.

૩ વૃષણકચ્છનાં લક્ષણો.

સ્નાનોત્સાદનદીનસ્ય મલો વૃષણસંસ્થિતઃ ॥

યદા પ્રક્લિધતે સ્વેદાત્કણ્ઠૂઃ સંજાયતે તદા ॥ ૫૨ ॥

કણ્ઠૂયનાત્તતઃ ક્ષિપ્રં સ્ફોટાઃ સ્ત્રાવશ્ચ જાયતે ॥

પ્રાહુર્વૃષણકચ્છં તાં શ્લેષ્મરક્તપ્રકોપજામ્ ॥ ૫૩ ॥

સ્નાન કરતાં જે માણસ પોતાના શરીરનો મેલ ધસીને કાઢી નાખતો નથી, તેના વૃષણ પર તે મેલ જમીને પોપડો બાજે છે. આ મેલ પર-

શેવાથી ભીંજતાં તેમાં ધણી ચેળ આવે છે, અને વલૂરતાં તરત ફેલ્લિઓ ઉઠી આવી તે પાકી તેમાંથી રસી ઝરવા માટે છે કફ, રક્તમાંથી થનારા આ રોગને વૃષણકચ્છ કહે છે.

‘ગુદભ્રંશનાં લક્ષણો.

प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ॥

रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ ૫૪ ॥

નબળા તથા લૂખા શરીરવાળા માણસની ગુદા, જોર કરીને ઝાડે ફરતાં અથવા ઝાડા થવાથી બહાર નીકળી આવે છે તે ગુદભ્રંશ કહેવાય છે.

સૂકરંદંટ્રનાં લક્ષણો.

सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्प्राकी तीव्रवेदनः ॥

कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ ૫૫ ॥

બળત્રાયુક્ત, કોરપર લાલ અને જેની ઉપરની ચામડી પાકી ગયેલી હોય એવી, કંડૂયુક્ત તથા તીવ્ર વેદનાયુક્ત જે સૂજ થાય છે, તેને સૂકરંદંટ્ર કહે છે. એનાથી તાવ પણ આવે છે.

इति क्षुद्ररोगनिदानम्.

मुखरोगनिदान.

મુખરોગનું નિદાન.

आनूपपिशितक्षीरदधिमत्स्यादिसेवनात् ॥

मुखमध्ये गदान्कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ ૧ ॥

જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, તથા માછલાં વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થયેલા કફાધિક દોષો મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. (આ મુખ રોગની સંખ્યા સુશ્રુતનાં કહેવા પ્રમાણે ૬૫ ની છે.—૮ દાંતના રોગ, ૮ હોઠના, ૮ દાંતના મૂળના, ૯ તાળવાના, ૫ જીભના, ૧૭ કંઠના, અને ૩ સર્વ સર).

હોઠના રોગો.

કર્કશૌ પરુષૌ સ્તબ્ધૌ કૃષ્ણૌ તીવ્રરુજાન્વિતૌ ॥
 દાલ્યેતે પરિપાઢ્યેતે ઓષ્ઠૌ મારુતકોપતઃ ॥ ૨ ॥
 ચીયેતે પિડકાભિસ્તુ સરુજાભિઃ સમન્તતઃ ॥
 સદાહપાકપિડકૌ પીતાભાસૌ ચ પિત્તતઃ ॥ ૩ ॥
 સવર્ણાભિસ્તુ ચીયેતે પિડકાભિરવેદનૌ ॥
 ભવતસ્તુ કફાદોષ્ઠૌ પિચ્છિલૌ શીતલૌ ગુરુ ॥ ૪ ॥
 સકૃત્કૃષ્ણૌ સકૃત્પીતૌ સકૃત્ચ્છેતૌ તથૈવ ચ ॥
 સન્નિપાતેન વિજ્ઞેયાવનેકપિડકાન્વિતૌ ॥ ૫ ॥
 સ્વર્જૂરફલવર્ણાભિઃ પિડકાભિર્નિપીડિતૌ ॥
 રક્તોપદોષ્ઠૌ રુધિરં સ્રવતઃ શોણિતપ્રભૌ ॥ ૬ ॥
 માંસદુષ્ઠૌ ગુરુ સ્થૂલૌ માંસપિણ્ડવદુદ્ગતૌ ॥
 જન્તવશ્ચાત્ર મૂર્છેન્તિ નરસ્યોભયતો મુશ્વાઃ ॥ ૭ ॥
 સર્પિર્મણ્ડપતીકાશૌ મેદસા કણ્ડુરૌ ગુરુ ॥
 સ્વચ્છં સ્ફટિકસંકાશમાસ્રાવં સ્રવતો મૃશમ્ ॥
 તયોર્વ્રણો ન સંરોહેન્મૃદુત્વં ચ ન ગચ્છતિ ॥ ૮ ॥
 ઓષ્ઠૌ પર્યવદીર્યેતે પીડ્યેતે ચાભિઘાતતઃ ॥
 ગ્રથિતૌ ચ તદા સ્યાતાં કણ્ડૂક્લેદસમન્વિતૌ ॥ ૯ ॥

વાયુના કોપથી ઓઠ કર્કશ, ખરબચડા, સખત તણાવલા, અને કાળા થાય છે. તેમાં તીવ્ર પીડા થાય છે અને તે ફાટે છે, તથા તેના ઉપરની ચામડી ઉખડી જાય છે.

પિત્તથી હોઠની આસપાસ ફરતી ફેલ્લિઓ થાય છે, તથા તે (ફેલ્લિઓ) દુઃખે છે. આ રોગથી હોઠમાં ખજાત્રા ખજે છે, એમાં પાક થાય છે, અને તે પીળા દેખાય છે.

કફથી હોઠ ચામડીના જેવાજ રંગવાળી ફેલ્લિઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, આ ફેલ્લિઓમાં ઘણું ઓછું દુઃખ થાય છે, અને તે ચીકણી, શીતળ અને જડ હોય છે.

સન્નિપાતથી હોઠપર જે અનેક ફેણિઓ થાય છે, તે વખતે કાળા, વખતે પીળા, તો કદાપિ ઘોળા એવી વિવિધ રંગની થાય છે.

રક્તથી હોઠપર ખારેકના રંગ જેવી ફેણિઓ ઉઠે છે અને તેમાંથી મોહી ઝરે છે, તથા હોઠ લોહીના જેવા રંગે લાલ દેખાય છે.

માંસ દુષ્ટ થવાથી હોઠ ભારે તથા જાડ થાય છે. તે (ઓષ્ઠ) માંસના પિંડની પેઠે ઉપસી આવે છે. આ વ્યાધિમાં રોગીના બન્ને હોઠના છેડામાં કીડા પડે છે.

મેદથી હોઠ પ્રવાહી કરેલા ધીની ઉપરના આછા ભાગ જેવા સ્વચ્છ થાય છે, અને તેમાં ખંજવાળ આવે છે તથા જડ બને છે. વળી તેમાંથી સ્ફટિક જેવી સ્વચ્છ, પારદર્શક રસી પુષ્કળ ઝરે છે. આ વ્યાધિમાં હોઠપર પડેલું પ્રણુ ભરાતું નથી, તેમ તે પોચું પડતું નથી.

અભિઘાત કિંવા કોઈ જાતનો પ્રહાર થવાથી હોઠમાં આસપાસ ચીરા પડે છે, તેમાં પીડા થાય છે ગાંઠો પડી જાય છે, અને તેમાં ખંજવાળ આવી, બીનાશ ઉત્પન્ન થાય છે.

દંતમૂળમાં થનારા પંદર રોગ.

શીતાદનાં લક્ષણો.

શોણિતં દન્તવેષ્ટેભ્યો યસ્યાકસ્માત્ પ્રવર્તતે ॥

દુર્ગન્ધીનિ સકૃષ્ણાનિ પ્રલેદીનિ મૃદૂનિ ચ ॥ ૧૦ ॥

દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે પચન્તિ ચ પરસ્પરમ્ ॥

શીતાદો નામ સ વ્યાધિઃ કફશોણિતસંભવઃ ॥ ૧૧ ॥

શીતાદરોગમાં દાંતનાં પેઢામાંથી અકસ્માત્ રક્ત વહે છે અને દાંતનું માંસ દુર્ગંધયુક્ત, કાળું, મલિન તથા પોચું થઈ પછી ટૂટી પડે છે અને પેઢાંઓ પરસ્પર ચેપ લાગીને પાકે છે. આ વ્યાધિની ઉત્પત્તિ કફરક્ત-માંથી થાય છે.

દંતપુષ્પુટનાં લક્ષણો.

દન્તયોસ્ત્રિષુ વા યસ્ય શ્વયથુર્જાયતે મહાન્ ॥

દન્તપુષ્પુટકો નામ સ વ્યાધિઃ કફરક્તજઃ ॥ ૧૨ ॥

જે રોગીના બે કિંચા ત્રણ દાંતના પેદામાં મોટા સોજા આવે તેને દાંત-પુષ્પુટ નામે દાંતનો રોગ કહે છે. આ વ્યાધિ કફરક્તમાંથી થાય છે.

૧દાંતવેષ્ટનાં લક્ષણા.

સ્રવન્તિ પૂયરુધિરં ચલા દન્તા ભવન્તિ ચ ॥

દન્તવેષ્ટઃ સ વિજ્ઞેયો દુષ્ટશોણિતસંભવઃ ॥ ૧૩ ॥

ઘોઘી દુષ્ટ થવાથી થયેલા દાંતવેષ્ટ રોગમાં દાંતમાંથી ઘોઘી અને પૃષ્ઠ નીકળે છે, અને દાંત હાલે છે.

સૌષિરનાં લક્ષણા.

શ્વયથુર્દન્તમૂલેષુ રુજાવાન્ કફરક્તજઃ ॥

લાલાસ્રાવી સ વિજ્ઞેયઃ સૌષિરો નામ નામતઃ ॥ ૧૪ ॥

કફ રક્તને લીધે થતા સૌષિર રોગમાં દાંતના મૂળપર સોજા આવે છે, તેમાં પીડા થાય છે, અને તેથી મુખમાંથી લાળ ગળે છે.

મહા સૌષિરનાં લક્ષણા.

દન્તાશ્ચલન્તિ વેષ્ટેભ્યસ્તાલુ ચાપ્યવદીર્યતે ॥

યસ્મિન્સ સર્વજો વ્યાધિર્મહાસૌષિરસંજ્ઞકઃ ॥ ૧૫ ॥

જે વ્યાધિમાં પેદામાંથી દાંત હાલે છે અને તાળવાપર ચીરા પડે છે, તે ત્રિદોષ જનિત વ્યાધિને મહાસૌષિર કહે છે.

પરિદરનાં લક્ષણા.

દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે યસ્મિન્ ણીવતિ ચાપ્યસ્રક્ ॥

પિત્તાસ્રક્કફજો વ્યાધિર્જ્ઞેયઃ પરિદરો હિ સઃ ॥ ૧૬ ॥

જે રોગમાં દાંતનું માંસ ખરી પડે છે અને થુંકમાં ઘોઘી પડે છે, તે પિત્ત, કફ અને રક્તમાંથી થયેલા વ્યાધિને પરિદર નામે ગણવો.

ઉપકુશનાં લક્ષણા.

વેષ્ટેષુ દાહઃ પાકશ્ચ તેભ્યો દન્તાશ્ચલન્તિ ચ ॥

અઘટિર્તોઃ પ્રસ્રવન્તિ શોણિતં મન્દવેદનમ્ ॥ ૧૭ ॥

આધ્માયન્તે સ્તુતે રક્તે મુશ્વં પૂતિ ચ જાયતે ॥

યસ્મિન્નુપકુશો નામ પિત્તરક્તકૃતો ગદઃ ॥ ૧૮ ॥

આ રોગમાં દાંતના પેદામાં બળત્રા થઈ તે પાકે છે. પેદામાંથી દાંત હાલે છે અને દાંતને હલાવવાથી, લગાર વેદના થઈ રક્ત ગળે છે. રક્ત વહી ગયા પછી અવાળુ ફરીથી ફૂલી આવે છે અને મુખ વાસ મારે છે. પિત્ત રક્તમાંથી થયેલા આ રોગને ઉપકુશ કહે છે.

વૈદર્ભનાં લક્ષણો.

घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ॥

भवन्ति चपला दन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ ૧૯ ॥

દાંતજી કરતાં અથવા બીજી રીતે પેદાં ધસાતાં તે સૂજી આવે છે અને તેથી દાંતો હલી જાય છે. આ અભિઘાતથી થયેલા વ્યાધિને વૈદર્ભ કહે છે.

અક્ષીવર્ધનનાં લક્ષણો.

मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ॥

खलीवर्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥ ૨૦ ॥

વાયુના સંબંધથી દાંતપર એક નવો દાંત ઉગે છે, તેથી તીવ્ર વેદના થાય છે; પણ તે દાંત આખો બહાર ઉગી નિકળ્યા પછી વેદના શાંત થાય છે. એ રોગને અક્ષીવર્ધન નામે રોગ કહે છે.

કરાલનાં લક્ષણો.

शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ॥

करालान् विकटान् दन्तान् करालो न च सिध्यति ॥ ૨૧ ॥

દાંતના મૂળમાં વાયુ રહીને, ધીમેધીમે દાંતોને વાંકા ચુંકા કરી નાખે છે, તે કરાલ વ્યાધિ સારો થતો નથી.

અધિમાંસકનાં લક્ષણો.

हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ॥

लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयो ह्यधिमांसकः ॥ ૨૨ ॥

નોચલી છેલી દાંતનાં મૂળપર મોટો સોજો ચઢે છે, તેં ધણા કળે છે, અને તેનાથી લાળ ધણી ગળે છે. આ અધિમાંસક વ્યાધિ કફથી થાય છે.

નાડીપ્રણનાં લક્ષણો.

દન્તમૂલગતા નાડ્યઃ પચ્ચ જ્ઞેયા યથેરિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

નાડી પ્રણના નિદાનમાં વાત, કફ, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુ, એવાં પાંચ પ્રકારનાં પ્રણ કહ્યાં છે, તે પાંચ નાડીપ્રણ દાંતના મૂળમાં પણ થાય છે. આનાં લક્ષણો નાડીપ્રણમાં કહ્યાં છે, એજ અહિં સમજવાં.

આઠ દંતરોગમાંના દાહનનાં લક્ષણો.

દીર્યમાણેષ્વિવ રુજા યસ્ય દન્તેષુ જાયતે ॥

દાલનો નામ સ વ્યાધિઃ સદાગતિનિમિત્તજઃ ॥ ૨૪ ॥

દાંતની અંદર ચીરાતું હોય એવી જે પીડા થાય છે, તેને દાહન કહે છે. આ રોગ વાત પ્રકોપથી થાય છે.

૧કૃમિદન્તકનાં લક્ષણો.

કૃષ્ણચ્છિદ્રશ્ચલઃ સ્ત્રાવી સસંરમ્ભો મહારુજઃ ॥

અનિમિત્તરુજો વાતાદ્વિજ્ઞેયઃ કૃમિદન્તકઃ ॥ ૨૫ ॥

વાયુના પ્રકોપથી થયેલા કૃમિ દંતક નામના રોગમાં કાળાં છિદ્રો (કાણાં-ભોકાં) પડે છે, દાંત હાલે છે, તેમાંથી રસી ઝરે છે, તેના ઉપર સોજો ચઢે છે, અને તેમાં કારણ વગર બહુ પીડા થાય છે. (દાંતોમાં કાળાં છિદ્રો પડવાનું કારણ એ છે કે, દુષ્ટ રક્તમાંથી અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુઓનો ઉદ્ભવ થઈ પછી તેઓ (જંતુઓ) દાંતોમાં કાળાં પાડે છે.)

ભંજનકનાં લક્ષણો.

વક્રં વક્રં ભવેદ્યસ્ય દન્તમદ્ગ્નશ્ચ જાયતે ॥

કફવાતકૃતો વ્યાધિઃ સઃ મંજનકસંજિતઃ ॥ ૨૬ ॥

કફ અને વાયુના પ્રકોપથી જેનું મોઢું વાંકું થઈ જાય અને દાંત બાંગી જાય તેને મંજનક રોગ થયો છે એમ જાણવું.

૨૨, ૨૩ સુ. નિ. અ. ૧૬ શ્લો. ૨૨, ૨૩.

૨૪ થી ૩૦ સુ. નિ. અ. ૧૬ શ્લો. ૨૫ થી ૩૧.

૧ કૃમિદન્તક=Carries of tooth.

૨૫

દંતહર્ષનાં લક્ષણો.

શીતરૂક્ષપ્રવાતામ્લસ્પર્શનામસહા દ્વિજાઃ ॥

પિત્તમારુતકોપેન દન્તહર્ષઃ સ નામતઃ ॥ ૨૭ ॥

શીતળ, રૂક્ષ, ખાટા પદાર્થો અને ઠંડો વાયુ જે રોગમાં સહન ન થાય તેને દંતહર્ષ કહે છે. આ વ્યાધિ પિત્ત, વાયુના કોપથી થાય છે.

૧ દંતશર્કરાનાં લક્ષણો.

મલો દન્તગતો યસ્તુ પિત્તમારુતશોષિતઃ ॥

શર્કરેવ સ્વરસ્પર્શા સા જ્ઞેયા દન્તશર્કરા ॥ ૨૮ ॥

દાંત પરનો મેલ પિત્ત વાયુથી, સોષાઈ જઈ, પછી તે (મેલ) રેતીના જેવો ખરખરેડો અને છે, તેને દંતશર્કરા કહે છે.

કપાલિકાનાં લક્ષણો.

કપાલેષ્વિવ દીર્ઘેષુ દન્તાનાં સૈવ શર્કરા ॥

કપાલિકેતિ સા જ્ઞેયા સદા દન્તવિનાશિની ॥ ૨૯ ॥

તેજ શર્કરાની પતરીઓ એક પછી એક એમ પડના રુપમાં ખરવા માંડે છે, ત્યારે તે કપાલિકા કહેવાય છે. આ વ્યાધિ દાંતનો નાશ કરે છે.

૨ શ્યાવદંતનાં લક્ષણો.

યોઽસ્રઙ્ગિશ્રેણ પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્ત્વશેષતઃ ॥

શ્યાવતાં નીલતાં વાપિ ગતઃ સ શ્યાવદન્તકઃ ॥૩૦॥

જે રોગમાં રક્તયુક્ત પિત્તથી અથવા દાંત અળી જઈને કાળા ક્રિંવા આશમાની રંગના થઈ જાય છે, તે શ્યાવદંત કહેવાય છે.

દન્ત વિદ્રધિનાં લક્ષણો.

દન્તમાંસે મલૈઃ સાસૈર્વાહ્યાન્તઃ શ્વયથુર્ગુરુઃ ॥

સદાહરુક્ સ્ત્રવેઙ્ગિન્નઃ પૂયાસં દન્તવિદ્રધિઃ ॥ ૩૧ ॥

ત્રણ દોષો સાથે લોહીના પ્રકોપથી દાંતના માંસમાં બહાર અને અંદર બળત્રા, અને પીડા સાથે ભારે સોજા થાય તથા તેમાંથી પૃથ્વ અને લોહી નીકળે ત્યારે દન્ત વિદ્રધિ રોગ થયો છે એમ જાણવું.

૧ દન્તશર્કરા=Tarter.

૨ શ્યાવદન્ત=Black tooth.

જિહ્વાગત પાંચ રોગો.

જિહ્વાડનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસુપ્તા ભવેચ્ચ શાકચ્છદનપ્રકાશા ॥

પિત્તેન પીતા પરિદહ્યતે ચ દીર્ઘેઃ સરક્તૈરપિ કણ્ઠકૈશ્ચ ॥

કફેન ગુર્વીં બહુલા ચિતા ચ માંસોચ્છ્રૂયૈઃ શાલ્મલિકણ્ઠકામૈઃ ॥

વાયુથી જીભમાં ચીરા પડે છે, જીભ ખેડેર મારી જાય છે, અને સાગના ઝાડના પાંદડાંના જેવી તે કાંટા કાંટાવાળી થઈ જાય છે. (આ રોગ વાત કંટક કહેવાય છે).

પિત્તથી જીભ પીળા થાય છે, તેમાં બળત્રા બળે છે તથા તેના પર લાંબા લાંબા લાલ રંગના કાંટા ફૂટે છે. (આ રોગ પિત્ત કંટક કહેવાય છે.)

કફથી જીભ જાડી અને ભારે થાય છે અને શેમળાના કાંટા જેવા તેના પર માંસના અંકુર ઉગે છે. (આ રોગ કફ કંટક કહેવાય છે)

અલાસનાં લક્ષણો.

જિહ્વાતલે યઃ શ્વેતથુઃ પ્રગાઢઃ સોડલાસસંજ્ઞઃ કફરક્તમૂર્તિઃ ॥

જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભયતિ પ્રવૃદ્ધો મૂલે ચ જિહ્વા મૃશમેતિ પાકમ્ ॥

કફરક્તને લીધે જીભને તળાએ ભયંકર સોજો આવે છે, જે વૃદ્ધિ પામતાં જીભને જડ કરી નાંખે છે, આ રોગમાં જીભ મૂળ આગળથી બહુ પાકે છે. આ રોગને અલાસ કહે છે તે તે અસાધ્ય છે.

ઉપજિહ્વાનાં લક્ષણો.

જિહ્વાગ્રરૂપઃ શ્વેતથુઃ સ જિહ્વામુન્નમ્ય જાતઃ કફરક્તમૂલઃ ॥

લાલાકરઃ કણ્ઠ્યુતઃ સચોષઃ સા તૂપજિહ્વા કથિતા મિષગ્મિઃ ૩૪

કફ રક્તને લીધે જીભની નીચે, જીભની અણી જેવો સોજો થાય છે, આથી મુખમાંથી લાળ ધણી વહે છે, અને તેમાં વલૂર આવે છે તથા બળત્રા થાય છે. આ વ્યાધિને વૈદો ઉપજિહ્વા કહે છે.

તાલુગત નવરોગમાંના ૧૬૭૭શુણ્ડીનાં લક્ષણો.

શ્લેષ્માસૃગ્યાં તાલુમૂલે પ્રવૃદ્ધો દીર્ઘઃ શોથો ધ્માતબસ્તિપ્રકાશઃ ॥

તૃણાકાસશ્વાસકૃત્તં વદન્તિ વ્યાધિં વૈદ્યાઃ કણ્ઠશુન્ઢીતિ નામ્ના

કફ રક્તને લીધે તાળવાનાં મૂળ પર ફૂલેલા અસ્થિ જેવો જે મોટો સોજો આવે છે, તથા જેનાથી તરશ, ઉધરસ અને શ્વાસ થાય છે, તેને વૈદ્યો કંક શુંડી નામે જીભનો રોગ કહે છે.

તુંડી કેરીનાં લક્ષણો.

શોથઃ સ્થૂલસ્તોદદાહપાકી પ્રાગુક્તાભ્યાં તુણ્ડિકેરી મતા તુ ॥

કફ રક્તને લીધે તાળવાપર જંગલી કાપુસના જીંડા જેવો જે સોજો આવે છે, તે તુંડીકેરી નામે જીભનો રોગ કહેવાય છે. તેમાં શળ નીકળે છે: સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; અને અળત્રા અળી તે પાકે છે.

અધુષનાં લક્ષણો.

શોથઃ સ્તબ્ધો લોહિતસ્તાલુદેશે રક્તાજ્જેયઃ સોઽધ્રુષો રુગ્જ્વરાત્નઃ

રક્તના પ્રકોપથી, તાળવા પર લાલ રંગનો સખત સોજો આવે છે, જેમાં પીડા થાય છે અને જેને લીધે તાવ આવે છે, આને અધુષ નામે જીભનો રોગ કહે છે.

કચ્છપનાં લક્ષણો.

કૂર્મોન્નતોઽવેદનોઽશીઘ્રજન્મા રોગો જ્ઞેયઃ કચ્છપઃ શ્લેષ્મણા વા ॥

કફથી તાળવાપર કાચાના પીક જેવો જાયો થયેલો જે સોજો આવે છે, જેમાં પીડા થોડી થાય છે, અને જે એકદમ વધતો નથી, એ રોગને કચ્છપ કહે છે.

તાલ્વર્ચુદનાં લક્ષણો.

પચ્ચાકારં તાલુમધ્યે તુ શોથં વિદ્યાદ્રક્તાદર્બુદં પ્રોક્તલિઙ્ગમ્ ॥૩૭

રક્તને લીધે તાળવાપર કમળની ડોડી જેવો જે સોજો ચઢે છે, તેને અર્ચુદ કહે છે, તેનાં લક્ષણો અર્ચુદ નિદાનમાં દર્શાવેલા રક્તાર્ચુદનાં લક્ષણો જેવાં જાણવાં.

માંસસંઘાતનાં લક્ષણો.

દુષ્ટં માંસં નીરુજં તાલુમધ્યે કફાચ્છૂનં માંસસંઘાતમાહુઃ ॥

કફથી તાળવાં વચ્ચેનું માંસ જગડી સૂજી આવે છે, જે દુઃખતું નથી. આ રોગને માંસસંઘાત કહે છે.

ત.ત્રુપુષ્પુટનાં લક્ષણો.

નીરૂકૃસ્થાયી કોલમાત્રઃ કઠાત્સ્યાન્વેદોયુક્તાત્ પુષ્પુટતાલુદેશૈ

મેદયુક્ત કદથી તાળવાપર વેદના રહિત, સ્થિર અને ઘોરના જેવડા સોજા આવે છે, તે તાત્રુપુષ્પુટ કહેવાય છે.

તાલુ શોષનાં લક્ષણો.

શોષોઽત્યર્થે દીયંતે चापि तालुःश्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाच्च ॥

વાયુથી તાળવું અત્યંત સુકાય છે, અને ભયંકર શ્વાસ ચઢી આવે છે, આ રોગને તાલુ શોષ કહે છે.

તાલુ પાકનાં લક્ષણો.

पित्तं कुर्यात्पाकमसर्थयोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥ ૩૯ ॥

પિત્ત કૃપિત થવાથી, તાળવું અત્યંત ભયંકર રીતે પાકા આવે છે; તેને તાલુપાક કહે છે.

કંઠગત અગ્નીઆર રોગ.

રોહિણીની સંપ્રાપ્તિ.

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तयैव शोणितम् ।

गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्यमून् व्याधिरियं हि रोहिणी ॥

ગળામાં રહેલા વાયુ, પિત્ત અને કફ, હુટ થઈ માંસ અને રક્તને બગાડી, ગળામાં ફેણા ઉત્પન્ન કરે છે, જેનાથી ગળું અંધ થઈ જાય છે આ રોહિણી નામનો વ્યાધિ રોગીને જીવ લીધે છે. (નીચે લખેલી પાંચ રોહિણીઓમાંથી સન્નિપાતજન્ય એક તદ્દન અસાધ્ય છે. બાકીની માત્ર મુશ્કેલ છે પણ એની ચિકિત્સા લખી છે.)

વાતરોહિણીનાં લક્ષણો.

जिह्वा समन्ताद्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनो ये ॥

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ ૪૧ ॥

જીભની આસપાસ, ફરતા ગળું કંપી નાખતા અને અત્યંત વેદનાયુક્ત એવા જે માંસના અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વાયુથી થયેલી વાત રોહિણી કહે છે. આ રોગમાં કંપ, સ્તંભ વગેરે વાયુના ઉપદ્રવો થાય છે.

પિત્ત રોહિણીનાં લક્ષણો.

શ્વિપ્રોદ્રમા શિષ્વિદાહપાકા તીવ્રજ્વરા પિત્તનિમિત્તજા તુ ॥

પિત્તમાંથી થયેલી રોહિણી ત્વરાથી બહાર આવે છે, તેમાં ઘણી બળત્રા થાય છે, તેમજ એ જલદીથી પાકે છે, અને તેને લીધે તીવ્રજ્વર આવે છે.

કફરોહિણીનાં લક્ષણો.

સ્રોતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા સ્થિરાકુરુરા યા કફસમ્ભવા સા

જે રોહિણી ગળાના માર્ગનો અટકાવ કરી, તેને શુંગળાવે છે. તેમજ જે ધીમે ધીમે પાકે છે, તથા જેના અંદર કંઠણુ હોય છે, તે કફજન્ય રોહિણી બાબતી.

ત્રિદોષરોહિણીનાં લક્ષણો.

ગમ્भीરપાકિન્યનિવાર્યવીર્યા ત્રિદોષલિઙ્ગા ત્રિતયોત્થિતા સા ॥

ત્રણ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી રોહિણીમાં, પાક ઉંડો હોય છે, એટલે ૫૨ ઉંડું રહેલું હોય છે તથા તેનું જોર અટકાવી શકાતું નથી, એટલે એસડો એના પર કાંઈ અસર કરી શકતાં નથી. અને તે ત્રણ દોષનાં લક્ષણાયુક્ત હોય છે (આ રોહિણી ત્વરાથી રોગીનો જીવ લે છે.)

રક્તજનનાં લક્ષણો.

સ્ફોટૈશ્વિતા પિત્તસમાનલિઙ્ગા સાધ્યા પ્રદિષ્ટા રુધિરાત્મિકા તુ ॥

રક્તજન્ય રોહિણીમાં પિત્તજન્ય રોહિણીનાં લક્ષણો દેખાય છે તે ઉપરાંત એ ફેફસીઓથી વ્યાપ્ત હોય છે. આ રક્તજન સાધ્ય છે. એટલે એસડ કરવા યોગ્ય છે.

કંઠશાલૂકનાં લક્ષણો.

કોલાસ્થિમાત્રઃ કફસમ્ભવો યો ગ્રન્થિર્ગલે કણ્ઠકશૂકભૂતઃ ॥

સ્વરઃ સ્થિરઃ શસ્ત્રનિપાતસાધ્યસ્તં કણ્ઠશાલૂકમિતિ બ્રુવન્તિ ૪૪

કફને લીધે ગળાની અંદર ખોરના ઠળીઆ જેવડી જે ગાંડ બાજે છે, જે કાંટાની તથા ધર્ડા વગેરેની ડુંડીની અણી પેઠે ગળામાં ખૂંચે છે આ ગાંડ ખરબચડી અને કંઠણુ હોય છે. આ વ્યાધિ શસ્ત્ર સાધ્ય છે અને તેને કંઠ શાલૂક કહે છે,

અધિજિહ્વાનાં લક્ષણો.

જિહ્વાગ્રરૂપઃશ્વયથુઃકફાત્તુ જિહ્વોપરિષ્ઠાદપિ રક્તમિશ્રાત્ ॥

જ્ઞેયોઽધિજિહ્વઃ સ્વલુ રોગ एष વિવર્જયેદાગતપાકમેનમ્ ॥ ૪૬ ॥

લોહી સાથે કફના પ્રકોપથી જીભની અણી જેવો જીભના ઉપરના ભાગપર જે સોજો આવે છે, તેને અધિજિહ્વ કહે છે. આ સોજો પાક્યો હોય તો એના મટવાની આશા છોડી દેવી.

વલયનાં લક્ષણો.

बलास एवायतमुन्नतं च ग्रन्थि करोत्यन्नगतिं निवार्य ॥

तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥ ૪૬ ॥

કફથી અન્નની ગતિને અટકાવનારી એટલે જેનાથી ગળામાં અન્ન ન ઉતરી શકે એવી, ઉંચી અને લાંબી જે ગાંઠ થાય છે તેનાપર કોઈ ઉપાય ચાલતો નથી. આ વ્યાધિને વલય કહે છે, અને કુશળ વૈદે એની દવા કરવાનું કામ હાથમાં લેવું નહિ. કારણ કે એ કોષ્ટ રીતે સુધરતો નથી.

અલાસનાં લક્ષણો.

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ॥

मर्मच्छिदं दुस्तरमेनમાहुર્बલાસસંજ્ઞં નિપુણા વિકારમ્ ॥ ૪૭ ॥

કુપિત થયેલા કફ અને વાયુ ગળામાં સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, જેનાથી દમ ચઢે છે અને ગળું દુઃખે છે. દૃઢ્યમાં કાપી નાખ્યા જેવી વેદના કરનારા, આ દુસ્તર (જેનાપર ઔષધાદિ ફાવી ન શકે એવા) વ્યાધિને વૈદો અલાસના નામથી ઓળખે છે.

એકવૃંદનાં લક્ષણો.

वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ॥

નામ્નૈકવૃન્દઃ પરિકીર્તિતોઽસૌ વ્યાધિર્બલાસક્ષતજપ્રસૂતઃ ॥ ૪૮ ॥

ગળામાં ગોળ, ઊંચો, થોડો બળત્રા કરવાવાળો, ખંજવાળવાળો થોડો પાકે એવો અથવા નજ પાકે એવો, કઠણ તથા જડ સોજો થાય છે. આ રોગનું નામ એકવૃંદ છે અને તે કફ રક્તથી થાય છે.

વૃંદનાં લક્ષણો.

સમુન્નતં વૃત્તમમન્દદાહં તીવ્રજ્વરં વૃન્દમુદાહરન્તિ ॥

તં ચાપિ પિત્તક્ષતજપ્રકોપાત્ વિદ્યાત્સતોદં પવનાત્મકં તુ ॥ ૪૯

ગળાની અંદર ઊંચો, ગોળ, તીવ્ર બળત્રાવાળો અને તીવ્ર જ્વરયુક્ત જે સોજે આવે છે, તેને વૃંદ કહે છે. આની ઉત્પત્તિ પિત્ત રક્તના ક્રોધ-માંથી છે. તેમાં વાયુનો સંબંધ હોય તો સોમો ખોંચ્યા જેવી પીડા પણ થાય છે. (આ વ્યાધિ એકવૃંદ વ્યાધિની એક જૂદી અવસ્થાજ છે, માટે તે બન્ને જુદા જુદા છે એમ ન ભણવું.)

શતઘ્નીનાં લક્ષણો.

ઘર્તિર્ઘના કણ્ઠનિરોધિની યા ચિતાઽતિમાત્રં પિશિતપ્રરોહઃ ॥

અનેકરુક્પ્રાણહરી ત્રિદોષાજ્ઞેયા શતઘ્ની તુ શતઘ્નિરૂપા ॥ ૫૦

ગળામાં લાંબો અને કઠણ વાટના જેવો સોજે આવે છે જેનાથી કંઈ રૂંધાય છે. જેનાપર માંસના પુષ્કળ અંકુર હોય છે અને જેમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી વેદના, બળત્રા, વઘૂર વગેરે ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે. આ જીવ લેનારો સોજે લોઢાના છરાઓવાળા શતઘ્ની હૃથીઆરના જેવો હોય છે અને તેપરથી તે શતઘ્ની કહેવાય છે.

ગિલાયુનાં લક્ષણો.

ગ્રન્થિર્ગલે ત્વામલકાસ્થિમાત્રઃ સ્થિરોઽતિરુક્સ્યાત્કફરક્તમૂર્તિઃ ॥

સંલક્ષ્યતે સક્તમિવાશનં ચ સ શસ્ત્રસાધ્યસ્તુ ગિલાયુસંજ્ઞઃ ॥ ૫૧ ॥

કફરક્તથી ગળાની અંદર આમળાંના ડળીયા જેટલી ગાંઠ બાકે છે, તે કઠણ અને અતિ પીડા કારક હોય છે. તેના સંબંધથી અન્ન ગળામાં ઉતરતાં અટકે છે આ ગિલાયુ નામનો રોગ શસ્ત્ર સાધ્ય છે.

ગલવિદ્રધિનાં લક્ષણો.

સર્વં ગલં વ્યાપ્ય સમુત્થિતો યઃ શોથો રુજઃ સન્તિ ચ યત્ર સર્વાઃ ॥

સ સર્વદોષો ગલવિદ્રધિસ્તુ તસ્યૈવ તુલ્યઃ સ્વલુ સર્વજસ્ય ॥ ૫૨ ॥

જે સોજે આખા ગળાપર થાય છે અને જેમાં બધી જાતની પીડા રોગીને સેહેવી પડે છે, તેને સન્નિપાતજન્ય વિદ્રધિ કહે છે. આ રોગ વિદ્રધિ નિદાનમાં કહેલા ત્રિદોષજ વિદ્રધિના જેવો છે.

ગલૌધનાં લક્ષણા.

શોથો મહાનન્નજલાવરોધી તીવ્રજ્વરો વાયુગતેર્નિહન્તા ॥
કફેન જાતો રુધિરાન્વિતેન ગલે ગલૌધઃ પરિકીર્યતેડસૌ ॥૫૩॥

રક્તયુક્ત કઢથી ગળાની અંદર તીવ્ર તાવ સાથે મોટો સોજો આવે છે, જેને લીધે અન્ન, પાણી દર્દી લેષ શકતો નથી, તેમ શ્વાસ પણ ખરાબર લેવાતો નથી. આ રોગને ગલૌધ કહે છે.

સ્વરઘનાં લક્ષણા.

યસ્તામ્યમાનઃ શ્વસિતિ પ્રસક્તં મિન્નસ્વરઃ શુષ્કવિમુક્તકઠઃ ॥
કફોપદિગ્ધેષ્વનિલાયનેષુ જ્ઞેયઃ સ રોગઃ શ્વસનાત્સ્વરઘઃ ॥૫૪॥

શ્વાસવાયુનો માર્ગ કઢથી છવાતાં રોગીને કટ સાથે શ્વાસોચ્છવાસ લેતાં વારંવાર મૂર્છા આવી જાય છે, તેનો અવાજ ખેસી જાય છે; ગળું શુષ્ક બને છે; અને અન્ન કે થુંક ગળે ઉતરી શકતું નથી. આ વાતજનિત રોગ સ્વરઘ કહેવાય છે.

માંસતાનનાં લક્ષણા.

પ્રતાનવાન્યઃ શ્વયથુઃ સુકષ્ઠો ગલોપરોધં કુરુતે ક્રમેણ ॥
સ માંસતાનઃ કથિતોડવલમ્બી પ્રાણપ્રણુત્સર્વકૃતો વિકારઃ ॥૫૫॥

જે અત્યંત કટદાયક સોજો ગળાની અંદર ફેલાતો ફેલાતો કઢથી ગળાનું ઈંધન કરે છે અને ગળામાં લટકતો લાગે છે, તે માંસતાન નામનો ત્રિદોષજનિત રોગ પ્રાણુધાતક છે.

વિદારીનાં લક્ષણા.

સદાહતોદં શ્વયથું સુતામ્રમન્તર્ગલે પૂતિવિશીર્ણમાંસમ્ ॥
પિત્તેન વિદ્યાદ્વદને વિદારીં પાર્શ્વે વિશેષાત્સ તુ યેન શેત ॥૫૬॥

પિત્તથી ગળામાં ધણીજ લાલ સોજો આવે છે. જેને લીધે બળત્રા સાથે સોથો ખોંચ્યા જેવું દુઃખ થાય છે; આ સોજામાંથી દુર્ગંધયુક્ત માંસ સડીને ખરી પડે છે; રોગી જે પડખે હમેશાં સુતો હોય છે તે બાજુએ આ વ્યાધિ મુખવત્તે થાય છે. આ રોગને વિદારી કહે છે.

સર્વસર 'મુખરોગ.

સ્ફોટૈઃ સતોદૈર્વદનં સમન્તાદ્યસ્યાચિતં સર્વસરઃ સ વાતાત્ ॥
 રક્તૈઃ સદાહૈઃ પિઢકૈઃ સર્પાતૈર્યસ્યાચિતં ચાપિ સ પિત્તકોપાત્ ॥
 અવેદનૈઃ કણ્ઠુયુતૈઃ સવર્ણૈર્યસ્યાચિતં ચાપિ સ વૈ કફેન ॥ ૫૭ ॥

વાતજન્ય સર્વ સર રોગમાં મુખની અંદર, ચારે બાજુએ ફેલા ફૂટી આવી તેમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે.

પિત્તજન્ય સર્વ સર રોગમાં મુખમાં રાતા અને પીળા રંગના ફેલા ફૂટે છે અને બળત્રા થાય છે.

કફજન્ય સર્વ સર રોગમાં મુખની અંદર ચારે તરફ જે ફેલા થાય છે, તે મંદ પીડાકારક, કંઠ્યુક્ત, અને ચામડીના રંગના હોય છે. (સર્વ સર એટલે આખા મોઢામાં થનારો રોગ ચાર પ્રકારનો છે, વાતજન્ય, પિત્તજન્ય કફજન્ય, અને રક્તજન્ય. તેમાંથી ત્રણનાં લક્ષણો ઉપર આપ્યાં છે અને ચોથો રક્તજન્ય સર્વસર પિત્તજન્યને મળતો છે, માટે એતું જૂદું લક્ષણ નથી આપ્યું.)

અસાધ્ય મુખરોગ.

ઓષ્ઠપ્રકોપે વર્જ્યાઃ સ્યુર્માસરક્તત્રિદોષજાઃ ॥

દન્તમૂલેષુ વર્જ્યોં તુ ત્રિલિઙ્ગગતિસૌષિરૌ ॥ ૫૮ ॥

દન્તેષુ ચ ન સિધ્યન્તિ શ્યાવદાલનમ્જ્જનાઃ ॥

જિહ્વારોગેષ્વલાસશ્ચ તાલવ્યેષ્વર્બુદં તથા ॥ ૫૯ ॥

સ્વરઘ્રો વલયો વૃન્દો બલાસશ્ચ વિદારિકા ॥

ગલૌઘો માંસતાનશ્ચ શતઘ્રી રોહિણી ગલે ॥ ૬૦ ॥

અસાધ્યાઃ કીર્તિતા હ્યેતે રોગા નવદશૈવ તુ ॥

તેષુ ચાપિ ક્રિયાં વૈદ્યઃ પ્રસાહ્યાય સમાચરેત્ ॥ ૬૧ ॥

હોઠના રોગમાંથી માંસજ, રક્ત જ અને ત્રિદોષ જ; દંતમૂળગત રોગમાંથી ત્રિદોષજ નાડી અને ત્રિદોષજ સૌષિર; દંતના રોગમાંથી શ્યાવ, દાલન અને મંજન; જીભ રોગમાંથી અલાસ; તાળવાના રોગમાંથી અર્બુદ;

તથા ગળાના રોગમાંથી સ્વરધ્વ, વલય, વૃંદ, બલાસ, વિદારિકા, ગલોધ, માંસતાન, શતધ્વી અને રાહિણી;—આ બધા મળી ઓગણીસ રોગ અસાધ્ય છે, એની ચિકિત્સા વૈદ્ય ના પાડ્યા પછી કરવી.

इति मुखरोगनिदानम्.

કર્ણરોગનિદાન.

૧ કર્ણશૂળ.

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः॥
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १

દોષથી ઘેરાઈ ગયેલો કાનનો વાયુ કાનમાં ઉલટો ફરતાં, અસંત શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, જે રોગને કર્ણશૂળ કહે છે. આ વ્યાધિ કષ્ટસાધ્ય છે. (અને મૂર્છા, દાહ, તાવ, ઊધરસ, મોળ, ઉલ્લી, વગેરે ઉપદ્રવો સાથે હોય તો એ અસાધ્ય છે. ટીકામાં ઉતારેલો શ્લોક)

કર્ણનાદનાં લક્ષણો.

कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ॥

भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

કાનના માર્ગમાં પ્રકુપિત વાયુ રહેતાં તેનાથી નોખત, મૃદંગ અને શખની ધ્વનિ જેવો ધણી જાતનો અવાજ કાનમાં સંભળાય છે, તેને કર્ણનાદ કહે છે.

૨ બાધિર્યનાં લક્ષણો.

यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ॥

शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥ ૩ ॥

જ્યારે એકલો વાયુ કિંવા કદ્યુક્ત વાયુ શબ્દને વહેનારા માર્ગને ઇંધીને રહે છે ત્યારે બહેરાપણું આવે છે.

૧ કર્ણશૂળ=કાનમાં દુખાવો=Otalgia.

૨ બાધિર્ય=Deafness.

૧ સુ. ડ. અ. ૨૦ શ્લો. ૬.

કર્ણક્ષ્વેડનાં લક્ષણો.

વાયુઃ પિત્તાદિભિર્યુક્તો વેણુઘોષસમં સ્વનમ્ ॥

કરોતિ કર્ણયોઃ ક્ષ્વેદં કર્ણક્ષ્વેદઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

પિત્તાદિ દોષથી યુક્ત થયેલો વાયુ કાનમાં વાંસળીની ધ્વનિ જેવો સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. તે કર્ણક્ષ્વેડ કહેવાય છે.

કર્ણસંસ્ત્રવનાં લક્ષણો.

શિરોભિઘાતાદથવા નિમજ્જતો જલે પ્રપાકાદથવાપિ વિદ્રધેઃ ॥

સ્ત્રવેદ્ધિ પૂયં શ્રવણોઽનિલાર્દિતઃ સ કર્ણસંસ્ત્રાવ ઇતિ પ્રકીર્તિતઃ ૫

માથાપર કંઈ લાગવાથી, કિંવા પાણીમાં ડુબકી મારવાથી, કે કાનમાં થયેલો વિદ્રધિ પાકવાથી વાયુથી પીડાયેલા કાનમાંથી ૫૩ વહે છે, તેને કર્ણસંસ્ત્રાવ કહે છે.

કર્ણકંઠનાં લક્ષણો.

મોરુતઃ કફસંયુક્તઃ કર્ણે કણ્ઠં કરોતિ ચ ॥

કફયુક્ત થયેલો વાયુ, કાનમાં વલુર ઉત્પન્ન કરે છે.

કર્ણગૂથકનાં લક્ષણો.

પિત્તોઽગ્નિશોષિતઃ શ્લેષ્મા કુરુતે કર્ણગૂથકમ્ ॥ ૬ ॥

પિત્તની ઉષ્ણતાથી (ગરમીથી) કફ સુકાઈ કાનમાં જે મેલ એકઠો થાય છે, તેને કર્ણગૂથક કહે છે.

કર્ણપ્રતિનાહનાં લક્ષણો.

સ કર્ણગૂથો દ્રવતાં યદા ગતો વિલાયિતો ગ્રાણમુખં પ્રપચતે ॥

તદા સ કર્ણપ્રતિનાહસંજ્ઞિતો ભવેદ્વિકારઃ શિરસોઽર્ધભેદકૃત્ ॥ ૭ ॥

કાનમાંનો મેલ સ્વેદાદિકથી પાતળો થતાં, નાક અને મુખમાં આવે છે, ત્યારે તેને કર્ણપ્રતિનાહ કહે છે. આ રોગથી આધાશીશીનો વિકાર લાગુ પડે છે.^૧

૧ કર્ણસંસ્ત્રવ=કાનમાંથી ૫૩ વહેલું=Otorrhoea.

કૃમિકર્ણનાં લક્ષણા.

યદા તુ મૂર્છન્યથવાપિ જન્તવઃ સૃજન્ત્યપત્યાન્યથવાપિ મક્ષિકાઃ
તદ્વજ્રનત્વાચ્છૂવણો નિરુચ્યતે મિષગિભરાદ્યૈઃ કૃમિકર્ણકો ગદઃ ૮

જ્યારે કાનમાં કીડા પડે છે, કિંવા માખીઓ કાનમાં ખેસી, ઈંડાં મૂકે
છે, ત્યારે જે રોગ થાય છે તે કૃમિનાં લક્ષણો ઉપરથી કૃમિકર્ણ કહેવાય છે.

કાનમાં પતંગિયું, કસારું આદિ જંતુ પેસી ગયા

પછી થતાં લક્ષણા.

પતન્નાઃ શતપદ્યશ્ચ કર્ણસ્રોતઃ પ્રવિશ્ય હિ ॥

અરતિં વ્યાકુલત્વં ચ મૃશં કુર્વન્તિ વેદનામ્ ॥ ૯ ॥

કર્ણો નિસ્તુદ્યતે તસ્ય તથા ફુરફુરાયતે ॥

કીટે ચરતિ રુક્તીત્રા નિષ્પન્દે મન્દવેદના ॥ ૧૦ ॥

પતંગિયું કસારું, કાનખગ્નુરો, અગાઈ વગેરે જંતુઓ કાનમાં પેસી
જતાં એન પડતું નથી; જીવ ગભરાય છે; કાનમાં ચસકા આવે છે;
કાનમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થઈ આવી સળવળાટ થાય છે; અને
કાનમાં ગયેલો જંતુ અંદર ફરવા માંડતાં તીવ્ર વેદના થાય છે અને તે
સ્થિર રહેતાં વેદના કમી થાય છે.

કર્ણવિદ્રાધનાં લક્ષણા.

ક્ષતાભિઘાતપ્રભવસ્તુ વિદ્રધિર્ભવેત્તથા દોષકૃતોઽપરઃ પુનઃ

સરક્તપીતારુણમસ્રમાસ્રવેત્પતોદધૂમાયનદાહચોષવાન્ ॥ ૧૧ ॥

કાનને મેલ કાઢવાનાં ઓગ્ગરથી કે શળી વડે ખોતરવાથી કિંવા તેમાં
કંઈ વાગવાથી ક્ષત પડી વિદ્રધિ થાય છે; તેમ વાતાદિ દોષથી પણ બીજી
જાતનો વિદ્રધિ થાય છે, આ વિદ્રધિ ફૂટ્યા પછી તેમાંથી લાક્ષણિક પડતું
પીળા રંગનું લોહી વહે છે, કાનમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે,
કાનમાંથી ધુમાડો નિકળતો હોય એવો રોગીને ભાસ થાય છે, બળત્રા
બળે છે, અને ચૂસાવા જેવી પીડા થાય છે.

૮ સુ. ડ. અ. ૨૦ શ્લો. ૧૧. ૧૧ સુ. ડ. અ. ૨૦ શ્લો. ૧૨.

૧ કર્ણવિદ્રધિ=Abscess in the ear.

‘કર્ણપાકનાં લક્ષણો.

કર્ણપાકસ્તુ પિત્તેન કોથવિક્લેદકૃદ્ભવેત્ ॥

કર્ણવિદ્રધિપાકાદ્રા જાયતે ચામ્બુપૂરણાત્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્તથી, કર્ણવિદ્રધિ પાકવાથી, કિંવા કાનમાં પાણી પેસવાથી કાન પાકે છે. જેથી કાન કોહી જાય છે અને પછી તેમાંથી રસી નીકળે છે.

પૂતિકર્ણનાં લક્ષણો.

પૂયં સ્રવતિ વા પૂતિ સ જ્ઞેયઃ પૂતિકર્ણકઃ ॥

જે કાનમાંથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ વહે છે, તે રોગને પૂતિકર્ણ કહે છે.

કર્ણશોથ, કર્ણાર્બુદ અને કર્ણાર્શી.

કર્ણશોથાર્બુદાર્શીસિ જાનીયાદુક્તલક્ષણૈઃ ॥ ૧૩ ॥

કાનમાં સોજો, અર્બુદ અને અર્શ વગેરે રોગો થાય છે, પણ તે પ્રત્યેકની પરીક્ષા તે તે રોગના નિદાનમાં જે લક્ષણો વર્ણુવ્યાં છે તે પરથી કરી લેવી.

અરકોક્ત ચાર કર્ણરોગમાંના વાતજનાં લક્ષણો.

નાદોઽતિરુક્કર્ણમલસ્ય શોષઃ સ્ત્રાવસ્તનુશ્ચાશ્રવણં ચ વાતાત્ ॥

વાયુના સંબંધથી કાનમાં અવાજ થયા કરે છે; ચક્ષુ આંખે છે, કાનમાંનો મેલ સૂકાઈ જાય છે, પાતળી રસી ગળે છે અને સંભળાતું નથી.

પિત્તજનાં લક્ષણો.

શોથઃ સરાગો દરણં વિદાહઃ સપીતપૂતિસ્રવણં ચ પિત્તાત્ ॥૧૪॥

પિત્તના સંબંધથી કાન સૂજી આવી લાલ થાય છે; તેમાં ચીરા પડે છે; બળત્રા થાય છે; અને પીળા રંગની દુર્ગંધયુક્ત રસી વહે છે.

કફજનાં લક્ષણો.

વૈશ્રુત્યકણ્ડસ્થિરશોથશુક્લસ્ત્રિગ્ધસ્રુતિઃ શ્લેષ્મભવેઽલ્પરુક્ ચ ॥

કફના સંબંધથી એકને બદલે બીજું કંઈનું કંઈ સંભળાય છે; વલૂર આવે છે; કફળુ સોજો ચઢે છે અને સફેદ રંગની ચીકણી રસી ઝરે છે.

સન્નિપાતજનાં લક્ષણો.

સર્વાણિ રૂપાણિ ચ સન્નિપાતાત્સ્ત્રાવશ્ચ તત્રાધિકદોષવર્ણઃ ॥૧૫

? કર્ણપાક=Suppuration of the ear.

૧૪, ૧૫ ચ. ચિ. અ. ૧૬ શ્લો. ૨૧૦, ૨૧૧.

સન્નિપાતજ કર્ણરોગમાં બધા દોષનાં લક્ષણા થાય છે; રસી વહે છે અને જે દોષનું જોર અન્ય કરતાં વિશેષ હોય છે, તે દોષનો રંગ તે રસીમાં જોવામાં આવે છે.

કાનપટ્ટીના રોગો.

પરિપોટકનાં લક્ષણા.

સૌકુમાર્યાચિરોત્સૃષ્ટે સહસાપિ પ્રવર્ધિતે ॥

કર્ણશોથો ભવેત્પાલ્યાં સરુજઃ પરિપોટવાન્ ॥ ૧૬ ॥

કૃષ્ણારુણનિભઃ સ્તબ્ધઃ સ વાતાત્પરિપોટકઃ ॥

જે કાનને વધારવાનો પ્રયત્ન લાંબા વખતથી છોડી દીધો હોય તેને પરાણુ એકદમ વધારવાનો યત્ન કરવામાં આવે તો કાનના કોમળપણથી વાયુનો પ્રકોપ થઈને કાનની બૂટ ઉપર રતાશ પડતો અને કઠણુ એવો ફાટલો ઉપસી આવે છે, તેને પરિપોટક કહે છે.

ઉત્પાતનાં લક્ષણા.

ગુર્વાભરણસંયોગાત્તાડનાત્ ઘર્ષણાદપિ ॥ ૧૭ ॥

શોથઃ પાલ્યાં ભવેછચાવો દાહપાકરુજાન્વિતઃ ॥

રક્તો વા રક્તપિત્તાભ્યામુત્પાતઃ સ ગદો મતઃ ॥ ૧૮ ॥

ભારે અલંકાર (દાગીના) કાનમાં પહેરવાથી, કાન પર કશાનો પ્રહાર થવાથી કિંવા કાન છોલાવાથી રક્ત અને પિત્ત કુપિત થઈ, કાનપટ્ટી પર આશમાની કિંવા રાતા રંગનો સોજો આવે છે તેથી બળત્રા બળે છે; પીડા થાય છે અને પાકે છે. આ વ્યાધિને ઉત્પાત કહે છે.

ઉન્મંથકનાં લક્ષણા.

કર્ણં બલાદ્વર્ધયતઃ પાલ્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ ॥

કર્ફં સંગૃહ્ય કુરુતે શોફં સ્તબ્ધમવેદનમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઉન્મન્યકઃ સકળ્ડૂકો વિકારઃ કફવાતજઃ ॥

કાનને બલાદ્ધારથી મોટા કરવા જતાં કાનપટ્ટીમાં રહેલો વાયુ કુપિત થાય છે, પછી તે કફની સાથે મળી, કઠણુ અને મંદ વેદનાવાળો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, જેમાં વલૂર આવે છે. આ કફજન્ય વિકારને ઉન્મંથક કહે છે.

દુઃખવર્ધનનાં લક્ષણા.

સંવર્ધ્યમાને દુર્બિદ્ધે કણ્ડૂદાહરુજાન્વિતઃ ॥

શોફો ભવતિ પાકશ્ચ ત્રિદોષો દુઃસ્વવર્ધનઃ ॥ ૨૦ ॥

કઢંગી રીતે વિધેલા કાનને તેવી જ રીતે મોટા થવા દીધો હોય તે તેથી વધુર, અળત્રા, બ્લુકા વગેરે ઉપદ્રવોયુક્ત સોળે આવે છે અને તે પાકે છે. આ વ્યાધિને દુઃખવર્ધન કહે છે.

પરિલેહીનાં લક્ષણા.

કફાસૂક્ક્રમયઃ ક્રુદ્ધાઃ સર્ષપામા વિસર્પિણઃ ॥

કુર્વન્તિ પાલ્યાં પિડકાઃ કણ્ડૂદાહરુજાન્વિતાઃ ॥ ૨૧ ॥

કફાસૂક્ક્રમિસમ્ભૂતઃ સ વિસર્પન્નિતસ્તતઃ ॥

લિહેચ્ચ શ્ષ્કુલીં પાલીં પરિલેહીત્યસૌ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

કફ, રક્ત અને કૃમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ફેલાતો જતો આ રોગ કાનપટ્ટીને તથા કાનના આગલા ભાગને ખરાબ કરે છે. આ રોગને પરિલેહી કહે છે.

इति कर्णरोगनिदानम्.

નાસારોગનિદાન.

‘પીનસનાં લક્ષણા.

आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते वृष्यति चैव नासा ॥

न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन ॥

तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्याયસમાનलिङ्ગम् ॥૧॥

જે રોગીનું નાક અંદરથી ભરાઈ જાય છે; સૂકું થાય છે, વળી તે ભીનું થાય છે, ગરમ થાય છે અને જેમાં રસ અને ગંધની ખબર પડતી નથી તે વ્યાધિને પીનસ કહે છે. આ વિકાર વાયુ તથા કફથી થાય છે તથા તેનાં લક્ષણ પ્રતિશ્યાય (જે આગળ કહેવાશે તેના) જેવાં હોય છે.

૧૧ થી ૨૨ સુ ચિ. અ. ૨૫ શ્લો. ૫ થી ૭.

૧ ચ. ત્રિ. અ. ૨૬ શ્લો ૧૧૨. સુ. ડ. અ ૨૨ શ્લો ૩.

૧ પીનસ=(Izaena).

પૂતિનસ્યનાં લક્ષણો.

દોષૈર્વિદગ્ધૈર્ગલતાલુમૂલે સંમૂર્જિતો यस્ય સમીરણસ્તુ ॥
નિરેતિ પૂતિર્મુખનાસિકાભ્યાં તં પૂતિનસ્યં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥૨૧॥

પૂતિનસ્ય રોગમાં બગડેલાં પિત્ત અને ક્ષયી ગળાના અને તાળવાનાં મૂળ આગળનો બગડેલો વાયુ દુર્ગંધયુક્ત થઇને નાક અને મુખમાર્ગે બહાર નીકળે છે.

'નાસાપાકનાં લક્ષણો.

ગ્રાણાશ્રિતં પિત્તમરૂપિ કુર્યાદ્ઘસ્મિન્વિકારે બલવાંશ્ચ પાકઃ ॥
તં નાસિકાપાકમિતિ વ્યવસ્યેદ્વિક્લેદકોથાવથવાપિ યત્ર ॥ ૩ ॥

જે રોગમાં નાકમાં રહેલું પિત્ત તેમાં ફેાડત્રીઓ ઉત્પન્ન કરે છે; જે પાકે છે, જેમાં સડો થાય છે અને જેમાંથી રસી નીકળે છે; તે રોગને નાસાપાક કહે છે.

પૂયરક્તનાં લક્ષણો.

દોષૈર્વિદગ્ધ-થવાપિ જન્તોર્લલાટદેશેઽભિહતસ્ય તૈસ્તૈઃ ॥
નાસા સ્વેત્પૂય-પગ્વિમિશ્રં તં પૂયરક્તં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥ ૪ ॥

જે રોગમાં દોષો દુષ્ટ થવાથી કિંવા કપાળ ઉપર દોષ જ્વલતને માર પડવાથી, નાકમાંથી પરુ અને લોહી વહે છે, તે રોગને પૂયરક્ત કહે છે.

ક્ષવથુનાં લક્ષણો.

ગ્રાણાશ્રિતે મર્મણિ સમ્પ્રદુષ્ટો યસ્યાનિલો નાસિકયા નિરેતિ ॥
કફાનુયાતો બહુશોઽતિશબ્દસ્તં રોગમાહુઃ ક્ષવથું વિધિજ્ઞાઃ ॥૫॥

ગ્રાણાશ્રિત મર્મની (શૃંગાટક મર્મની) જગ્યાએ વાયુ દુષ્ટ થઈ, નાકમાંથી કફ (શેડા) સાથે બહાર નીકળે છે, જેથી મોટો આવાજ થાય છે, તેને ક્ષવથુ કિંવા છિક્ક કહે છે.

આગંતુક ક્ષવથુનાં લક્ષણો.

તીક્ષ્ણોપયોગાદતિજિઘ્રતો વા ભાવાન્ કટૂનર્કનિરીક્ષણાદ્વા ॥
સૂત્રાદિભિર્વા તરુણાસ્થિમર્મણ્યુદ્ઘાટિતેઽન્યઃ ક્ષવથુર્નિરેતિ ॥ ૬ ॥

તીક્ષ્ણ પદાર્થના ઉપયોગથી, તીખા પદાર્થોને બહુ સુંઘવાથી, સૂર્ય તરફ થોડી વાર જોઈ રહેવાથી, કિંવા નાકના છિદ્રમાં દિવેટ કિંવા સળી જેવી ઝીણી વસ્તુ ધાલી તે તેમાં ફેરવી, તરુણાસ્થિ મર્મને કિંચિત્ ચલિત કરવાથી આગંતુજ ક્ષવથુ ઉત્પન્ન થાય છે. (દોષજ અને આગંતુજ ક્ષવથુ એકજ રોગ સમજવો.)

બ્રંશથુનાં લક્ષણો.

प्रभ्रश्यते नासिकया हि यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफश्चा
प्राक्सञ्चितो मूर्धनि सूर्यतप्ते तं ब्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति ॥७॥

માથામાં પહેલેથી એકઠો થઈ રહેલો તથા ખારો કફ માથું સૂર્યથી (કે પિત્તથી) તપતાં નાકમાર્ગે બહાર વેહેવા માંડે છે. આ રોગને બ્રંશથુ કહે છે.

દીપ્તનાં લક્ષણો.

घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिश्चरेत् भृम्न इवेह वायुः ॥
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥८॥

નાક અત્યંત બળત્રાયુક્ત થઈ આવતાં, તેની અંદર વાયુ ધુમાડાની પેઠે ફેરે છે, અને તેથી નાક સળગી જતું હોય એવું થાય છે. આ વ્યાધિને દીપ્ત કહે છે.

પ્રતીનાહનાં લક્ષણો.

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात्प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥

વાયુ સાથે કફ શ્વાસોર્ચ્છ્વાસ લેવાના માર્ગને રુંધે છે, તેથી નાકમાંથી આવતા જતા શ્વાસની ગતિ સરલ રહેતી નથી. આ વ્યાધિને પ્રતિનાહ કહે છે.

નાસાસ્ત્રાવનાં લક્ષણો.

घ्राणाद्धनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत्स्रावमुदाहरेत्तम् ॥ ९ ॥

નાકમાંથી કઠણ, પીળો કિંવા ઘોળો પાતળો સ્રાવ વહે છે, તે નાસાસ્ત્રાવ કહેવાય છે.

નાસાપરિશોષનાં લક્ષણો.

घ्राणाश्रिते स्रोतसि मारुतेन गाढं प्रतप्ते परिशोषिते च ॥

कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः १०

વાયુ જ્યારે નાસિકાના માર્ગને અત્યંત તપાવીને શુષ્ક કરે છે, ત્યારે રોગી ઘણા દુઃખથી શ્વાસ લે છે મૂકે છે. આ રોગને નાસાપરિશોષ કહે છે.

‘પીનસનાં આમપકવ લક્ષણો.

શિરોગુરુત્વમરુચિર્નાસાસ્રાવસ્તનુઃ સ્વરઃ ॥

ક્ષામઃ ઘ્રીવત્યથાઽમ્બીક્ષ્ણમામપીનસલક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

આમ પીનસમાં માથું ભારે થાય છે; અરુચિ થાય છે; નાકમાંથી પાતળું પાણી ગળ્યા કરે છે; સ્વર (અવાજ) અસ્પષ્ટ એટલે લગાર ખોખરો બને છે; અને વારંવાર નાકમાંથી લિંટ નીકળે છે.

પકવ પીનસનાં લક્ષણો.

આમલિઙ્ગાન્વિતઃ શ્લેષ્મા ઘનઃ સ્વેષુ નિમજ્જતિ ॥

સ્વરવર્ણવિશુદ્ધિશ્ચ પરિપક્વસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૧૨ ॥

પકવ પીનસમાં ઉપર વર્ણુવેલો અપકવ લક્ષણોયુક્ત કફ, કંઠે થઈ નાકના માર્ગમાં લીન થઈ જાય છે. એટલે લિંટ નીકળતું નથી. બરાઈ રહે છે તથા સ્વર (અવાજ), અને વર્ણુ, ખુદ્ધાં થાય છે.

પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાય રોગની સંપ્રાપ્તિ.

સંધારણાજીર્ણરજોઽતિભાષ્યક્રોધર્તુવૈષમ્યશિરોભિતાપૈઃ ॥

પ્રજાગરસ્વપ્નનવામ્બુશીતાવશ્યાયકૈર્મેથુનબાષ્પધૂમૈઃ ॥

સંસ્થાનદોષે શિરસિ પ્રવૃદ્ધો વાયુઃ પ્રતિશ્યાયમુદીરયેત્તુ ॥ ૧૩ ॥

મળમૂત્રાદિકની ગતિ અટકાવી રાખ્યાથી, અજીર્ણથી, નાકમાં ધુળનો સંચાર થવાથી, બહુ લવારો કરી માથાઝીક કરવાથી, ગુસ્સે થવાથી, ઋતુમાં ફેરફાર થવાથી, મસ્તક તપી આવવાથી, જંગરણુ કરવાથી, દ્વિસે ઉંઘવાથી, નવા પાણીના સેવનથી, થંડી લાગવાથી, ઝાઝળનો સ્પર્શ થવાથી, કિંવા ભીની જમીનમાંથી નિકળતો બાફ લાગવાથી, મૈથુનથી, વરાળથી તથા ધુમાડાથી, ઘટ કફવાળા માથામાં કુપિત થયેલો વાયુ પ્રતિશ્યાય-સળેખમને ઉત્પન્ન કરે છે. (ઉપલાં કારણુ સંયોજનક એટલે તરત સળેખમ ઉત્પન્ન કરે એવાં છે.)

૧ પીનસ શબ્દ આ ઠેકાણે સાધારણ સળેખમના અર્થમાં વાપર્યો જણાય છે.

૨ પ્રતિશ્યાય=સળેખમ=Coryza.

૧૧ ચ. ચિ. અ. ૨૬ શ્લો. ૧૦૨, ૧૦૩.

અયાદિ ક્રમથી તેનાં બીજાં નિદાન.

ચયં ગતા મૂર્ધનિ મારુતાદયઃ પૃથક્સમસ્તાશ્ચ તથૈવ શોણિતમ્ ॥
પ્રકુપ્યમાણા વિવિધૈઃ પ્રકોપણૈસ્તતઃ પ્રતિશ્યાયકરા ભવન્તિ ૧૪

માથામાં એકઠા થયેલા દોષો જુદાં જુદાં કારણથી કુપિત થઇને વાત-
જન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને ત્રિદોષજન્ય પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન કરે છે.
એજ રીતે લોહી પણ કુપિત થઇને પ્રતિશ્યાયને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ.

ક્ષવપ્રવૃત્તિઃ શિરસોઽતિપૂર્ણતા સ્તમ્ભોઽન્નમર્દઃ પરિહૃષ્ટરોમતા ॥
ઉપદ્રવાશ્ચાપ્યપરે પૃથગ્વિધા નૃણાં પ્રતિશ્યાયપુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ ૧૫

સળેખમ થવાનું હોય છે, ત્યારે છીંકા આવે છે; માથું પાણીથી
ભરાયું હોય એવું લાગે છે; અંગ અકડાઈ જાય છે; બધા અવયવોમાં
કળતર થાય છે; રુવાડાં ઉભાં થાય છે અને બીજા પણ જુદી જુદી
જાતના ઉપદ્રવો થઈ આવે છે.

વાતિક પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણા.

આનદ્વા પિહિતા નાસા તનુસ્રાવપ્રસેકિની ॥

ગલતાલ્વોઽપ્તશોષશ્ચ નિસ્તોદઃ શઙ્ખયોરપિ ॥ ૧૬ ॥

ભવેત્સ્વરોપઘાતશ્ચ પ્રતિશ્યાયેઽનિલાત્મજે ॥

વાતજનિત પ્રતિશ્યાયમાં નાક બંધાઈ જાય છે; તે અંદરથી ભરાઈ
જાય છે; તેમાંથી પાતળું પાણી ગળે છે. ગળું, તાળવું અને ઓઠ સૂકાય
છે. લમણામાં ડુઝાવો થાય છે અને અવાજ ખેસી જાય છે.

પૈત્તિક પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણા.

ઉષ્ણઃ સપીતકઃ સ્રાવો ગ્રાણાત્સ્રવતિ પૈત્તિકે ॥ ૧૭ ॥

કૃશોઽતિપાણ્ડુઃ સંતપ્નો ભવેદુષ્ણાભિપીડિતઃ ॥

સન્ધૂમમગ્નિં સહસા વમતીવ ચ નાસયા ॥ ૧૮ ॥

જે પ્રતિશ્યાય પિત્તમાંથી થાય છે, તેમાં પીળો અને અત્યંત ગરમ
સ્રાવ નાકમાંથી થાય છે, રોગી દુઝળો લાગે છે, તેનો એહરે દ્રિકકો બને
છે, તેનાથી ઉષ્ણતા સેહેવાતી નથી, તથા નાકમાંથી ધુમાડાની સાથે
અગ્નિ નીકળતો હોય એવું રોગીને લાગે છે.

શ્લેષ્મિક પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણા.

ઘ્રાણાત્ક્રફઃ કફકૃતે શ્વેતઃ શીતઃ સ્વેદ્મુહુઃ ॥

શુક્લાવભાસઃ શૂનાક્ષો ભવેદ્દુરુશિરા નરઃ ॥ ૧૯ ॥

કળ્ઠતાલ્વોઘ્નશિરસાં કળ્ઠૂભિરંભિપીડિતઃ ॥

કફજનિત પ્રતિશ્યાયમાં નાકમાંથી સફેદ, ઠંડો અને પુષ્કળ કફ ગળે છે, તેથી રોગી વર્ણે સફેદ લાગે છે; આંખો સૂજી જાય છે; માથું ભારે થાય છે; અને ગળામાં, તાળવામાં, હોઠમાં અને માથામાં ખંજવાળ આવે છે.

સાન્નિપાતિક પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણા.

ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રતિશ્યાયો યસ્યાકસ્માન્નિવર્તતે ॥ ૨૦ ॥

સંપ્રકો વાપ્યપ્રકો વા સ તુ સર્વભવઃ સ્મૃતઃ ॥

જે માણસને સળેખમ વારંવાર થઈ આવીને, પાક્યા પછી કિંવા પાક્યાની પહેલાં અકરમાત્ મરી જાય છે, તેને સાન્નિપાતિક પ્રતિશ્યાય થયો છે એમ જાણવું.

દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણા.

પ્રક્રિયતે પુનર્નાસા પુનશ્ચ પરિશુષ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

પુનરાનહતે ચાપિ પુનર્વિવ્રિયતે તથા ॥

નિઃશ્વાસો વાતિદુર્ગન્ધો નરો ગન્ધં ન વેત્તિ ચ ॥ ૨૨ ॥

एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्કृच्छ્રसाधनम् ॥

દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયમાં નીચેનાં લક્ષણા થાય છે. નાક વારંવાર ભીનું થઈ આવે છે, અને પાછું કોરું પડી જાય છે; વળી ખઝાઈ જાય છે; વળી ઉધડી જાય છે; નાકમાંથી જે શ્વાસ વહે છે, તે અત્યંત દુર્ગંધયુક્ત હોય છે અને રોગીને કોઈ પણ જાતની ગંધ આવતી નથી. આ પ્રતિશ્યાય દુઃસાધ્ય છે.

રક્તપ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણા.

રક્તજે તુ પ્રતિશ્યાયે રક્તસ્રાવઃ પ્રવર્તતે ॥ ૨૩ ॥

તામ્રાક્ષશ્ચ ભવેજ્જન્તુરુરોઘાતપ્રપીડિતઃ ॥

દુર્ગન્ધોચ્છ્રાસવદનો ગન્ધાનપિ ન વેત્તિ સઃ ॥ ૨૪ ॥

રક્તજન્ય પ્રતિશ્યાયમાં નાકમાંથી લોહી ગળે છે; નેત્ર લાલ થાય છે; છાતીમાં પીડા થાય છે; નાકનો શ્વાસ અને મુખ, બન્નેમાંથી દુર્ગંધી આવે છે, તથા એ રોગી કોઈ પણ જાતની ગંધ ઓળખી શકતો નથી.

અસાધ્ય લક્ષણો.

સર્વ એવ પ્રતિશ્યાયા નરસ્યાપ્રતિકારિણઃ ॥

દુષ્ટતાં યાન્તિ કાલેન તદાસાધ્યા ભવન્તિ ચ ॥ ૨૫ ॥

મૂર્છન્તિ કૃમયશ્ચાત્ર શ્વેતાઃ સ્ત્રિગ્ધાસ્તથાઽણવઃ ॥

કૃમિજો યઃ શિરોરોગસ્તુલ્યં તેનાસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૨૬ ॥

બધી જાતના પ્રતિશ્યાય વ્યાધિઓ પર વખત સર જે દવા કરવામાં નથી આવતી, તે તે વખત જતાં દુષ્ટ થઈ અસાધ્ય થઈ પડે છે. પછી નાકમાં કીડા પડે છે, જે કીડા રંગે ઘોળા, ચીકણા અને ઝીણા હોય છે. આ અવસ્થાનાં લક્ષણો કૃમિજ શિરોરોગનાં લક્ષણો જેવાં હોય છે.

પ્રતિશ્યાયવ્યાધિ અત્યંત વૃદ્ધિ પામતાં થનારા વિકારો.

બાધિર્યમાન્ધ્યમધ્રાણં ઘોરાંશ્ચ નયનામયાન્ ॥

શોથાગ્નિસાદકાસાદીન્ વૃદ્ધાઃ કુર્વન્તિ પીનસાઃ ॥ ૨૭ ॥

પ્રતિશ્યાય વધી જતાં કાને સંભળાતું નથી; દૃષ્ટિ મંદ થાય છે; વાસ વરતાતો નથી; બચકર નેત્રરોગ થાય છે; અને સોજા, મંદ જકરાશ્મિ અને ઉધરસ વગેરે વિકારો થાય છે.

નાકના બીજા રોગો.

અર્બુદં સપ્તધા શોથાશ્ચત્વારોઽર્શશ્ચતુર્વિધમ્ ॥

ચતુર્વિધં રક્તપિત્તમુક્તં ઘ્રાણેઽપિ તદ્વિદુઃ ॥ ૨૮ ॥

સાત પ્રકારના અર્બુદ, ચાર પ્રકારના સોજા, ચાર પ્રકારનો અર્શ અને ચાર પ્રકારનું રક્તપિત્ત એટલા રોગો નાકમાં પણ થાય છે. એનાં લક્ષણો તે તે રોગમાં કહ્યાં છે.

इति नासारोगनिदानम्.

નેત્રરોગનિદાન.

નેત્રરોગનાં કારણા.

ઉષ્ણાભિતપ્તસ્ય જલપ્રવેશાદૂરેક્ષણાત્સ્વપ્નવિપર્યયાચ્ચ ॥

સ્વેદાદ્રજોઘ્રૂમનિષેવણાચ્ચ છર્દેર્વિઘાતાદ્રમનાતિયોગાત્ ॥ ૧ ॥

દ્રવાન્નપાનાતિનિષેવણાચ્ચ વિષ્મૂત્રવાતક્રમનિગ્રહાચ્ચ ॥

પ્રસક્તસંરોદનશોકકોપાચ્છિરોભિઘાતાદતિમઘપાનાત્ ॥ ૨ ॥

તથા ઋતૂનાં ચ વિપર્યયેણ ક્લેશાભિઘાતાદતિમૈથુનાચ્ચ ॥

બાપ્પગ્રહાત્મૂઢમનિરીક્ષણાચ્ચ નેત્રે વિકારાન્ જનયન્તિ દોષાઃ ૩

ગરમીથી અંગ તપ્યા પછી શીતળ જળમાં પેસવાથી, ઘણું દૂર જોવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી અને રાત્રે જાગવાથી, આંખમાં વરાળ જવાથી, ધૂળ ઉડવાથી, ધુમાડો લાગવાથી, ઉલટીના વેગને રોકી રાખવાથી, કિંવા ધણી ઉલટીયો થવાથી, પાનળાં અન્ન, પાનતું ઘણું સેવન કરવાથી, મળ, મૂત્ર અને અપાન વાયુની ગતિને દાખી રાખવાથી, હમેશાં રડવાથી, હમેશાં શોક કરવાથી કે ગુસ્સે થવાથી, મસ્તક પર કોઈ પણ જાતના પ્રહાર થવાથી, ઘણું મઘપાન કરવાથી, ઋતુવિપર્યય એટલે ઉત્ત્રાણમાં ઠંડી અને શિયાળામાં ગરમી થવાથી, ઘણા ક્લેશ થવાથી, આંસુ આવતાં રોકવાથી અને ઘણા સૂક્ષ્મ પદાર્થો જોવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ નેત્રમાં રોગોત્પત્તિ કરે છે.

અભિપ્યંદના પ્રકારો.

વાતાત્પિત્તાત્કફાદ્રક્તાદભિપ્યન્દશ્ચતુર્વિધઃ ॥

પ્રાયેણ જાયતે ઘોરઃ સર્વનેત્રામયાકરઃ ॥ ૫ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ અને રક્તમાંથી ચાર પ્રકારના અભિપ્યંદ થાય છે. તેની વેદના સેહેવાતી નથી; અને આ અભિપ્યંદ વ્યાધિમાંથી બધી જાતના નેત્રરોગો થાય છે.

૧ નેત્રરોગ=Diseases of Eye.

૧ થી ૩ સુ. ડ. અ. ૧ શ્લો. ૧૫. (ફેરફાર ધણો છે)

૨ અભિપ્યન્દ=Ophthalmia.

૫ થી ૮ સુ. ડ. અ. ૬ શ્લો. ૩ થી ૫.

વાતાભિષ્યંદનાં લક્ષણો.

નિસ્તોદનસ્તમ્બનરોમહર્ષસઙ્ગર્ષપારુષ્યશિરોઽભિતાપાઃ ॥

વિશુષ્કભાવઃ શિશિરાશ્રુતા ચ વાતાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥૬॥

વાયુથી અભિષ્યંદ થતાં નેત્રની અંદર સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; નેત્ર જડ બને છે; શરીર રોમાંચિત થઈ ધ્રુજે છે; નેત્રમાં રેતી પડી હોય, તેમ ખટકા થાય છે; આંખમાં ચીપડા નથી વળતા, મસ્તક દુખે છે; અને આંખમાંથી જે પાણી ગળે છે, તે ટાઢું હોય છે.

પિત્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો.

દાહપ્રપાકૌ શિશિરામિનન્દા ધૂમાયનં બાષ્પસમુચ્છ્રયશ્ચ ॥

ઉષ્ણાશ્રુતા પીતકનેત્રતા ચ પિત્તાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥ ૭ ॥

પિત્તથી અભિષ્યંદ થતાં નેત્રમાં આગ ઉઠે છે. તેની આસપાસ ફેફા નીકળે છે; આંખપર કોઈ શીતળ પદાર્થ આંધવો એવી રાગીને ઇચ્છા થાય છે; નેત્રમાંથી ધુમાડો નિકળતો હોય એવી વેદના થાય છે; નેત્રમાંથી ઉન્હાં આંસુનો એક સરખો પ્રવાહ નિકળ્યા કરે છે અને નેત્રનો રંગ પીળાશ પડતો થાય છે.

કફાભિષ્યંદનાં લક્ષણો.

ઉષ્ણામિનન્દા ગુરુતાશ્વિશોથં કણ્ઠપદેહાવતિશીતતા ચ ॥

સ્નાવો બહુઃ પિચ્છિલ એવ ચાપિ કફાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ૮

કફથી થયેલા અભિષ્યંદમાં નેત્રપર ઉષ્ણ પદાર્થ આંધવાની ઇચ્છા થાય છે. નેત્ર ભારે લાગે છે; તેના પર સોળે આવે છે; વલૂર આવે છે; આંખમાં ચીપડા ભરેલા હોય છે, આંખ બહુ ટાઢી લાગે છે; અને તેમાંથી ચિકણું પાણી ધણું ઝરે છે.

રક્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો.

તામ્રાશ્રુતા લોહિતનેત્રતા ચ રાજ્યઃ સમન્તાદતિલોહિતાશ્ચ ॥

પિત્તસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ યાનિ તાનિ રક્તાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ૯

લોહીથી જે અભિષ્યંદ થયો હોય, તે નેત્રમાંથી લાલ આંસુ ટપકે છે; નેત્ર લાલચોળ બને છે; નેત્રની આસપાસ ફરતી લાલ રંગની નસો સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે; અને પિત્તાભિષ્યંદનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં, તે બધાં થાય છે.

અભિષ્યંદમાંથી થનારો અધિમંથ રોગ.

વૃદ્ધૈરતૈરભિષ્યન્દૈર્નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥

તાવન્તસ્ત્વધિમન્થાઃ સ્યુર્નયને તીવ્રવેદનાઃ ॥ ૧૦ ॥

અભિષ્યંદ રોગપર દવા વખતસર ન કરવાથી તે વૃદ્ધિ પામે છે, અને પછી તેમાંથી તેટલા જ એટલે ચાર પ્રકારના અધિમંથ રોગ નેત્રમાં થાય છે. તેનાથી નેત્રમાં તીવ્ર વેદના થાય છે, આ વેદના બધા અભિમંથનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

બીજાં સામાન્ય લક્ષણો.

ઉત્પાદ્યત ઇવાત્યર્થં નેત્રં નિર્મથ્યતે તથા ॥

શિરસોઽર્ધં ચ તં વિદ્યાદધિમન્થં સ્વલક્ષણૈઃ ॥ ૧૧ ॥

માથું ફાટતું હોય એવી અર્ધાં માથામાં વેદના થાય છે. અને વલોણું વલોવાતું હોય તેવી કળતર આંખમાં થાય છે. આ રોગને અધિમંથ કહે છે. આ સામાન્ય લક્ષણ ઉપરાંત વાતજ અભિષ્યંદ વગેરે અભિષ્યંદના પ્રકારોનાં લક્ષણો તે તે જાતના અધિમંથમાં દેખાય છે. અર્થાત્ અભિષ્યંદના તે ભેદનાં લક્ષણો ઉપરથી અધિમંથ વાતજ છે કે પિત્તજ છે કે કફજ તે જાણી લેવું.

દોષના તફાવતથી તેના વખતની મર્યાદા.

હન્યાદૃષ્ટિં શ્લેષ્મિકઃ સપ્તરાત્રાદ્યોઽધિમન્થો રક્તજઃ પञ्ચરાત્રાત્ ॥

ષડ્રાત્રાદ્રા વાતિકો વૈ નિહન્યાન્મિથ્યાચારાત્પૈત્તિકઃ સઘ્ર એવ ॥

જો વૈદની કે રોગીની બૂલથી ખોટા ઉપચાર થાય તો શ્લેષ્મિક અધિમંથ સાત દિવસમાં દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે; રક્ત જ અધિમંથ પાંચ દિવસે; વાતિક અધિમંથ છ દિવસે; અને પૈત્તિક અધિમંથ તત્કાળ એટલે માત્ર ત્રણ દિવસમાં રોગીને આંધળો બનાવે છે.

સામ નેત્રરોગનાં લક્ષણો.

उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोथसमन्वितम् ॥

घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥ ૧૨ ॥

જે નેત્રમાં વેદના બયંકર થાય છે; અંદર રતાશ તથા સોજો હોય છે, અંદર રેતી બરાબર હોય તેમ ખુંચે છે; કિંવા ખટકા થાય છે; સોયો

ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે; તથા આંસુ નીકળ્યા કરે છે, તે નેત્રને આમયુક્ત જાણવું. (અંજનાદિક ન કરવા માટે, તથા હલકું અન્ન રોગીને બક્ષણાર્થે આપવા સારુ આ લક્ષણો કહ્યાં છે.)

પકવ નેત્રરોગનાં લક્ષણો.

મન્દવેદનતા કણ્ઠઃ સંરમ્ભાશ્રુપ્રશાન્તતા ॥

પ્રસન્નવર્ણતા ચાક્ષ્ણોઃ સંપક્કં દોષમાદિશેત્ ॥ ૧૪ ॥

નેત્રમાં થતા ખટકા ઓછા થાય, વલૂર આવે, સોળે ઉતરી જાય, આંખમાંથી પાણી નીકળતાં બંધ થાય અને નેત્ર સાફ થાય ત્યારે જાણવું કે નેત્રરોગ પકવ થયો છે.

શોથ સહિત અને શોથ રહિત અક્ષિપાકનાં લક્ષણો.

કણ્ઠૂપદેહાશ્રુયુતઃ પક્કોદુમ્બરસન્નિભઃ ॥

સંરમ્ભી પચ્યતે યસ્તુ નેત્રપાકઃ સ શોફજઃ ॥

શોથહીનાનિ લિઙ્ગાનિ નેત્રપાકે ત્વશોથજે ॥ ૧૫ ॥

જે પાકેલા ઉંચરાના ફળ જેવો લાલ, આંસુવાળો, ચીપડાવાળો અણયુક્ત નરમ સોળે થાય અને તે પાકે તો શોથજન્ય નેત્રપાક છે એમ સમજવું. શોથરહિત નેત્રપાકમાં સોળ ત્રિવાય બીજાં બંધાં ઉપલાં લક્ષણ થાય છે.

હતાધિમંથનાં લક્ષણો.

ઉપેક્ષણાદક્ષિ યથાધિમન્થો વાતાત્મકઃ સાદયતિ પ્રસહ્ય ॥

રુજાભિરુગ્રાભિરસાધ્ય ઇષ હતાધિમન્થઃ સ્વતુ નેત્રરોગઃ ॥ ૧૬ ॥

વાત જ અધિમંથની ઉપેક્ષા થાય એટલે વખતસર તેની દવા ન થાય તો તે નેત્રને અત્યંત સૂકવી નાખે છે. જેથી ઉગ્ર પીડા થાય છે. આ હતાધિમંથ નામનો નેત્રરોગ અસાધ્ય છે.

વાતપર્યયનાં લક્ષણો.

વારંવારં ચ પર્યેતિ ભ્રુવૌ નેત્રે ચ મારુતઃ

રુજશ્ચ વિવિધાસ્તીવ્રાઃ સ જ્ઞેયો વાતપર્યયઃ ॥ ૧૭ ॥

વાયુ ક્રમથી કોઈ વખત બ્રહ્મકૃતિમાં (ભરમાં) આવે છે, અને કોઈ વખત નેત્રમાં આવે છે. અને પછી તે તે ઠેકાણે ઘણી જાતની તીવ્ર પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગને વાતપર્યય કહે છે.

શુષ્કાક્ષિપાકનાં લક્ષણો.

યત્કૂણિતં દારુણરૂક્ષવર્ત્મ સંદહ્યતે ચાવિલદર્શનં ચ ॥

સુદારુણં યત્પ્રતિબોધને ચ શુષ્કાક્ષિપાકોપહતં તદક્ષિ ॥ ૧૮ ॥

જે રોગમાં આંખો સંકોચાયેલી રહે છે; પોપચાં કંઠણ અને રૂક્ષ (સુકાં) થાય છે; બળત્રા ઘણી થાય છે, બધું મેલું દેખાય છે, અને આંખ ઉધાડતાં ઘણી મુશ્કેલી લાગે છે; તે રોગને શુષ્કાક્ષિપાક કહે છે.

અન્યતોવાતનાં લક્ષણો.

યસ્યાવટુર્કર્ણશિરોહનુસ્થો મન્યાગતો વાપ્યનિલોઽન્યતો વા ॥

કુર્યાદ્વજં વૈ ભુવિ લોચને ચ તમન્યતોવાતમુદાહરન્તિ ॥ ૧૯ ॥

ગળું, કાન, મસ્તક, હડપચી, ઓડ કિંવા બીજી જગ્યાએ (વાંસામાં) રહીને વાયુ જ્યારે બ્રહ્મકૃતિમાં અને નેત્રમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તે રોગને અન્યતોવાત કહે છે.

અમ્લાધ્યુષિતનાં લક્ષણો.

શ્યાવં લોહિતપર્યન્તં સર્વં ચાક્ષિ પ્રપચ્યતે ॥

સદાહશોથં સાસ્ત્રાવમમ્લાધ્યુષિતમમ્લતઃ ॥ ૨૦ ॥

આંખોનો વચ્ચો ભાગ આસમાની અને આસપાસનો ભાગ લાલ થઈ જાય છે, અને પાકે છે; વળી તેમાં બળત્રા થઈ સોજા ચઢે છે, અને નેત્રમાંથી પાણી ટપક્યા કરે છે. ખાટા પદાર્થોના સેવનથી થતા આ વ્યાધિને અમ્લાધ્યુષિત કહે છે.

શિરોત્પાતનાં લક્ષણો.

અવેદના વાપિ સવેદના વા યસ્યાક્ષિરાજ્યો હિ ભવન્તિ તામ્રાઃ મુહુર્વિરજ્યન્તિ ચ યાઃ સ તાદૃગ્વ્યાધિઃ શિરોત્પાત ઇતિ પ્રદિષ્ટઃ

જે રોગીના નેત્રની રંગો વેદના વગર કે વેદના સાથે લાલ રંગની થાય છે, અને તે ધડિએ પલકે વિશેષ લાક્ષણિક થતી જાય છે. તે રોગને શિરોત્પાત કહે છે. આ વ્યાધિ રક્તજન્ય છે.

શિરાપ્રહર્ષનાં લક્ષણા.

મોઢાચ્છિરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ જાયેત રોગસ્તુ શિરાપ્રહર્ષઃ ॥

તામ્રાભમસં સ્રવતિ પ્રગાઢં તથા ન શક્નોત્યભિવીક્ષિતું ચ ॥૨૨

મૂર્ખતાથી શિરોત્પાત રોગની ઉપેક્ષા કરતાં, તેમાંથી શિરાપ્રહર્ષ રોગ ઉભો થાય છે. તેને લીધે આંખમાંથી લાલ રંગનાં સ્વચ્છ આંસુ ગળે છે, અને રોગીથી નેત્ર ઉઘાડી જોઈ શકાતું નથી.

આંખની કાળી કીકી પર થનારા રોગ.

'સપ્રણશુકનાં લક્ષણા.

નિમગ્નરૂપં તુ ભવેદ્દિ કૃષ્ણે સૂચ્યેવ વિદ્મં પ્રતિભાતિ યદ્વૈ ॥

સ્ત્રાવં સ્રવેદુષ્ણમતીવ યચ્ચ તત્સવ્રણં શુક્રમુદાહરન્તિ ॥ ૨૩ ॥

નેત્રના કાળા ભાગપર જે ફૂલું પડે છે, તે આંખની અંદર ઉંડું, જોડેલું, અને તેની વચ્ચે સોયથી છિદ્ર પાડ્યું હોય તેવું દેખાય છે. તેને લીધે આંખમાંથી અતિ ગરમ અને પુષ્કળ પાણી વહે છે. આ રોગને સપ્રણશુક કહે છે, (અને તેનાથી આંખની અંદર ઘણી પીડા થાય છે. પ્રણ કે ક્ષતમાં પીડા થવી, એ સ્વાભાવિક છે, અને આંખ જેવી કોમળ જગ્યામાં પડેલા ક્ષતની પીડા તો તેથી પણ વિશેષ થાય, એ ઉદાહરણ છે. જુઓ માધવની ટીકા.)

સપ્રણશુકનું સાધ્યાસાધ્યત્વ.

દૃષ્ટેઃ સમીપે ન ભવેત્તુ યચ્ચ ન ચાવગાઢં નચ સંસ્રવેદ્દિ ॥

અવેદનં વા ન ચ યુગ્મશુક્રં તત્સિદ્ધિમાયાતિ કદાચિદેવ ॥૨૪॥

જે ફૂલું આંખની કીકીની તદ્દન પાસે ન થયું હોય, તથા જે આંખની અંદર ઉંડું ગયેલું ન હોય તથા જેમાંથી પાણી નીકળતું ન હોય, તેમ જેનાથી આંખમાં ખટકા આવતા ન હોય, વળી એકની પડોશમાં એક એમ જે જોડી ન હોય, આવું ફૂલું કદાચિત્ મટે છે.

અપ્રણશુકનાં લક્ષણા.

સ્યન્દાત્મકં કૃષ્ણગતં સચોષં શઙ્ખેન્દુકુન્દપ્રતિપાવભાસમ્ ॥

બૈહાયસામ્રપ્રતનુપ્રકાશમથાવ્રણં સાધ્યતમં વદન્તિ ॥ ૨૫ ॥

૨૧, ૨૨ સુ. ૩. અ. ૬ શ્લો. ૨૧, ૨૨. ૨૩. સુ. ૩. અ. ૫ શ્લો. ૩.

૨૪ થી ૨૬ સુ. ૩. અ. ૫ શ્લો. ૪ થી ૭.

૧ સવ્રણશુક=Corneal ulcer.

અભિષ્યંદમાંથી ઉત્પન્ન થઈ કાળા ભાગમાં જે ફૂલું પડે છે, અને જેમાં ચોપ એટલે ચૂસાતું હોય એવી પીડા થાય છે, તથા જે (ફૂલું) શંખ, ચંદ્ર કે ધોળાં કણેરના પુષ્પ જેવું રંગે ધવળ હોય છે, અને જે ફૂલું આકાશમાંના વાદળના જેવું પાતળું, સ્વચ્છ અને ક્ષતરહિત હોય છે, તે સુખસાધ્ય એટલે સહેલાઈથી મટી શકે, એવું મનાય છે.

અપ્રણશુકનું કૃત્ષ્ણ સાધ્યત્વ.

ગમ્भीરજાતં બહલં ચ શુક્રં ચિરોત્થિતં વાપિ વદન્તિ કૃચ્છ્રં ॥

વિચ્છિન્નમધ્યં પિશિતાવૃતં વા ચલં શિરાસૂક્ષ્મમદૃષ્ટિકૃચ્ચ ॥

દ્રિત્વગ્ગતં લોહિતમન્તતશ્ચ ચિરોત્થિતં ચાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥૨૬

જે અપ્રણશુક આંખની અંદર ઉંડું ગયેલું, અને જીડું થયેલું તથા ઘણા દિવસનું જૂનું થયેલું હોય છે, તે કૃત્ષ્ણ સાધ્ય ગણાય છે.

જે શુકની વયમાંનું માંસ તૂટી પડવાથી તે (શુક) વયમાં ખાડાવાળું થાય, અથવા શુકની આસપાસનું માંસ વૃદ્ધિ પામી શુકને ખાડામાં ઉતારે, એટલે તે વૃદ્ધિ પામેલું માંસ તેની ફરતું ઉપસી આવે, અને જે શુક એક જગ્યાએ ટકી ન રહેતાં આંખમાં ફરતું રહે, અને જે રંગોથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે ન્હાનું દેખાય જે આંખના અંદરના પડદામાં ઉતરી પડ્યું હોય, જે દૃષ્ટિનો નાશ કરે અને જૂનું થયેલું હોય, તે શુકને મટાડવાની આશા ન રાખતાં તેને છોડી દેવું.

ખીજાં અસાધ્ય લક્ષણો.

उष्णाश्रुपातः पिडका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभंच शुक्रं ॥

तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिરિपक्षतुल्यम् ॥૨૭॥

ફૂલું પડેલી, આંખમાંથી અત્યંત ગરમ આંસુ વહી તેમાં ફેદલી ઉડે, અને આંખમાં પડેલું ફૂલું મગના દાણા જેવડું તથા તેના જેવું જ હોય તે ફૂલું અસાધ્ય જાણવું. વળી જે ફૂલું પક્ષીના રંગના જેવું એટલે કાળા રંગનું હોય તેને પણ કેટલાક અસાધ્ય કહે છે.

અક્ષિપાકાત્યયનાં લક્ષણો.

श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं तु ॥

तमक्षिपाकात्ययमक्षિરોગं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ ૨૮ ॥

જે આંખના કાળા ભાગ ઉપર ચારે તરફ દોષના સંખંધને લીધે ધોળું-

પડ ફેલાય છે, તે સન્નિપાતજન્ય અક્ષિપાકાત્મય નેત્રરોગ જાણવો. આ વ્યાધિને અસાધ્ય ગણી પડતો મૂકવાનું કહે છે.

અજકાન્નતનાં લક્ષણો.

અજાપુરીષપ્રતિમો રુજાવાન્ સલોહિતો લોહિતપિચ્છિલાસ્રઃ ॥
વિગૃહ્ય કૃષ્ણં પ્રચયોઽભ્યુપૈતિ તચ્ચાજકાજાતમિતિ વ્યવસ્યેત્ ॥

આંખના કાળા ભાગ પર બકરીની સૂકાયેલી લિંડી જેવો, દુઃખકારક, ક્રિયિત્ રાતો, તથા જેમાંથી લાલ તથા ચીકણાં આંસુ વહે, એવો જે માંસનો ઉંચો ટેકરો થાય છે, તેને અજકાન્નત કહે છે.

આંખના પહેલા પડદામાં દોષ સંચરતાં
થનારાં લક્ષણો.

પ્રથમે પટલે यस્ય દોષો દૃષ્ટિં વ્યવસ્થિતઃ ॥

અવ્યક્તાનિ ચ રૂપાણિ કદાચિદથ પશ્યતિ ॥૩૦॥

ન્યારે આંખના પહેલા પડદામાં (બધા પડદામાંનો છેલ્લો કિંવા અંદરનો) દોષ રહ્યો હોય છે, ત્યારે ઘટ, પટાદિક મોટા પદાર્થો આંખા દૃષ્ટિએ પડે છે. (અને દોષ થોડો હોય તો કોઈ વખત સ્પષ્ટ દેખાય છે.)

દ્વિતીય પટલસ્થિત દોષનાં લક્ષણો.

દૃષ્ટિર્મૃશં વિહ્વલતિ દ્વિતીયં પટલં ગતે ॥

મક્ષિકામશકાન્ કેશાઞ્જાલકાનીવ પશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

મण्डलानि પતાકાંશ્ચ મરીચીન્કુण्डलानિ ચ ॥

परिप्लवांश्च विविधान्वर्षमभ्रं तमांसि च ॥ ૩૨ ॥

दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ ૩૩ ॥

यत्नवानपि चात्यर्थं मूचीपाशं न पश्यति ॥

નેત્રના બીજા પડમાં દોષનો સંચાર થતાં દૃષ્ટિ અત્યંત વિહ્વળ થાયછે, એટલે નેત્રની આગળ માંખ, ડાંસ, વાળ, કુંડાળાં, ધળ, કીરણો, (સૂર્યનાં) ત્રિખંડુ આકૃતિઓ, જૂદીજુદી જાતનાં ડેડકાંઓ જેવાં જનાવ-રોના દૂદકાઓ, વરસાદ, વાદળાંથી ઘેરાયેલું આકાશ તથા અંધકાર વગેરે પદાર્થો જાળાં જેવા રોગીના જોવામાં આવે છે. આંખની ગ્રહણ શક્તિમાં ફેરફાર થઈ જવાને કીધે આંધેના પદાર્થ નજીક, અને નજીકના પદાર્થો છેટે

છે, એમ રોગીને લાગે છે. વળી ધણું ધારીધારીને જોયા છતાં પણ સોયનું છિદ્ર રોગીના દીકામાં આવતું નથી.

તૃતીય પટલસ્થિત દોષનાં લક્ષણા.

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ॥ ૩૪ ॥

महान्त्यपि च रूपाणि छादितानीव चाम्बरैः ॥

कर्गनासाक्षिहीनानि विकृतानि च पश्यति ॥ ૩૫ ॥

यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्દોષે बलीयसि ॥

अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ॥ ૩૬ ॥

पार्श्वस्थिते पुनर्दોષે पार्શ्वस्थं नैव पश्यति ॥

समन्ततः स्थिते दोषે संकुलानीव पश्यति ॥ ૩૭ ॥

दृष्टिमध्यस्थिते दोષે महद्ગ્રસ્વં च पश्यति ॥

द्विधा स्थिते द्विधा पश्येद्बहुधा वाऽनवस्थिते ॥ ૩૮ ॥

દોષે દૃષ્ટિસ્થિતે તિર્યગેકં વૈ મન્યતે દ્વિધા ॥

આંખમાં ત્રીજા પડદામાં દોષનો સંચાર થતાં રોગીને ઉપર દેખાય છે, પણ નીચે કશું સૂઝતું નથી. મોટી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ ન દેખાતાં રોગીને તે કોઈ વસ્તુથી ઠાંકેલી હોય તેવી દેખાય છે. તથા પ્રાણીઓનાં શરીર, નાક, કાન, આંખ વગરનાં તથા વાંકાં ચુંકાં દેખાય છે, જે દોષ પ્રખળ હોય તો તે દોષનો જે રંગ હોય છે, તેવો દૃષ્ટિનો પણ થાય છે. જે દોષ નેત્રના નીચેના ભાગમાં રહેલો હોય છે, તો પાસેનું કશું દેખાતું નથી; પણ દોષ ઉપર હોય છે તો દૂરનું કશું દીસતું નથી. જે દોષ નેત્રની એક બાજુ પર રહેલો હોય છે, તો બાજુપરનો પદાર્થ દેખાતો નથી. પણ દોષ આંખમાં ચારે બાજુ રહ્યો હોય તો પદાર્થોનાં સ્વરૂપ એક બીજામાં મળેલાં દૃષ્ટિએ પડે છે. આંખની વચમાં દોષનો સંચાર થતાં મોટા પદાર્થો નાના દેખાય છે. આંખના બે સ્થાનમાં (જાણે કે ઉપર અને નીચે) દોષ રહેતાં પદાર્થો મોટા અને ન્હાના બે જાતના જોવામાં આવે છે, પણ તે દોષ અવ્યવસ્થિત હોય તો એક પદાર્થનાં અનેક રૂપ દેખાય છે. અને દોષ તેના સ્થાનમાં આડો રહેલો હોય તો એકના બે પદાર્થ દેખાય છે.

અતુર્થ પટલગત તિમિર-લિંગનાશ-નાં લક્ષણા.

તિમિરાશ્ચયઃ સ વૈ દોષશ્ચતુર્થપટલં ગતઃ ॥ ૩૯ ॥

રુણદ્વિ સર્વતો દૃષ્ટિં લિઙ્ગનાશઃ સ ઉચ્યતે ॥

અસ્મિન્નપિ તમોભૂતે નાતિરૂઢે મહામદે ॥ ૪૦ ॥

ચન્દ્રાદિત્યૌ સનક્ષત્રાવન્તરિક્ષે ચ વિદ્યુતઃ ॥

નિર્મલાનિ ચ તેજાંસિ ભ્રાજિષ્ણૂનિ ચ પશ્યતિ ॥ ૪૧ ॥

ન્યારે તે તિમિર (આંખ) દોષ આંખના ચોથા પડદામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તે દૃષ્ટિનો ચારે આંબુએથી અટકાવ કરે છે. આવી સ્થિતિએ પોઆ પછી તે વ્યાધિને લિંગનાશ કહે છે. આ અંધકારમય રોગ પૂરે-પૂરે વ્યાપ્યો નથી હોતો, તે સમયે રોગીને આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, વિજળી, તથા ખીજ નિર્મળ અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે.

તૃતીય પટલાશ્રિત કાયદોષની ખીજ સંજ્ઞા.

સ એવ લિઙ્ગનાશસ્તુ નીલિકાકાચસંજ્ઞિતઃ ॥

આજ લિંગનાશને નીલિકા, કાય કહે છે.—આંખના ત્રીજા પડદામાં રહેલો તિમિર દોષ ‘કાય’ કહેવાય છે એજ દોષ અથવા કાયની ઉપેક્ષા કરતાં તે દોષ ચોથા પડદામાં આવતાં જ તેને લિંગનાશ અને નીલિકાની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ રોગ અસાધ્ય છે.

દોષવિશેષથી જુદાં જુદાં રૂપનું દર્શન.

તત્ર વાતેન રૂપાણિ ભ્રમન્તીવ હિ પશ્યતિ ॥ ૪૨ ॥

આવિલાન્યરૂપાભાનિ વ્યાવિદ્ધાનીવ માનવઃ ॥

પિત્તેનાદિત્યસ્વદ્યોતશક્રચાપતઙિદ્રુણાન્ ॥ ૪૩ ॥

નૃત્યન્તશ્ચૈવ શિશ્વિનઃ સર્વં નીલં ચ પશ્યતિ ॥

કફેન પશ્યેદ્રૂપાણિ સ્તિગ્ધાનિ ચ સિતાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

પશ્યેદમ્બુક્ષમાણ્યત્યર્થં વ્યભ્રમેવાભ્રસંપ્લવમ્ ॥

સલિલપ્રાવિતાનીવ પરિજાડ્યાનિ માનવઃ ॥ ૪૫ ॥

પશ્યેદ્રક્તેન રક્તાનિ તમાંસિ વિવિધાનિ ચ ॥

હરિતાન્યથ કૃષ્ણાનિ પીતાન્યપિ ચ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

સન્નિપાતેન ચિત્રાણિ વિપ્લુતાનિ ચ પશ્યતિ ॥

બહુધા ચ દ્વિધા વાપિ સર્વાણ્યેવ સમન્તતઃ ॥ ૪૭ ॥

હીનાઙ્ગાન્યધિકાઙ્ગાનિ જ્યોર્તીષ્યપિ ચ પશ્યતિ ॥

જે તે વ્યાધિમાં વાયુનો સંબંધ વિશેષ હોય છે, તો રોગી મલિન, લાલાશ પડતાં, વાંકાં અને જાણે લગાર ફરતાં હોય એવાં રૂપો (આકૃતિઓ) જુએ છે. પિત્તના સંબંધથી રોગી સૂર્ય, આગિયો કીડો, ઈંદ્ર ધનુષ્ય, અને વિજળી, જેવા પદાર્થો અને વૃત્ય કરતા મોર તથા સર્વ વસ્તુઓ આશમાની રંગની જુએ છે. એને વરસાદ વગરનું આકાશ જેમ વરસાદનાં વાદળાંથી છવાયું હોય તેવું દેખાય છે. કફના સંબંધથી સર્વ રૂપને ચીકણાં, ઘોળાં અને જડાં દેખે છે, આકાશમાં વાદળાં ન હોય છતાં વાદળાં દેખે છે; વળી તેને પાણીમાં બોળીને બહાર કાઢેલી વસ્તુ જેવી જડ દેખાય છે, તેમ બધું જડ દેખાય છે. રક્તના સંબંધથી અનેક પ્રકારનાં અંધારાં તથા લાલ, કાળાં અને પીળાં એવાં રૂપો રોગી બાળે છે. સન્નિપાતના સંબંધથી વિચિત્ર વર્ણાવળાં, તથા એકનાં બે કિંવા અનેક રૂપ ચારે તરફ રોગીની દ્રષ્ટિએ પડે છે. વળી તે હીન અંગનાં કિંવા અધિક અંગનાં રૂપો અને ઘણા પ્રકારના પ્રકાશો જુએ છે.

પિત્તથી થનારો બીજો પરિમ્લાયિ નામનો રોગ.

પિત્તં કુર્યાત્પરિમ્લાયિ મૂર્ચ્છિતં રક્તતેજસા ॥ ૪૮ ॥

પીતા દિશસ્તથોઘ્નન્તં રવિં ચાપિ સ પશ્યતિ ॥

વિકીર્યમાણાન્લઘોતૈર્વૃક્ષાંસ્તેજોભિરેવ ચ ॥ ૪૯ ॥

રક્તના તેજથી મિશ્ર થયેલા પિત્તમાંથી પરિમ્લાયિ નામનો રોગ થાય છે. આ રોગને લાંબે દર્દી દિશા, અને સૂર્ય પીળા રંગનાં અને વૃક્ષો આગીઆ કીડાઓથી અને તેજથી છવાયલાં દેખે છે.

દૃષ્ટિના વર્ણભેદથી લિંગનાશનું પડવિધત્વ.

વક્ષ્યામિ षડ્વિધં રાગૈર્લિઙ્ગનાશમતઃ પરં ॥

રાગોઽરુણો મારુતજઃ પ્રદિષ્ટો મ્લાયી ચ નીલશ્ચ તથૈવ પિત્તાત્ ॥

કફાત્સિતઃ શોણિતજઃ સરક્તો સમસ્તદોષપ્રભવો વિચિત્રઃ ॥૫૦

દૃષ્ટિના જુદા જુદા વર્ણ ઉપરથી લિંગનાશના છ પ્રકાર કહ્યું છે. લિંગનાશમાં, વાતજન્ય દૃષ્ટિ લાલ રંગની હોય છે. પિત્તજન્ય ઝાંખી અને આશમાની હોય છે. કફજન્ય સફેદ, અને રક્તજન્ય લાલ હોય છે. અને સર્વ દોષજન્ય દૃષ્ટિ વિચિત્ર રંગની હોય છે.

પરિમ્લાયિ રોગનાં વિશેષ લક્ષણો.

અરુણં મण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचारुणप्रभम् ॥

परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लायि नीलं च मण्डलम् ५१

दोषक्षयात्કदाचित्स्यात्સ્વયં તત્ર પ્રદર્શનમ્ ॥

વાતિક પરિમ્લાયિ રોગમાં દૃષ્ટિમાં જાડા કાચ જેવું રાતું મંડળ થાય છે, જે રોગ કરમાઈ જતાં, કરમાઈ ગમેલું અને કાળાશ પડતું દેખાય છે. આ પ્રકારમાં દોષ ઓછો થતાં કોઈ વખત પદાર્થો દેખાય છે પણ ખરા.

જુદા જુદા પ્રકારના લિંગનાશનાં લક્ષણો.

અરુણં મण्डलं वाताच्चञ्चलं पुरुषं तथा ॥ ५२ ॥

पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥

श्लेष्मणा बहुलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ ५३ ॥

चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ॥

मृज्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥ ५४ ॥

प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकं ॥

दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाશો त्रिदोषजे ॥

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ५५ ॥

વાયુથી થયેલા લિંગનાશમાં દૃષ્ટિમંડળ લાલ, ચંચળ અને ખરબચડું થાય છે. પિત્તથી દૃષ્ટિમંડળ આશમાની અને કાંસાના (ધાતુના) રંગ જેવું પીળું થાય છે. કફથી જાડું, ચીકણું અને શંખ, કુંદનું પુષ્પ અને ચંદ્રમા જેવું ઘોળું દૃષ્ટિમંડળ થાય છે, અને આંખો ચોળતાં હલતાં કમળપત્ર પર પડેલું પાણીનું ચિહ્ન જેમ હાલે છે, તેમ તે અહિં તહિં પ્રસરે છે. રક્તથી દૃષ્ટિમંડળ પરવાળા જેવું કિંવા રક્ત કમળના જેવું લાલ થાય છે. ત્રિદોષજ લિંગનાશમાં દૃષ્ટિમંડળ વિચિત્ર રંગનું થાય છે અને આ ઉપરાંત સર્વમાં તે તે દોષનાં ખીન્ન લક્ષણો પણ દેખાય છે.

દષ્ટિરોગની સંખ્યા.

ષડ્ લિङ્ગનાશઃ षडિમે च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव च स्युः

આ પ્રમાણે ૬ લિંગનાશ અને હવે પછી વિદગ્ધદષ્ટ્યાદિ જે ૭ રોગ નીચે કહ્યા છે તે મળી ૧૨ દષ્ટિરોગ થાય છે.

પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિનાં લક્ષણો.

પિત્તેન દુષ્ટેન સદા તુ દૃષ્ટીઃ પીતા ભવેદ્યસ્ય નરસ્ય કિञ्चित્ ૫૬

પીતાનિ રૂપાણિ ચ તેન પચ્યેત્સ વૈ નરઃ પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ ॥

પ્રાપ્તે તૃતીયં પટલં ચ દોષે દિવા ન પચ્યેન્નિશિ વીક્ષતે સઃ ૫૭

રાત્રૌ સ શીતાનુગૃહીતદૃષ્ટિઃ પિત્તાલ્પભાવાદપિ તાનિ પચ્યેત્ ॥

પિત્ત દુષ્ટ થવાથી જે માણસની દષ્ટિ પીળી થાય છે અને તેના સંબંધથી તે બધા પદાર્થને પીળા રંગના જુએ છે, તે રોગીને પિત્ત-વિદગ્ધદષ્ટિ કહેવો.

નેત્રના ત્રીજા પડદામાં દોષનો પ્રવેશ થતાં રોગીને દિવસે દેખાતું નથી, પણ રાત્રે કંડીને લીધે પિત્તનું જ્વર ઓછું થતાં તેને સૂઝવા લાગે છે.

કફવિદગ્ધદષ્ટિનાં લક્ષણો.

તથા નરઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિસ્તાન્યેવ શુક્લાનિ હિ મન્યતે તુ ॥૫૮

ત્રિષુ સ્થિતો યઃ પટલેષુ દોષો નક્તાન્ધ્યમાપાદયતિ પ્રસહ્ય ॥

દિવા સ સૂર્યાનુગૃહીતદૃષ્ટિઃ પચ્યેત્તુ રૂપાણિ કફાલ્પભાવાત્ ૫૯

તેજ પ્રમાણે કફ વિદગ્ધદષ્ટિવાળો રોગી તેજ રૂપો ઘોળા રંગનાં જુએ છે.

જે દોષ (કફ) ત્રણ પડદામાં રહ્યો હોય છે તો રોગીને રતાંધળો કરે છે, જેથી તેને રાત્રે કશું સૂઝતું નથી પણ દિવસે સૂર્યના સંબંધથી તથા કફ ઓછો થવાને લીધે તેને દેખાય છે.

ધૂમદર્શીનાં લક્ષણો.

શોકજ્વરાયાસશિરોભિતાપેરભ્યાહતા यस્ય નરસ્ય દૃષ્ટિઃ ॥

ધૂમ્રાંસ્તથા પચ્યતિ સર્વભાવાન્ સ ધૂમદર્શીતિ નરઃ પ્રાદિષ્ટઃ ૬૦

૫૨ થી ૫૬ સુ. ડ. અ. ૭ સ્તો. ૧૫.

૧ પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિ=Colour blindness.

૫૬ થી ૬૦ સુ. ડ. અ. ૭ સ્તો. ૧૬ થી ૧૯.

શોક, જ્વર, પરિશ્રમ અને માથાના સખ દુઃખાવાથી પિત્ત કુપિત થઈ દષ્ટિમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી સર્વ પદાર્થ રોગીને ધૂંઝમય-ધૂંધળા દેખાય છે. (આ વ્યાધિને શોકવિદગ્ધ દષ્ટિ કહે છે, અને તેનાથી ફક્ત દિવસમાં પદાર્થો ધુંવાડા સરખા ઝાંખા દષ્ટિએ પડે છે, પણ રાત્રે પિત્તનું બળ ઓછું થતાં તે સ્પષ્ટપણે નિર્મળ જોવામાં આવે છે.)

હ્રસ્વદષ્ટિનાં લક્ષણો.

यो ह्रस्वजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्रात् ह्रस्वाणि रूपाणि च तेन पश्येत्

જે રોગી હ્રસ્વદષ્ટિથી પીડિત હોય છે, તેને મોટા પદાર્થો દિવસે નાના દેખાય છે, (કારણ, તે સમયે દોષ દષ્ટિની વચ્ચે પ્રવેશ કરી રહેલો હોય છે. આ રોગ પણ પિત્તજન્ય છે)

નકુલાંધ્યનાં લક્ષણો.

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषामिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ॥ ६१ ॥

चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥

જે રોગમાં પુરુષની દષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થઈ નોળિયાની ઝાંખ પેઠે ચમકે છે, તથા જેથી દિવસે ઘણી જાતનાં રૂપો નિરખે છે, તે રોગને નકુલાંધ્ય કહે છે.

ગંભીર દષ્ટિનાં લક્ષણો.

दृष्टिर्विरूपा श्वसनापसृष्टा संकोचमभ्यन्तरतश्च याति ॥ ६२ ॥

रुजावगाढं च तमक्षिरोगं गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

જે દષ્ટિ વાયુથી વિકારયુક્ત થઈ અંદર સંકુચિત થાય છે, અને જેમાં ઉંડી પીડા થાય છે, તે વ્યાધિને ગંભીર દષ્ટિ કહે છે.

આગન્તુજ લિંગનાશનાં લક્ષણો.

बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ॥ ६३ ॥

निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात् झेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनः सः ॥

અભિધાતુજ લિંગનાશ જે પ્રકારના થાય છે; એક નિમિત્તજન્ય અને બીજો અનિમિત્તજન્ય. તે બેમાંથી માથાના સખ દુઃખાવાથી જે થાય છે તે નિમિત્તજન્ય કહેવાય છે. અને તેમાં રક્તાભિષ્યંદનાં લક્ષણો થાય છે.

અનિમિત્ત લિંગનાશનાં લક્ષણો.

સુરર્ષિગન્ધર્વમહોરગાણાં સંદર્શનેનાપિ ચ ભાસ્કરસ્ય ॥ ૬૪ ॥
 હન્યેત દૃષ્ટિર્મનુજસ્ય યસ્ય સ લિङ્ગનાશસ્ત્વનિમિત્તસંજ્ઞઃ ॥
 તત્રાક્ષિવિસ્પષ્ટમિવાવભાતિ વૈદૂર્યવર્ણા વિમલા ચ દૃષ્ટિઃ ॥ ૬૫ ॥

દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મહાસર્પ અને સૂર્ય તરફ તાકીને જે માણસ બેઠો રહે છે, અને તેથી જેની દૃષ્ટિ નષ્ટ થાય છે, તેને અનિમિત્ત લિંગનાશ કહે છે. આ વ્યાધિમાં રોગીની આંખ સાફ દેખાય છે અને દૃષ્ટિ વૈદૂર્ય-મણિ જેવી આશ્ચર્યાની રંગની હોય છે.

પાંચ પ્રકારનો 'અર્મરોગ.

પ્રસ્તાર્યર્મ તનુ સ્તીર્ણં શ્યાવં રક્તનિભં સિતે ॥
 સશ્વેતં મૃદુ શુક્લાર્મ શુક્લે તદ્વર્ધતે ચિરાત્ ॥ ૬૬ ॥
 પદ્માર્મં મૃદુ રક્તાર્મ યન્માંસં ચીયતે સિતે ॥
 પૃથુમૃદ્વધિમાંસાર્મં બહલં ચ યકૃન્નિભમ્ ॥
 સ્થિરં પ્રસ્તારિ માંસાઢ્યં શુષ્કં સ્નાયુર્મ પશ્ચમમ્ ॥ ૬૭ ॥

નેત્રના ધોળા ભાગ ઉપર પાતળું, વિસ્તીર્ણું, શ્યામ રંગનું અને રતાશ પડતું, એવું જે માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને પ્રસ્તારિ અર્મ કહે છે. નેત્રના ધોળા ભાગપર ધોળું, અને મૃદુ માંસ ધણુ દિવસે વૃદ્ધિ પામે છે, તેને શુક્લાર્મ કહે છે. કમળ જેવું લાલ અને મૃદુ માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને રક્તાર્મ કહે છે. જે માંસ વિસ્તીર્ણું, જાડું, મૃદુ અને કાળજા પ્રમાણુ દેખાય છે, તેને અધિમાંસાર્મ કહે છે. કઠણુ, ફેલાનારું અને સ્થાવરહિત જે માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને સ્નાયુર્મ કહે છે.

શુક્તિરોગનાં લક્ષણો.

શ્યાવાઃ સ્યુઃ પિશિતનિભાસ્તુ વિન્દવો યે ॥
 શુક્ત્યાભાઃ સિતનિયતાઃ સ શુક્તિસંજ્ઞઃ ॥

નેત્રના ધોળા ભાગપર શ્યામવર્ણું, માંસના જેવાં અને છીપના જેવાં જે બિંદુઓ ઉઠે છે, તેને શુક્તિ કહે છે.

અર્જુનનાં લક્ષણો.

एको यः शशरुधिरोपमश्च बिन्दुः ॥

शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ૬૮ ॥

નેત્રના ઘોળા ભાગપર સસલાના લોહી જેવું જે એકજ બિંદુ ઉઠે છે, તેને અર્જુન કહે છે.

પિષ્ટકનાં લક્ષણો.

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ॥

पिष्टवत्पિष्टકं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥

કદ વાયુના ક્રોપથી નેત્રના ઘોળા ભાગપર પીડા લોટના જેવું ઘોળું તથા મેલા અરીસા સરખું જે માંસ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને પિષ્ટક કહે છે.

જાલનાં લક્ષણો.

जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः ॥

संतानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ॥ ૬૯ ॥

નેત્રના ઘોળા ભાગપર જરા રાતું, મોડું તથા જાડું શુંછળા જેવું જે કઠણુ શિરાઓનું જાળું અંધાય છે, તેને જાળ કહે છે.

શિરાજ પિટિકાનાં લક્ષણો.

शुक्लस्थाः सितपिडकाः शिगवृता या- ॥

स्ता ब्रूयादसितसमीपजाः शिराजाः ॥

નેત્રના ઘોળા ભાગપર રંગોથી વ્યાપ્ત ઘોળા ફેણીઓ ઉઠે છે, તેમને શિરાજ પિટિકા કહે છે. તે (ફેણીઓ) કાળા ભાગની પાસેજ થાય છે.

બલાસનાં લક્ષણો.

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्पो ॥

विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ૭૦ ॥

નેત્રના ઘોળા ભાગ ઉપર કાંસા (ધાતુ) જેવી, કઠણુ અને પાણીના બિંદુ જેવી લગાર ઉંચી જે ગાંઠ થાય છે, તેને બલાસ કહે છે.

પૂયાલસનાં લક્ષણો.

પક્કઃ શોથઃ સન્ધિજો યઃ સતોદઃ સ્વેતપૂયં પૂતિ પૂયાલસાખ્યઃ

નેત્રના સાંધા ઉપર સોજે ચઢી, પછી તે પાકીને ફૂટે છે અને તેમાંથી દુર્ગંધયુક્ત પરુ વહે છે, તથા તેમાં પીડા થાય છે. આ રોગને પૂયાલસ કહે છે.

ઉપનાહનાં લક્ષણો.

ગ્રન્થિર્નાલ્પો દૃષ્ટિસન્ધાવપાકી કણ્ડૂપાયો નીરુજસ્તૂપનાહઃ ॥૭૧

નેત્રના સાંધાપર જે મોટી ગાંઠ ઉઠે છે, જે લગાર પાકે છે કે ખીલકુલ પાકતી નથી, જેમાં વલૂર ધણી આવે છે, અને જે દુઃખતી નથી, તે ગાંઠનું નામ ઉપનાહ છે.

'સ્રાવ કિંવા નેત્રનાડીનાં લક્ષણો.

ગત્વા સન્ધીનશ્રુમાર્ગેણ દોષાઃ કુર્યુઃ સ્રાવાન્ લક્ષણૈઃ સ્વરૂપેતાન્ ॥
તં હિ સ્રાવં નેત્રનાડીતિ ચૈકે તસ્યા ઝિઙ્ગં કીર્તયિષ્યે ચતુર્થા ૭૨
પાકાત્ સન્ધૌ સંસ્રવેદ્યસ્તુ પૂયં પૂયાસ્રાવોઽસૌ ગદઃ સર્વજસ્તુ ॥
શ્વેતં સાન્દ્રં પિચ્છિલં સસ્રવેદ્યઃ શ્લેષ્માસ્રાવોઽસૌ વિકારો મતસ્તુ
રક્તાસ્રાવઃ શોણિતોત્થો વિકારઃ સ્રવેદુષ્ણં તત્ર રક્તં પ્રભૂતં ॥
હારિદ્રાભં પીતમુષ્ણં જલં વા પિત્તાત્સ્રાવઃ સંસ્રવેત્સન્ધિમધ્યાત્ ૭૪

વાતાદિ દોષો અશ્રુમાર્ગે સાંધામાં જઈ પછી પોતપોતાના લક્ષણાયુક્ત જે સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને કેટલાક નેત્રનાડી કહે છે. નેત્રનાડી ચાર પ્રકારની છે, અને તે પ્રત્યેકનાં લક્ષણ નીચે મુજબઃ—

જે નેત્રનાડીમાં નેત્રના સાંધાપર સોજે આવી તે પાકે છે, અને તેમાંથી પરુ વહે છે તેને પૂયાસ્રાવ કહે છે, આ રોગ સન્નિપાતાત્મક છે. જે નેત્રનાડીમાં સફેદ, જાડું અને ચીપણું પરુ વહે છે, તેને શ્લેષ્માસ્રાવ કહે છે. જે નેત્રનાડીમાંથી પુષ્કળ હતું રક્ત વહે છે, તેને રક્તાસ્રાવ કહે છે. આ વિકાર રક્તજનિત છે. જે નેત્રનાડીમાં સાંધામાંથી હળદરના રંગનું પીળું, ઉષ્ણ પાણી વહે છે, તેને પિત્તાસ્રાવ કહે છે.

પર્વણી અને અલજનાં લક્ષણો.

**તામ્રા તન્વી દાહશૂલોપપન્ના જ્ઞેયા વૈદ્યૈઃ પર્વણી વૃત્તશોથા ॥
જાતા સન્ધૌ શુક્લકૃષ્ણેઽલજી સ્યાત્ તસ્મિન્નેવ પ્રથિતા પૂર્વલિઙ્ગૈઃ**

૭૧ થી ૭૫ સુ. ડ. અ. ૨ સ્તો. ૩ થી ૭.

૧ નેત્રનાડી=Lachrymal fistula.

નેત્રના ઘોળા અને કાળા ભાગના સાંધાપર લાલ, નાની અને ગોળ સોળવાળી જે ફેલ્લિ ઉઠે છે, અને જેમાં બળત્રા થઈ પાકે છે તેને પર્વણી કહે છે; અને તેજ સ્થાનપર પ્હેલાં (પ્રમેહ પિટિકાના વિષયમાં) કહેલાં લક્ષણોવાળી, અર્થાત્ રાતી કાળી, બીજી ફેડલીઓથી ઘેરાયેલી અને દારૂ વેદનાવાળી જે ફેલ્લી થાય છે, તેને અલગ કહે છે.

કૃમિઅંથિનાં લક્ષણો.

કૃમિગ્રાન્થિર્વર્ત્મનઃ પક્ષ્મણશ્ચ કણ્ઠં કુર્યુઃ કૃમયઃ સન્ધિજાતાઃ ॥
નાનારૂપા વર્ત્મશુક્લાન્તસન્ધૌ ચરન્ત્યન્તર્નયનં દૂષયન્તઃ ॥૭૬॥

પોપચાંના તથા પાંપણુના વાળના સાંધામાં ઉત્પન્ન થયેલા અનેક રૂપોવાળા કૃમિ, વલૂર ઉત્પન્ન કરે છે અને પાંપણુના તથા સફેદ ડોળાના સાંધામાં જઈ, ડોળાના અંદરના ભાગને દુષ્ટ કરી અંદર ફેરે છે. આ રોગને કૃમિઅંથિ કહે છે.

વર્ત્મ (પોપચાં) ના રોગો.

ઉત્સંગ પિટિકાનાં લક્ષણો.

અભ્યન્તરમુખી તામ્રા બાહ્યતો વર્ત્મનશ્ચ યા ॥

સોત્સજ્ઞોત્સજ્ઞપિટિકા સર્વજા સ્થૂલકણ્ડુરા ॥ ૭૭ ॥

અંદર મોઢાવાળી, રાતી, મોટી, પાંપણુની બહાર દેખાતી, અને ઉપસી આવેલી જે ફેડલી નીચલી પાંપણુ ઉપર થાય છે, અને જેમાં ઘણી ખરબચોટ આવે છે, તેને ઉત્સંગપિટિકા કહે છે. આ ત્રિદોષજન્ય છે.

કુંભિકાનાં લક્ષણો.

વર્ત્માન્તે પિટિકા ધ્માતા મિગ્રન્તે ચ સ્વન્તિ ચ ॥

કુમ્ભીકવીજસદૃશાઃ કુમ્ભીકાઃ સન્નિપાતજાઃ ॥ ૭૮ ॥

પાંપણુની ડોર ઉપર વાપુંમાંના બીજના જેવી પિટિકા થાય છે, તે ભરાતાં ફટે છે અને ફાટ્યા પછી તેમાંથી રસી ઝરે છે, તે કુંભિકા કહેવાય છે. આ પિટિકા પણ સન્નિપાતાત્મક છે.

પોથકીનાં લક્ષણો.

સ્રાવિણ્યઃ કણ્ડુરા ગુર્વ્યો રક્તસર્પપસન્નિભાઃ ॥

રુજાવન્ત્યશ્ચ પિટિકાઃ પોથક્ય ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૭૯ ॥

પોપચાંમાં લાલ સર્વવ જેવી, ખરબચાળી, જડ, પીડાવાળી તથા આવવાળી એવી જે પિટિકા થાય છે, તેને પોથકી કહે છે.

વર્ત્મશર્કરાનાં લક્ષણો.

પિટિકા યા ચરા સ્થૂલા મૂક્ષમાભિરભિસંવૃતા ॥

વર્ત્મસ્થા શર્કરા નામ સ રોગો વર્ત્મદૂષકઃ ॥ ૮૦ ॥

પાંપણ ઉપર ખરબચડી અને મોટી પિટિકા થઈ આવી તેની આસપાસ ઝીણી ફેલ્લિઓ ફૂટી નીકળે છે, એટલે તે મોટી પિટિકા તેમનાથી વીંટાય છે, તેને વર્ત્મશર્કરા કહે છે. આ વિકારથી આંખનાં પોપચાં ખરાબ થાય છે.

અર્શોવર્ત્મનાં લક્ષણો.

ર્વારુબીજમતિમાઃ પિટિકા મન્દવેદનાઃ ॥

શ્લક્ષ્ણાઃ ચરાશ્ચ વર્ત્મસ્થાસ્તદર્શોવર્ત્મ કીર્ત્યતે ॥ ૮૧ ॥

કાકડીનાં ખીયાં જેવડી, મંદ વેદનાકારક, અને ઝુવાળી કે ખરબચડી જે પિટિકા પાંપણ ઉપર ઉછે છે, તેને અર્શોવર્ત્મ કહે છે.

શુષ્કાર્શનાં લક્ષણો.

દીર્ઘાક્ષુરઃ ચરઃ સ્તબ્ધો દારુણોઽભ્યન્તરોદ્રવઃ ॥

વ્યાધિરેષોઽતિવિચ્છિન્નઃ શુષ્કાર્શો નામ નામતઃ ॥ ૮૨ ॥

પાંપણમાં, અંદરના ભાગમાં લાંબો, ખરબચડો, અકડ તથા દુઃખદાયક એવો જે માંસાંકુર થાય છે, તે રોગને શુષ્કાર્શ કહે છે. આ વ્યાધિ સન્નિપાતજ છે, એમ જાણવું.

અંજનનામિકાનાં લક્ષણો.

દાહતોદવતી તામ્રા પિટિકા વર્ત્મસંભવા ॥

મૃદ્વી મન્દરુજા મૂક્ષમા જ્ઞેયા સાઽજ્જનનામિકા ॥ ૮૩ ॥

બળત્રા કરનારી તથા ખુંચનારી, લાલ રંગની, પોચી, નાની, તથા મંદપીડાકારક એવી જે પિટિકા પાંપણ ઉપર થાય છે, તેને અંજનનામિકા કહે છે. આ વિકાર પણ સન્નિપાતજ છે.

બહુલવર્ત્મનાં લક્ષણો.

વર્ત્મોપચીયતે યસ્ય પિટિકાભિઃ સમન્તતઃ ॥

સર્વર્ણાભિઃ સ્થિરાભિશ્ચ વિદ્યાદ્બહુલવર્ત્મ તત્ ॥ ૮૪ ॥

જેની પાંપણુ ત્વચાના રંગનીજ કઠણુ ફેલ્લિઓથી ચારે તરફ વ્યાપ્ત થાય છે, તેના તે રોગને બહુલવર્ત્મ કહે છે. આ રોગ સન્નિપાતજ છે, એમ જાણવું.

વર્ત્મખંધનાં લક્ષણો.

કण्डूમताऽल्पतोदेन वर्तमशोથेन यो नरः ॥

न समं छादयेदक्षि यत्रासौ वर्तमबन्धकः ॥ ૮૫ ॥

જે રોગમાં ખંજવાળવાળો, તથા થોડા ખટકાવાળો સોજે પાંપણુ ઉપર થવાથી પાંપણુથી આંખ પૂરી ઢંકાતી નથી તે રોગને વર્ત્મખંધ કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષજન્ય છે.

કિલિષ્ટવર્ત્મનાં લક્ષણો.

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्तम सममेव च ॥

अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्तमेति तद्विदुः ॥ ૮૬ ॥

આંખની, નીચે ઉપરની બંને પાંપણુ એકાએક લાલ થઈ જાય અને કોમળ, થોડી વેદનાવાળી તથા લાલ રહ્યા કરે તેને કિલિષ્ટવર્ત્મ કહે છે. આ રોગ કફરક્તજ છે.

વર્ત્મકર્દ્દમનાં લક્ષણો.

क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ॥

तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्तमकर्ममः ॥ ૮૭ ॥

કિષ્ટવર્ત્મ રોગનાં ઉપર જે લક્ષણો કહ્યાં, તે ઉપરાંત પિત્તયુક્ત રક્તથી પાંપણુમાં બળતરા થાય અને પાંપણુ બીનાશવાળી રહ્યા કરે તો એ રોગને વર્ત્મકર્દ્દમ કહે છે.

શ્યાવવર્ત્મનાં લક્ષણો.

वर्तम यद्बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ॥

तदाहुः श्याववर्तमेति वर्तमरोगविशारदाः ॥ ૮૮ ॥

જે પાંપણુ અંદરથી અને બહારથી કાળી પડી જઈ, સૂજી જાય, અને ખટકે તો તેને, પાંપણુના રોગોના વિદ્વાનો શ્યાવવર્ત્મ કહે છે.

પ્રકિલ્બવર્ત્મનાં લક્ષણો.

अरुजं बाह्यतः शूनं वर्तम यस्य नरस्य हि ॥

प्रक्लिन्नवर्तम तद्विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ ૮૯ ॥

જે રોગમાં પાંપણમાં વેદના થોડી થાય છે તથા તે બહારથી સૂઝી આવેલી, અને અંદરથી અત્યંત બીનાશવાળી હોય છે, તેને પ્રકિલત્તવર્ત્મ કહે છે. આ વિકારની ઉત્પત્તિ કદ્દમાંથી છે.

અકિલત્તવર્ત્મનાં લક્ષણો.

યસ્મ ધૌતાનિ ધૌતાનિ સંબધ્યન્તે પુનઃ પુનઃ ॥

વર્ત્મન્યપરિપકાનિ વિદ્યાદાક્લિન્નવર્ત્મ તત્ ॥ ૯૦ ॥

જે રોગીના નેત્રનાં પોપચાં વારંવાર ધોયા છતાં ચીકણી રસીથી એક બીજાની સાથે ચોટી જાય છે, અને પાકતાં નથી તેને અકિલત્તવર્ત્મ કહે છે. (અભિષ્યંદમાં પડેલી જેમ પોપચાં સખ્ત ચોટી જાય છે, તેવી રીતે આ વ્યાધિમાં પોપચાં ચોટતાં નથી.)

વાતહૃતવર્ત્મનાં લક્ષણો.

વિમુક્તસન્ધિ નિશ્ચેષ્ટં વર્ત્મ યસ્ય ન મીલ્યતે ॥

एतद्वातहतं वर्तम जानीयादक्षिचिन्तकाः ॥ ૯૧ ॥

પોપચાંને સાંધો ખસીજવાથી આંખ મીચાતી નથી; આ રોગને નેત્ર વિદ્યા જાણનારાએ વાતહૃતવર્ત્મ સમજવો.

અર્બુદનાં લક્ષણો.

વર્ત્માન્તરસ્થં વિષમં ગ્રન્થિભૂતમવેદનમ્ ॥

आचक्षतेऽर्बुदमिति सरक्तमविलम्बितम् ॥ ૯૨ ॥

પોપચાંની અંદરની બાજુએ ખરબચડી, મંદ (થોડી) પીત્તકારક, સ્વગાર રાતા રંગની અને વળગી રહેલી (લટકતી નહિ) જે ગાંઠ ઉઠે છે, તેને અર્બુદ કહે છે. આ વ્યાધિ ત્રિદોષાત્મક છે.

નિમેષ (મટકાં) નાં લક્ષણો.

નિમેષિણીઃ શિરા વાયુઃ પ્રવિષ્ટો વર્ત્મસંશ્રયાઃ ॥

प्रचालयति वर्तमानि निमेषं नाम तद्विदुः ॥ ૯૩ ॥

જે રોગમાં વાયુ પાંપણોને ઉધ્વાડબંધ કરનારી પોપચામાં રહેલી નસોમાં પેસીને પાંપણોને હલાવ્યા કરે છે તે વ્યાધિને નિમેષ કહે છે.

૯૦ થી ૯૩ સુ. ડ. અ. ૩ શ્લો. ૧૭ થી ૨૦.

૧ વાતહૃતવાર્ત્મ=Ptosis.

૨ નિમેષ=Blepharospasm.

શોણિતાર્શનાં લક્ષણા.

વર્ત્મસ્થો યો વિવર્ધેત લોહિતો મૃદુરક્કુરઃ ॥

તદ્રક્તજં શોણિતાર્શદિચ્છન્નં છિન્નં મવર્ધતે ॥ ૧૪ ॥

રક્તના સંબંધથી પોપચાં પર રાતા અને પોચા અંકુર થાય છે, તેને શોણિતાર્શ કહે છે. આ અંકુરોને વારંવાર કાપ્યા છતાં પણ તે ફરીને પાછા વધે છે.

લગણનાં લક્ષણા.

અપાકી કઠિનઃ સ્થૂલો ગ્રન્થિર્વર્ત્મભવોઽરુજઃ ॥

સકણ્ડુઃ પિચ્છિલઃ કોલસંસ્થાનો લગણસ્તુ સઃ ॥ ૧૫ ॥

પોપચાં ઉપર ખોર જેવડી, મોટી, કઠણુ, ખંજવાળવાળી અને મુંવાળી જે ગાંઠ ઉઠે છે, તેને લગણુ કહે છે. તે ઠણુકતી કે પાકતી નથી.

બિસવર્ત્મનાં લક્ષણા.

ત્રયો દોષા બહિઃ શોથં કુર્યુદિચ્છદ્રાણિ વર્ત્મનોઃ ॥

મસ્રવન્ત્યન્તરુદકં બિસવદ્વિસવર્ત્મ તત્ ॥ ૧૬ ॥

વાત, પિત્તાદિ ત્રણે દોષો કુપિત થવાથી પોપચાં બહારથી સૂઝી આવે છે અને તેમાં છિદ્રો પડે છે, જેમાંથી કમળતંતુ પ્રમાણે પાણી ઝર્યા કરે છે. આ રોગને બિસવર્ત્મ કહે છે.

કુચ્ચકનાં લક્ષણા.

વાતાઘ્વા વર્ત્મસક્કોચં જનયન્તિ યદા મલાઃ ॥

તદા દ્રષ્ટું ન શક્નોતિ કુચ્ચનં નામ તદ્વિદુઃ ॥ ૧૭ ॥

વાતાદિ દોષો બ્યારે પોપચાંને સકોચ કરે છે, સારે રોગીથી નેત્ર ઉધાડી જેવાતું નથી. આ બ્યાધિને કુચ્ચન (કુચ્ચોન્મોલન) કહે છે.

પક્ષ્મકોપનાં લક્ષણા.

પ્રચાલિતાનિ વાતેન પક્ષ્માણ્યક્ષિં વિશન્તિ હિ ॥

ઘૃપ્યન્ત્યક્ષિ મુહુસ્તાનિ સંરમ્ભં જનયન્તિ ચ ॥ ૧૮ ॥

૧૪ થી ૧૬ સુ. ડ. અ. ૩ શ્લો, ૨૧ થી ૨૩.

૧ વર્ત્માર્શ=ખીલ=Granular Conjunctivitis.

૨ પક્ષ્મકોપ=પરવાળી=Trichiasis.

અસિતે સિતભાગે ચ મૂલકોશાત્પતન્ત્યપિ ॥

પક્ષ્મકોપઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ પરમદારુણઃ ॥ ૯૯ ॥

વાયુથી હલીને, ઉક્ષટા થઇને પોપચાંના વાળ આંખમાં જાય છે. તે વાળથી ડોળાનો કાળો અને ઘોળો ભાગ વારંવાર ધસાઇને સૂજી આવે છે અને વાળ મૂળમાંથી ખરી પડે છે. આ રોગને પક્ષ્મકોપ કિંવા ઉપપક્ષ્મ કહે છે, અને તે ધણી ત્રાસદાયક છે.

પક્ષ્મશાતનાં લક્ષણો.

વર્ત્મપક્ષ્માશયગતં પિત્તં રોમાણિ શાતયેત્ ॥

કણ્ઠં દાહં ચ કુરુતે પક્ષ્મશાતં તમાદિશેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

પોપચાંના મૂળમાં રહેનારું પિત્ત કુપિત થવાથી વાળ ખરી જાય છે, આંખે વલૂર આવે છે, અને બળત્રા બળે છે. આ રોગને પક્ષ્મશાત કહે છે. (પક્ષ્મશાત અને કુંચન, એ બે રોગ સુશ્રુતમાં નથી, પણ ખીન્ન ગ્રંથમાં છે.)

નેત્રરોગોની સંખ્યા.

ભૂય एतान् प्रवक्ष्यामि संख्यारूपचिकित्सितैः ॥

नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्तमजास्त्वेकविंशतिः ॥ ૧૦૧ ॥

शुक्रभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥

सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ॥

बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥ ૧૦૨ ॥

ફરીથી નેત્રરોગની સંખ્યા કહું છું; અ ખની સન્ધિમાં થતા નવ; પાંપણુ વિશે થનારા એકવીસ; ઘોળા ભાગમાં થનારા અગીઆર; કાળા ભાગમાં થનારા ચાર, આખી આંખમાં થનારા સત્તર; દૃષ્ટિમાં થનારા બાર; અને બહાર થનારા પરમ દારૂણ એવા બે છે; આ રીતે કુલ ૭૬ રોગ થાય છે.

इति नेत्ररोगनिदानम्.

પક્ષ્મશાત=પાંપણુનું ખરીપડવું=Tinea Tarsi.

૧૦૧, ૧૦૨ છ. ડ. અ. ૩ શ્લો. ૨૩.

શિરોરોગનિદાન.

શિરોરોગની સંખ્યા.

શિરોરોગાશ્ચ જાયન્તે વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિભિઃ ॥

સન્નિપાતેન રક્તેન ક્ષયેણ કૃમિભિસ્તથા ॥

સૂર્યાવર્તાનન્તવાતાર્ધાવભેદકશઙ્ઘકૈઃ ॥ ૧ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ દોષથી ૩, સન્નિપાતથી ૧, રક્તથી ૧, ક્ષયથી ૧, કૃમિથી ૧, સૂર્યાવર્ત ૧, અનંતવાત ૧, અર્ધાવભેદક ૧ અને શંખક ૧, મળી ૧૧ શિરોરોગ જાણવા.

વાતજશિરોરોગનાં લક્ષણા.

યસ્યાનિમિત્તં શિરસો રુજશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રા નિશિ ચાતિમાત્રમ્ ॥

બન્ધોપતાપૈઃ પ્રશમશ્ચ યત્ર શિરોઽભિતાપઃ સ સમીરણેન ॥ ૨ ॥

જે રોગીનું મસ્તક અકસ્માત દુઃખી આવે છે અને રાતની વખતે તે તે વિશેષ દુઃખે છે તથા મસ્તકનો દુઃખાવો માથું બાંધવાથી કે શેકવાથી મટે છે, તે વાતજ શિરોરોગ જાણવો.

પૈત્તિકશિરોરોગનાં લક્ષણા.

યસ્યોષ્ણમઙ્ગાગચિતં તથૈવ ભવેચ્છિગે દહ્યતિ વાઽક્ષિનાસા ॥

શીતેન રાત્રૌ ચ ભવેચ્છમશ્ચ શિરોઽભિતાપઃ સ તુ પિત્તકોપાત્ ॥

જે શિરોરોગમાં મસ્તક ઉપર જાણે ધગતા અંગારા મૂક્યા હોય, તેમ (મસ્તક) તપી આવે છે, જેથી નેત્ર તથા નાક બળે છે, તથા માથાનો દુઃખાવો શીતળ પદાર્થોથી કિંવા રત્રી પડતાં ઓછો થાય છે, તે શિરોરોગ પિત્ત કૃપિત થવાથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ જાણવું.

શ્લેષ્મિક શિરોરોગનાં લક્ષણા.

શિરો ભવેદ્યસ્ય કફોપદિગ્ધં ગુરુ પ્રતિષ્ઠ્ઠમથો હિમં ચ ॥

શૂનાક્ષિકૂટં વદનં ચ યસ્ય શિરોભિતાપઃ સ કફમકોપાત્ ॥ ૪ ॥

જે શિરોરોગમાં માથું અંદરથી કફથી ભિંપાયા જેવું જડ કશાથી તાણી કે બાંધી લીધા જેવું, અને ઠાઠું લાગે છે. તથા આખની આસપાસના ભાગ ર તથા મુખપર થેથર આવે છે, તે શિરોરોગ કફજન્ય જાણવો.

સાન્નિપાતિક શિરોરોગનાં લક્ષણો.

શિરોઽભિતાપે ત્રિતયપ્રવૃત્તે સર્વાણિ લિङ્ગાનિ સમુદ્ભવન્તિ ॥

ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં ત્રણ દોષનાં લક્ષણો થાય છે.

રક્તજ શિરોરોગનાં લક્ષણો.

રક્તાત્મકઃ પિત્તસમાનલિङ્ગઃ સ્પર્શસહત્વં શિરસો ભવેચ્ચ ॥૫॥

રક્તજનિત શિરોરોગમાં પૈત્તિક શિરોરોગમાં વર્ણવેલાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે. આ વ્યાધિમાં મસ્તકનો સ્પર્શ પણ રોગીથી સહેવાતો નથી.

ક્ષયજ શિરોરોગનાં લક્ષણો.

અસૃગ્વસાશ્લેષ્મસમોરણાનાં શિરોગતાનામિહ સંક્ષયેણ ॥

ક્ષયપ્રવૃત્તઃ શિરસોઽભિતાપઃ કષ્ટો ભવેદુગ્રરુજોઽતિમાત્રમ્ ॥

સંસ્વેદનચ્છર્દનધૂમનસ્યૈરસૃગ્વિમોક્ષૈશ્ચ વિવૃદ્ધિમેતિ ॥ ૬ ॥

મસ્તકમાં રહેલાં રક્ત, મેદ (ચરબી), કફ અને વાયુનો ક્ષય થવાથી અત્યંત બચકર પીડાવાળું ક્ષયજન્ય મસ્તકરુજ થાય છે. જે તેનાપર સ્વેદ ઉલટી, ધૂમ્રપાન, નરય, અને રક્તમોક્ષાદિ ઉપચારો કરવામાં આવે તો તે વધારે દુઃખે છે.

કૃમિજ શિરોરોગનાં લક્ષણો.

નિસ્તુચ્યતે यस્ય શિરોઽતિમાત્રં સંભક્ષ્યમાણં સ્ફુરતીવ ચાન્તઃ ॥

ઘ્રાણાચ્ચ ગચ્છેદ્દુધિરં સપૂયં શિરોઽભિતાપઃ કૃમિભિઃ સ ઘોરઃ ૭

જે રોગીના મસ્તકમાં સોયો ખોંચ્યા જેવી અત્યંત પીડા થાય અને અંદરથી જીવડાઓ મગજને કેમ જાણે કાતરી ખાતા હોય તેમ અંદર ચળવળાટ થયા કરે તથા નાકને રસ્તે રક્ત, અને પડ વહે તેને બચકર કૃમિજન્ય શિરોરોગ થયો છે એમ જાણવું.

સૂર્યાવર્તનાં લક્ષણો.

સૂર્યોદયં યા પ્રતિ મન્દમન્દમક્ષિન્નુવં રુક્સમુપૈતિ ગાઢા ॥

વિવર્ધતે ચાંશુમતા સહૈવ સૂર્યાપવર્ત વિનિવર્તતે ચ ॥ ૮ ॥

શીતેન શાન્તિં લભતે કદાચિદુષ્ણેન જન્તુઃ સુખમાપ્નુયાદ્વા ॥

સર્વાત્મકં કષ્ટતમં વિકારં સૂર્યાપવર્ત તમુદાહરન્તિ ॥ ૯ ॥

સૂર્યોદય થવાની સાથે જ ધીમે ધીમે માથું દુઃખવા માંડે છે અને જેમ જેમ સૂર્ય નભમાં ચઢતો જાય છે, તેમ તેમ નેત્ર અને ભૃકુટિ (ભવાં) ની પાસેના ભાગમાં મસ્તકશૂળ પણ વધતું જાય છે. આ મસ્તકશૂળ સૂર્યની વૃદ્ધિની સાથે વધે છે અને સૂર્યાસ્ત સમયે તદ્દન મટી જાય છે. રોગીને કોઈ વખત શીતળ ઉપચારોથી તો વખતે ગરમ ઉપચારોથી શાન્તિ લાગે છે. આ બહુ કષ્ટકારક સાન્નિપાતિક વિકારને સૂર્યાવર્ત કહે છે.

અનંતવાતનાં લક્ષણો.

દોષાસ્તુ દુષ્ટાસ્ત્રય એવ મન્યાં સંપીઙ્ચ ઘાટાસુ રુજાં સુતીવામ્ ॥
કુર્વન્તિ યોક્ષિન્નુવિ શઙ્ખદેશે સ્થિતિં કરોત્યાશુ વિશેષતસ્તુ ૧૦
ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વે ચ કરોતિ કમ્પં હનુગ્રહં લોચનજાંશ્ચ રોગાન્ ॥
અનન્તવાતં તમુદાહરન્તિ દોષત્રયોત્થં શિરસો વિકારમ્ ॥૧૧॥

વાત, પિત્તાદિ ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઈ, ડોકની પાછળની રોગને જરથી ખેંચી ઓડના ભાગમાં તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ વેદના, આંખમાં ભૃકુટિમાં અને લમણામાં વધારે વખત રહે છે. તેનાથી ગાલમાં કમ્પ થાય છે; હડપચી ઝલાઈ જાય છે અને નેત્રના રોગો થાય છે; આ ત્રિદોષ-જન્ય મસ્તક રોગને અનંતવાત કહે છે.

અર્ધાવભેદકનાં લક્ષણો.

રૂક્ષાશનાધ્યશનપ્રાગ્વાતાવશ્યાયમૈથુનૈઃ ॥

વેગસંધારણાયાસવ્યાયામૈઃ કુપિતોડનિલઃ ॥ ૧૨ ॥

કેવલઃ સકપ્તો વાર્ધે ગૃહીત્વા શિરસો બલી ॥

મન્યાભ્રૂશઙ્ખકર્ણાક્ષિલલાટાર્ધેડતિવેદનામ્ ॥ ૧૩ ॥

શસ્ત્રારણિનિભાં કુર્યાત્તીવ્રાં સોડર્ધાવભેદકઃ ॥

નયનં વાયવા શ્રોત્રમભિવૃદ્ધો વિનાશયેત્ ॥ ૧૪ ॥

રૂક્ષ અન્ન ખાવાથી, જમ્યાપર વળી ફરી જમવાથી, પૂર્વ દિશાનો, વાયુ લાગવાથી, હિમ પડવાથી, બહુ મૈથુનથી, મૂત્રના વેગને રોકવાથી પરિશ્રમ થવાથી, કે બહુ કસરતથી કુપિત થયેલો એકલો બળવાન વાયુ કિંવા કંઈયુક્ત બળવાન વાયુ, અર્ધું મસ્તક પકડી, ડોકની પાછવાડેની નસો ભૃકુટિ, લમણા, કાન, આંખ અને કપાળના અર્ધા ભાગમાં શસ્ત્રથી ચીંચી

જેવી કે આગ મૂક્યા જેવી જે અસહ્ય વેદના કરે છે, તેને અધાંવભેદક શિરોરોગ કહે છે. એ રોગની અત્યંત વૃદ્ધિ થતાં જે આંત્રુએ તેથી પીડા થાય છે, તે તરફની આંખ જાય છે, કિંવા કાન બહેરો બને છે.

શંખકનાં લક્ષણા.

પિત્તરક્તાનિલા દુષ્ટાઃ શઙ્ખદેશે વિમૂર્ચ્છિતાઃ ॥

તીવ્રરુદાહરાગં હિ શોથં કુર્વન્તિ દારુણં ॥ ૧૫ ॥

સ શિરો વિષવદ્રેગી નિરુન્ધ્યાશુ ગલં તથા ॥

ત્રિરાત્રાજીવિતં હન્તિ શઙ્ખકો નામ નામતઃ ॥

ઘ્રાજીવતિ ભૈષજ્યં પ્રત્યાશ્વાયાસ્ય કારયેત્ ॥ ૧૬ ॥

દુષ્ટ થયેલાં પિત્ત, રક્ત અને વાયુ (આ જગોએ કદ પણુ દુષ્ટ થયેલો સમજવો) અત્યંત વૃદ્ધિ પામી, લમણા ઉપર, તીવ્ર પીડા, બળતરા અને લાલાશવાળો ભયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે સોજો વિષના વેગ પ્રમાણે ગળા સૂધી ચઢી જઈ પછી ગળાને ડૂબે છે. આ શંખક રોગથી ત્રણ દિવસમાં રોગી મરી જાય છે, તે વખત દરમિયાન હુશિયાર વૈદની દવા મળી આવે છે, તો વખતે બચે છે. તેમ છતાં ‘મટવું મુશ્કેલ છે’ એમ કહીને ઓસડ કરવું.

इति शिरोरोगनिदानम्.

સ્ત્રીરોગ.

પ્રદરનિદાન.

પ્રદરની સંપ્રાપ્તિ.

વિરુદ્ધમધ્યાધ્યશનાદર્જીર્ણાદ્વર્ભપ્રપાતાદતિમૈથુનાચ્ચ ॥

યાનાધ્વશોકાદતિકર્ષણાચ્ચ ભારાભિઘાતાચ્છયનાદિવા ચ્ચ ॥

તં શ્લેષ્મપિત્તાનિલસન્નિપાતૈશ્ચતુઃપ્રકારં પ્રદરં વદન્તિ ॥ ૧ ॥

દુષ્ટ મધના સેવનથી, જમ્યાપર તરતજ પાછું જમવાથી, અજીર્ણથી, ગર્ભપાત થવાથી, અત્યંત મૈથુનથી, લાંબો વખત વાહન ઉપર બેસી રહેવાથી, લાંબા પ્રવાસથી, ઘણા શોક કરવાથી, લાંબણથી, ધાતુ ક્ષીણ થવાથી, ભારે બોલો ઉપાડવાથી, કાષ્ટાદિકનો પ્રહાર (માર) થવાથી, અને દિવસે

ઉંઘવાથી, પ્રદર રોગ સ્ત્રીઓને થાય છે. કફ પિત્ત, વાયુ અને ત્રિદોષથી આ પ્રદર રોગના ચાર પ્રકાર થાય છે.

પ્રદરનાં સામાન્ય રૂપો.

असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ॥

અધી જતના પ્રદર રોગમાં અંગ અત્યંત બાંગે છે હાથે પગે કળતર થાય છે, અને શૂળ સહિત લોહીનો સ્રાવ થાય છે.

आर्तव (अटकाव) नी अति प्रवृत्तिना उपद्रवो.

तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ॥

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ २ ॥

પ્રદર રોગ અત્યંત વૃદ્ધિ પામતાં શક્તિ ઓછી થાય છે, ચકરી આવે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે; નીશા જેવી સ્થિતિ રહે છે, તૃષા લાગે છે; દાહ થાય છે; રોગીણી સ્ત્રી લવરી કરે છે; તેનું શરીર શીકું થાય છે; તેને તંદ્રા રહે છે, અને આક્ષેપકાદિ વાતજ વ્યાધિ થાય છે.

૨ શ્લૈષ્મિક પ્રદરનાં લક્ષણો.

आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ॥

કફજનિત પ્રદરમાં, આમરસવાળો, તેલિયો, કિંચિત્ સફેદ-ચોખ્ખાના ઘોણુ જેવો, જે સ્રાવ થાય છે, તેને ઘેત પ્રદર કહે છે.

ચૈત્તિક પ્રદરનાં લક્ષણો.

सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ॥ ३ ॥

પિત્તમાંથી જે પ્રદર થાય છે, તેમાં થોડો, પીળો આસમાની, કાળો, રાતો અને ગરમ એવો સ્રાવ ધણા વેગથી વહે છે. આ જતના પ્રદરમાં પિત્તની ચમચમતી-એટલે કીડીઓ ચટકા ભરે તેમ બળત્રા થાય છે.

रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्ति वातात्पिशितोदकाभं ॥

વાતિક પ્રદરનાં લક્ષણો.

વાતજ પ્રદરમાં શુષ્ક, લાલાશ પડતો, શીણુ વળેલો અને માંસ ઘોષેલાં પાણીના જેવો, થોડો થોડો સ્રાવ થાય છે અને વાયુની પીડા થાય છે.

૨ સુ. શા. અ. ૨ શ્લો. ૮.

૧ અસ્રુદર=અત્યાર્તવ=Menorrhagia.

૨ શ્લૈષ્મિક પ્રદર=Lencorrhoea.

ત્રિદોષજ પ્રદરનાં લક્ષણા.

સક્ષૌદ્રસર્પિર્હરિતાલવર્ણ મજ્જપ્રકાશં કુળપં ત્રિદોષાત્ ॥

તં ચાપ્યસાધ્યં પ્રવદન્તિ તજ્ઞા ન તત્ર કુર્વીત ભિષક્ ચિકિત્સામ્

જે પ્રદર રંગે મધ, ઘી, હરતાલ કે મજ્જા જેવું હોય અને જેની ગંધ સડેલાં માંસ જેવી આવે છે; તે ત્રિદોષજન્ય જાણવું. આ જાતનો પ્રદરવ્યાધિ અસાધ્ય હોવાથી વેદે તેની દવા કરવી નહિ.

અસાધ્ય પ્રદરનાં લક્ષણા.

શશ્વત્ સ્રવન્તીમાસ્રાવં તૃષ્ણાદાહજ્વરાન્વિતામ્ ॥

ક્ષીણરક્તાં દુર્બલાં ચ તામસાધ્યાં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૫ ॥

નિરંતર આત્મ થાય, તરશ લાગે, દાહ થાય, તાવ આવે, શરીરમાંથી લોહી ધટી જાય, અને નખનાઈ થઈ જાય તો તે સ્ત્રીનું પ્રદર અસાધ્ય જાણવું.

શુદ્ધ આર્તવનાં લક્ષણા.

માસાન્નિઃપિચ્છદાહાર્તિ પશ્ચરાત્રાનુબન્ધિ ચ ॥

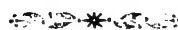
નૈવાતિબહુલં નાલ્પમાર્તવં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૬ ॥

શશાસૃક્પ્રતિમં યચ્ચ યદ્વા લાક્ષારસોપમં ॥

તદાર્તવં પ્રશંસન્તિ યચ્ચાપ્સુ ન વિરજ્યતે ॥ ૭ ॥

જે સ્ત્રીનું આર્તવ ઘરાઘર મહિને મહિને દેખાય, તેલિયું કિંવા ચીકણું ન હોય અને જે (આર્તવ) પ્રાપ્ત થતાં દાહ શ્લેષ્મિક ઉપદ્રવો ન થાય વળી જે પાંચ દિવસ સૂધી જ દેખાય તથા જે (આર્તવ) ઘણું વધારે ન હોય તેમ તદ્દન થોડું ન હોય તે આર્તવને શુદ્ધ જાણવું. તેમ જ આર્તવ સસલાના લોહી જેવું, કિંવા અળતાના રંગ જેવું લાલ હોય અને જેમાં કપડાનો કટકો બોળી, પછી ઘોઈ નાખતાં કપડાં પર ડાઘ ન રહે તે આર્તવને શુદ્ધ જાણવું.

इति प्रदरनिदानम्.

યોનિવ્યાપન્નિદાન.

વિંશતિવ્યાપદો યોનેર્નિર્દિષ્ટા રોગસંગ્રહે ॥

મિથ્યાચારેણ તાઃ સ્ત્રીણાં પ્રદુષ્ટેનાર્તેવેન ચ ॥ ૧ ॥

જાયન્તે બીજદોષાચ્ચ દૈવાચ્ચ શૃણુ તાઃ પૃથક્ ॥

રોગસંગ્રહમાં યોનિના વીશ રોગ કહ્યા છે. તે મિથ્યાઆહાર વિહારથી દુષ્ટ આર્તવથી એટલે અટકાવમાં બગાડો થવાથી, બીજદોષથી અને દૈવથી એટલે નસીબથી સ્ત્રીઓને થાય છે. તે પ્રત્યેક વ્યાધિનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો કહ્યું છે.

સા ફેનિલમુદાવૃત્તા રજઃ કૃચ્છ્રેણ મુશ્ચતિ ॥ ૨ ॥

વન્ધ્યાં નષ્ટાર્તવાં વિદ્યાદ્વિપ્લુતાં નિત્યવેદનામ્ ॥

પરિપ્લુતાયાં ભવતિ ગ્રામ્યધર્મેણ રુઘ્મશં ॥ ૩ ॥

વાતલા કર્કશા સ્તબ્ધા શૂલનિસ્તોદપીડિતા ॥

ચતસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ ભવન્ત્યનિલવેદનાઃ ॥ ૪ ॥

જે યોનિમાંથી શીશુ ચઢેલો અટકાવ ધણા દુઃખ સાથે વહે છે, તેને (તે યોનિને) ઉદાવૃત્તા કહે છે. જેનો અટકાવ સાવ અધ થયો છે, તેને વંધ્યા કહે છે. જેમાં હમેશાં વેદના થાય છે, તેને વિપ્લુતા કહે છે. પુરુષના સંબંધથી જેમાં અત્યંત પીડા થાય છે, તે પરિપ્લુતા કહેવાય છે. જે ખરસટ અને અફડ હોય તથા જેમાં શૂળ તથા સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય તેને વાતલા કહે છે. પહેલી ચાર જાત એટલે ઉદાવૃત્તા, વંધ્યા, વિપ્લુતા અને પરિપ્લુતામાં પણ વાતજનિત વેદના થાય છે.

સદાહં ક્ષીયતે રક્તં યસ્યાઃ સા લોહિતક્ષયા ॥

સવાતમુદ્રમેદ્વીજં વામિની રજસાન્વિતમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રસંસિની સંસતે તુ ક્ષોભિતા દુઃપ્રજાયિની ॥

સ્થિતં સ્થિતં હન્તિ ગર્ભં પુત્રાગ્રી રક્તસંક્ષયાત્ ॥ ૬ ॥

૧, ૨ (અર્ધા) ચ. ચિ. અ. ૩૦ શ્લો. ૫, ૬.

૨ થી ૪ સુ. ૩ અ. ૩૮ શ્લો. ૬.

૫, ૬ સુ. ૩ અ. ૩૮ શ્લો. ૮.

અત્યર્થં પિત્તલા યોનિર્દાહપાકજ્વરાન્વિતા ॥

ચતસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ પિત્તલિઙ્ગોચ્છ્રયો ભવેત્ ॥ ૭ ॥

જે યોનિમાંથી દાહ સાથે ધણું લોહી વહી જવાથી લોહી ક્ષીણ થઈ જાય છે તે લોહિતક્ષયા કહેવાય છે. જેમાંથી રજયુક્ત શુક્ર (વીર્ય) વાયુની સાથે પાછું નીકળી આવે છે તેને વામિની કહે છે. જે યોનિ સ્થાનબ્રષ્ટ થાય છે એટલે તેની મૂળ જગ્યાએથી ખસી જાય છે અને તેથી જેમાંથી પ્રસવ થતાં કષ્ટ થાય છે, તેને પ્રસ્તંસિની કહે છે. જે યોનિમાંથી, ઘણા રક્તસ્ત્રાવ થઈ જવાથી પેટમાં રહેલો ગર્ભ પણ વારંવાર મરી જાય છે, તેને પુત્રધી કહે છે. જે અત્યંત દાહયુક્ત તથા જ્વર-યુક્ત રહે છે, તથા પાકી આવે છે, તેને પિત્તલા કહે છે. પહેલી ચાર એટલે રક્તક્ષયા, વામિની, પ્રસ્તંસિની અને પુત્રધીમાં પણ પિત્તનાં લક્ષણુ વિશેષ થાય છે.

અત્યાનન્દા ન સન્તોષં ગ્રામ્યધર્મેણ ગચ્છતિ ॥

કર્ણિન્યાં કર્ણિકા યોનો શ્લેષ્માસૃગ્મ્યાં પ્રજાયતે ॥૮॥

મૈથુનેઽચરણા પૂર્વં પુરુષાદતિરિચ્યતે ॥

બહુશ્ચાતિચરણા તયોર્બીજં ન વિન્દતિ ॥ ૯ ॥

શ્લેષ્મલા પિચ્છિલા યોનિઃ કણ્ડૂયુક્તાઽતિશીતલા ॥

ચતસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ શ્લેષ્મલિઙ્ગોચ્છ્રયો ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

ગમે તેટલું મૈથુન કર્યા છતાં પણ, જે યોનિ સંતોષ પામતી નથી, તે અત્યાનંદા કહેવાય છે. જેમાં કદ રક્તને લીધે માંસની ડોડી જેવા આ-કારની ગાંઠ થાય તેને કર્ણિની કહે છે. જે યોનિમાંથી મૈથુન વખતે પુરુષની પહેલાં રજ છૂટી જાય છે, તેને અચરણા કહે છે; અને જેમાં અત્યંત મૈથુન કર્યા પછી-પુરુષના પછી રજ છુટે છે-તેને અતિચરણા કહે છે. અચરણા અને અતિચરણામાં, પુરુષની આગળ પાછળ તે શાંત થતી હોવાથી, ગર્ભ રહેતો નથી. જે યોનિ ચીકણી, ખરજયુક્ત અને ઘણી શીતળ હોય છે, તેને શ્લેષ્મલા કહે છે. પહેલી ચાર એટલે અત્યાનંદા, કર્ણિની, અચરણા અને અતિચરણામાં પણ કદનાં લક્ષણુ વધારે હોય છે.

૭ સુ. ડ. અ. ૩૮ સ્લો. ૭.

૮ થી ૧૦ સુ. ડ. અ. ૩૮ સ્લો. ૮.

૧૧ સુ. ડ. અ. ૩૮ સ્લો. ૯.

અનાર્તવાઽસ્તની ષઢ્ઠી સ્વરસ્પર્શા ચ મૈથુને ॥

અતિકાયગૃહીતાયાસ્તરુણ્યાસ્ત્વણિની ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

વિવૃતાઽતિ મહાયોનિઃ સૂચિવક્ત્રાઽતિસંવૃતા ॥

સર્વલિઙ્ગસમુત્થાના સર્વદોષપ્રકોપજા ॥ ૧૨ ॥

ચતસૃષ્વપિ ચાઘાસુ સર્વલિઙ્ગનિર્દર્શનમ્ ॥

પન્નાસાધ્યા ભવન્તીહ યોનયઃ સર્વદોષજાઃ ॥ ૧૩ ॥

દિવાસ્વપ્નાદતિક્રોધાઘ્રાયામાદતિમૈથુનાત્ ॥

જે સ્ત્રી પ્રતિ મહિને દ્વર બેસતી નથી, તેમ જેને સ્તન ઉપડેલ નથી હોતાં, તથા મૈથુન વખતે જેનો સ્પર્શ કર્કશ લાગે છે, તેને ષંઢી કહે છે. જે જીવાન સ્ત્રીને દીર્ઘ શિશનવાળા પુરુષનો સંગ થાય છે અને તેથી જેની યોનિ ઈંડા પ્રમાણે બહાર નીકળી આવે છે, તેને અંડિની કહે છે. જે અત્યંત વિવૃત-ખુલ્લા થયેલાં-મુખવાળી હોય છે, તેને મહાયોનિ કહે છે. જે યોનિનું દ્વાર ઘણું સંકુચિત (સાંકડું) થયેલું હોય છે, તેને સૂચિવક્ત્રા કહે છે. જેમાં બધા દોષોનાં લક્ષણો દેખાય છે તેને સન્નિપાતિકા કહે છે. પહેલી ચાર એટલે ષંઢી, અંડિની, મહાયોનિ અને સૂચિવક્ત્રામાં પણ સર્વ દોષોનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉપર દર્શાવેલી ચાર અને સન્નિપાતિકા મળી પાંચે-સર્વ દોષગ્રન્ય હોવાથી અસાધ્ય છે.

इति योनिव्यापन्ननिदानम्.

યોનિકંદનિદાન.

દિવાસ્વપ્નાદતિક્રોધાઘ્રાયામાદતિમૈથુનાત્ ॥

ક્ષતાચ્ચ નસ્વદન્તાઘ્રૈર્વાતાઘ્રાઃ કુપિતા મલ્લાઃ ॥ ૧ ॥

પૂયશોણિતસંકાશં લકુચાકૃતિસન્નિભમ્ ॥

ઉત્પદ્યતે યદા યોનૌ નામ્ના કન્દઃ સ યોનિજઃ ॥૨॥

દિવસે ઉઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, ઠસરતથી, અતિ મૈથુનથી, અને નખ દંતાદિકનો ક્ષત થવાથી, બાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, યોનિની અંદર પરુ અને લોહી જેવો, અને નાના ફણુસની આકૃતિ જેવો ગોળ જે કંદ-ફણુગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકંદ કહે છે.

વાતિક યોનિકંદનાં લક્ષણો.

રૂક્ષં વિવર્ણં સ્ફુટિતં વાતિકં તં વિનિર્દિશેત્ ॥

જે કંદ રૂક્ષ (સુકો), વિવર્ણ અને ચીરાવાળો હોય છે, તેને વાતિક કહે છે.

પૈત્તિક યોનિકંદનાં લક્ષણો.

દાહરાગજ્વરયુતં વિદ્યાત્પિત્તાત્મકં તુ તમ્ ॥ ૩ ॥

જે કંદમાં બળત્રા સાથે લાલાશ અને તાવ હોય તેને પૈત્તિક કહે છે.

શ્લૈષ્મિક યોનિકંદનાં લક્ષણો.

નીલપુષ્પપ્રતીકાશં કણ્ડુમન્તં કફાત્મકમ્ ॥

જે કંદ અળશીનાં ફૂલ જેવો, રંગે આશમાની અને ખંજવાળવાળો હોય છે, તેને કફાત્મક બોલે.

સન્નિપાતાત્મક યોનિકંદનાં લક્ષણો.

સર્વલિઙ્ગસમાયુક્તં સન્નિપાતાત્મકં વદેત્ ॥ ૪ ॥

જે કંદ બધા દોષોનાં લક્ષણાયુક્ત હોય છે, તેને સન્નિપાતાત્મક કહે છે.

इति योनिकंदनिदानम्.

મૂઢગર્ભનિદાન.

ગર્ભપાત થવાનાં કારણો અને સંપ્રાપ્તિ.

મયાભિઘાતતીક્ષ્ણોષ્ણપાનાશનનિષેવણાત્ ॥

ગર્ભે પતતિ રક્તસ્ય સશૂલં દર્શનં ભવેત્ ॥ ૧ ॥

બય લાગવાથી, પ્રહાર થવાથી, કે અતિશય તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ અન્ન પાણીનું સેવન કરવાથી, ગર્ભ પડવા માંડતાં શળ સાથે કોહી દેખાવા માંડે છે.

૧ ગર્ભ ગળવાનો અને ગર્ભપાત થવાનો કાળ.

આચતુર્થાત્તતો માસાત્પ્રસવેદ્ગર્ભવિદ્રવઃ ॥

તતઃ સ્થિરશરીરસ્ય પાતઃ પંચમષ્ટયોઃ ॥ ૨ ॥

૨ સુ. ડ. અ. ૮ શ્લો. ૭.

૧ મૂઢગર્ભ=Difficult labour.

૨ ગર્ભપાત=Abortion.

ગર્ભ રહ્યા પછી, યોથા મહિના પર્યંત ગર્ભનું પ્રવાહી ગળે છે, એમ કહેવાય છે. અને તે પછી પાંચ છ મહિનાનો ગર્ભ થતાં તેનું શરીર બંધાયથી તે ટૂટી પડે છે, તેને ગર્ભપાત કહે છે.

અકાલિક એટલે ક્વચ્ચતે ગર્ભ કેમ ટૂટી પડે છે તેનું દૃષ્ટાંત.
ગર્ભોઽભિઘાતવિષમાશનપીડનાદ્યૈઃ પક્કં દ્રુમાદિવ ફલં પતતિ ક્ષणेન
ગર્ભિણી સ્ત્રીના શરીરપર માર પડવાથી, બેઠંગા આસનથી કે પેટનો ભાગ દબાવાથી, જેમ પાકેલું ફળ લગાર પ્રહાર થતાં ઢીંટીએથી ટૂટી ઝાડપરથી નીચે પડે છે, તેમ ગર્ભનો પણ સ્ત્રાવ કિંવા પાત થાય છે.

મૂઢ ગર્ભનું કારણ.

મૂઢઃકરોતિ પવનઃસ્વલુ મૂઢગર્ભે શૂલં ચ યોનિજઠરાદિષુ મૂત્રસજ્જમ્

મૂઢ એટલે રૂંધાયેલો વાયુ મૂઢગર્ભ કરે છે એટલે જન્મ પામતાં બાળકને આડું લઈ જાય છે, યોનિ અને પેટમાં શ્લેષા ઉત્પન્ન કરે છે તથા પેશાબ બંધ કરે છે.

મૂઢગર્ભની આઠ પ્રકારની ગતિ કિંવા અવસ્થા.

શુગ્રોઽનિલેન વિગુણેન તતઃ સ ગર્ભઃ

સંખ્યામતીત્યં બહુધા સમુપૈતિ યોનિમ્ ॥

દ્વારં નિરુદ્ધ્ય શિરસા જઠરેણ કશ્ચિત્

કશ્ચિચ્છરીરપરિવર્તિતકુબ્જદેહઃ ॥ ૪ ॥

એકેન કશ્ચિદપરસ્તુ શુજદ્વયેન ॥

તિર્યગ્ગતો ભવતિ કશ્ચિદ્વાઙ્મુખોઽન્યઃ ॥

પાર્શ્વાપવૃત્તગતિરેતિ તથૈવ કશ્ચિ-

દિત્યષ્ટધા ગતિરિયં હિ પરા ચતુર્ધા ॥ ૫ ॥

સંકીલકઃ પ્રતિઘુરઃ પરિઘોઽથ બીજ-

સ્તેષૂર્ધ્વબાહુચરણૈઃ શિરસા ચ યોનિમ્ ॥

સઙ્ગી ચ યો ભવતિ કીલકવત્સકીલો

દૃશ્યૈઃ ધુરૈઃ પ્રતિઘુરઃ સ હિ કાયસઙ્ગી ॥

गच्छेद्भुजद्वयशिराः च स बीजकाख्यो

यो नौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥ ६ ॥

વિશુણુ વાયુથી ગર્ભ આડો થઈ, ઘણી વિચિત્ર રીતે યોનિ દ્વાર આગળ આવે છે તેમાં નીચે દર્શાવેલી આઠ રીત મુખ્ય છે:-૧ કોઈ ગર્ભ પોતાના મસ્તકથી યોનિનું દ્વાર બંધ કરી આવે છે. ૨ કોઈ ગર્ભ પેટથી યોનિ તરફ આવે છે. ૩ કોઈ વળી ગમેલા શરીરથી ખુંધ બહાર નીકળી આવેલી અવસ્થામાં એટલે કૂંપડો બની આવે છે. ૪ કોઈ ગર્ભ, પોતાનો એક હાથ પ્રથમ બહાર કાઢી આવે છે. ૫ કેટલાક બંને હાથ બહાર કાઢી આવે છે. ૬ કોઈ આગળીયા પ્રમાણે આડો આવે છે. ૭ કોઈ ડોક ભાંગી જવાથી માથું નીચું રાખી આવે છે. ૮ તેમજ પડખાં ભાંગી જવાથી બેવડા વળી કેટલાક યોનિદ્વારે આવે છે. આ આઠ ઉપરાંત નીચેની ચાર રીતે પણ બાળક યોનિદ્વારે આવે છે. ગર્ભ હાથ, પગ, ઊંચા રાખી માથાથી યોનિનાં દ્વાર સૂધી આવી, ખીલાની પેઠે અટકી રહે છે, તે સંકીલક કહેવાય છે. જે ગર્ભ (બાળક)ના હાથ, પગ ખરીની પેઠે બહાર આવી શરીર ભરાઈ રહે છે; તે પ્રતિપુર કહેવાય છે. જે ગર્ભ બે હાથ અને મસ્તક આગળ કરી પછી અટકી રહે છે, તે બીજક અને જે ભોગળની પેઠે યોનિમાં અટકી રહે છે, તે પરિધ કહેવાય છે.

મૂઢગર્ભ અને ગર્ભિણીનાં લક્ષણો.

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ॥

नीलोद्धतશिरा हन्ति सा गर्भं स च तां यथा ॥ ७ ॥

બે જીવવાળી જે સ્ત્રીની ડોક ભાંગી જાય (મસ્તક) તથા જેનું શરીર શીતળ થઈ જેને શરમ ન રહે તેમ જ જેની કૂંપપર લીલા તથા આશ-માની રંગની રંગો ઉપસી આવે તે ગર્ભિણી અને પેટમાંનો ગર્ભ એક બીજનો જીવ હોય છે.

ઉદરમાં ગર્ભ મર્યાનાં લક્ષણો.

गर्भास्पंदनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ॥

भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूनतान्तर्मृते शिशौ ॥ ८ ॥

ઉદરમાં ગર્ભ હાલચાલ કરતો બંધ થાય વળી વેણુ આવવી બંધ થાય

ગર્ભિણીનું અંગ આસમાની શીકા રંગનું થાય તેના શ્વાસમાં દુર્ગંધી આવે અને સોજા ચઢી આવે તો અંદર બાળક મરી ગયું છે, એમ સમજવું.

ગર્ભ મરવાનાં કારણો.

गर्भस्यपञ्चभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ॥

ગર્ભો વ્યાપદ્યતે કુક્ષૌ વ્યાધિભિશ્ચ પ્રપીડિતઃ ॥ ૯ ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીનાં માનસિક તથા આગંતુક (અણુધાર્યા અકરમાત પડેલાં) દુઃખોની કે રોગોની અસરથી ગર્ભ ગર્ભાશયમાં મૃત્યુ પામે છે.

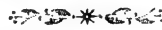
ગર્ભિણી સ્ત્રીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો.

योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल एव च ॥

हन्त्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युપद्रवाः ॥ ૧૦ ॥

વાયુના અબંધથી યોનિ બંધ થઈ જાય', કુખમાં ગર્ભ અટકી રહે મક્કલ^૨, શૂળ, આંચકી, ઉધરસ અને શ્વાસ જેવા ઉપદ્રવો થાય તો બે જીવવાળી સ્ત્રી ઉગરી શકતી નથી.

इति मूढगर्भनिदानम्.

સૂતિકારોગનિદાન.

अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ॥

शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ ૧ ॥

मिथ्योपचारात्संक्लेशाद्विषमार्जीर्णभोजनात् ॥

सूतिकायाश्च ये रोगा जायन्ते दारुणास्तु ते ॥ ૨ ॥

ज्वरातिसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ॥

तन्द्रारुचिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ ૩ ॥

कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाग्रितः ॥

ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्यુપद्रवाः ॥ ૪ ॥

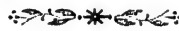
૧ યોનિસંવરણ=યોનિનું બંધ થવું એ એક રોગ છે. જેનાં લક્ષણો બીજાં આજે ન મળતાં તન્ત્રમાંથી માધવના દીકાકારે દીકામાં ઉતાર્યો છે.

૨ પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીનું પડતું રૂધિર અટકાવીને વાયુ તદ્દયમાં, માથામાં અને પેડુમાં જે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મક્કલ (After-pains) કહે છે. જીઓ-સુ. શા. અ. ૧૦.

૧ સુ. નિ. અ. ૮ શ્લો. ૧૦. ૧ સૂતિકારોગ Puerperal Diseases.

કોઈ ગર્ભિણી સ્ત્રીને બાળકનો પ્રસવ થયા પછી, તરત જ તેનું શરીર ધણું કળે છે; તેને તાવ આવે છે; તૃષ્ણા લાગે છે; ધુનરી છૂટે છે; અંગમાં જડતા આવે છે; સોજા ચઢે છે; શૂળો આવે છે અને ઝાડા થાય છે; આ લક્ષણો થતાં તે સૂવાવડી સ્ત્રીને સૂતિકારોગ થયો જાણવો. આ સૂતિકારોગવાળી સ્ત્રીને આડા અવળા ઉપચારો કરવાથી કે દોષજનક અન્ન-પાનનું સેવન કરવા દીધાથી, વિષમ રીતે અર્થાત નિયમ વગર ગમે ત્યારે ખોરાક આપ્યાથી, અથવા પાચન ન થાય એવું ભોજન કરાવ્યાથી, નીચે દર્શાવેલા બચંકર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. તાવ, ઝાડા, સોજા, શૂળો, પેટ ચઢવું અને નબળાઈ તથા કફવાતજન્ય રોગોમાંથી ઉત્પન્ન થનાર અરુચિ, તંદ્રા (સુસ્તી) અને મોઢામાંથી લાળ છૂટવી વગેરે ઉપદ્રવો સૂવાવડી ક્ષીણ, નબળી તથા મંદ જઠરાગ્નિવાળી હોવાને લીધે કૃચ્છ્રસાધ્ય-મટવા મુશ્કેલ થઈ જાય છે. ઉપર વર્ણવેલા સર્વ જ્વરાદિ રોગોને સૂતિકારોગ કહે છે. (તેમાં એક રોગનું પ્રાધાન્ય હોય છે અને બાકીના ઉપદ્રવ ૩૫ હોય છે.)

इति सूतिकारोगनिदानम्.

સ્તનરોગનિદાન.

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियः ॥

प्रदूष्य मांसरुधिरे स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥

पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना ॥

लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २ ॥

વાતાદિ દોષો ગર્ભિણી કિંવા સૂવાવડી સ્ત્રીનાં દૂધવાળાં કિંવા દૂધ વગરનાં સ્તનમાં આવી, માંસ અને લોહી બગાડી, સ્તનરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. સ્તનરોગ પાંચ પ્રકારના થાય છે. વાતજ, પિત્તજ, કફજ, સન્નિપાતજ અને આગંતુજ. તેમનાં લક્ષણ, રક્તવિદ્રધિ સિવાયની બીજી બાહ્ય વિદ્રધિનાં લક્ષણો જેવાં થાય છે.

इति स्तनरोगनिदानम्.

સ્તન્યરોગનિદાન.

સ્તન્યરોગની સંપ્રાપ્તિ.

ગુરુભિર્વિવિધૈરનૈર્દુષ્ટૈર્દોષૈઃ પ્રદૂષિતમ્ ॥

ક્ષીરં ધાત્ર્યા કુમારસ્ય નાનારોગાય કલ્પતે ॥ ૧ ॥

ધણી જાતનાં બારે અન્ન ખાવાથી વાતાદિ દોષો દુષ્ટ થઈ, માના દૂધમાં બગાડો કરે છે, જેથી બાળકને ધણી જાતના રોગો થાય છે.

કષાયં સલિલપ્લાવિ સ્તન્યં મારુતદૂષિતમ્ ॥

કટ્વમ્લલવણં પીતરાજિમત્પિત્તસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૨ ॥

કફદુષ્ટં ઘનં તોયે નિમજ્જતિ સુપિચ્છિલમ્ ॥

દ્વિલિઙ્ગં દ્વન્દ્રજં વિદ્યાત્સર્વલિઙ્ગં ત્રિદોષજમ્ ॥ ૩ ॥

જે ધાવણુ તુરું હોય તથા પાણીમાં નાખતાં ઉપર તરે તે વાતદૂષિત (વાયુથી બગડેલું) જાણવું. જે ધાવણુ તીખું, ખાટું અને ખારું હોય તથા જેનાપર પીળા રંગની લિંટીઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત જાણવું. જે દૂધ ઘટ્ટ તથા ચીકણું હોય તથા પાણીમાં નાખતાં તળીએ બેસે તે કફથી દુષ્ટ થયેલું જાણવું. અને દોષોનાં લક્ષણો જેમાં દૃષ્ટિએ પડે, તે બે દોષોથી દુષ્ટ જાણવું, અને જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જણાય, તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું.

શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો.

અદુષ્ટં ચામ્બુનિક્ષિપ્તમેકીભવતિ પાણ્ડુરમ્ ॥

મધુરં ચાવિવર્ણં ચ તત્પ્રસન્નં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૪ ॥

જે ધાવણુને પાણીમાં નાખતાં પાણી સાથે મળી જાય સફેદ, તથા મધુર હોય, તથા અરાગ્ય રંગનું ન હોય તે શુદ્ધ જાણવું.

इति स्तन्यरोगनिदानम्.

બાલરોગનિદાન.

બાળરોગ થવાનું કારણ.

ત્રિવિધઃ કથિતો બાલઃ ક્ષીરાન્નોભયવર્તનઃ ॥

સ્વાસ્થ્યં તાભ્યામદુષ્ટાભ્યાં દુષ્ટાભ્યાં રોગસંભવઃ ॥ ૧ ॥

ધાવણ ઉપર જ રહેનાર, ધાવણ સાથે અન્નનો પણ આંહાર કરનાર તથા ક્રૂત અન્નાહાર કરનાર એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બાળક ગણાય છે. માટે એ બેય-ધાવણ અને અન્ન અદુષ્ટ-સારાં હોય તો બાળક નીરોગ રહે છે અને ખરાબ હોય તો એથી બાળકને રોગ થાય છે.

વાતદુષ્ટં શિશુઃ સ્તન્યં પિબન્વાતગદાતુરઃ ॥

ક્ષામસ્વરઃ કૃશાઙ્ગઃ સ્યાદ્વદ્ધવિષ્મૂત્રમારુતઃ ॥ ૨ ॥

વાયુથી દુષ્ટ થયેલું ધાવણ ધાવનાર બાળકને વાત રોગ થાય છે, જેથી બાળકનો અવાજ નબળો થઈ જાય છે, શરીર સૂકાય છે અને મળમૂત્ર તથા અપાન વાયુ કમજ થાય છે.

સ્વિન્નો મિન્નમલો બાલઃ કામલાપિત્તરોગવાન્ ॥

તૃષ્ણાલુરુષ્ણસર્વાઙ્ગઃ પિત્તદુષ્ટં પયઃ પિબન્ ॥ ૩ ॥

પિત્તથી બગડેલું ધાવણ ધાવનાર બાળકને પિત્તરોગ થાય છે. તેને પરશેવો વળે છે; તેને દસ્ત પાતળો થાય છે; તેને કમજો થાય છે; તરશ લાગે છે; અને તેના શરીરનાં બધાં અંગો તપી જાય છે.

કફદુષ્ટં પિબન્ ક્ષીરં લાલાલુઃ શ્લેષ્મરોગવાન્ ॥

નિદ્રાર્દિતો જઙ્ઘઃ શૂનઃ શુક્લાક્ષરુદ્ધર્દનઃ શિશુઃ ॥ ૪ ॥

કફથી દુષ્ટ થયેલું ધાવણ ધાવનાર બાળકને કફ રોગ થાય છે. અને તેના મુખમાંથી લાળ ધણી ગળે છે, વળી એ ઉઘ્યા કરે છે. તેનું શરીર ભારે થાય છે, તેને સોળ આવે છે; આંખો ઘોળી કોડીના જેવી લાગે છે; અને ઉલટી થાય છે.

બાળકનું દુઃખ જાણવાના ઉપાયો.

શિશોસ્તીત્રામતીત્રાં ચ રોદનાલ્લક્ષયેદ્રુજં ॥

સ યં સ્પૃશેદ્દૃશં દેશં યત્ર ચ સ્પર્શનાક્ષમઃ ॥ ૫ ॥

૧ બાલરોગ=Diseases of children.

૧ વા. ઘ. અ. ૨ શ્લો. ૧.

૫ વા. ડ. અ. ૨ શ્લો. ૫-૬.

તત્ર વિદ્યાદ્રુજં મૂર્ધ્નિ રુજં ચાક્ષિનિમીલનાત્ ॥

કોષ્ઠે વિબન્ધવમથુસ્તનદંશાન્ત્રકૂજનૈઃ ॥ ૬ ॥

આધ્માનપૂષ્ઠનમનજઠરોન્નમનૈરપિ ॥

વસ્તૌ ગુહ્યે ચ વિષ્મૂત્રસંગોત્રાસદિગીક્ષણૈઃ ॥ ૭ ॥

સ્ત્રોતાંસ્યઙ્ગાનિ સન્ધીંશ્ચ પદ્યેઘત્નાન્મુદુર્મુદુઃ ॥

આળકના રડવા ઉપરથી તેને થતી થોડી કિંવા ઝાઝી વેદના જાણી લેવી. પોતાના શરીરના જે ભાગ ઉપર વારે ધડીએ હાથ રાખી આળક રહે અને જે ભાગપર આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવા ન દીધે તે જગાએ તેને કંઈ પણ રોગ છે, એમ જાણવું. જે આળક આંખ માંથી રાખે, તો જાણવું કે, તેનું માથું દુઃખે છે. દસ્તની કમળાઅત, ઉલટી, સ્તન કરડવાં, પેટમાં ગડગડાટ, પેટ ચડતું, અને પીઠ તથા પેટનું ઉંચા નીચું થવું એ ઉપરથી તેના કોઠામાં દુઃખ થાય છે એમ જાણવું. મળમૂત્રની કમળાઅત; બયથી એકદમ ઉલળવું અને ચારે તરફ જોવું, આ લક્ષણોથી જાણવું કે, આળકની બસિતમાં તથા શુદ્ધસ્થાનમાં પીડા થાય છે. આળકનાં નાક, મુખ, કાન વગેરે સ્ત્રોતો, હાથપગાદિ અવયવો તથા સાંધાઓ સુખ વૈધે વારંવાર તપાસવા.

કુકૂળકનાં લક્ષણો.

કુકૂળકઃ ક્ષીરદોષાચ્છિન્નનામેવ વર્ત્મનિ ॥ ૮ ॥

જાયતે તેન નેત્રં ચ કણ્ઠૂરં ચ સ્ત્રવેન્મુદુઃ ॥

શિશુઃ કુર્યાલ્લાટાક્ષિકૂટનાસાવિઘર્ષણમ્ ॥ ૯ ॥

શક્તો નાર્કમ્ભાં દ્રષ્ટું ન વર્ત્મોન્મીલનક્ષમઃ ॥

કુકૂળક નામનો વ્યાધિ ધાવણના બગાડથી આળકોની પાંપણમાં જ થાય છે. તેથી આંખે વલૂર છૂટે છે અને નેત્રમાંથી પાણી ટપક્યા કરે છે. નેત્રમાં ચળ આવતાં કપાળ, આંખ અને નાકને આળક ચોળ્યા કરે છે. અને તેનાથી તડકો જાવાતો નથી, તેમ આંખો ઉઘાડી શકાતી નથી.

પારિગર્ભિકનાં લક્ષણો.

માતુઃ કુમારો ગર્ભિण्याઃ સ્તન્યં પ્રાયઃ પિબન્નપિ ॥૧૦॥

કાસાગ્નિસાદવમથુતન્દ્રાકાશ્યારુચિભ્રમૈઃ ॥

યુજ્યતે કોષ્ઠવૃદ્ધ્યા ચ તમાહુઃ પારિગર્ભિકમ્ ॥ ૧૧ ॥
રોગં પરિભવાશ્ચયં ચ દદ્યાત્તન્નામિદીપનમ્ ॥

કોષ્ઠાળકની મા ફરી ગભિણી થયા છતાં જો આળકને ધાવણુ ન છોડાવતાં ધવરાવવાનું ચાલુ રાખે તો તેથી તે આળક ઉધરસ, જઠરાગ્નિની મંદતા, ઉલટી, તંદ્રા, અરુચિ અને ભ્રમથી પીડાય છે, એનું પેટ મોટું થઈ જાય છે. તથા તે (આળક) અંગે સૂકાઈ જાય છે. આ રોગને પારિગર્ભિક ક્રિવા પરિભવ (પાર્શ્વલો) કહે છે. એનાપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવું.

તાલુકંઠકનાં લક્ષણો.

તાલુમાંસે કફઃ ક્રુદ્ધઃ કુરુતે તાલુકણ્ટકમ્ ॥ ૧૨ ॥

તેન તાલુમ્દેશસ્ય નિમ્નતા મૂર્ધ્નિ જાયતે ॥

તાલુપાતઃ સ્તનદ્વેષઃ કૃચ્છાત્પાનં શકૃદ્રવમ્ ॥ ૧૩ ॥

તૃડક્ષિકણ્ઠાસ્યરુજા ગ્રીવાદુર્ધરતા વમિઃ ॥

તાલવાના માંસમાં કફ કુપિત થવાથી તાલુકંઠક રોગ થાય છે, તેથી તાળવામાં ખાડો પડે છે. આ વ્યાધિ થવાથી આળક મુખમાં રતન લઈ શકતું નથી. મતલબ કે ધાવણું નથી અને કદાચિત્ ધાવે છે તો પણ કટથી ધાવે છે, તેને પાતળો દસ્ત થાય છે; તરશ લાગે છે; નેત્ર, ગળું અને મુખ દુઃખે છે; માથું ઝુકી જાય છે; અને ધાવણુની ઉલટી થાય છે. લોકો આ રોગને ગળું પડવું કહે છે.

મહાપક્ષ વિસર્પનાં લક્ષણો.

વિસર્પસ્તુ શિશોઃ પ્રાણનાશનો વસ્તિશીર્ષિજઃ ॥ ૧૪ ॥

પદ્મવર્ણો મહાપક્ષો રોગો દોષત્રયોદ્ભવઃ ॥

શઙ્ખાભ્યાં હૃદયં યાતિ હૃદયાદ્વા ગુદં વ્રજેત્ ॥ ૧૫ ॥

આળકના મસ્તક ઉપર ક્રિવા અસ્તિ ઉપર રતના નિકળે છે, તેમાંથી ધણું ફરી તે અચળું નથી. આ રતવા લાલ કમળની કળી જેવો રંગેલાલ હોય છે. આ મહાપક્ષ વિસર્પ ત્રિદોષજ છે અને તે લમણા ઉપર ઉત્પન્ન થઈ ફરતો ફરતો છાતી સૂકી આવે છે ક્રિવા હૃદયપર થઈ ગુદ પર્યંત જાય છે.

આળકોને થનારા બીજા વિકાર.

ક્ષુદ્રરોગે ચ કથિતે ત્વજગલ્લ્યહિપૂતને ॥

જ્વરાદ્યા વ્યાધયઃ સર્વે મહતાં યે પુરેરિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

બાલદેહેऽપિ તે તદ્વદ્વિજ્ઞયાઃ કુશલૈઃ સદા ॥

આળકને થતા અન્નગદ્ધી અને અહિપૂતન રોગો ક્ષુદ્ર રોગના નિદાનમાં કહ્યા છે. વળી પ્હેલાં કહેલા જ્વરાદિ સર્વ રોગો જે મોટા માણસોને થાય છે, તે આ આળકોને પણ તેવીજ રીતે થાય છે એમ સમજવું.

સામાન્ય ગ્રહજુષ્ટાનાં લક્ષણો.

ક્ષણાદુદ્વિજતે બાલઃ ક્ષણાન્નસ્યતિ રોદિતિ ॥ ૧૭ ॥

નસ્વૈર્દન્તૈર્દારયતિ ધાત્રીમાત્માનમેવ ચ ॥

ઊર્ધ્વં નિરીક્ષતે દન્તાન્ શ્વાદેત્કૂજતિ જૃમ્ભતે ॥ ૧૮ ॥

શ્ત્રુવૌ ક્ષિપતિ દન્તૌષ્ઠં ફેનં વમતિ ચાસકૃત્ ॥

ક્ષામોઽતિ નિશિ જાગર્તિ શૂનાઙ્ગો ભિન્નવિદ્સ્વરઃ ॥ ૧૯ ॥

માંસશોણિતગન્ધિશ્ચ ન ચાશ્નાતિ તથા પુરા ॥

સામાન્યં ગ્રહજુષ્ટાનાં લક્ષણં સમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

આળકને ગ્રહની ઝપટ (વડગાડ) લાગવાથી સામાન્ય રીતે નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. તે ક્ષણમાં ઉદ્વેગ પામે છે; ક્ષણમાં ત્રાસ પામે છે, તથા ક્ષણમાં રડી પડે છે; પોતાના નખ તથા દાંતોથી પોતાને તથા ધાવને વાં-જોડા ભરે છે, દાંત કકડાવે છે, બમર ચડાવે છે, ચીસો પાડે છે; અગાસાં ખાય છે, તેના કપાળપર કરચલિયો પડે છે; તે દાંતથી ઓઠ પીસે છે, તેના મુખમાંથી વારંવાર શીલુ નીકળે છે; તે શરીરે દુર્બળ (કૃશ) થઈ જાય છે; રાત્રે ઉંઘતું નથી; તેના શરીરપર થેથર આવે છે; તેને દસ્ત પાતળો થાય છે; ગળું ખેસી જાય છે; તેના શરીરની વાસ રક્ત કે માંસની વાસ જેવી આવે છે; અને અગાઉની પેઠે તે ધાવતું કે ખાતું નથી.

સ્કન્દગ્રહનાં લક્ષણો.

એકનેત્રસ્ય ગાત્રસ્ય સ્ત્રાવઃ સ્પન્દનકમ્પનમ્ ॥

ઊર્ધ્વં દૃષ્ટ્યા નિરીક્ષેત વક્રાસ્યો રક્તગન્ધિકઃ ॥ ૨૧ ॥

દન્તાન્ શ્વાદતિ વિવ્રસ્તઃ સ્તન્યં નૈવાભિનન્દતિ ॥

સ્કન્દગ્રહગૃહીતાનાં રોદનં ચાલ્પમેવ ચ ॥ ૨૨ ॥

સ્કન્દગ્રહનો વડગાળ જે આળકને થયો હોય તેને નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. આળકની એક આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે છે; તેના અંગો ધ્રુજે છે, તે ઉચી દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેનું મુખ વક્ર થાય છે; રક્તના જેવી તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવે છે; તે ત્રાસ પામીને દાંત કકડાવે છે, ધાવતું નથી; અને થોડું રુદન કરે છે.

સ્કન્દાપસ્મારનાં લક્ષણો.

નષ્ટસંજ્ઞો વમેત્ ફેનં સંજ્ઞાવાનતિરોદિતિ ॥

પૂયશોણિતગન્ધિત્વં સ્કન્દાપસ્મારલક્ષણમ્ ॥ ૨૩ ॥

સ્કન્દાપસ્માર (સ્કન્દગ્રહને લીધે આવતી વાઈ) માં આળક બેશુદ્ધ થઈ જાય છે; શીણુ ઓકે છે; સાવધ થતાં ધણું રડે છે; અને તેના શરીરમાંથી પરુ તથા રક્તની બદબો આવે છે.

શકુનિગ્રહનાં લક્ષણો.

સસ્તાઙ્ગો ભયચકિતો વિહઙ્ગગન્ધિઃ

સાસ્ત્રાવવ્રણપરિપીડિતઃ સમન્તાત્ ॥

સ્ફોટૈશ્ચ પ્રચિતતનુઃ સદાહપાકૈ-

ર્વિજ્ઞેયો ભવતિ શિશુઃ ક્ષતઃ શકુન્યા ॥ ૨૪ ॥

શકુનિ ગ્રહથી પીડિત આળકનું શરીર ગળી જાય છે; તે બયથી ચોંકા જાય છે, પક્ષીના જેવી તેના અંગમાંથી દુર્ગંધ આવે છે; તેને ચારે કોર ગુંમડાં થઈ ઉઠે છે; જેમાંથી પરુ નીકળે છે. અથવા દાહ અને પાકવાળા ફેાડલાથી બધું શરીર ભરાઈ જાય છે.

રેવતીગ્રહનાં લક્ષણો.

વ્રણૈઃ સ્ફોટૈશ્ચિતં ગાત્રં પદ્મગન્ધમસૂક્ સ્રવેત્ ॥

ભિન્નવર્ચા જ્વરી દાહી રેવતીગ્રહલક્ષણમ્ ॥ ૨૫ ॥

રેવતી ગ્રહના વળગાડથી આળકનું શરીર ત્રણુ અને ફેાડાથી છવાય છે, અને તેમાંથી જે રક્ત વહે છે, તેની બદબો કાદવના જેવી આવે છે; તેને ઝાડા થાય છે; તાવ આવે છે અને તેનું શરીર બળે છે.

પૂતના ગ્રહનાં લક્ષણો.

અતીસારો જ્વરસ્તૃષ્ણા તિર્યક્પ્રેક્ષણરોદનમ્ ॥

નષ્ટનિદ્રસ્તથોદ્વિગ્નો ગ્રસ્તઃ પૂતનયા શિશુઃ ॥ ૨૬ ॥

પૂતના ગ્રહની જે આળકને પીડા થાય છે; તેને ઝાડા આવે છે; તાવ આવે છે; તૃષ્ણા લાગે છે; તે વાંકી દૃષ્ટિથી જુએ છે; રડે છે; તેની જાંઘ ઉડી જાય છે; અને તે આકુળ વ્યાકુળ થાય છે.

અંધપૂતના ગ્રહનાં લક્ષણો.

છર્દિઃ કાસો જ્વરસ્તૃષ્ણા વસાગન્ધોઽતિરોદનમ્ ॥

સ્તન્યદ્રેષોઽતિસારશ્ચ અન્ધપૂતનયા ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

અંધપૂતના ગ્રહની પીડાથી આળકને ઉલટી, ઉધરસ, તાવ અને તરશ, સાથે એના શરીરમાં ચરખી જેવી ગંધ આવે છે અને એ બહુ રડયા કરે છે.

શીતપૂતના ગ્રહનાં લક્ષણો.

વેપતે કાસતે ક્ષીણો નેત્રરોગો વિગન્ધિતા ॥

છર્ચતીસારયુક્તશ્ચ શીતપૂતનયા શિશુઃ ॥ ૨૮ ॥

શીતપૂતના ગ્રહની પીડાથી આળક ધ્રુવે છે; તેને ઉધરસનો ઠાંસો થઈ આવે છે; તે ક્ષીણ થઈ જાય છે; તેની આંખમાં આંખો દુઃખવી વગેરે વિકારો થાય છે; તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ છૂટે છે; તથા ઉલટી અને ઝાડા થાય છે.

મુખમંડિકા ગ્રહનાં લક્ષણો.

પ્રસન્નવર્ણવદનઃ શિરાભિરિવ સંવૃતઃ ॥

મૂત્રગન્ધી ચ વન્દ્યાશી મુલમણ્ડિકયા ભવેત્ ॥ ૨૯ ॥

જે આળકને મુખમંડિકા ગ્રહની પીડા થાય છે, તેનું મોઢું ચળકતું દેખાય છે, તેના શરીરની કાંતિ સુંદર દેખાય છે, તેના શરીર ઉપર નસો તરી આવે છે, તેના અંગમાંથી મૂત્રના જેવી વાસ આવે છે; અને તે આળક ધણુ ખાય છે.

નૈગમેય ગ્રહનાં લક્ષણો.

છર્દિસ્પન્દનકણ્ઠાસ્યશોષમૂર્ચ્છાવિગન્ધિતાઃ ॥

ઋર્ધ્વે પશ્યેદ્દશેદ્દન્તાન્નૈગમેયગ્રહં વદેત્ ॥ ૩૦ ॥

નૈગમેય ગ્રહનો બાળકને વળગાડ હોય છે, ત્યારે તેને ઉલટી થાય છે; ધુળરી છૂટે છે; ગળું અને મુખ સુકકું પડી જાય છે; મૂરછાં આવે છે; તેનું અંગ વાસ મારે છે; તે ઉંચું જોડા કરે છે; અને દાંત કકડાવે છે.

इति बालरोगनिदानम्.

વિષનિદાન.

વિષની સંખ્યા.

स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते ॥

मूलात्मकं तदाद्यं स्यात्परं सर्पादिसंभवम् ॥ १ ॥

સ્થાવર અને જંગમ એવા બે પ્રકારનાં વિષ થાય છે. મૂલાત્મક (જાડનાં મૂળ વગેરે ઝેરી હોય તે) અને ખનિજ તે સ્થાવર અને સર્પાદિજન્ય જે ઝેર તે જંગમ વિષ બાણવું. (શરીરમાં ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે વિષ કહેવાય છે. દશ પ્રકારનાં, મૂલાત્મક અને સોળ પ્રકારનાં સર્પાદિ વિષ સુશ્રુતે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે. મૂળ, પત્ર, ફળ, ફૂલ, ખાલ, લાકડાની અંદરનો ગર, ગુંદર, ધાતુ, (ખનિજ પદાર્થ) અને કંદ એ દશ મૂલાદિ વિષ અને દષ્ટિ, શ્વાસોચ્છ્વાસ, દાંત, નખ, મૂત્ર, મળ, શુક્ર, લાળ, કેશ (વાળ), ચિમટા (ચોંટિયો), અપાનવાયુ, ગુદ, અસ્થિ, પિત્ત, શક (એક જાતના જન્તુઓ) અને શય એ સોળ જંગમ વિષ છે.

જંગમ વિષનાં સામાન્ય લક્ષણો.

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहमपाकं रोमहर्षणम् ॥

शोथं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ २ ॥

જંગમ વિષની અસર થવાથી નિદ્રા, ધેન, થાક, (અનાયાસથી લાગતો શ્રમ), બળત્રા, અત્તનો અપચો, રોમાંચ, સોજો અને અતિસાર વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણો.

स्थावरं तु ज्वरं हिकां दन्तहर्षं गलग्रहम् ॥

तेजस्व્યं रुचिश्वासं सूक्ष्मीं च कुरुते भृशम् ॥ ३ ॥

સ્થાવર વિષની અસર થવાથી જવર, હેડકી, દાંતનું અંખાઈ જવું, ગળું પકડાઈ જવું, શીશુની ઉલટી, અરુચિ, શ્વાસ અને અત્યંત મૂચ્છાં, વગેરે વિકારો થાય છે.

રાજા જેવા મોટા માણસોને તેમના ચાકરો અન્નમાં ઝેર ખવરાવે છે, તે સમયે તે વિષ ખવરાવનારાંઓને ઓળખવાનાં લક્ષણો.

इङ्गितज्ञो मग्ज्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ॥

जानीयाद्विषदातारमेतैर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ४ ॥

न ददात्युत्तरं पृष्ठो विवक्षुर्मोहमेति च ॥

अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥ ५ ॥

हसत्यकस्मात्स्फोटयत्यङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ॥

वेपथુश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यમીક્ષતે ॥ ૬ ॥

विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि ॥

आलभेतासनं दीनः करेण च शिरोरुहम् ॥ ૭ ॥

वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः ॥

ઝેર ખવરાવનાર માણસના બોલવા ચાલવાપરથી, તેમ તેની મુખ-ચર્યાપરથી સુઠ વૈદે નીચે વર્ણવેલાં લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખી તેની પરીક્ષા કરવી. વિષ ખવરાવનાર માણસને કંઈ પૂછતાં તે ઉત્તર આપતો નથી અને જો ઉત્તર આપે છે, તો શું કહેવું? તે તેને સજ્જતું નથી, તેથી બોલતાં વચ્ચે ખમચાઈને મૂઠ પેઠે ઉભો રહે, અથવા વગર અર્થનું અને અસ્પષ્ટ, મૂઠ પેઠે લાંબું લાંબું બોલી જાય છે; તે એકદમ હસી પડે છે; આંગળીઓના કટાકા ફાટે છે; જમીનપર બેઠો બેઠો ભાંટીઓ દોરે છે; બચથી કુળે છે; સામું જોયા કરે છે; તેનું મોઢું શીકું થઈ જાય છે; નખથી તણખલાં તોડે છે; રાંક પેઠે એક જગ્યાપર બેસે છે; પોતાના માથાપર હાથ ફેરવ્યા કરે છે; વારંવાર પાછો ફરીને બેસે છે અને તે જ્ઞાન વગરનો થઈ જાય છે.

મૂલાદિ વિપ્રનાં લક્ષણો.

ઉદ્વેષ્ટનં મૂલવિષૈઃ પ્રલાપો મોહ एव च ॥ ૮ ॥

જૃમ્ભણં વેપનં શ્વાસો મોહઃ પત્રવિષેણ તુ ॥

મુલશોથઃ ફલવિષૈર્દાહોઽન્નદ્રેષ एव च ॥ ૯ ॥

મનેત્પુષ્પવિષૈશ્છર્દિરાધ્માનં શ્વાસ एव च ॥

ત્વક્સારનિર્યાસવિષૈરુપયુક્તૈર્ભવન્તિ हि ॥ ૧૦ ॥

આસ્યદૌર્ગન્ધ્યપારુણ્યશિરોરુક્કપસંસ્રવાઃ ॥

ફેનાગમઃ ક્ષીરવિષૈર્વિઙ્મ્બેદો ગુરુજિહ્વતા ॥ ૧૧ ॥

હૃત્પીઠનં ધાતુવિષૈર્મૂર્ચ્છાં દાહશ્ચ તાલુનિ ॥

પ્રાયેણ કાલઘાતીનિ વિષાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૨ ॥

મૂળ વિષથી હાથ પગમાં ગોઠલાં ચઢે છે; રોગી લવરી કરે છે; અને મૂર્ચ્છા પામે છે. પત્ર વિષથી બગાસાં આવે છે; ધ્રુજરી છૂટે છે; શ્વાસ ચઢે છે અને મૂર્ચ્છા આવે છે. ફળ વિષથી મુખ સૂજી જાય છે; બળત્રા થાય છે અને અન્નપર અભાવો થાય છે. પુષ્પ વિષથી ઉલટી થાય છે; પેટ ટુક્કી આવે છે અને શ્વાસ ચડે છે. છાશ, લાકડાનો સાર અને ગુંદ-રનાં ઝેરથી મુખ દુર્ગંધ મારે છે; શરીર ખડખડું અને છે; માથું દુખે છે અને મુખ માર્ગે કફનો સ્રાવ થાય છે. ક્ષીર વિષથી મુખમાં શીલુ નીકળે છે; દસ્ત થાય છે અને જીભ જડ થઈ જાય છે. ધાતુ વિષથી હૃદયમાં વેદના થાય છે; મૂર્ચ્છા આવે છે અને તાળવું બળે છે. આ બધાં વિષો મોટે ભાગે પ્રાણઘાતક છે.

વિષલિપ્ત શસ્ત્રપ્રહારનાં લક્ષણો.

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्षणम् ॥

કૃષ્ણીભૂતં ક્ષિન્નમત્યર્થપૂતિ ક્ષતાન્માસં શીર્યતે यस્ય ચાપિ ૧૩

તૃષ્ણા મૂર્ચ્છાં ડ્વરદાહૌ ચ यस્ય દિગ્ધાહતં મનુજં તં વ્યવસ્યેત્ ॥

લિङ्गान्येतान्येव कुर्यादऽद्वैष्टे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ ૧૪ ॥

જે માણસને હથિયારનો જખમ તરત પાકી આવે છે; તેમાંથી (જખમમાખા) દોહી વહે છે; જખમ ફરી ફરી પાકી આવે છે; તેમાંથી કાળું, સડી ગયેલું અને હાંધ યુક્ત માંસ ટૂટી પડે છે; વળી જે તૃષા, મૂચ્છા, જ્વર અને બળત્રાથી પાગલ છે; તેને ઝેર પાયેલાં શસ્ત્રોનો જખમ થયો છે એમ જાણવું, કપટ કરીને શત્રુએ જે કાઢના વ્રણમાં વિષ નખાવ્યું હોય તો તે વ્રણનાં લક્ષણો પણ વિષદિત શસ્ત્રના જખમનાં ઉપર વર્ણવેલાં લક્ષણો જેવાં જ થાય છે.

જેણે ઝેર પીધું હોય તેનાં લક્ષણો.

સપીતં ગૃહ્ધૂમામં પુરીષં યોડતિસાર્યતે ॥

ફેનમુદ્રમતે ચાપિ વિષપીતં તમાદિશેત્ ॥ ૧૫ ॥

જેને પીળા તથા ધરના ધુંવાડા જેવા ઝાડા વારંવાર થાય તથા શીણની હસટી થાય તે માણસે ઝેર પીધું છે, એમ જાણવું.

સર્પવિષ.

વાતપિત્તકફાત્માનો ભોગિમળ્હલિરાજિલાઃ ॥

યથાક્રમં સમાખ્યાતા દ્યન્તરા દ્વન્દ્વરૂપિણઃ ॥ ૧૬ ॥

દંશો ભોગિકૃતઃ કૃષ્ણઃ સર્વવાતવિકારકૃત્ ॥

પીતો મળ્હલિજઃ શોથો મૃદુઃ પિત્તવિકારવાન્ ॥ ૧૭ ॥

રાજિલોત્થો ભવેદંશઃ સ્થિરશોથશ્ચ પિચ્છિલઃ ॥

પાણ્ડુઃ સ્નિગ્ધોડતિસાન્દ્રાસૃક્ સર્વશ્લેષ્મમિકારવાન્ ॥ ૧૮ ॥

ભોગી, મંડલી અને રાજલ, એ ત્રણ જાતના સર્પ અનુક્રમે વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિના છે; અને જે સર્પ દ્વયંતર, એટલે વાત અને પિત્ત પ્રકૃતિના એ સર્પના સંયોગમાંથી પેદા થાય છે, તેમાં તે બંને દોષોનાં લક્ષણો દષ્ટિએ પડે છે. (જેમ કે કૃષ્ણ સર્પ અને મંડલીનીથી (મંડલિની માદાથી) થયેલો સર્પ, વાત પિત્ત પ્રકૃતિનો જાણવો. આવી રીતે ભ્રમ જાતિના બીજા સર્પ કદપી લેવા. કૃષ્ણાથી માડીને રંગે કાળો હોય તે ભોગી, જેના શરીર ઉપર નોખી નોખી જાતનાં ચિહ્ન હોય તે મંડલી અને જેના શરીરપર રંગ બેરંગી લિંટાઓ હોય તે રાજલ.)

ભોખી સર્પનો કરેલો દંશ કાળા રંગનો અને બધી જાતના વાતવિકાર ઉત્પન્ન કરનારો હોય છે. મંડલી સાપનો દંશ પીળો, સોજવાળો, પોચો અને પિત્ત વિકાર કરનારો હોય છે; અને રાજીલ સાપના દંશથી સ્થિર, સફેદ રંગનો અને ચીકણા સોજો થાય છે, તેમાંથી (દંશમાંથી) જડું રક્ત નિકળે છે અને તેને લીધે બધી જાતના કષ્ટ વિકાર બાધ પડે છે.

જુદી જુદી જગ્યાપર અને ભિન્ન ભિન્ન નક્ષત્રોમાં થયેલા સર્પ દંશનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

અશ્વત્થદેવાયતનશ્મશાનવલ્મીકસન્ધ્યાસુ ચતુષ્પથેષુ ॥

યામ્યે ચ દષ્ટાઃ પરિવર્જનીયા ઋક્ષે શિરામર્મસુ યે ચ દષ્ટાઃ ૧૯

પીપળાની પાસે, મંદિરોમાં, શ્મશાનમાં, રાફડા ઉપર, સંધ્યાકાળે, ચકલામાં, (જ્યાં ચાર રસ્તા એકઠા થતા હોય ત્યાં) બરછી નક્ષત્રમાં (તથા આદ્રા, આશ્લેષા, મઘા, મૂળ અને કૃતિકામાં), અને શિરામર્મમાં એટલે મોટી નાડીપર મર્મસ્થાનમાં જેને સર્પદંશ થયો હોય તે માણસનો વેદે ત્યાગ કરવો.

સર્પદંશનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

દર્વીકરાણાં વિષમાશુઘાતિ સર્વાણિ ચોષ્ણે દ્વિગુણીભવન્તિ ॥

અજીર્ણપિત્તાતપપીડિતેષુ બાલેષુ વૃદ્ધેષુ બુઝુક્ષિતેષુ ॥ ૨૦ ॥

ક્ષીણક્ષતે મેહિનિ કુષ્ઠદુષ્ટે રૂક્ષેઽવલે ગર્ભવતીષુ ચાપિ ॥

શસ્ત્રક્ષતે યસ્ય ન રક્તમેતિ રાજ્યો લતાભિશ્ચ ન સંભવન્તિ ॥ ૨૧ ॥

શીતાભિરદ્ધિશ્ચ ન રોમહર્ષો વિષાભિભૂતં પરિવર્જયેત્તમ્ ॥

જિહ્વં મુખં યસ્ય ચ કેશશાતો નાસાવસાદશ્ચ સકળ્ઠભક્તઃ ॥ ૨૨ ॥

રક્તઃ સકૃષ્ણઃ શ્વયથુશ્ચ દંશે હન્વોઃ સ્થિરત્વં ચ વિવર્જનીયઃ ॥

વર્તિર્ઘના યસ્ય નિરેતિ વક્રાદ્રક્તં શ્રવેદૂર્ધ્વમધશ્ચ યસ્ય ॥ ૨૩ ॥

દંષ્ટ્રાભિઘાતાશ્ચતુરશ્ચ યસ્ય તં ચાપિ વૈદ્યઃ પરિવર્જયેત્તુ ॥

ઉન્મત્તમત્યર્થમુપદ્રુતં વા હીનસ્વરં ચાપ્યથવા વિવર્ણમ્ ॥ ૨૪ ॥

સારિષ્ટમત્યર્થમવેગિનં ચ જહ્યાન્નરં તત્ર ન કર્મ કુર્યાત્ ॥

દર્વીકર-ફણાવાળા-સર્પોનું ઝેર તત્કાળ જીવ લે છે. અને બધાં ઝેરોની અસર ઉજી પદાર્થોથી બમણી થાય છે.

અજીરું, પિત્ત અને તડકાથી પીડા પામેલાને, બાળકને, વૃદ્ધને, જૂખ્યાને, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલાને, પ્રમેહના દરદીને, કોઢીઆને, સૂકાયલાને, નખળાં માણસને અને મર્મિણીને સર્પદંશ થતાં તેમનો તત્કાળ જીવ જાય છે.

શસ્ત્રનો ધા કરતાં જેના શરીરમાંથી રક્ત નીકળતું નથી, ચાખૂક મારતાં જેના અંગપર સોળ ઉઠતા નથી કિંવા ટાહું પાણી નાંખતાં જેનાં ફંવાટાં ઉભાં થતાં નથી, આવા માણસનું ઝેર ઉતારવાની નકામી ખટપટ કરવી નહિ.

જે માણસનું મુખ ઝેર ચઢવાથી વાંકું થઈ ગયું હોય, જેના વાળ ખેંચતાં વાળ મૂળમાંથી ઉપડી આવે, નાકની અણી વાંકી થઈ જાય, ડોકનો કાંટો ખડો જાય, ડાંખની જગ્યાપર દાઢ ખેસી કાળાશ પડતો રાતો સોજે આવ્યો હોય, તથા બન્ને જડબાં સજ્જડ થઈ જાય, તે માણસના જીવવાની આશા છોડી દેવી.

જેના મોઢામાંથી જડી લાળની વાટ નીકળે છે અને નાક, મુખ અને શુદ્ધમાંથી ભોહી નીકળે છે, વળી જેને ચાર દાંત લાગ્યા હોય છે, તેના બચવાની આશા ન રાખવી. વળી જે માણસ ઝેરની અસરથી અત્યંત ગાંડો થઈ ગયો હોય, જેને તાવ, ઝાડા જેવા ઉપદ્રવો થયા હોય, જેનો અવાજ ખેસી ગયો હોય, જેની ચામડીનો રંગ ફરી ગયો હોય, જેના શરીર ઉપર ખીજાં અરિષ્ટ ચિહ્નો દેખાતાં હોય તથા જેને ઝાડા પેસાળનો વેગ ખીલકુલ થતો ન હોય તેના જીવવાની આશા છોડી દેવી. એના ઉપર ઝેર ઉતારવાના ઉપચારો ન કરવા.

દૂષી વિષ.

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥२५॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥

જૂનું થયેલું, વિષદ્ધ (ઝેર મારવાવાળાં) ઔષધથી હતવીયું થયેલું દાવાનળ, વાયરો કે તડકાથી સૂકાઈ ગયેલું, કિંવા સ્વભાવથી જ ઓછા ગુણવાળું (સ્થાવર જંગમાત્મક) વિષ, દૂષી વિષ ગણાય છે.

દૂષી વિષનાં લક્ષણો.

વીર્યાલ્પભાવાન્ન નિપાતયેત્તત્કફાન્વિતં વર્ષગણાનુબન્ધિ ॥૨૬॥

તેનાર્દિતો ભિન્નપુરીષવર્ણો વૈગન્ધ્યવૈરસ્યયુતઃ પિપાસી ॥

મૂર્ચ્છાં ભ્રમં ગદ્ગદવાગ્વમિં ચ વિચેષ્ટમાનોઽરતિમાપ્નુયાદ્રા ॥૨૭॥

દૂષી વિષ અલ્પ ગુણવાળું હોવાને લીધે તથા કદ્યુક્ત હોવાથી જીવ-
ધાતક થતું નથી, પણ એના અસર વર્ષોનાં વર્ષ સૂધી વળગી રહે છે.
તેવા વિષથી પીડિત માણસને ઝાડા થાય છે; તેના રંગ બદલાઈ જાય છે;
તેનું મુખ બદખો મારે છે; તથા સ્વાદ વગરનું થઈ જાય છે; તેને વારંવાર
તરશ લાગે છે; મૂર્ચ્છા આવે છે; ભ્રમણા થાય છે; તે બોલતાં અચકાય
છે; ઉલટી કરે છે; ચાળા કરે છે અને બેચેન રહ્યા કરે છે.

સ્થાનભેદથી તેનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

આમાશયસ્થે કફવાતરોગી પક્વાશયસ્થેઽનિલપિત્તરોગી ॥

ભવેત્સમુદ્વસ્તશિરોરુહાઙ્ગો વિલૂનપક્ષસ્તુ યથા વિહઙ્ગઃ ॥૨૮॥

દૂષી વિષ જે આમાશયમાં હોય તો કફવાતજન્ય રોગ થાય છે; પક્વાશ-
યમાં (પેટમાં) ઉતરતાં વાતપિત્તજન્ય રોગ થાય છે અને તેના માથાપ-
રના વાળ ખરી પડવાથી પાંખો તોડી નાંખેલા પક્ષીના જેવો તે દેખાય છે.

રસાદિ ધાતુગત દૂષી વિષનાં લક્ષણો.

સ્થિતં રસાદિષ્વથવા યથોક્તાન્કરોતિ ધાતુપ્રભવાન્વિકારાન્ ॥

કોપં ચ શીતાનિલદુર્દિનેષુ યાત્યાશુ પૂર્વં શૃણુ તસ્ય લિઙ્ગમ્૨૯

નિદ્રાગુરુત્વં ચ વિજૃમ્ભણં ચ વિશ્લેષર્હર્ષાવથવાઙ્ગમર્દઃ ॥

તતઃ કરોત્યન્નમદાવિપાકાવરોચકં મળ્ડલકોઠજન્મ ॥૩૦॥

માંસક્ષયં પાદકરપ્રશોથં મૂર્ચ્છાં તથા છર્દિમથાતિસારમ્ ॥

દૂષીવિષં શ્વાસતૃષાજ્વરાંશ્ચ કુર્યાત્પટ્ટદ્ધિં જઠરસ્ય ચાપિ ॥૩૧॥

ઉન્માદમન્યજ્જનયેત્તથાન્યદ્દાહં તથાન્યત્ક્ષપયેચ્ચ શુક્રમ્ ॥

ગાદ્ગદ્યમન્યજ્જનયેચ્ચ કુષ્ઠં તાંસ્તાન્વિકારાંશ્ચ બહુપકારાન્ ॥૩૨॥

રસાદિ ધાતુમાં આ વિષનો પ્રવેશ થતાં, તે તે ધાતુના વિકાર થાય
છે. અને ઠંડીમાં, વાયુ (પવનના ઝપાટા) માં અને વાદળો ચઢ્યાં હોય,
તે સમયે તે જલદીથી કુપિત થાય છે, તેનાં લક્ષણો સાંભળો:—

દ્વિપી વિષની અસરથી પ્હેલાં નીચેનાં લક્ષણો થાય છે. ઉધ આવે છે, શરીર ભારે લાગે છે, અગાસાં આવે છે, રોમાંચ થાય છે, અને ડીઘ ભાંગે છે. પછી જમ્યા પછી મદ થવો, અન્નનો અપચો થવો, અન્નપર અરુચિ થવી, શરીરપર ઢીમણું ઉઠી આવવાં, માંસ ગળવું, હાથ પગ સૂજી આવવા, તથા મૂઝા, ઉલટી, ઝાડો, શ્વાસ, તૃષા, જ્વર, અને ઉદર રોગ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ ઉપરાંત બીજા ઘણી જાતના વિકારો થાય છે, જેમકે કોષ્ઠની અસરથી ઉન્માદરોગ થાય છે, કોષ્ઠથી બળત્રા થાય છે, કોષ્ઠથી નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થાય છે, કોષ્ઠથી ઉચ્ચાર રપટ થતો નથી; તો કોષ્ઠની અસરથી કુષ્ઠ, વિસર્પ, તથા વિરેકાટકાદિ અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે.

દ્વિપી વિષની સમજ.

દૂષિતં દેશકાલાન્નદિવાસ્વપ્નૈરભીક્ષણશઃ ॥

યસ્માત્સંદૂષયેદ્દાતુંસ્તસ્માદ્દૂષીવિષં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૩ ॥

દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવસે સૂવાથી વારંવાર દૂષિત થયેલું વિષ ધાતુઓને દુષ્ટ કરે છે, માટે તેને દ્વિપી વિષ કહે છે.

કૃત્રિમ ઝેરનાં લક્ષણો.

સૌભાગ્યાર્થં સ્ત્રિયઃ સ્વેદં રજો નાનાઙ્ગજાન્મલાન્ ॥

શત્રુપ્રયુક્તાંશ્ચ ગરાન્પ્રયચ્છન્ત્યન્નમિશ્રિતાન્ ॥ ૩૪ ॥

તૈઃ સ્યાત્પાણ્ડુઃ કૃશોઽલ્પાગ્નિર્જ્વરશ્ચાસ્યોપજાયતે ॥

મર્મપ્રધમનાધ્માનં હસ્તયોઃ શોથલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥

જઠરં ગ્રહણીદોષો યક્ષ્મગુલ્મક્ષયજ્વરાઃ ॥

एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेरलिङ्गानि दर्शयेत् ॥ ૩૬ ॥

પોતાના હાથમાં સત્તા કિંવા માલમત્તા આવે, એવી ધારણાથી અથવા શત્રુઓની શીખવણીથી કેટલીક દુષ્ટ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને ઝેરી જન્તુઓનો પરસેવો, કોઈ ઝેરી દવાતું ચૂર્ણ અથવા પરસેવો, આતંવ વગેરે પોતાનાં શરીરના જુદા જુદા ભાગનો મેલ અન્નમાં ખવરાવે છે, અથવા શત્રુએ આપેલાં ઝેરને પણ અન્નમાં મેળવીને ખવરાવે છે. આ ઝેરની

અસરથી માણસ શીકો થઈ જાય છે, સૂકાઈ જાય છે, તેનો જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, તેના મર્મસ્થાનોમાં દુઃખ થાય છે, તેનું પેટ ચઢે છે, હાથ પગ ઉપર સોજ આવે છે તથા ઉદર રોગ, સંગ્રહણી રોગ, ક્ષય, શુદ્ધ, ક્ષયજન્ય જ્વર વગેરે રોગોનાં તથા એવી જાતના ખીજા વ્યાધિઓનાં લક્ષણો થાય છે.

ઝેરનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો.

સાધ્યમાત્મવતઃ સઘો યાપ્યં સંવત્સરોષિતમ્ ॥

દૂષીવિષમસાધ્યં તુ ક્ષીણસ્યાહિતસેવિનઃ ॥ ૩૭ ॥

પથ્ય પાળનાર જીવેદ્રિય માણસના પેટમાં ગમેલા દૂષી વિષ ઉપર તરત ઉપાય કરવામાં આવે તો એ સાધ્ય થાય છે; પણ ઝેર ખાધા પછી ઓષડના ઉપચાર વગર એક વર્ષ વહી જાય તો ઝેરની અસર યાપ્ય થઈ જાય છે. અને ક્ષીણ તથા પથ્ય નહિ રાખનારને તો તે અસાધ્ય થઈ પડે છે.

લૂતા (કામળા) ના વિષની ઉત્પત્તિ.

યસ્માલ્લૂનં તૃણં પ્રાપ્તા મુનેઃ પ્રસ્વેદબિન્દવઃ ॥

તસ્માલ્લૂતાઃ પ્રભાષ્યન્તે સંખ્યયા તાસ્તુ ષોડશ ॥૩૮॥

વિશ્વામિત્ર રાજાએ વસિષ્ઠની કામધેનુ પરાણે લેઈ લેવા માંડ્યાથી વસિષ્ઠ ઋષિને ક્રોધ આવ્યો અને તેના ક્રોધથી તેમના કપાળપર પરસેવાનાં બિંદુઓ ખાઝ્યાં. તે પાસે કાપેલા ઘાસપર પડ્યાં તેમાંથી લૂતા (ઝેરી કરોળીયા) નામના ઝેરી જીવડાઓ થયા જેની બધી મળી સોળ જાતો છે. (આ સોળ લૂતાઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—ત્રિમંડલા, શ્વેતા, કપિલા, પીતકા, લાલાવિષા, મૂત્રવિષા, રક્તા, કઠિના, સૌવર્ણિકા, લાન્વર્ણા, જલિની, એકપદી, કૃષ્ણા, અગ્નિવક્રા, કાણ્ડા અને માલાગુણી. સુ. ક. અ. ૮).

લૂતાના દંશનાં સામાન્ય લક્ષણો.

તાર્ભિર્દષ્ટે દંશકોથઃ પ્રવૃત્તિઃ ક્ષતજસ્ય ચ ॥

જ્વરો દાહોડતિસારશ્ચ ગદાઃ સ્યુશ્ચ ત્રિદોષજાઃ ॥ ૩૯ ॥

પિડકા વિવિધાકારા મળ્ડલાનિ મહાન્તિ ચ ॥

૩૭ સુ. ક. અ. ૨ શ્લો. ૧૧.

૩૮ સુ. ક. અ. ૮ શ્લો. ૪૪.

૩૯ થી ૪૧ સુ. ક. અ. ૮ શ્લો. ૪૯, ૫૦.

શોથા મહાન્તો મૃદવો રક્તાઃ શ્યાવાશ્ચલાસ્તથા ॥૪૦॥

સામાન્યં સર્વલૂતાનામેતદંશસ્ય લક્ષણમ્ ॥

લૂતાનો દંશ થતાં તે ભાગ સડે છે અને તેમાંથી રક્ત વહે છે. જ્વર, દાહ, અતિસાર, ખીઝ ત્રિદોષજ રોગો અને ઘણી જાતના ફેફસા તથા મોટાં ચક્રણો, તેમ જ પોચો, રાતો, લીસો, આશ્મભાની અને ચંચળ એવો મોટો સોજો વગેરે લક્ષણો થાય છે. અધી જાતની લૂતાના દંશનાં ઉપલાં સામાન્ય લક્ષણો જાણવાં.

દૂષી વિષ લૂતાના દંશનાં લક્ષણો.

દંશમધ્યે તુ યત્કૃષ્ણં શ્યાવં વા જાલકાવૃતમ્ ॥ ૪૧ ॥

દગ્ધાકૃતિ મૃશં પાકં ક્લેદકોથજ્વરાન્વિતમ્ ॥

દૂષીવિષાભિર્લૂતાભિસ્તદ્દૃષ્ટમિતિ નિર્દિશેત્ ॥ ૪૨ ॥

જે દંશની (કરડેલા ભાગની) વચ્ચેનો ભાગ કાળો કિંવા લીસો કે આશ્મભાની તથા જાળાંથી વીંટાયેલો અને બળ્યા જેવો હોય છે, જે જલ-દીથી પાકે છે અને જેમાંથી સડેલું, ચીકણું પાણી વહે છે, વળી જેને લીધે તાવ આવે છે. તે દંશ દૂષી વિષ લૂતાનો છે એમ જાણવું.

પ્રાણુહર લૂતાના દંશનાં લક્ષણો.

શોથાઃ શ્વેતાઃસિતા રક્તાઃ પીતાઃ સપિટિકા જ્વરાઃ ॥

પ્રાણાન્તિકાભિર્જાયન્તે દાહહિકાશિરોગ્રહાઃ ॥ ૪૩ ॥

આઠ અસાધ્ય લૂતાઓ જે જીવ લેણુ છે તેના દંશથી ધોળો, કાળો, રાતો કે પીળો સોજો થાય છે, ફેડલા સાથે તાવ આવે છે તથા બળત્રા, હેડકી અને માથાના દુઃખાવાથી પીડાઈને એ રોગી મરી જાય છે.

ઉંદરના દૂષી વિષનાં લક્ષણો.

આદંશાચ્છોણિતં પાણ્ડુમण्डलानि જ્વરોઽરુચિઃ ॥

લોમહર્ષશ્ચ દાહશ્ચાપ્યાશ્ચુદૂષીવિષાદિતે ॥ ૪૪ ॥

ઝેરી ઉંદર કરડતાં દંશમાંથી રક્ત વહે છે; દંશ તથા શરીરપર સફેદ કુંડાળાં ઉઠે છે; તાવ આવે છે; અન્નપર અરુચિ થાય છે; રૂવાં ઉભાં થાય છે અને બળત્રા થાય છે.

પ્રાણહર ઉદરના વિષનાં લક્ષણો.

મૂર્છાઙ્ગશોથવૈવર્ણ્ય ક્ષેદો મન્દશ્રુતિર્જ્વરઃ ॥

શિરોગુરુત્વં લાલામૃકછર્દિશ્વાસાધ્યમૂષિકૈઃ ॥ ૪૫ ॥

પ્રાણહર ઝેરી ઉદરના કરડવાથી મૂર્છા આવે છે; (ઉદરના આકારનો) સોજો ચઢે છે; શરીરનો રંગ બગડે છે; દંશમાં સડો થાય છે; કાને થોડું સંભળાય છે; તાવ આવે છે; મસ્તક ભારે થાય છે અને લાળ અને લોહીની ઉલટી થાય છે.

કુકલાસ (કાકીડા) ના કરડનાં લક્ષણો.

કાષ્ઠ્યં શ્યાવત્વમથવા નાનાવર્ણત્વમેવ ચ ॥

વ્યામોહો વર્ચસો ભેદો દષ્ટે સ્યાત્કુકલાસકૈઃ ॥ ૪૬ ॥

કાકીડો કરડતાં શરીરનો વર્ણ કાળો, આશમાની કિંવા જૂદા જૂદા પ્રકારનો થાય છે, અને રોગીને ઘેન તથા ઝાડા થાય છે.

વૃશ્ચિક (વીંછી) ના વિષનાં લક્ષણો.

દહત્યગ્નિરિવાદૌ તુ ભિનત્તીવોર્ધ્વમાશુ વૈ ॥

વૃશ્ચિકસ્ય વિષં યાતિ પશ્ચાદંશેઽવતિષ્ઠતિ ॥ ૪૭ ॥

વિંછીનો આંકડો લાગતાંની સાથે જ દેવતાથી બળ્યા જેવી આગ ઉઠે છે, તે જગો ફાટી જતી હોય તેમ લાગે છે પછી વેદના ઉપર ચઢે છે અને ડંખની જગ્યાએ ચણચણાટ રહે છે.

અસાધ્ય લક્ષણો.

દષ્ટોઽસાધ્યસ્તુ હૃદ્ઘ્રાણરસનોપહતો નરઃ ॥

માંસૈઃ પતદ્ઘ્રિરત્યર્થં વેદનાર્તો જહાત્યમૂન્ ॥ ૪૮ ॥

હૃદય, નાક અને જીભ, એ જગ્યાએ વિંછીનો ચટકો થતાં માંસ ગળી નર્ધ અત્યંત વેદના ભોગવતાં માણસ પ્રાણમુક્ત થાય છે.

કણુભ (એક જાતના કીડાઓ) ના કરડનાં લક્ષણો.

વિસર્પઃ શ્વયથુઃ શૂલં જ્વરશ્છર્દિરથાપિ વા ॥

લક્ષણં કળભૈર્દષ્ટે દંશશ્ચૈવાવશીર્યતે ॥ ૪૯ ॥

કણુભ નામની એક ભાતની માંખી કરડવાથી રતવા, સોળે, શળ, તાવ અને ઉલટી વગેરે લક્ષણો થાય છે અને દંશ થયેલી જગ્યાએથી માંસ વગેરે છુટું પડી જાય છે.

ઉચ્ચિટિંગ વિષનાં લક્ષણો.

દૃષ્ટોમોચ્ચિટિઙ્ગેન સ્તબ્ધલિઙ્ગો મૃશાર્તિમાન્ ॥

દૃષ્ટઃ શીતોદકેનૈવ સિક્તાન્યઙ્ગાનિ મન્યતે ॥ ૫૦ ॥

ઉચ્ચિટિંગનો દંશ થતાં અંગ પર રુંવાડાં ઉભાં થાય છે, શિશ્ન અઠ્ઠડ બની જાય છે; ઘણી વેદના થાય છે અને આખા શરીરપર શીતળ જળ રેડ્યું હોય એવું લાગે છે. ઉચ્ચિટિંગ (વિંછીની એક ભાત) ને ઉષ્ણ પશુ કહે છે.

દેડકાના વિષનાં લક્ષણો.

एकदंष्ट्रादितः शूनः सरुजः पीतकः सत्तृद् ॥

छर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ૫૧ ॥

ઝેરી દેડકું કરડતાં તેનો દાંત જે જગ્યા પર લાગે છે, તે પર પીળો સોળે આવે છે; તે દુઃખે છે અને તૃષા, ઉલટી અને ઘેન વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

સવિષ માછલાંના કરડનાં લક્ષણો.

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ॥

વિષવાળું માછલું કરડતાં દાહ, સોળે અને શળ થાય છે.

ઝેરી જળોના કરડનાં લક્ષણો.

कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥ ૫૨ ॥

વિષવાળી જળો વળગતાં વલૂર, સોળે, જ્વર અને મૂર્ચ્છા જેવા ઉપદ્રવો થાય છે.

गृहगोधिका (ढेढ गरोणी) ना विषनां लक्षणा.

विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ॥

ઢેઢ ગરોળીના ઝેરથી બળત્રા થાય છે; સોળે ચઢે છે; સોથો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય છે અને પરસેવો ઘણો આવે છે.

शतपदी (कानभण्डुरा) ना विषनां लक्षणा.

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ૫૩ ॥

કાનખજુરો કરડતાં દંશની જગ્યાપર પરસેવો વળે છે; પીડા થાય છે અને બળત્રા થાય છે.

મશક (મચ્છર)ના દંશનાં લક્ષણો.

કण्डूमान्मशकैरीषच्छોथः स्यान्मन्दवेदनः ॥

असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ૫૪ ॥

મચ્છર ડંખતાં ડંખની જગ્યા પર જે સોજે આવે છે, તેમાં વલૂર આવે છે અને લગાર પીડા થાય છે.

પર્વત પર જે ઝેરી ડાંસ કિંવા મચ્છર થાય છે, તેનો કરેલો ડંખ અસાધ્ય કીડાના ડંખની પેઠે અસાધ્ય થાય છે.

સવિપ માંખીના દંશનાં લક્ષણો.

सद्यः प्रस्त्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ॥

पिटिका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकाऽमुहत् ॥ ૫૫ ॥

ઝેરી માંખના ડંખની જગ્યા પર કાળી ફેલ્લી ઉઠે છે, તે તરત વહે છે, તે જગ્યા પર બળત્રા થાય છે તથા મૂર્ચ્છા અને તાવ આવે છે. તે માંખોમાં સ્થગિકા નામની મક્ષિકા જીવ લેનારી છે.

નખ અને દાંતનાં સાધારણ વિષનાં લક્ષણો.

चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिर्वा नखदन्तविषं च यत् ॥

शूयते पच्यते चापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ૫૬ ॥

ચાર પગવાળાં અને બે પગવાળાં પ્રાણીઓના નખ અને દાંતના ઝેરથી સોજે આવે છે, ક્ષત થયેલો ભાગ પાકે છે; તેમાંથી રસી વહે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતર્યાનાં લક્ષણો.

प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकांक्षं सममूत्रविट्कम् ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ૫૭ ॥

જ્યારે દોષો શાંત થઈ જાય, રસ રક્તાદિ ધાતુઓની સ્થિતિ નીરોગ અવસ્થામાં જેવી હતી, તેવી પાછી થાય, અન્ન ઉપર રુચિ થાય, મળમૂત્રાદિ નિયમસર બરાબર થાય, શરીરનો રંગ, ઈન્દ્રિયો અને મનનો વ્યાપાર (વિચાર) શુદ્ધ થાય ત્યારે વૈદે જાણવું કે, ઝેર તદ્દન ઉતરી ગયું છે.

इति विषनिदानम्.

રોગની પરીક્ષા.

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षा त्रिविधा मता ॥

वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥ ५८ ॥

દરદીને જોવાથી, અડવાથી અને પૂછવાથી એ રીતે ત્રણ પ્રકારની પરીક્ષા થાય છે. વળી ઉંમર, વર્ણ, શરીર અને ઇન્દ્રિયોને જોઇને પણ પરીક્ષા થાય છે.

अथकारना आशीर्वाद.

सुभाषितं यत्र यदस्ति किञ्चित् तत्सर्वमेकीकृतमत्र यत्नात् ।

विनिश्चये सर्वरुजां नराणां श्रीमाधवेनेन्दुकरात्मजेन ॥ ५९ ॥

મનુષ્યોના રોગોનો નિશ્ચય કરવામાં ઉપયોગી, જે જે જગાએ, કાંઈ પણ સુભાષિત જોવામાં આવ્યું, તે સર્વેનો આ જગાએ ઈંદુકરના પુત્ર શ્રીમાધવે યત્ન કરીને સંગ્રહ કર્યો છે.

यत्कृतं सुकृतं किञ्चित्कृत्वैनं रुग्विनिश्चयम् ॥

मुञ्चन्तु जन्तवस्तेन नित्यमातङ्कसन्ततेः ॥ ६० ॥

આ રૂગ્વિનિશ્ચય નામનો ગ્રંથ કરીને મેં જે કાંઈ સત્કૃત્ય કર્યું હોય તેથી મનુષ્યો નિરંતર રોગના સમૂહથી મુક્ત થાઓ, (એવો મારો આશીર્વાદ છે.)

इति माधवनिदानं समाप्तम् ।

પરિશિષ્ટ.

શ્રી માધવાચાર્યે ન કહેલ એવાં લોકોપયોગી કેટલાંક નિદાનો છે; તે બીજા અંથોમાંથી લઈ અહિં લખ્યાં છે.

ષાંઢ્ય (નપુંસકપણાનું) નિદાન.

આસેક્ય નપુંસકનાં લક્ષણો.

પિત્રોરત્યલ્પવીજત્વાદાસેક્યઃ પુરુષો ભવેત્ ॥

સ શુક્રં પ્રાશ્ય લભતે ધ્વજોચ્છ્રાયમસંશયમ્ ॥ ૧ ॥

માબાપના થોડા બીજથી જે ગર્ભ રહે છે, તે ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ આસેક્ય નામનો પંઢ થાય છે. તે પંઢ જ્યારે પોતાના મોઢામાં બીજા પાસે મૈથુન કરાવી શુક્રને ગળે છે, ત્યારે તેનું ઉપરથી ઉભું થાય છે. આ પંઢનું બીજું નામ મુખ્યોનિ છે.

સૌગંધિક પંઢ (નપુંસક) નાં લક્ષણો.

યઃ પૂતિયોનો જાયેત સ સૌગન્ધિકસંજ્ઞિતઃ ॥

સ યોનિશેફસોર્ગન્ધમાગ્રાય લભતે બલમ્ ॥ ૨ ॥

જે પુરુષ ગંધાતી મોનિથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેનામાં થોનિ અથવા શિશ્ર સુંઘવાથી ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે; તેને સૌગંધિક નપુંસક કહે છે. અને તેનું બીજું નામ નાસામોનિ છે.

કુંભિક પંઢ (નપુંસક) નાં લક્ષણો.

સ્વે ગુદેઽબ્રહ્મચર્યાયઃ સ્ત્રીષુ પુંવત્પ્રવર્તતે ॥

કુમ્ભીકઃ સ તુ વિજ્ઞેયઃ—

જે પુરુષ પોતાની ગુદામાં બીજા પાસે મૈથુન કરાવ્યાથી સ્ત્રી વિષે પુરુષત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, તે કુંભિક નપુંસક કહેવાય છે; વળી તેનું બીજું નામ ગુદ્યોનિ છે.

ધર્મ્યક પંઢ (નપુંસક) નાં લક્ષણો.

—ઈષ્યકં શૃણુ ચાપરમ્ ॥ ૩ ॥

દૃષ્ટ્વા વ્યવાયમન્યેષાં વ્યવાયે યઃ પ્રવર્તેતે ॥

ઈર્ષ્યકઃ સ તુ વિજ્ઞેયો—

॥ ૪ ॥

જે માણસ ખીજનું મૈથુન જોઈ પોતે કામાસક્ત થાય છે, તે ઈર્ષ્યક-
નપુંસક કહેવાય છે; તેનું ખીજું નામ દગ્યોનિ છે.

પંઢ (નપુંસક) નાં લક્ષણો.

યો માર્યાયામૃતૌ મોહાદઙ્ગનેવ પ્રવર્તેતે ॥

તત્ર સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારો જાયતે ષ્ઠસંજિતઃ ॥ ૫ ॥

જે પુરુષ ઋતુકાળ વખતે મોહથી પોતે નીચે પડી સ્ત્રી પાસે મૈથુન
કરાવે છે. તેના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ સ્ત્રીના સરખી ચેષ્ટા કરે
છે અને તેનો આકાર પણ સ્ત્રીના સરખો હોય છે, તેને મહાપંઢ કહે છે.
આ પંઢને શિશ્રું હોવા છતાં તેનામાં ખીલકુલ શક્તિ હોતી નથી.

નારી પંઢનાં લક્ષણો.

ઋતૌ પુરુષવદ્વાપિ પ્રવર્તેતાઙ્ગના યદિ ॥

તત્ર કન્યા યદિ ભવેત્સા ભવેન્નરચેષ્ટિતા ॥ ૬ ॥

ઋતુ વખતે જ સ્ત્રી પુરુષ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય એટલે પુરુષને નીચે
રાખી, પોતે ઉપર ચઢી, જો મૈથુન કરે તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા
પુરુષ સરખી ચેષ્ટા કરવાવાળી થાય છે એટલે પોતે ખીજ સ્ત્રીના ઉપર
સુધને તેની મોનિ સાથે પોતાની મોનિનું ધર્પણ કરે છે.

इति षाण्ड्यनिदानम्.

अलर्कविषनिदान.

(હડકાયા કુતરાના ઝેરનું નિદાન.)

શુનઃ શ્લેષ્મોલ્વણા દોષાઃ સંજ્ઞાં સંજ્ઞાવહાશ્રિતાઃ ॥

મુષ્ણન્તઃ કુર્વતે ક્ષોભં ધાતૂનામતિદારુણમ્ ॥ ૧ ॥

૪ થી ૬ સુ. શા. અ. ૨ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦.

૧ વા. ૩. અ. ૩૮ શ્લો. ૮.

૧ અલર્કવિષ=જલસંત્રાસ=Hydrophobia.

લાલાવાનન્ધવધિરઃ સર્વતઃ સોઽભિચાવતિ ॥

સસ્તપુચ્છહનુસ્કન્ધશિરો દુઃસ્વી નતાનનઃ ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનને વહનારી નાડીમાં રહેલા કુત્રાના કક્ષધિક દોષો સંજ્ઞાનો નાશ કરીને ધાતુઓમાં મહા ભયંકર ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી કૂતરાના મોઢામાંથી લાળ ગળે છે. અને આંધળો કિંવા બેહેરો થઈ તે દુઃખી કૂતરો આણીકાર તેણીકાર દોડે છે અને તેનું પુછકું, હડપચી, કાંધ અને માથું નીચું નમી જાય છે. આને હડકાયું કુતરું કહે છે.

કૂતરાની દાઢના કરડનું લક્ષણ.

દંશસ્તેન વિદષ્ટસ્ય સુપ્તઃ કૃષ્ણં ક્ષરસસ્ટ્ક ॥

દૃષ્ટિરોરુગ્જ્વરઃસ્તમ્ભસ્તૃણામૂર્છોદ્ભવો નુ ચ ॥૩॥

હડકવાયું કુતરું જે જગોએ કરડે, તે જગો બેહેરી થઈ જાય છે; તેમાંથી કાળું લોહી પડે છે; તેથી દરદીના હૃદયમાં અને મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે; તાવ આવે છે; તેનું અંગ જડ થાય છે; તરશ લાગે છે; અને મૂર્છા આવે છે.

અનેનાન્યેપિ બોદ્ધવ્યા વ્યાલા દંષ્ટ્રપ્રહારિણઃ ॥

ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી (સર્પ, શિઆળીયું, ખચ્ચર, ઘોડો, રીંછ, ચિત્રો, વાઘ, વરુ ઇત્યાદિક) દાઢથી પ્રહાર કરનારાં બીજાં પ્રાણીને હડકવા થયાનાં લક્ષણો સમજવાં.

ઝરવાળી કિંવા ઝર વગરની દાઢનાં લક્ષણો.

કણ્ડૂનિસ્તોદવૈવર્ણ્યસુપ્તિક્લેદજ્વરભ્રવાઃ ॥

વિદાહરાગરુક્ષપાકશોફગ્રન્થિવિકુચ્ચનમ્ ॥ ૫ ॥

દંશાવદરણં સ્ફોટાઃ કર્ણિકા મળ્ડલાનિ ચ ॥

સર્વત્ર સવિષે લિઙ્ગં વિપરીતં તુ નિર્વિષે ॥ ૬ ॥

ખરજ, સોય ખોંચ્યા જેવી પીડા, શરીરના રંગનું અદલાઈ જવું, આમડીનું બેહેર મારી જવું, દંશમાં સડો થવો, જ્વર, ભ્રમ, બળત્રા, રતાશ, વેદના, પાકવું, સોજો, ગાંઠ થવી, ફાટો પડી જવી, દંશની જગોએ આમડી ફાટી જવી, ફેડલા થવા, માંસના લોંદા નિકળવા અને ચકામાં

પડવાં એટલાં લક્ષણો ઝેરવાળી દાઢના દંશનાં જાણુવાં અને આનાથી ઉલટાં લક્ષણો નજરે પડે તો ઝેર વગરની દાઢનો દંશ છે એમ સમજવું.

અસાધ્ય લક્ષણો.

દષ્ટો येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति ॥

पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ ७ ॥

ઉપર કહેલાં જનાવરોમાંથી જે જનાવરનો કરડ થયો હોય, તે પ્રાણીના સરખી જ ચેષ્ટા કરનાર, તેના જેવી ચીસો નાખનાર અને અરીસામાં તથા પાણીમાં જે કરડ્યું હોય તેનું જ પ્રતિબિંબ દેખનાર દરદી નાશ પામે છે.

योऽद्भ्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ॥

जलसंत्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

જે પુરૂષ હડકાયું કુતરું ન કરડ્યું હોય તોપણ પાણીના સ્પર્શથી, શબ્દથી, અને જોવાથી ખીંહે છે; તે હડકવાના દરદીને વેધે છોડી દેવો. હડકવાન આ પ્રકારને જલસંત્રાસ કહે છે.

इति अलर्कविषनिदानम्.

'स्नायुक (વાળાનું) નિદાન. (૪૮૬માધવ પા. ૩૯૧.)

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ॥

भित्तुवैव तत्क्षते तत्र सोष्मा मांसं विशोष्य च ॥ ૧ ॥

कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं वृत्तं सितद्युतिं बहिः ॥

शनैः शनैः क्षताद्याति छेदात्કોપમુપૈતિ ચ ॥ ૨ ॥

तत्पाताच्छोफशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ॥

स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्ता तु विसर्पवत् ॥ ૩ ॥

હાથ અને પગમાં દોષ (વાત, પિત્ત કફ) કુપિત થઈ, વિસર્પ (રતવા) ના સરખો સોજો આણે છે અને તે સોજો પુટી તેમાં ક્ષત પડે છે. તેમાં

તીક્ષ્ણુ આગ થાય છે, અને માંસ સૂકાઈ જઈ સૂતરના સરખો ગોળ સફેદ દોરો બહાર આવે છે. તે ધીમે ધીમે ક્ષતમાંથી બહાર નીકળે છે પણ તૂટી જતાં થણું દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, અને બધાય બહાર નીકળે તો સોજે ઉતરી જાય છે. તેનો જરા અંશ માત્ર અંદર રહ્યો હોય તો ફરીથી બીજો ઠેકાણે સોજે થાય છે. તે રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે. વાળાની ચિકિત્સા વિસર્પ (રતવા) પ્રમાણે કરવા કહેલું છે.

इति स्नायुकनिदानम्.

'फिरङ्गरोगनिदान.

फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् ॥
 तस्मात्फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिव्याधिविशारदैः ॥ १ ॥
 गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ॥
 फिरङ्गिनोऽङ्गसंसर्गात्फिरङ्गिण्याः प्रसंगतः ॥ २ ॥
 व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ॥
 भवेत्तल्लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः ॥ ३ ॥
 फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा ॥
 बहिरन्तर्भवश्चाऽपि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे ॥ ४ ॥
 तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् ॥
 स्फुटितो व्रणवद्वैद्यैः सुखसाध्योऽपि सो मतः ॥ ५ ॥
 सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादामवात इव व्यथाम् ॥
 शोफं च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः ॥ ६ ॥
 काश्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता ॥
 अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥ ७ ॥
 बहिर्भवो भवेत्साध्यो नवीनो निरुपद्रवः ॥
 आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्य स्यादयमामयः ॥ ८ ॥

બહિરન્તર્ભવશ્ચાપિ ક્ષીણસ્યોપદ્રવૈર્યુતઃ ॥

વ્યાસો વ્યાધિરસાધ્યોઽયમિત્યાહુર્મુનયઃ પુરા ॥ ૧ ॥

આ રોગ દ્વિરંગ દેશમાં વધારે થાય છે, માટે વ્યાધિ જાણનારાઓએ એને દ્વિરંગ રોગ કહ્યો છે. આ દ્વિરંગ રોગ દ્વિરંગ રોગવાળાના અંગ સંસર્ગથી અથવા દ્વિરંગીની સ્ત્રીઓના સંગથી થાય છે. આ આગ-તુક રોગ છે અને એમાં દોષોનાં લક્ષણો ઉપરથી વૈદ્યે કયા કયા દોષ છે તે કહી લેવું.

દ્વિરંગ ત્રણ જાતનો છે. બાહ્ય, આભ્યન્તર અને બાહ્યાભ્યન્તર. હવે એનાં લક્ષણો કહું છું. બાહ્ય દ્વિરંગ વિરક્ષેટક જેવો દેખાય છે. એમાં પીડા થોડી થાય છે. એ ત્રણની પેઠે કુટે છે અને વૈદ્યો માટે એ મટાડવો સહેલો છે.

આભ્યન્તર દ્વિરંગ રોગ સાંધાઓમાં આમવાત, પીડા અને સોજા ઉત્પન્ન કરે છે. એ કષ્ટસાધ્ય છે. નખજાઈ, દુખજાપણું, નાક ખેસી જવું, અગ્નિમાંધ, હાડકાં સૂકાઈ જવાં, અને હાડકાં વાંકાં વળી જવાં એટલા ઉપદ્રવો દ્વિરંગ રોગમાં થાય છે. નવો, ઉપદ્રવ વગરનો બાહ્ય દ્વિરંગ સાધ્ય છે. અને ઉપદ્રવવાળા નખજા માણસનો બાહ્યાભ્યન્તર દ્વિરંગ અસાધ્ય છે એમ મુનિઓ કહે છે.

इति *फिरङ्गरोगनिदानम्.

‘સોમરોગનિદાન.

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि ॥

अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥ १ ॥

आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ॥

तस्यास्ताः प्रच्युताः स्यान्नात्र मार्गं व्रजन्ति हि ॥ ૨ ॥

प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजःसिताः ॥

स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ૩ ॥

* દ્વિરંગ રોગનું લક્ષણ બાવપ્રકારમાંથી લીધું છે.

૧ માવપ્રકાશ જીરોગાધિકારમાંથી ઉપલેા ઉતારો કર્યો છે.

વેગં ધારયિતું તાસાં ન વિન્દતિ મુખં કચિત્ ॥

શિરઃશિથિલતા તસ્યા મુખં તાલુ ચ શુષ્યતિ ॥ ૪ ॥

મૂર્છાં જૃમ્ભા પ્રલાપશ્ચ ત્વગ્રૂક્ષા ચાતિમાત્રતઃ ॥

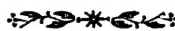
મધ્યૈર્મોજ્યૈશ્ચ પેયૈશ્ચ ન તૃપ્તિં લભતે કચિત્ ॥ ૫ ॥

સંધારણાચ્છરીરસ્ય તા આપઃ સોમસંઙ્ગિતાઃ ॥

તતઃ સોમક્ષયાત્ સ્ત્રીणां સોમરોગ इति स्मृतः ॥ ૬ ॥

અતિ મૈથુનથી, શોકથી, શ્રમથી, બહુ જીલાબો લેવાથી કે ઝેરની અસરથી, શરીરમાં રહેલું પાણી ક્ષોભ પામે છે અને આ રીતે પોતાના સ્થાનમાંથી સરી ગયેલું પાણી પેસાળના માર્ગ તરફ જાય છે. એટલે સ્વચ્છ, ટાઢું, ગન્ધ વગરનું, ઘોળું ધણું પાણી પીડા વગર મૂત્ર માર્ગે નીકળ્યા કરે છે. અને દ્વબળી રોગી સ્ત્રી એનો વેગ રોકી શકતી નથી. એને કયાંય એન પડતું નથી. માથું ઢીલું થઈ જાય છે, મોઢું અને તાળવું સૂકાય છે, મૂર્છા આવે છે, બગાસાં આવે છે, ચામડી અતિશય લૂખી થઈ જાય છે. સ્વાદિષ્ટ ખોરાકોથી કે પીવા યોગ્ય પીવાના પદાર્થોથી એને કોઈ દિવસ તૃપ્તિ થતી નથી. આ પાણી શરીરને ટકાવી રાખે છે માટે સોમ કહેવાય છે. અને સ્ત્રીઓમાંથી એ સોમનો આ રોગમાં ક્ષય થઈ જાય છે, માટે આ રોગ સોમરોગ કહેવાય છે.

इति सोमरोगनिदानं समाप्तम्

इति परिशिष्टं समाप्तम्

रोगा- क्रमाणिक .

शेगनी अनुकभल्लिका.

ज्वरसाक्षिसारै ग्रहणी चाशोऽजीर्णं विषूचिका ॥
 अलसश्च विलम्बी च कृमिरुक्पाण्डुकामलाः ॥ १ ॥
 हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा उरःक्षतम् ॥
 कासो हिका सह श्वासैः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥
 छद्विस्तृष्णा च मूर्च्छाद्या रोगाः पानात्ययादयः ॥
 दाहोन्मादावपस्मारः कथितोऽथानिलामयः ॥ ३ ॥
 वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ॥
 पक्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥
 हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातास्तथाऽश्मरी ॥
 प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥ ५ ॥
 मेदस्तथोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ॥
 गण्डमालाऽपची ग्रन्थिरर्बुदः श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥
 विद्रधिर्व्रणशोथश्च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिके ॥
 भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्तृणामयः ॥ ७ ॥
 शीतपित्तमुदरदश्च कोठश्चैवाम्लपित्तकम् ॥
 विसर्पश्च सविस्फोटः सरोमान्त्यो मसूरिकाः ॥ ८ ॥
 कुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीबालकामयाः ॥
 विषं चेत्ययमुद्दिष्टो रुग्निश्चयसंग्रहः ॥ ९ ॥

इति श्री माधवकरविरचितं

माधवनिदानं समाप्तम् ।

જાહેરગવર્.

વૈદ્યપ્રાંગ.

રૂ. આ.

ચરકસંહિતા હિન્દીભાષા ટીકાસહિત	૧૦	૦
ચાંગિયરવ જાગમઢ (સંપૂર્ણ) હિન્દી ભાષાટીકા	૮	૦
શુદ્ધસંહિતા હિન્દી ભાષાટીકા	૧૨	૦
અષ્ટાંગહૃદય વાગમઢ (ઉત્તરસ્થાન) ગુજરાતી ટીકાસાથે	૪	૦
શુદ્ધગુજરાતી ટીકાસહિત	૧૦	૦
માવપ્રકાશ (પૂર્વ-મધ્ય-ઉત્તર) ત્રણે ખંડ ગુ. ટી. સાથે સંપૂર્ણ	૮	૦
શાંગિયરવસંહિતા ગુજરાતી ટીકાસહિત (સુવર્ણ છાપ)	૬	૦
માવપ્રકાશ શુદ્ધ ગુજરાતી ટીકાસહિત	૨	૦
ગિર્જિતસાગર વૈદ્યવલ્લભ ગુજરાતી ટીકાસહિત	૦	૧૨
બોપદેવસતક ગુ. ટી. સહિત દીનચર્યા, ઋતુચર્યા અને રાત્રીચર્યાસહિત	૦	૬
વૈદ્યામૃત (મોરેશ્વર મઢ વિરચિત) ગુજરાતી ટીકાસહિત	૦	૦
યોગચિન્તામણિ ગુજરાતી ટીકાસહિત	૨	૦
શૈવજ્ઞાનપ્રકાશ (હિન્દીભાષાટીકા) છઠ્ઠાનાં અપ	૦	૦
શતધોરણ (ગુજરાતી ટીકા) બોપદેવસતક	૧	૦
અમૃતસાગર (પ્રતાપભાગર) ગુજરાતી સ્ટેજ કાગળ	૪	૦
રસમંજરી હિન્દી ભાષા ટીકા	૧	૦
અર્કપ્રકાશ હિન્દી ભાષાટીકા (સવળકૃત)	૧	૦
પ્રેક્ષીસ ઓફ મેડીસન અથવા ઔષધોનો અનુભવ ગુજરાતી	૬	૦
દારિતસંહિતા (આત્રેયમુનિ પ્રણિત) ગુજરાતી ટીકા	૩	૦
રસરત્નસમુદાય ગુજરાતી ટીકાસહિત	૪	૦
ભારતીનાનતરંગિણી-શનુવાનતરંગિણી-ગુજરાતી ટીકાસાથે	૧	૦
વૈદ્યામૃત (ગુજરાતી ભાષાસાથે) પા. ૬ પુર્વ	૨	૦
દિતો	૧	૦
આર્ય યોગ (દીરજી જીણાકૃત) ગુજરાતી	૩	૦
બૃહત્તરસરાજશુદ્ધ-હિન્દી ભાષાટીકા	૩	૪
લંગ્સેન હિન્દી ભાષાટીકા	૮	૦
તીલક અકબર હિન્દીભાષા	૮	૦
ધન્વંતરી વૈદ્યક હિન્દીભાષાટીકા	૧	૦
પદ્યપથ્ય હિન્દી ભાષાટીકાસહિત	૧	૦
ઇલાજુલગુબી હિન્દી ભાષા	૧	૦

વહાર ગાનના આર્ડરોપર પૂરતું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

ઉપરનાં પુસ્તકો તથા વીજાં
મધ્યથી જાતનાં પુસ્તકો
મદદવાનું ઠેકાણું:—

પંડિત નારાયણ મૂલજીની પંચની,
બુકસેલર, સુવર્ણ-નંબર.

